УСТАВНИ РАЗВИТАК И УСТАВНЕ БОРБЕ У СРБИЈИ, 1936.

Садржај

I

Шта је устав

Дефиниције устава. Разлика између устава и закона

II

Уставни карактер извесних одредаба Душанова законика

Сабори у старој српској држави. Одредбе у Душановом законику које имају значај уставних закона

III

Уставни покрет за време Карађорђа

Централистичке и децентралистичке тежње у првом устанку и тежње за ограничењем Карађорђеве власти. Први Државни савет. Мешање Русије у питање уређења Србије и први уставни закон. Мишљење савременика о Карађорђу и војводама. Савет уређује земљу. Други уставни закон. Народне скупштине. Уставни закон од 1811 и прво министарство. Рад руских претставника

IV

Уставни покрет за време кнеза Милоша

Централисти и децентралисти и њихов сукоб. Народна канцеларија и прва политичка убиства. Први уставни нацрт под Милошем. Нацрт кнеза Милоша. Султанов ферман од 1820 и српски захтеви. Организовање власти у Србији. Установљење српског Савета.

Преговори с Портом. Хатишерифи од 1829 и 1830. Буне против Милоша и убијање угледних људи. Какав је био Милош. Прво министарство под Милошем и уставни закон. Милетина буна

V

Први и други српски устав. Одлазак кнеза Милоша и кнеза Михаила из Србије

Текст првог устава (1835). Уставно министарство и уређење Савета. Стране државе против српског устава. Нови уставни пројекти. Кнежев указ од 1837. Уставотворна комисија. Хаџићев уставни нацрт и мотиви за њега. Рад српске депутације у Цариграду на уставном питању. Устав од 1838. Критике тога устава. Сукоб између Милоша и уставобранитеља. Нов закон о Савету. Оставка кнеза Милоша. Рад намесништва. Прва влада кнеза Михаила и његово писмо Бутењеву. Сукоб Михаилов са уставобранитељима. Вучићева буна и одлазак Михаилов из Србије

VI

Уставни покрет под кнезом Александром Карађорђевићем

Закони против Обреновићеваца. Народна скупштина и жеље народних посланика. Нацрт закона о Народној скупштини. Сукоби кнеза и Савета и нацрта устава. Нови нацрт закона о Државном савету и министрима. Нов закон о Народној скупштини

VII

Светоандрејска скупштина. Оставка кнеза Александра Карађорђевића

Либерали и закон о Народној скупштини. Први предлог о слободи штампе. Оставка кнеза Александра и промена династије. Савет и намесништво мењају нацрт закона о Народној скупштини

VIII

Уставни нацрти и закони за друге владе Милоша и Михаила

Прокламација кнеза Милоша. Малогоспођинска скупштина и њен суд о Уставу од 1838. Критике устава од 1838. Смрт кнеза Милоша и уставни закони кнеза Михаила. Један недовршен нацрт устава. Закон о централној управи и предлог о завођењу

министарске одговорности. Предлози политичке и уставне природе у Народним скупштинама. Нов нацрт устава. Мишљење Црнобарчево о том нацрту. Убиство кнеза Михаила

IX

Влада намесништва. Трећи устав

Беседа Јована Ристића при отварању уставног одбора. Одлуке уставног одбора: Треба ли мењати устав. Један или два дома. Односи два дома и кнеза. О Народној скупштини и посланицима. О министарској одговорности. О слободи штампе. Државни савет и питање новог устава. Велика народна скупштина; Беседа намесништва; Адреса. Дискусија о поднесеном уставу. Устав од 1869

X

Мишљење политичара и штампе о Уставу од 1869 и предлози о његовој промени

Стојана Вељковића. Новосадске Заставе. Глише Гершића. Видовдана. Јединства. Светозара Марковића. Драгише Станојевића. Владимира Јовановића (Слободара). Светозара Милетића. Стојана Бошковића. Књижица „Влада намесништва“ итд. Књига „Српски конзервативци“. „Мали устав“ пред Народном скупштином. Мишљење Милана Пироћанца. Владана Ђорђевића. Димитрија Маринковића. Венијамина Калаја. Милутина Гарашанина. Јована Ристића. Краља Милана. Тежње малих политичких група. Престона беседа и Адреса. Уставни предлог Милутина Гарашанина. Видовдан и Исток о том предлогу. Предлог Аксентија Ковачевића и др. Васе Стошића. Адама Богосављевића. Јована И. Бошковића. Алексе Петковића. Предлог владе Милана Пироћанца. Полемика партиских листова поводом тога предлога. Уставни нацрт Радикалне странке. Проглас Србије за краљевину. Кабинет Николе Христића и Тимочка буна. Интерпелације о промени устава. Српско-бугарски рат. Споразум радикално-либерални. Радикални погледи на промену устава

XI

Четврти српски устав. Његово обустављање и повратак устава од 1869

Коалициона влада либерално-радикална и уставни одбор. Раскид коалиције, радикална влада. Неутралне владе. Краљева прокламација о промени устава и састав уставотворног одбора. Рад ужег уставотворног одбора. Рад целокупног одбора: о административним јединицама. О смртној казни. Штампи. Један или два дома. Тајно и јавно гласање. Ко може бити посланик. Опште право гласа. Изборни систем. Министарска одговорност. Државни савет; народна војска. Последњи радикални и либерални

захтеви. Устав од 1888 пред Великом народном скупштином. Текст устава од 1888. Два предлога о уставној реформи. Абдикација краља Милана, намесништво и радикална влада. Пад радикалне владе и долазак либерала на управу земље. Државни удар од 1/IV 1893. Мишљења српске штампе о томе. Државни удар од 9/V 1894 (обустављање устава од 1888) и мишљења српске штампе о томе. Чебинчева афера. Нови избори и долазак напредњака на управу земље. Предлог владин о промени устава и полемика о томе. Оставка Новаковићеве владе и рад на новом уставу. Записи Саве Грујића о уставном питању. Белешке ђенерала Мишковића о томе. Уставни пројекат Новаковићеве владе. Кабинет д-ра Владана Ђорђевића. Ивањдански атентат. Женидба краља Александра и коалициона влада радикала и напредњака

XII

Пети српски устав. Његово обустављање и враћање на снагу. Убиство краља и краљице

Рад на новом уставу. Текст устава од 6/V 1901. Радикално-напредњачки споразум. Адресна дебата у Народном претставништву. Српска штампа о новом уставу. Изјава краља Александра о уставу. Програм Цинцармарковићеве владе предвиђа промену устава. Одлука радикалне конференције. Мартовске демонстрације. Обустављање и враћање устава и укидање закона. Српска штампа о томе државном удару

XIII

Шести српски устав и промена династије

Избор краља Петра. Повратак Устава од 1888. Дискусија о његовој измени у Народној скупштини. Одредбе устава од 1903 год. Предлози о његовој промени

XIV

Закључак

Напомене

Речник

Исправке

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

УРЕДНИК
СТ. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

ИНВ. БР.
4842

КЊИГА ЧЕТВРТА, ПЕТА И ШЕСТА

ЈАША М. ПРОДАНОВИЋ
УСТАВНИ РАЗВИТАК И УСТАВНЕ БОРБЕ У СРБИЈИ

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

ЈАША М. ПРОДАНОВИЋ

УСТАВНИ РАЗВИТАК
И
УСТАВНЕ БОРБЕ У СРБИЈИ

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

I 4842

НРС НАРОДНА СКУПШТИНА БИБЛИОТЕКА Београд

ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА

БЕОГРАД Страхињића Бана улица 75

I

Шта је устав

Српски израз *уста̄в* одговара француском: *la constitution*. Овај се појам може схватити у ширем и у ужем смислу. У ширем смислу свака земља која је изишла из анархије има своју конституцију, т. ј. своју управу и своје уређење. У свакој држави постоје власти које су у извесном односу с народом, било да је тај однос уређен писаним законима, било да је створен праксом у току развитка једне државе. Свака држава има свој облик и пре него што има своје писане законе. — У ужем смислу конституција (устав) се може дефинисати било према свом постанку било по својој суштини. По постанку устав је збир одредаба којима се у једној држави обезбеђују најосновније слободе и најважнија права грађана, група и друштава. Он је заштита појединаца и удружења против злоупотреба државних власти и ограничење апсолутног права ма које власти у држави у односу на грађане. По суштини устав је организација највиших власти у држави, одређивање њихових послова (функција) и надлежности (компетенција). Њим се одређује однос појединих власти једне према другој и обележавају границе права оних који управљају државом према онима којима се управља. Уставом се одређује облик државе и њена политичко-правна и економско-финансијска организација у најглавнијим и најосновнијим тачкама.

Сем устава постоје још и уставни закони, који се, као и устав, називају: највишим, основним, органским или покаткад и изванредним законима. Они се разли-

кују од устава у правом смислу тиме што не говоре о уређењу врховне власти, него о другим предметима који су се уставотворцу учинили политички важни. Од обичних закона уставни закони разликују се по томе: које тело решава о њима и на какав начин. У појединим земљама о њима решава Народна скупштина већа него обична, или се устав и уставни закони доносе на заједничким седницама Горњег и Доњег дома Народног представништва (Конгрес), или их решава нарочито за то изабрана Скупштина, једнака по броју посланика са обичном, или и обична Скупштина, али са већим бројем гласова него што је потребно за обичне законе (квалификована већина). У Швајцарској пошто се уставне промене изгласају у Скупштини, оне иду на непосредно и коначно решење пред народ (референдум). У неким земљама забрањује се промена извесних уставних одредаба или сасвим, или за одређено време, или се уставна промена отежава било по времену било по начину. А има земаља у којима се устав и уставни закони мењају на исти начин као и обични закони.

Поред писаног устава и уставних закона постоји и обичајно уставно право створено праксом. Оно је највише развијено у Енглеској, у којој се уставност први пут и јавила. У њој су у току парламентарног развића стварно уништена многа владалачка права (прерогативе), ограничене моћи (привилегије) Горњег дома и оснажена права Доњег дома, који народ бира.

II

Уставни карактер извесних одредаба Душанова законика

Стара српска држава имала је своје сталешке скупштине зване Сабори. Они су, извесно, постојали и пре Немање, али о томе нема потпуно поузданих података. Дукљаниново казивање о сабору у Далми (око половине IX века) није потврђено познијим историјским испитивањем. За хрватске Саборе из времена пре XII века има више потврда: из доба кнеза Трпимира (852), кнеза Бранимира (880), краља Звонимира (1076), краља Стјепана (1088) и др. За Рашку и Зету не постоје аутентични докази да су постојали Сабори пре XII века...

Сабори су сазивани писменом наредбом владаочевом ради разноврсних државних послова, као што су: крунисање владаочево, његов погреб, његова оставка на престо, приказивање савладара или наследника престола; избор новог патријарха или архиепископа, стварање нове епископије, подизање новог манастира, измена добара између епископа и манастира, давање државних добара манастирима а градова и области на управу високим достојанственицима; уништавање јереси; збацивање грчких епископа. Затим, Сабори су решавали о рату и миру, нарочито под краљем Милутином. Под Душаном Сабори су суделовали у грађењу закона. И избор владалаца, кад су се јављале борбе о престо, нарочито после Немањића, вршен је у Саборима. — Сабори су били ужи и шири, према сврси Сабора и жељи владаочевој.

Ко је учествовао у тим државним Саборима? За неке од поменутих послова, на пр. за избор архиепископа Сабори су се састојали најпре само из претставника свештенства, па је доцније и властела суделовала у њима. У другим, нарочито ширим Саборима узимали су учешћа у раду: велика и мала властела, више и ниже свештенство и државни часници. За претставнике простог народа не може се поуздано утврдити да ли су позивани у Саборе. Члан 69 Душанова Законика забрањује Саборе међу себрима, и прописује да се роваше уши и осмуде трепавице свима који би у њима учествовали. Али ово се односи на забрану засебних себарских скупова, јер би се на њима могле доносити одлуке против виших класа или спремати буна против њих, као што је био случај са француским Жакеријама. Али се у свим старим споменицима о држању Сабора помиње само племство, свештенство и чиновништво, а о нижем сталежу нема ничега. Међутим, неки писци који су се бавили питањем старих српских Сабора мисле да је у извесним Саборима, нарочито после смрти цара Уроша суделовао и **прост народ**...[1])

Саборске одлуке нису биле обавезне за владаоца, и ако се он осећао довољно снажан, могао их је одбацити. Али се у највише прилика владалац саглашавао с одлукама Сабора, а Сабори су одлучивали по жељи својих најглавнијих и најистакнутијих чланова или по жељи владаочевој...

Душанови закони немају карактер правих уставних закона, јер је Србија била апсолутна монархија. Али се појединим њиховим одредбама уређују и неки важнији односи сталежа и појединаца према држави и једних према другима. Извесни чланови Душанова Законика ушли би данас у устав или у уставне законе.

---

[1]) Др. Герасимовић, Старо српско право, Београд 1925; Ал. Јовановић, Законик Стефана Душана цара српског, Српски правник 1882 бр. 5.

Нарочиту важност имају прописи о уређењу економских односа међу сталежима. И ако су ти прописи били и сувише оштри и сурови за ниже сталеже (меропсе и отроке), ипак су ограничавали свемоћ властеле и спречавали неограничену употребу силе над нижим сталежима.

Др. Драг. Мијушковић, који је писао о овом питању, назвао је Душанов Законик „неком врстом устава наше средњевековне државе".[1])

Али о уставу не може бити речи у апсолутној монархији. Не само управна, него и законодавна, па донекле и судска власт припадала је владару. Сазивање Сабора, сем за крунисања и свечаности, зависило је искључиво од владаоца, а саборска решења била су за време Немањића необавезна за шефа државе...

Најглавније одредбе Душанова Законика које би данас ушле у уставне законе тичу се суда и правде. По члану 78 и 105 а нарочито 171 и 172 истиче се у суђењу закон изнад цара. Наређује се у њима: да судије суде по закону, а не из страха од цара. И ако цар напише некоме писмо или наредбу по љутњи или по љубави и милости спрам некога, па би се та наредба или писмо налазили у супротности са Законником а не би били ни по правди ни по прописима законским, судије се на то писмо или наредбу неће обзирати, него ће судити и вршити онако како је право.

Судије се обезбеђују у вршењу свога звања. Како по чл. 179 Законика судије имају дужност да путују по земљи, како би саслушали жалбе ништих и убогих, то их чл. 111 штити од сраморе. Ко осрамоти судију, ако је властелин узима му се све што има; а ако је то учинило село, оно има да се растури и да му се све разграби. Чак су заштићени (чл. 107) и пратиоци и момци судијини. Ако неко одбије судијиног чиновника, судија ће га тужити било заповеднику тога краја било властелину под чијом је влашћу тај непокорник. Ако заповедник или властелин не изврше наредбу судијину, они ће бити кажњени као непокорни цару (чл. 178). — У члановима 175—177 одређује се надлежност судова: шта има и у којим случајевима да суди царски суд, шта обласни судови и градски управници. — Чл. 129 говори о суђењу у војсци и даје војводи власт цареву: само он суди војницима и нико други. — Чл. 12 забрањује световним лицима да се мешају у надлежност црквених власти у суђењу о црквеним предметима. — Члановима 151—153 организује се **порота**: за веће ствари 24 поротника, за мање 12 а за најмање 6. Решава се већином гласова. Порота се држи у цркви и свештеник заклиње поротнике. Поротници се бирају из оне класе којој се суди. Ако су пресудили криво, подлеже казни.

Има још неколико одредаба којима се заштићава личност од насиља. Властелин није смео бити позиван на суд увече, него само до подне. (Чл. 56). — Судски чиновници (извршитељи) нису смели ићи у народ без судијине наредбе; нити ма шта тражити

[1]) „Систем Душанова Законика", Српски Преглед 1895 бр. 4.

Карађорђе Петровић
(1752—1817)

од народа, што у тој наредби није означено; нити наредбу предругојачи. Ако што мимо наредбе судијине учине, отсећи ће им се рука и одрезати језик (чл. 162). Забрањује се властели и управницима области да могу некога затворити у тамницу без заповести цареве, а то ће рећи без пресуде надлежних судова (Чл. 184 и 185). — Отроцима суде њихови господари (властела или свештенство) само за мање кривице и спорове, а за већа дела (убиство, хајдучију, крађу и помагање бегства људи из нижег сталежа) суде државни судови (чл. 103). — Забрањује се давање отрока у мираз (чл. 44). — Постоји и право **азила** (уточишта) за оне који из тамница утекну у владаочев двор или из његова двора у патријархов. (Чл. 112 и 113). Према чл. 72 Законика изгледало би да то право није имао властелински отрок. Али се тај члан не мора везивати за чланове о азилу, у којима се нико не изузима у праву на уточиште. Могло би се тумачити да властелински отрок нема права на царево суђење, и ако је дошао у двор...

Чл. 139 Законика узима у заштиту насељенике (меропсе). Њима господар не сме чинити ништа што је противно закону, а они су му дужни радити само оно што је законом одређено. Ако господар учини насељенику ма шта противно закону, насељеник има права да се суди с господаром, па ма то био цар или царица, или црква, или царски властелин или ма ко други. И нико не сме да га задржи од суђења. Судија му мора судити по закону, и ако насељеник има право, судија мора да ујемчи да се насељенику плати сва накнада и да после не буде гоњен. — Чл. 118 обезбеђују се трговци од сметњи и не допушта се властели нити икоме другоме да им на силу узимају робу и дају новац за њу.

Члановима 39—43 признато је право својине и наслеђа и заштићена је непокретна својина и од самог цара. У члану 144 предвиђено је да се не сме разграбити кућа и стока ни онога властелина који би побегао из свога места. Та неприкосновеност својине данас се уноси у устав као један од најважнијих принципа савремене друштвене и државне организације.

Душановим Законником (чл. 145 и др.) предвиђа се колективна одговорност за крађе и разбојништва. Село у коме се нађе разбојник или лопов — да се расели, а поглавари села да накнаде штету и да се казне као и сами разбојници и лопови. А властелин чије је село, ако се не би постарао да гони рђаве људе, био би кажњен као и они...[1])

Има још по која одредба у Душановом Законику која би могла данас ући у уставне законе, али је боље задржати се на главним питањима и не упуштати се у ситније појединости...[2])

---

[1]) Новаковић мисли да се то ипак није односило на велику властелу.

[2]) Бројеви појединих законских одредаба узети су по издању Стојана Новаковића од 1898 године.

III

Уставни покрет за време Карађорђа

Први покрет за уређење нове српске државе јавио се још у самом почетку Карађорђева устанка. Предлог о организовању највиших власти и одређивању њихових дужности потекао је од Божидара Грујовића (који се у ствари звао Тодор Филиповић). Он је пре првог српског устанка био професор харковског универзитета, па су га нарочити изасланици: прота Матеја Ненадовић и Петар Чардаклија довели из Русије. По савету митрополита Стратимировића променио је своје име.

Сви први покретачи устанка, сем Карађерђа, прихватили су мисао Грујовићеву. Одмах после првих српских победа јавила су се тројака схватања о уређењу нове државе, и ако је она још била у стварању. Карађорђе је био заступник *централистичког* уређења и тежио је да све ослобођене крајеве наше земње стави под своју неограничену власт. Други главни вођи устанка: Јаков Ненадовић, Миленко Стојковић и Петар Добрњац желели су *децентрализацију*, или, вероватно, федерацију појединих српских области. Сваки од њих желео је бити независтан од Карађорђа и неограничен у управи над својом облашћу. Те појаве јављале су се у прошлости при стварању свих држава, па су борбе између појединих шефова истога народа биле и дуге и крваве.

Трећу струју претстављали су Божо Грујовић и прота Матеја. Она је била централистичка, али је тежила ограничењу Карађорђеве власти установом једног изборног Савета и доношењем најпотребнијих закона. Грујовић је израдио нацрт уређења тога Савета и припремио једну беседу за прву Скупштину која би била сазвана ради организовања државе. У тој беседи истиче се закон као највиша народна (вилаетска) воља и први пут се помиње реч *конституција*, у смислу увођења закона. У тој беседи говори се још и о обезбеђењу живота, имања и части, а завршетак беседе то је славопев слободи, или како то каже прота Матеја у својим *Мемоарима* „једно

слово возбудително за Слободу и трогателно“[1]). Грујовић је хтео да закони свакоме без разлике племена и вере јемче за правду. Закон треба да сузбије злочинства и обузда самовољу старешина. Закон има да буде први господар и заповедник: господарима, војводама, Савету, свештенству, владикама и сваком маломе и великоме. Где влада закон — ту је слобода; где се закон не слуша ту нема слободе, ни сигурности, ни добра.

Према Грујовићевом нацрту за организацију Савета сваки од дванаест округа (нахија) треба да пошље у Савет по једног свог претставника. Половина од њих били би министри (попечитељи): војни, финансија (хазне или касе), свештенства и просвете, правде (велики вилаетски судија), иностраних дела, и полиције (мира, реда и трудољубија). Нацрт предвиђа да се у почетку могу спојити министарство правде и просвете, и министарство војно са полицијом, те би била само четири министарства. Поглавар (претседник Савета) треба да седи у Савету а други да га „почитују као оца“. Њему би се сваког месеца бирао, између саветника, заступник, али увек други. Саветници би имали да полажу заклетву, и на крају једне године да дају рачуна шта су доброга урадили за земљу. Претседник би тај рачун полагао на крају свога претседниковања. Савет би имао своје чиновнике и оружану стражу, коју би давали редом сви окрузи, сваки по петнаест дана.

Савет је имао да заседава у манастиру Боговађи. Ту је требало 15/VIII 1805 одржати и прву Скупштину која би донела одлуку о Савету и донела законе о управи земље. Али та Скупштина није одржана. Карађорђе је осетио да се ради мимо њега и против њега. Боговађа је била у области коју је подигао против Турака Јаков Ненадовић, најглавнији такмац Карађорђев, највештији од свих војвода у организацији отпора против Карађорђеве свемоћи. Карађорђе је сматрао ту Скупштину као неку војно-политичку заседу и није отишао на њу. Без њега се, међутим, није могло радити, и Скупштина се растурила без икаква решења. Карађорђе је прихватио

[1]) Мемоари проте Матеје Ненадовића, Београд 1867, стр. 187.

мисао о Савету, с уверењем да ће од њега начинити своје оруђе и њиме обуздати самовољу обласних војвода. Он је сазвао Скупштину за 1 септембар исте године у Борак. Ту на Скупштини прота Матија потсети Карађорђа да Скупштина нестрпљиво чека обећани избор Савета. Карађорђе му одговори: „Коекуде, ето у Скупштини, пак бирај најбоље и кога хоћеш, пак људе води у манастир Вољавчу и тамо седите... и старајте се како вас Бог учи за сав народ српски“[1]).

Тако је установљен први српски Савет (Правительствујушчи совјет сербски), који се после звао и Синод. Прота Матеја био је претседник, а у први мах Савет је имао свега четири члана (из округа: ваљевског, шабачког, рудничког и београдског). У Вољавчи се није могло живети; ни хране није имало довољно. Због тога је Савет премештен у Боговађу, а кад је ослобођено Смедерево, Савет се тамо преселио. Године 1907 прешао је Савет у Београд. Вук Караџић[2]) помиње да је на Скупштини у Смедереву (1805) требало признати Савет за *највишу власт*. Јаков Ненадовић или није хтео или није смео доћи на ту Скупштину. Карађорђе није хтео испустити власт из руку. Он опколи са својим момцима Скупштину и довикне им увредљиво да излазе напоље. Сви су учесници били ником поникли, само је Јанко Катић узвикнуо: „Бог с тобом, Ђорђије, шта је теби? Нијеси ти полудио; ходи унутра!“[3]). Разговор о Савету као највишој власти није продужен, и Карађорђева власт остала је као и раније ничим неограничена. Он је без икаквог споразума са Саветом истерао из њега саветника Ђурицу из Ресаве, који није обавестио Савет да је један буљубаша на мртво име испребијао једног невиног човека.

Савет је поступно ширио своју власт, али није радио супротно Карађорђевој вољи. Чак Савет није успео да спречи самовољу појединих обласних војвода.

[1]) Мемоари, стр. 188/9.

[2]) Вук Ст. Караџић: Грађа за историју нашега времена, 1898, стр. 63 („Правителствујушчи совјет сербски“).

[3]) Прота Матеја не спомиње ову сцену и Вук тврди да ју је пред људима оспорио, кад се 1839 видео с Вуком. И Јован Хаџић сматра да је ову сцену Вук измислио.

Од 1807 године у питање о уређењу Србије почиње се мешати и Русија. У Неготину је те године, на тражење изасланика руске владе маркиза Пауличија, потписана једна конвенција у 13 тачака. У њој се изражава жеља српске владе, да буде под заштитом руског цара и жеља народна, да цар постави гувернера који би завео ред у Србији и уредио земљу. Он би, у име цара, дао Србији конституцију према народним потребама. Чиновници (који не могу бити Грци) постављали би се у име руског цара. У Србији не би смело бити ни спахија ни робова. Остале се тачке тичу војних послова и ратних припрема. Карађорђе је одобрио да га као неписмена потпишу на тој конвенцији, али није хтео ударити свој печат, изговарајући се да га је загубио[1]).

Стални руски претставник у Србији Константин Родофиникин продужио је посао маркиза Пауличија: ограничавање Карађорђеве власти и јачање руског утицаја. У том раду он је имао потстицаја и помоћи од појединих српских старешина, Карађорђевих противника. Карађорђе није могао отворено устати против намера и поступака царског претставника, али је с неповерењем и негодовањем примао све мере којима му је власт ограничавана.

Први уставни закон

Први нацрт српског *уставног закона* постао је 8/VIII 1807. Састоји се из 12 тачака а израдио га један одбор од три Руса и пет Срба.

По томе закону установљава се **Управни српски сенат**, коме је кнез претседник. Сенат заседава у Београду. Кнезу се даје титула светли кнез и право помиловања криваца и награђивања заслужних људи. Кажњавање кривца припада суду и врши се по закону. Сенатора има три врсте. Прво место у Сенату даје се вођима устанка у појединим областима (полковотцима) и они добивају титулу „светли вођи“. Друго се место даје члановима дотадашњег Савета, који су учинили велике услуге народу, и они имају назив „узвишени сенатори“. Треће место припада претставницима појединих округа, које народ бира. Они имају титутлу „саветници Сената“. Сенатори прве и друге врсте доживотни су. Имена њихова и њихове деце уписују се у сенатски протокол, да

[1]) Стојан Новаковић, Уставно питање и закони Карађорђева времена, Београд, 1907, стр. 23.

би се они и њихово племе довека знали и поштовали. Сенатори треће врсте бирају се на три године. Ако који од ових ових саветника Сената буде биран трипут узастопце, он постаје доживотни сенатор с титулом коју имају сенатори друге врсте. Сваки сенатор има по један глас а кнез три. У Сенату се решава већином гласова; при једнакој подели гласова усваја се одлука за коју је кнез гласао. Сви се сенатори заклињу истом заклетвом: да ће бити верни отаџбини, Сенату и кнезу. А кнез полаже нарочиту заклетву: да ће чувати и вршити законе и свом снагом радити да се изврши све што Сенат реши. — Ниједан сенатор не може бити искључен из Сената без једногласнога договора и сагласности кнеза и Сената. — Сваки командант дужан је послати Сенату списак заслужних људи којима ће Сенат дати повељу благородства (племићства). И они ће бити чувари закона. — Сенат има и своју стражу уређену законом. — Сваки округ има губернатора (управитеља) од људи који су дотле служили државу. Он води бригу о приходима округа и са два саветника, које округ изабере, врши судску власт. Ко није задовољан пресудом, може доћи у Сенат са писмом окружног суда о томе шта је и како је суђено. Овај суд извештава Сенат о сваком важном делу и не може извршити смртну казну над кривцем док о томе не обавести Сенат и не моли кнеза за помиловање. — Док не буде новаца за издржавање војске, даваће се за награду разне почасти, а кад се новац прикупи, даваће се према заслугама. — Главне шефове војске бира Сенат, и они не могу ни закључити мир ни почети рат без знања Сената. Кад дођу инжињери, мора се израдити тачна карта целе српске државе и где се нађе пусте земље (беглучке), она ће припасти округу а стајаће под влашћу Сената. — Свим приходима земље располаже Сенат и нико не може узимати од народа новац ни за какве потребе.

Овај уставни нацрт наперен је против Карађорђа. Нити му се њиме признаје владалачко право, нити се обезбеђује наслеђе кнежевског достојанства у његовој породици. Власт му се јако ограничава и своди се на утројен број гласова у Сенату, на право помиловања и на мање награде заслужним људима, јер је награђивање већих заслуга задржао Сенат за себе. И ипак је Карађорђе потврдио овај нацрт својим печатом и требало је да га одобри руски цар и прогласи скупштина народних поглавара...

Ове и доцније уставне нацрте и законе изазвала је потреба да се ограничи Карађорђева свемоћ и да се обезбеде част, слобода и имање грађана.

Како тврде историци који су писали о овом времену, као и Карађорђеви савременици, Карађорђе је био

веома плаховит, напрасит, брзе руке, склон на убиство без разлога, чак и без саслушања кривца. Познато је да је он наредио да се убије његов очух; да је осудио на смрт рођенога брата, смртно ранио из пиштоља кнеза Теодосија из Орашца, наредио да убију Милоја Петровића из Трнаве, испребијао на мртво име свога добротвора, капетана Радича Петровића, хтео убити Јакова Ненадовића, тукао столицом своје министре Илију Марковића и Миљка Радоњића, попалио и порушио имање Милутина Гарашанина. Неке од ових тешких поступака правдају историци ратним стањем, потребом дисциплине и општим интересима, али друге сматрају као акта неправде. И ситни људи били су жртва Карађорђеве напраситости, необузданости и суровости. Како прича Петар Јокић[1]) Карађорђе је убио невиног Стевана Јовановића из Бање и његовог оца и мајку, јер је Карађорђев слуга Алекса Дукић опао Стевана да неће да даје десетак од грожђа. Други је пример тако исто свиреп. Писар Карађорђев Стеван Јевтић одобри неком човеку из нишког краја да избере за себе један део земљишта на Врачару. У незнању тај човек заузме један део Карађорђеве земље. Пролазећи туда с Јевтићем Карађорђе опази то и затражи објашњење од Јевтића. Знајући да може очас изгубити главу, Јевтић одговори да не зна ко је дао том човеку земљу. Карађорђе, брз на убиство, убије човека пиштољем, а кад жена почне кукати, њу посече сабљом[2]). Још је већа зла, под заштитом Карађорђевом, чинио његов зет Антоније Пљакић убијајући људе без суда и закона. Баталака[3]) каже за њега да је имао око куће читаво гробље људи које је у пићу поубијао. Сима Милутиновић опева га у Србијанци[4]) као неко крвожедно чудовиште. Чак су и момци Карађорђеви вршили насиља над мирним грађанима. Вук прича да је „својијем очима гледао" кад су Карађорђеви момци „истукли колико су хтјели" једног сасвим невиног човека.[5])

[1]) Споменик С. к. академије, XIV стр. 29.
[2]) Србијанка С. Милутиновић III, 62; Новаковић Наведено дело, 80.
[3]) Лазар Арсенијевић-Баталака, Историја српског устанка I, стр. 378.
[4]) Срб. III, 111.
[5]) Вук Наведено дело стр. 75.

НРС-НАРОДНА СКУПШТИНА БИБЛИОТЕКА Београд

Војводе су хтеле ограничити Карађорђеву власт не да заштите народ, него да саме у својим областима буду што независније. И они су радиле што и Карађорђе. Јаков Ненадовић је наредио да се убије чувени харамбаша Ћурчија, кад је дошао к њему у логор. А убио је и попа Милутина из Грабовца. Он је тукао начаком рађевског војводу, кнеза Крсту Игњатовића, који је био годинама старији од њега. Што је још горе „наредио је свом момку да и он туче кнеза[1]). Баталака пише за Синлића да је чинио зла људима и за Хајдук Вељка да је напаствовао жене[2]). А Младен Миловановић и Милоје Петровић осуђивали су на батине извесне београдске трговце, а неки су по њиховој заповести убијени. Миленко Стојковић имао је харем са „нимфама" и због њих је убио неколико момака. Војводе су себи, својој породици и момцима све допуштале. Приграбљивале су разне изворе прихода и живеле раскошно („Овезирили се", каже Баталака).

Руски цар није потврдио уставни закон од 1807 године, а ни Скупштина га није изгласала. Па ипак је Савет почео заводити реформе у земљи. Србија је подељена у 12 округа. За Београд и веће градове постављени су градски поглавари а по селима кнезови. Та звања могли су добити само они који су се борили у рату а знали су да читају и пишу. Обраћена је пажња на образованост Србијиних становника. Сваки Србин способан за оружје постајао је војник. Онима који су „дјествително на оружје позвани" допуштено је да непрестано носе оружје. Странцима је забрањено куповати куће у Београду. Устројство Србије имало је бити као и Влашке и Молдавије и земља је требало да се подвргне руској заштити[3]).

То саветско организовање власти ишло је споро. У рукама Савета биле су скеле и царине; он је руководио и продајом турских имања. Међутим, поједине вој-

[1]) Вук ор. стр. 93.
[2]) Навед. д. стр. 37/8.
[3]) Ст. Новаковић, Навед. д. стр. 36.

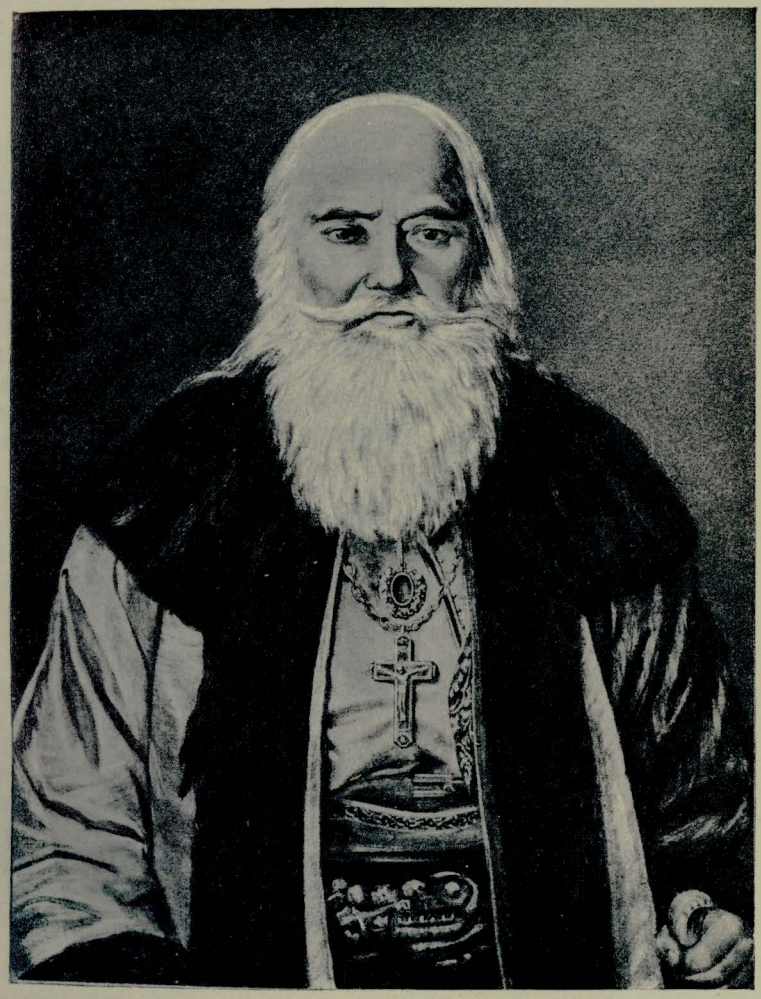

Прота Матија Ненадовић
(1777—1854)

воде били су већ приграбиле или у бесцење купиле најбоља турска имања, а и скеле су биле задржале, те их је ваљало отимати од њих.

Други уставни закон

Како уставни закон од 8/VIII 1807 није био одобрен од цара ни изгласан од Скупштине, Карађорђе је, с одобрењем Савета, октроисао други уставни закон, у суштини супротан првоме. У њему су свега два одељка. У првоме се утврђује: да ће сви команданти, војводе, кнезови и сав народ признавати господара Ђорђа Петровића и његово законито потомство за првог и врховног вођу (предводитеља), коме ће сви бити верни и послушни. А он обећава да ће водити очинску бригу о свом народу и да ће признати Народни савет за врховни земаљски суд. У II делу се утврђује: да ће све заповести издавати Господар Ђорђе Петровић преко Савета и у договору с њим. Те ће заповести Савет издавати првом команданту округа а овај својим потчињенима. И сви су дужни те заповести потпуно извршавати и о томе давати одговор Савету. Ко буде непокоран окружном војном команданту, сматраће се непокорним Савету и врховном Господару, огласиће се за непријатеља целог народа и биће кажњен као издајник[1]) — Тада је решено да се сваке године првог јануара одржи редовна скупштина.

За овај уставни закон није се тражила потврда руског цара, али је било потребно да га одобри Скупштина. Међутим, нити је Скупштина сазивана, нити су за овај уставни закон знали главни вођи устанка, који су се заједно с Карађорђем подигли против Турака. То је било дело Карађорђево и његових привржeника. Тиме се Карађорђу даје готово сва власт у држави. Савет је једно тело скоро без икакве вредности. Нити се у њему решава већином гласова, нити он прикупља данак и друге приходе, нити управља скелама и турским добрима, нити решава о рату и миру и постављању војвода.

[1]) Новаковић, навед. д. 47.

Нема ни поделе саветника у три класе а ни помена о признавању племићских титула. Савет је, у ствари, само спроводник Карађорђевих заповести, а реч »договор« нимало не обавезује врховног поглавара, јер се ниједном речју не помиње обавезност саветских одлука. Карађорђе је имао дужност само да саслуша Савет, али не и да прими његову одлуку.

Извршење овога наметнутог уставног закона наишло је на велике тешкоће. С једне стране незадовољство главних вођа устанка а с друге држање руског представника Родофиникина онемогућавали су Карађорђу вршење апсолутне власти, коју му је давао овај уставни закон. Рат је с Турском настављен. Највећи противници Карађорђеви имали су у рукама војничку власт у својим пространим областима; Родофиникин је напустио Србију а Карађорђе се обратио за помоћ Француској и Аустрији. Скупштина у Хасан-пашиној Паланци (2/X 1809) била је под утицајем Карађорђевим, али је у редовној Скупштини (1/I 1810) већ преовладала противничка струја. Већ и на Скупштини од 2/X 1809 био је избачен из службе, због пораза на Каменици, Карађорђев привременик Милоје Петровић. А на другој Скупштини (1/I 1810) Карађорђе је био принуђен збацити са претседништва Савета свог главног помагача Младена Миловановића и поставити на то место свог највећег противника Јакова Ненадовића[1]). Та промена лишила је саветнике и оно мало власти што су је имали. Ненадовић је одмах истерао из Савета неколико својих противника и није допустио да се други бирају. Тиме је он приграбио право које раније није признавао ни самом Карађорђу...

За уставно питање најзначајнија је била Скупштина од 1/I 1811. На њој је прочитана (8/I) једна посланица Карађорђева у којој оптужује поједине старешине да нису поштовали уставни закон од 1808 године; да нису слушали саветске наредбе; да су један другог опадали и у неслози живели; да су постали деспоти и одметнули

[1]) Вук тврди да је Јаков дошао на Скупштину са 600 наоружаних момака који су викали по улицама против Савета и тражили руског цара (Навед. д. 84).

се од њега и Савета; да воде преписку с иностранством... Тражи од сваког старешине да посебице одговори на ове оптужбе и прети да ће свакога силом приморати да престане с таквим поступцима и да слуша његове наредбе.

Два три дана после Карађорђеве посланице (10 и 11) донесене су извесне одлуке о организацији државе. Тада је постало (11/I) *прво српско министарство*. Младен Миловановић постао је министар (попечитељ) војни, Јаков Ненадовић унутрашњих дела, Петар Добрњац правде, Сима Марковић финансија, Миленко Стојковић иностраних дела, Доситије Обрадовић просвете. Министар правде био је у исто време и претседник врховног суда (велики вилаетски судија), а саветници који нису узети за министре постали су чланови тога суда. Уз акт о установљењу првога министарства дошле су и друге одлуке, које имају карактер уставних закона. Наређује се да се Савет мора поштовати и његовим се наредбама покоравати. Министри ће добити упуства о свом раду, која ће за њих бити закони. *Сваки је од министра одговоран за свој рад*. Савет добива секретара а претседник му је Карађорђе а у његовом отсуству намесник кога он одреди и који тим самим добија за то време и сва Карађорђева права. Сваки министар дужан је отићи на одређену границу и примити главну команду војске. Сви су министри једнаки међу собом и раде послове у споразуму, сем оних који буду подељени на свако министарство. Никакве одлуке, ма у ком послу, не могу се донети без Карађорђевог одобрења. Печат Савета треба да се налази код намесника. — Карађорђе изјављује да неће мењати саветнике и чиновнике без кривица које ће бити предвиђене законом.

После утврђења овог уставног закона дошле су заклетве. Саветници су се заклели: 1) да ће бити верни врховном вођу Ђорђу и отаџбини и служити их; 2) да неће никад мислити ни говорити о другом врховном вођу, док је Карађорђа и његова потомства. Ако други ко то спомене, сматраће га као народног непријатеља и бунтовника, судиће га и казнити; 3) без знања и одо-

брења врховног вођа неће радити никакав важан народни посао, нити ће признавати каквог поглавара, војводу и кнеза, кога он није потврдио; 4) ни чиновнике ни икога другог неће казнити смрћу, вечитом робијом (односно заточењем) и збацивањем без сагласности с врховним вођом, који ће имати право помиловања.

Команданти војске и кметови положили су заклетву верности и послушности Карађорђу, а уз то се заклели да ће новонаименовани Савет сматрати за врховну народну управу, заштићавати га и слушати његове наредбе.

Карађорђе се заклео да ће се држати споразума с Русијом; да неће ништа радити без споразума са Саветом, преко кога ће издавати и све заповести и сва постављења; да неће никога казнити смрћу и вечитом робијом (заточењем) без споразума са Саветом; да неће никакву казну повећати, него само ублажити и опростити; да неће допустити да неко присвоји какву власт и да ће постављати чиновнике по споразуму са Саветом.

Све ове одредбе и заклетве остале су само на хартији. Све је ишло по старим навикама. Из »Деловодног протокола« Карађорђевог јасно се види да је он узео сву власт у своје руке и радио послове кривичне и грађанске природе који припадају судовима.

Миленко Стојковић и Петар Добрњац нису се примили за министре. Они су оптужени и осуђени на прогонство; Добрњац пре него што је и послао своју одбрану. Пошто су прогната ова два најзнатнија човека из првога устанка, власт Карађорђева постала је неограничена. И он и Младен чинили су што су хтели. Они су постављали народне старешине и те старешине у Народној скупштини само су слушале Карађорђа и Младена. Од министара Илија Марковић, који је дошао на место Добрњачево, претседавао је Врховном суду а није ништа радио као министар. Миљко Радоњић, који је заменио Миленка Стојковића и Иван Југовић, који је постао министар просвете после смрти Доситијеве прогнани су из Београда крајем 1812. Јаков Ненадовић и Сима Марковић отишли су к својим војскама и уз Карађорђа је

остао једино Младен Миловановић. 1813 дошао је слом првог устанка и Србија је поново потпала под турску власт...

Покушаји да Србија добије уставне законе који би ограничили власт Карађорђеву нису потицали само од војвода које су, заједно с Карађорђем, подигле устанак. На тим питањима радили су живо и енергично и претставници Русије. Кад је 1805 српска депутација отишла у Русију да тражи помоћ, руски министар иностраних дела кнез Чарториски говорио је о војводским самовољама и пљачкама. Он је изјавио депутатима: да руска држава неће ступити у предговоре с појединим људима, ни са земљом која нема сталне законе. Он је тражио да у Србији сем Државног савета (Синода) буде организована и војна власт. Акцију маркиза Пауличија и Родофиникина, у колико се тиче уставних закона, већ смо помињали. Родофиникин је предлагао кнезу Прозоровском, главном команданту руске војске у Јашу, да у Србији кнез буде изборни а не наследни. Прозоровски није на то пристао, јер би то давало повода не само унутрашњим нередима, него и сплеткама многих дворова, а нарочито отоманске Порте и аустријског двора. Сагласили су се да треба Карађорђева сина васпитавати у Русији »да му се васпитањем улије у крв привржености Русији«. — Треба да постоји и Савет у виду Сената, у коме ће претседавати кнез а »испод њега заседавати руски конзул или агенат«, који ће, ако је потребно, »моћи уздржати самовлашће кнежево и уздржати га од поступака који су противни Русији.« »Француски агенат може такође бити присутан у Сенату«. — Закони да буду као и у Русији, али да се од руских закона одабере оно што је потребно Србији. За обојицу је главно да Србија буде под руским утицајем и они траже за њу тако уређење, какво ће најбоље одржати Србију у зависности од Русије.[1])

---

[1]) Нил Попов, Србија и Русија, књ. 2, стр. 424/5; Баталака, Навед. дело, књ. 1, стр. 479/80.

IV

Уставни покрети за време кнеза Милоша

У другом устанку јављају се појаве сличне онима из првог устанка. Вођ другог устанка Милош Обреновић жели да утврди своју свевласт; други главни устаници теже да ограниче Милошеву власт, али не зарад народа, него због себе. И Русија има исте намере као и за доба првог устанка: да обезбеди свој утицај у Србији. Чак исти човек који је радио против Карађорђа, Родофиникин, ради и против Милоша. Прота Матија Ненадовић продужује и под Милошем рад на ограничавању кнежевске власти, који је почео под Карађорђем. Важнији људи из првог устанка теже да приграбе што више земље, да постану спахије и да добију племићске титуле. Народ у оба устанка жели једно и исто: да место некрштених Турака не добије крштене; да се обезбеди од самовоље кнеза и војвода; да му се укине кулук, да добије добре судове и праведне судије...

У погледу уређења земље обнављају се струје из првог устанка. Милош је за *централистичко* уређење и апсолутну власт поглавара државе. Друге војводе: Петар Молер, Павле Цукић и прота Матија претставници су децентралистичког (федералистичког) уређења, али и они желе да буду свевласни у својим областима. »Ко ће бити старешина овом народу?« пита Молер Милоша. »Да гледамо прво да истерамо Турке, па је лако наћи старешину. Ето буди ти« одговара Милош. Али Молер не пристаје на тај неискрен и неостварљив предлог Милошев. Он хоће поделу земље на четири дела, којима би независно један од другога управљали: Милош, прота Матија, Молер и Цукић. Милош не сме да одбије тај предлог, али не даје ни свој пристанак на њега. »Не треба градити ражањ док је зец у шуми«, каже он Молеру[1]).

Сукоб између ове две струје био је неизбежан. Цукић убија Милошева пријатеља кнеза Петра Тврдојевића а народ навали да убије Цукића и Молера. Милош не сме да слаби још неочврслу снагу другога устанка и да ствара унутрашњи рат, пре него што се ослаби спољни непријатељ. Он прима на себе убиство кнеза Петра, оглашујући га за турског уходу. Време Милошеве освете још није било дошло; али оно је ту, на прагу, и Милош се неће ни мало устезати да крваво сврши рачун са својим противницима...

[1]) Вук, Навед. д. ст.

По споразуму између Милоша и Марашли-Али Паше (крајем 1815) Срби су добили право да сами купе данак и предају га Турској, и да уз сваког турског муселима седи и по један српски кнез, без кога се не може судити Србима. Установљена је и једна Народна канцеларија са 12 кнезова (из сваког округа по један), који ће судити Србима за све веће кривице. Ко буде осуђен на смрт, предаје се београдском паши ради извршења пресуде. Та канцеларија примала је од кнезова прикупљени данак и предавала га Турцима. Она је била као нека врста Карађорђевог »Правитељствујушчег совјета« али с мањим кругом рада и без јасно одређених задатака с погледом на народну управу. Претседник Народне канцеларије био је Милош, а надзиратељ Молер. Али је она имала судбу Карађорђевог Савета. Милош је радио без споразума с њом и тиме изазвао Молерово незадовољство. Сукоби између њих двојице појачавали су се сваког дана; чекао се само тренутак коначног обрачуна. И он је брзо дошао. На Скупштини окружних старешина 23/IV 1816 Милош је оптужио Молера за несавестан рад против њега и народа. Неке од Милошевих оптужаба биле су неистините, али су ипак раздражиле Милошеве пријатеље. Они су скочили на Молера, испребијали га и предали београдском паши, који је наредио да се Молер убије. Исте године Милошев привржeник Марко Штитарац убио је усред Шапца другог Милошевог противника, владику Мелентија Никшића. После тих убистава Милош је почео управљати сасвим по својој вољи и Народна канцеларија изгубила је сваку важност, па је 1826 претворена у београдски суд. Побуна кнеза Симе Марковића, Драгића Горуновића и Павла Цукића

свршила се тиме што су прва двојица ухваћена, предата београдском паши и убијена у пролеће 1817. Цукић се предао и привидно му је опроштено, али је доцније по наредби Милошевој и он убијен. У лето 1817 убијен је и Карађорђе, који је био тајно прешао у Србију, а глава му је послата у Цариград.

После Молеровог убиства власт Милошева постала је неограничена. С јесени 1817 Народна скупштина на захтев Милошев проглашује га наследним кнезом Србије. Требало је да и Порта одобри ту одлуку, и кнез је слао у Цариград депутације ради добијања те потврде. Русија је била вољна помоћи Милошу, али под погодбом да Србија добије неку врсту *устава*, по коме би се извело уређење земље. Руска дипломатија није тражила то уставно уређење из негодовања према апсолутистичком режиму, јер је такав режим господарио у Русији. Она се бојала да се Карађорђе и Милош као неограничени владари не отргну испод утицаја Русије, па је желела да их држи у зависности од неког тела, на чије је чланове могла утицати. То је тежила и Порта, да би преко појединих моћних људи могла спречити кнеза да не отргне сасвим Србију од Турске. Зато не може бити нимало чудно, што су се, како вели Ранке, апсолутистичке државе старале да Србија добије устав, а уставне државе биле томе противне.

Један уставни нацрт израдила је руска влада 17/II 1820. Кнез Милошу се признаје титула кнеза и он је шеф војске и администрације и највиша надзорна власт над полицијом. Његово је достојанство наследно, али само у мушкој линији. Ако би његова породица изумрла, бирао би се на главној Скупштини нов кнез, Та би се Скупштина састојала из митрополита, двају владика, кнезова, сенатора и других претставника организоване власти. — Свако село бирало би себи доживотног кнеза. — Скуп тих кнезова бира доживотне окружне старешине које су у исто време и сенатори. — И кнезови и окружне старешине могу бити збачени само по закону. Сем окружних старешина у Сенат улазе и митрополит и владике. — Кнезови су судије првога степена; једно

Кнез Милош Обреновић
(1780—1860)

одељење Сената првостепени је суд, а цео Сенат, под претседништвом Кнеза највиши је државни суд. — Законе и административне уредбе доноси Сенат на предлог кнеза или његових министара, који надзиравају извршење тих закона и уредаба. Власт шефа државе, Сената и кнезова уредиће се, као у прошлости, према законима, практици и обичајима земље...

Уз тај руски пројекат Милош је израдио други (25-V и. г.) са 21 тачком: 1) слобода богослужења; 2) наследно кнежевско достојанство у Милошевој породици, а ако та породица изумре, да се бира кнез од заслужних Срба из Србије, који су православне вере; 3) установа Сената; 4) подела народа на сталеже; 5) кнез и Сенат дају чинове и унапређења; 6) Србија има свога агента у Цариграду; 7) право подизања школа и штампарија; 8) право држања скупштина „Народа и старешина"; 9) право ношења оружја и одела које било боје и кроја; 10) право примања дошљака и бегунаца; 11 и 12, слобода трговине на суву и на води под српском заставом; 13 право установљења царинарница на граници; 14) право подизања карантина; 15) право установљења апотека и држања лекара; 16) право користити се свим што земља може дати из своје „утробе"; 17) никаква турска војска сем гарнизона да не улази у Србију; 18) право да кнез и Сенат суде свима сталежима по законима сваке класе, који ће се прописати; 19) право да се измене у прописаним законима могу чинити са дозвољењем Портиним; 20) Јевреји уживају слободу вере а подвргавају се српској јурисдикцији и 21) да сваки оправдан српски захтев буде уважен и примљен од Порте.

Др. М. Гавриловић, из чијег је дела »Милош Обреновић« узет овај сажет збир Милошевих захтева, налази с разлогом да је овај пројекат нејасан, непотпун и рађен без разумевања. Подела народа на класе (свештенство, племство, занатлије, трговце и земљораднике) са засебним законодавством узета је по примеру из Русије и румунских кнежевина. Највише је власти дато Сенату, а Скупштини је остављена споредна саветодавна улога.

Овај је пројекат, како Гавриловић мисли, извод из једног већег, недатираног, нађеног међу хартијама кнежеве канцеларије, који се састоји из 37 тачака. У њему се тражи да се архиепископ и епископи бирају из средине народа и да они заседавају у Сенату кад се решавају црквене ствари и да се њихово мишљење уважи. Установљавају се и нижи судови, али се не одређује њихова надлежност. Признаје се подела народа на класе, али се тражи укидање спахијских односа. Тражи се за сваки округ по један

главни исправник (хришћанин) а у већим окрузима по један или више исправника. На граници да буде погранични поглавар (надзиратељ) да чува земљу од страних и домаћих злочинаца. — Чл. 27 тражи се да се сваког полгођа држе Скупштине у којима се народ може жалити против својих старешина Сенату, било писмено или усмено. Те жалбе дужан је Сенат саслушавати и у споразуму с кнезом доносити одлуке по њима. — Чл. 28 даје се право старешинама да се у тим Скупштинама могу жалити и против Сената и кнеза. Ако се докаже да је који сенатор крив, он би се имао искључити из Сената. А ако је Кнез згрешио, може га Сенат у споразуму са старешинама опоменути: „својих преступака да се остави и по прописаним себи законима да се влада." — Смртна казна се укида за све кривице сем убиства с предумишљајем, издајства, бунтовништва и атентата на кнежев живот. — Благородни (племићи) и свештенство ослобођени су данка и кулука. — Благородни се не могу казнити телесном казном. — Међусобне спорове људи једне класе суде претставници те класе; ако су сукоби између разних класа, суди им Сенат. — Најважније народне послове могу вршити само благородни. — Ако од њих когод није у звању, он се може бавити и трговином, али њихова трговина подлежи правима трговачког реда. — Чланом 33 даје се слобода говора у Сенату, а за Скупштину се ништа не поминье. У опште, права народна нису ничим обезбеђена; права скупштинска ништавна су и власт кнежевска ограничена је у корист малог броја саветника. Сама Скупштина није изборно тело које народ бира, него у њу улазе старешине народне... (Остале су одредбе као у кнез-Милошевом пројекту од 21 тачке).

Као што се јасно види и у другом устанку, као и у првом, при унутрашњем уређењу земље истичу се исте тежње и раде исти чиниоци. Кнезу је поглавито стало до права наслеђа; Русија тежи да има једно јако тело, које ће обуздавати свемоћ кнежеву и на чије чланове она лично утицати; поједине старешине желе, ради своје власти, да се организује Савет или Сенат, који ће имати највишу моћ у држави. На права простог народа нико од тих чиниоца није озбиљно мислио. То се јасно види и из факта да су се јављале жеље за племићским титулама у једној сасвим сељачкој земљи, којој је на челу био неписмен врховни поглавар. Сем тога, по казивању самог кнеза, старешине су желеле да се и у Србији заведу спахилуци.

У руској преради кнез-Милошевог пројекта све је сведено на девет тачака, од којих су неке опширно мотивисане, да би се лакше добило Портино одобрење. У прве три тачке тражи се за Србе право слободног богослужења; одређују се границе Србијине; све српске дажбине своде се у један годишњи данак плаћан Турској и тражи се право наслеђа кнежевског достојанства у породици кнеза Милоша. — У друге три тачке обухваћено је унутрашње уређење наше државе. Свако село бира, према давнашњем обичају, свога кнеза (кмета) који је доживотан. Он може бити смењен или по својој жељи или по судској одлуци. Ови кнезови бирају државне начелнике а начелници улазе у Сенат, у коме су чланови митрополит и Срби епископи као и неколико чланова које постави кнез у споразуму с народом. И сенатори су доживотни и могу бити уклоњени са својих места само по пресуди Сената или кад сами дају оставке. Кнез је претседник Сената. — Главна је дужност Сената да се стара о чувању права и привилегија добивених од Турске. Сем тога Савет је дужан да проучава опште послове и спрема их за подношење на оцену Народној скупштини. Сва решења саветска потврђује врховни кнез. — Према старом обичају Скупштина се састаје сваке године да већа о унутрашњој управи земље, о распореду данка Порти и о приходима и расходима. Скупштина одређује и цивилну листу кнежеву. Остала права и дужности кнеза, Сената и старешина, која је немогуће набројити у овом акту, имају да остану онако, како су обележена у дотадашњим законима, у утврђеном поретку или народним обичајима. — Подела на сталеже остаје иста као и у Милошевом пројекту. Сви су сталежи дужни покоравати се кнезу и Сенату. За сваки сталеж постоје нарочите уредбе. Сваком се грађанину суди не само по општим законима, него и по законима сталежа коме припада. Сви Срби могу носити оружје и одевати се како ко хоће, бирајући по својој вољи одела. — Последње три тачке говоре о трговини, занатима, земљорадњи, болницама, апотекама, школама и читаоницама. Све је у руском пројекту као у Милошевом, сем што је овде изостављено право азила за туђе поданике и трговање под српском заставом. Затим се одређује да се турски војници и грађани не смеју, без кнежева допуста, насељавати у Србији нигде ван одређених гарнизона. Најпосле, у деветој тачци тражи се: да се Срби могу обраћати султану и преко кнеза и Сената и молити да се у српским законима учине извесне измене. Да могу слати молбе које се тичу општег добра и да Србија има на Порти свога агента...

Сав је тај рад био узалудан. Порта није усвојила руски пројекат и у јулу 1820 послала је ферман у коме се одређује сума данка који се имао давати Турској, и рок за давање тога данка; задржавају се спахијска права; даје се право београдском везиру да прикупља извесне приходе и, најпосле, укида се неколико муселима.

Милош није примио ферман, и ако су то желеле извесне старешине из бојазни од нових заплета с Турском. Он у септембру 1820 шаље нову молбу за потврђење српских захтева. Они су остали исти као у руском пројекту, сем ове измене: изостављено је одређивање граница и избачена је одредба да су кнезови и

сенатори доживотни. Милош, као и Карађорђе, никако није желео да претставнике власти бира народ и да они остају до смрти у својим звањима. Они су обојица тежили да све власти зависе искључиво од њих, као врховних поглавара земље.

Порта је, по свом обичају, одуговлачила ствар. Затим су дошле буне у Влашкој, Молдавији и Мореји, покољ Хришћана у Турској и затварање српских делегата (22-IV 1821). Пет месеци после тога (25-IX 1821) кнез Милош је одузео пуномоћије од делегата, да из страха не би учинили штогод противно његовим упуствима. После пет година депутати су пуштени из затвора после руског ултиматума Турској ради извршења Букурешког уговора (22-IV 1826). Ускоро после тога закључена је између Русије и Турске Акерманска погодба, чија се V тачка односи на Србију. Сем те тачке био је и један посебан акт којим Порта обећава да ће испунити одредбе чл. VIII Букурешког уговора и уредити, у договору са српским делегатима у Цариграду познате српске захтеве. О наследству кнежевског достојанства није се ништа помињало, јер је Турска томе била противна а Русија није налазила за потребно да настоји на томе питању. Међутим, Милош није одустајао од тога захтева. У јануару 1827 послата је нова молба Султану за потврђење раније тражених права и изабрана нова депутација која ће молбу предати и старати се да она буде усвојена.

*

Док су се овако водили преговори с Турском за добијање једног хатишерифа, који би био нека врста *српског устава*, дотле се Србија организовала и без писаних закона. Кнез Милош је себе називао врховним кнезом. Он је постављао обор-кнезове за један или више округа. Српске кнезове, које је народ раније изабрао, снизио је на степен сеоских кнезова или их уклонио са звања. Мало по мало његови кнезови су предузимали од окружних муселима власт над српским грађанима.

Милош је имао за циљ: да појача српску власт према турским властима и да сви претставници српске

власти буду потпуно зависни од њега. Од народне канцеларије начинио је београдски суд, а установио је своју, кнежевску канцеларију. — Скупштине су се састајале два пут годишње: о Ђурђеву дне и о Митрову дне, али оне су трајале по један или два дана; нису имале никакве власти; састављене су биле из старешина које је кнез постављао и које је он позвао на Скупштину. Било је две врсте скупштина: обичне (мале), састављене од позваних старешина, и опште народне (велике), у које је кнез позивао отменије грађане, свештенство и важније кметове, Њима су се саопштавале разне кнежеве одлуке, или им прочитавани султански фермани, или издаване наредбе за рад у народу; или су посланици тих скупштина потписивали молбе Порти у име народа, или су изгласавали оно што је кнез сматрао за потребно да им поднесе. У неколико махова кнез је изјављивао намеру да установи и Сенат, али то је обећавао само онда, кад се је у народу јављало незадовољство његовом неограниченом владавином. Један такав Сенат требало је организовати крајем 1824 године или почетком 1825. Кнез је већ био одредио неколико чланова Сената; друге је требало да бира Скупштина у споразуму са кнезом. Али овај Сенат није ни увођен у дужност, нити су чланови које је кнез поставио отпочињали рад. Кнез је то изиграо и тиме изазвао незадовољство старешина. Јављали су се и протести — у благој и понизној форми — од стране несуђених сенатора (на Скупштини у мају 1826). Тек 19-V 1826, после Чарапићеве буне, установљен је »Савет српски« од пет чланова, који је имао да заузме прво место после кнеза. Ванредним седницама тога Савета, на којима су се решавала најважнија дела, присуствовао је и кнежев брат Јеврем Обреновић. Према акту кнежевом Савет се имао занимати унутрашњим и спољним пословима земље; бринути се о њеном развићу и благостању и о одржању мира и поретка; решавати, у споразуму с кнезом, сва питања која нису могли решити ни судови, ни окружни кнезови; разрезивати и скупљати данак; водити тачне рачуне о приходима и расходима; издавати судовима и кнезовима наредбе о свима поменутим питањима и настојавати да се оне тачно врше. —

Заједно с кнезом Савет ће се бринути за одржање дотадашње политике с Портом и београдским пашом, о продужењу покровитељства руског над Србијом и о односима Србије према суседним државама. — Савет ће признати Милоша за народног господара и саветског претседника и свако саветско решење моћи ће се предати јавности кад га кнез одобри и потпише. Саветници ће признавати себе за кнежеве саветнике и биће дужни извештавати кнеза о свом раду. Сви су саветници једнаки међу собом. Сваки је дужан дати свој глас непристрасно и слободно, не обзирући се на интересе појединих људи. него само на опште народне интересе. Сваки саветник има један глас, а кнез два. Решава се већином гласова. — Кнезови и народне старешине дужни су покоравати се саветским наредбама и поштовати саветнике као и самог кнеза, а Савет је дужан понашати се пристојно према старешинама, али и непристрасно према онима који што скриве. Све власти дужне су извештавати кнеза о свим пограничним војним делима, а кнез ће те извештаје слати на оцену Савету. Грађанске и судске власти дужне су извештавати Народни суд. Све наредбе и властима и народу потписиваће и кнез и Савет. Кнезу се подносе саветска решења по једном саветнику једногласно изабраном од Савета. О саветском раду мора се чувати тајна. Савет се заклиње кнезу да ће вршити дужност брзо и тачно. — Народни судови остају и даље у својој независној радњи у грађанским делима а Савет је последња судска инстанција. Овај је Савет убрзо престао да ради. Кнез Милош није волео никакву сарадњу а камо ли контролу у вршењу његове кнежевске власти. Он је желео да он једини заповеда а сви други да слушају и да се сва власт налази у његовим рукама.

*

Народна скупштина од 17-I 1827 тражила је од Порте остварење српских жеља из 1820 год. Нарочито су наглашене ове тачке: избор Србина за митрополита и наследство кнежевског достојанства у породици Обреновића. Скупштина је већ изабрала Милоша за наследног кнеза и тражило се да Порта то потврди. Депутација

коју је кнез послао у Цариград није могла успети. Кнез је попустио у питању наслеђа: пристајао је да он себи одреди наследника било из своје породице или ван ње, у споразуму са Саветом, а да тај избор потврди Порта. Ствар је на Порти одуговлачена. Друга скупштина од 16 XII 1828 покушала ја да убрза одлуку о српским захтевима. Београдски везир дао је Милошу савет: да буде привржен цару и добар народу, јер му иначе не вреди никакав хатишериф. Ако увреди цара, он му може одузети »поклоњену ствар« и уништити право наследства. Ако, с друге стране, народ викне: нећемо да та породица над нама господствује, онда му ту не може помоћи ни цар нити ко други. То су биле пророчке речи, и није прошло више од једне деценије, а династија Обреновића била је збачена.

Решење Народне скупштине није формално одбачено на Порти, али није ни усвојено у целини. Наступило је погађање. Порта је давала много мање но што се тражило. Нарочито се није одобрило наследство престола, јер се то противило појму о поданству, пошто је Порта сматрала и кнеза и све Србе за поданике свога царства. Пристало се на то, да после смрти Милошеве, коме је дата титула *баш-кнеза*, народ бира новог кнеза из његове породице. А ако у њој не буде способног кандидата, онда из друге српске породице. Одобрено је слободно богослужење и да владике буду Срби, али да се постављају у споразуму с цариградским патријархом. Питање о данку није решено како је хтео Милош, и ако су учињене неке ситне промене у корист Србије. Кнез Милош није био задовољан овим и оваким Портиним уступцима и дао је томе незадовољству израза у једном акту упућеном Порти (Возраженија на предложенија Светле и Блистателне Порте). У томе акту упућеном српским депутатима он износи: да Порта није утврдила суму коју митрополит има да плаћа патријаршији, те се тиме даје маха злоупотребама и пљачкању, као што је и пређе било. — Налази да је титула баш-кнез неповољна, јер то значи да може у земљи бити и других кнезова који су готово равни баш-кнезу, и којима је он само „началник“. Тражи да остане титула кнез, али

да је не може имати никакав други старешина. Или да му се да титула војводе или господара српског народа (као у Влашкој). Доказује да не треба бирати новог кнеза пошто стари умре, јер остаје један интеррегнум у којем може бити колебања. Треба или да кнежевско достојанство буде наследно или да се наследник престола бира за живота кнежева. Сем тога за Милоша главног питања он је тражио од Порте још неке уступке који се тичу данка, турских гарнизона у Србији, присаједињења извесних округа, спахилука и царина. Доцније се обратио и Русији која је била у рату с Турском. Он тражи да Русија при уговарању мира с Турском тражи испуњење ових српских захтева: султан да има само право суверенитета и да му се данак дâ отсеком (200.000 гр. год.). — Да се Србији присаједине отргнути крајеви. — Да се Турци иселе и из градова, паланака и вароши. — Да достојанство кнежевско буде наследно у породици кнеза Милоша. — Да Србима припадну сва рудна блага земље. — Да се разруше нова утврђења. — Да Срби бирају митрополита (а да га патријарх потврђује) а он да поставља епископе. — Да кнез и Сенат раде споразумно у свему и да заједно одреде цивилну листу кнежеву. — Најпосле, да Русија добије право покровитељства над Србијом. Ако би Русија примила све ове захтеве, кнез Милош је био готов да буде руски савезник у рату.

При закључењу мира између Русије и Турске унесено је у Једренски уговор и извршење Акерманске погодбе. Порта је 18/IX 1829 издала хатишериф. Везир га је прочитао у Београду 2/XII и. г. Кнез Милош је позвао Народну скупштину за 25/I 1830. Скупштина је бројала близу хиљаду чланова. Сем кнезова, судија и свештенства, *први пут од како се сазивају Скупштине, учествовали су у раду и изабрани представници села и вароши.* На Скупштини је прочитан хатишериф 25/I 1830. Њиме се, према беседи кнеза Милоша којом он тумачи тај хатишериф, даје право Србима да бирају себи поглавара и да сами управљају својим унутрашњим пословима; да имају своје судове и законе по којима ће се судити; да

све разноврсне данке саставе у један; да са српским пасошима могу путовати и по турском царству; да могу подизати школе и болнице; да сем војске по градовима не могу Турци становати у Србији; да се сва приватна турска имања морају откупити а на државна да се плаћа данак на приходе; да се шест отргнутих округа врате Србији и, најпосле, да ће султан и у будуће испуњавати оно за што га Срби замоле, ако то није противно српским дужностима спрам њега. Милош у својој беседи развија мисао о уређењу Србије: о избору кнеза, организовању управне власти, увођењу судова, организацији војске. Чиновништво треба повећати и добро наградити, па по потреби за поједине струке и са стране довести.

Незадовољан што није добио право наслеђа у својој породици кнез Милош даје оставку на свој кнежевски положај, пошто је сам изговорио један славопев својим великим делима. Овога пута Милош је учинио тај корак да одушеви народ и потстакне га што јаче на оданост према своме кнезу и на енергичне мере за наследност кнежевског достојанства у његовој породици. И успео је у томе. Скупштина га поздравља као оца и спаситеља Србије, пише му писмо којим га признаје за наследног кнеза и изјављује му верност и послушност. Друго писмо Скупштина пише султану и моли га да призна Милошу право наслеђа. Најпосле, захваљује се писмом и руском цару на његовом заузимању за српску ствар.

Порта је одуговлачила испуњење обавеза примљених Једренским уговором. Није хтела извршити уступање шест округа Србији. Димитрије Давидовић предао је руском посланику један меморандум у коме су обележени српски захтеви. Они су углавном исти као и они од 1820, само су допуњени извесним појединостима, тумачењима и образложавањем. Русија није пристајала да тражи наследност кнежевског достојанства у Милошевој породици. Као формални разлог наведено је: да та тачка није предвиђена ни Букурешким миром, ни Акерманском погодбом, ни Једренским уговором. У ствари, Русија није желела наследност кнежевског достојанства, јер се плашила да се Милош не отргне од руског утицаја. Али ово одбијање стигло је доцкан руском посланику, пошто

је он предао Порти Давидовићев нацрт. У њему су учињене извесне измене ради ограничења кнежеве власти. Заводи се Савет састављен из старешина свих округа. Кнез је претседник Савета и припада му извршна власт. Али ће он ову власт вршити по земаљским законима, које ће Савет издавати у споразуму с кнезом и то за сваки сталеж посебно и за све врсте власти. Закони о количини, распореду и употреби данка спадају у надлежност Савета и не могу се увести без његова пристанка. Законе подносе Савету кнез и његови главни чиновници, који се старају о њихову извршењу. — Судска власт има три инстанције: I окружне судије, II једно одељење Савета и III општа саветска седница под кнежевим претседништвом.

Кнез Милош није био задовољан с одредбама о унутрашњој управи. Он шаље српским депутатима предлог, да се законодавна улога одузме од Савета и преда Народној скупштини. Изгледало би да кнез Милош тиме стаје на демократско становиште, стављајући Народну скупштину изнад једног аутономног чиновничког тела. У ствари, то је требало да буде појачавање Милошеве власти, јер су Скупштине биле увек у његовим рукама и он је научио да Скупштинама управља по својој вољи. Милош не пристаје да саветници буду доживотни нити да их народ бира, него жели да их он и поставља и смењује. Руског посланика Рибопјера и раније претставнике руске у Турској, грофа Орлова и Бутењева нељутило је такво држање Милошево. Они су осумњичили Милоша да тежи самовољном управљању државом и да ставља своје интересе изнад народних, а руски цар је желео да српски народни интереси дођу пре кнежевих. Руски дипломати изјављивали су да цар неће допустити ни да Милош буде самодржац, нити да, као у републици, цео народ узме учешће у управи државним пословима. Србија треба да буде *уставна* (конституционална), под управом кнеза и Савета а само у изванредним пословима и распоређивању данка могао би и народ да даје своје мишљење.

Кнез је послао изасланике и у Петроград и у Цариград да објасне његово гледиште. Он изјављује да не

жели да са десетак саветника управља земљом без питања народа о данку и без давања рачуна о његову утрошку. Указује да је српски народ готов дићи буну и за ситније ствари. Сматра да је политичка потреба да Народна скупштина доноси законе и да буде заштитник народа од кнежевских и саветских злоупотреба. Кнез мисли да округи немају људи способних за Савет, заборављајући да је и он сам неписмен. Наводи да не треба те детаље уносити у хатишериф, јер их онда не може мењати, ако се докаже да су противни његовим интересима.

На Порти је споро ишло с испуњењем српских захтева. Најпосле, новац Милошев а и његове претње припомогле су да се добије хатишериф од 3 VIII 1830 и берат којима се Милош утврђује за наследног кнеза. Хатишерифом се признаје и слобода богослужења. — Кнезу припада извршна власт, и он је врши у споразуму с Народном скупштином састављеном из поглавара земље. — Народ одређује кнезу цивилну листу, али да она не буде несносно бреме за народ. — Саветници се не могу ни збацити ни удаљити од службе докле не учине какву тешку кривицу против Порте или земаљских закона и уредаба. — Признаје се право кнезу на држање потребног броја војника ради одржања унутрашњег поретка. Правосуђе прелази у кнежеве руке а турске власти не могу се мешати ни у управу ни у суђење. — Турци не могу становати у Србији, сем гарнизона у градовима. Даље се хатишерифом регулише, у главном према ранијим српским захтевима, плаћање данка, трговање Срба по турској царевини са српским пасошима и султанским тескарама и ослобођење од плаћања разних такса сем царине, затим право на отварање школа и болница, уклањање муселима и војвода из свих места сем градова, разрушавање новијих тврђава. — Оставља се народу право да бира митрополита и владике, које ће патријарх потврђивати а да не морају ићи сами у Цариград. — У случају упражњења престола „нови кнез који ће се наименовати биће дужан платити од својих сопствених прихода 100.000 гроша турској хазни царској.“ — Турци у Србији не могу захтевати насилну службу појединих Срба. — Порта може у нужди без

сметње куповати стоку и храну у Србији за своје новце. — Српски агенти биће стално у Цариграду да отправљају српске послове. — Турци ће имати право да у року од године дана продају своја имања по процени комесара или да добијају, по процени, приход с имања. Питање данка и присаједињења шест округа није било обухваћено. Крајем 1832 Срби су буном (потпомаганом од стране кнеза Милоша) задобили те округе и Порта је 1833 признала Србији право њихова присаједињења.

*

Владавина кнеза Милоша узнемиравана је неколиким бунама. Прву су подигли (1816) кнез Сима Марковић, Павле Цукић и Драгић Горуновић, и сва тројица изгубила су живот. — У пролеће 1821 побунили су се Марко Тодоровић-Абдула и Стеван Добрњац. Буна је брзо угушена, Абдула је убијен а Добрњац је пребегао у Аустрију. — 1824 откривена је завера Ђуровића и Ратковића, па је први убијен а други стављен на муке. И погинуло је још неколико завереника. — Ђакова буна (у почетку 1825) била је много озбиљнија и обухватила је неколико округа. Њен вођ Милоје Поповић, звани Ђак имао је у почетку успеха, али је буну угушио Тома Вучић Перишић. Ђак, његов брат и још неколико бунтовника били су побијени, а над другима су извршена насиља. — У априлу 1826 подигли су буну Ђорђе и Марко Чарапићи, али су обојица погинули у борби. Неки су њихови другови стрељани; други су кажњени сечењем руку и језика и ослепљењем.

Све су ове буне, по мишљењу историка и сарадника Милошевих, изазване самовољом Милошевом, његовом рђавом управом, насиљима која су вршили поједини нахијски кнезови и финансијским невољама народним. Вук Караџић у своме познатом писму кнезу Милошу и у нешгампаној „Грађи за српску историју нашега времена“ наводи многобројне примере Милошевих злочина, преступа и неморалних дела. По Милошевој наредби убијено је, сем оних које смо поменули, још повише виђенијих људи из народа: Младен Миловановић бивши претседник Сената под Карађорђем; Аврам Стојковић; Глигорије Радојичић архимандрит манастира Благовештења, пријатељ Милошев, који му је, из најбољих намера, пребацивао за његов начин управе; Андрија Јокић кнез јасенички; Петар кмет из Селевца; Милић Радовић драгачевски сердар; Алекса Поповски секретар Милошев; Никола Николајевић. — Неке је људе будзашто лично крвнички тукао. Јована Добрачу дотерао је до просјачког штапа. Многи су људи по његовој наредби батинани за ситне кривице и међу њима било је и свештеника, учитеља, писара па и секретара. Проти карановачком (Краљево) ударено је педесет батина а сутра дан нађен је обешен. Крагујевачки учитељ Старчевић умро је од батинања. Гаврило Стевановић из Новог Сада добио је осамдесет батина што је тражио да му Милош исплати неки дуг. Једна млада жена испребијана је на мртво име само зато што је њен отац рекао Милошу да ју је удао по наредби Топаловића, а то је била истина. Јовану Пожарцу ударено је педесет батина што је протествовао против грубих шала Симе Милосављевића Паштрмца. Због свирепих пошалица кнежевих неки људи платили су животом. Једном своме баштовану место ракије дао је пола оке чистог алкохола, па је после наредио да га баце у воду, како би се расхладио. Човек је од тога умро. Једног глувонемог, кога је зуб болео, опили су по кнежевој заповести и повадили му све зубе, те је због тога умро. Кнезу Павлу Радомировићу саветнику наредио је да болестан дође у Београд, и Павле је на путу преминуо....

Кнез Милош је, како Вук износи, омаловажавао цркву; спрдао се са пријатељима, давао лажна обећања; кршио задану реч; узимао у службу пропалице и неваљалце, јер су га они без поговора служили; срамотио угледне људе; завидео свакоме који је уживао добар глас; одрицао свачије заслуге за земљу. Био је, вели Јован Хаџић, непостојан у свему, и једино је био постојан у томе непостојанству. „Њему није стало до закона; он воли без закона“ каже за њега Димитрије Давидовић Хаџићу.[1])

[1]) Јован Хаџић, Огледало српско, св. III, стр. 72.

Био је врло грамзив и грабљив човек. Трговао је само на добит; ако би било штете, њу су морали сносити његови ортаци. И сам Куниберт, који га је бранио од туђих напада, признаје његове мане. Он казује како је Милош узимао за себе шишарку, од које је дотле сиротиња живела, остављао је у кошеве и продавао кад јој је била најбоља цена. А сиротињи је плаћао у пола мању цену за шишарку, него што је дотле имала. И био је, како признаје Куниберт, у извесном погледу деспот и тврдоглавац. Енглески консул Хоџес, који је био с Милошем у пријатељству, вели за њега: да влада као деспот и да се не руководи свагда обзирима правде. Карактерише га као наглог, прекомерно строгог и неправедног[1]). Хоџес је тврдио, што је уосталом било истина и што Вук Караџић помиње: да је Милош монополисао сваку бољу трговину са земаљским производима. Боа де Конт, који је претставио однос Кнеза Милоша и народа као праву идилу ипак тврди да је Милош „жесток и напрасит“[2]). Као што је Карађорђе имао зета насилника и убицу (Антоније Пљакић) и Милош је имао пашенога Петра Вулићевића, који је под његовом заштитом чинио народу велика зла.

Хоџес пише лорду Палмерстону енглеском министру иностраних дела (17/X 1837 године) овако о Милошу:

„У Србији не постоји никакав устав. Не само нема устава него управо рећи нема никаквих писаних закона грађанских или кривичних. Земљом влада апсолутна воља кнежева; ни један уговор не важи него тек његовом силом; не може венчање да буде док он то не одобри; не може пренос имања да се изврши, ако он то не допусти; нити тестаменат вреди, док он то најпре не испита и не каже да вреди. Злочинцима он сам суди, и изриче казну како кад хоће, а често врло строгу; има често случајева где је Кнез осудио човека на смрт, само што је јадник нешто украо. Него што народу најтеже пада то је, што се једнако потрже да јавне па и

[1]) А кнез Милош каже за Хоџеса да је то био човек без икаква карактера и много брбљало (Споменик С. к. академије XXI, стр. 21).

[2]) Спом. XXIV, 33.

приватне радове обавља кулуком. Сељаци морају покаткад да оставе своје пољске радове па да иду, често на неколико дана пута далеко од својих кућа, те да раде на имању кнежевом. Не само да им се за тај рад ништа не плаћа, него, шта више, морају о своме хлебу да га раде“.[1])

И Вук Караџић наводи многа факта која сведоче о тој управи и насиљима кнеза Милоша и његових љубимаца и назива Милоша „правим тиранином и највећим бездушником“. Милош је узимао људима куће, воденице, њиве, ливаде: расељавао је села да би приграбио туђа имања; заграђивао читаве шуме да исхрани своје свиње; преоптерећивао је народ кулуком на својим имањима; тражио је велике поклоне од богатих људи; чак је примао и мито. Мешао се у све послове: венчавао и разводио; судио и кривичне и грађанске спорове; чинио зулуме као што су били под Турцима; насртао на жене и девојке. Његови љубимци ишли су за његовим примером и народ је пропиштао од њихова насиља. Од њих и од Милоша нико није био безбедан.

*

За све време Милошева старања да постане кнез са правом наслеђа у његовој породици, поједине народне старешине и истакнутији људи тежили су да се дође до устава и закона којима би се заштитили од самоволе Милошеве.

Истина, кнез Милош је 8/II 1827 издао једну наредбу у пет тачака, као одлуку Народног суда, која је имала за сврху да спречи злоупотребе окружних и срески старешина у погледу кулука. Али на праве законе и устав кнез није ни помишљао. Јован Симић Бобовац, један од пет саветника из 1826 године, говорио је како »Господар треба да дâ конштитуцију, па ће све бити мирно и задовољно“. Али тај први пропагатор уставности у доба Милошево платио је главом своју смелу реч, јер је једнога дана испребијан и убрзо је умро од убоја (14/VI 1832) Исте године писао је Вук своје знаменито писмо[2](Кнезу Милошу (12/IV) у коме је била праведна критика Милошевих рђавих поступака и па-

[1]) Спом. XVII, стр. 53.

[2]) Вукова преписка, II, 627.

метан савет за добро управљање земљом. Вук је предлагао да се народу дâ правица и донесе „конштитуција", али не француска, енглеска или нова грчка, него да се одреди начин управе по хатишерифу од 1830 године. Имали би се обезбедити част, живот и имање грађана, и да свако може слободно радити сваки посао који није никоме од штете. -- Да се нико не може натерати да служи другога. — Да се одреди који је чиновник старији а који млађи, и да се ниједан чиновник не може, без узрока и без суда, ни отпустити из службе ни вратити на мањи чин. Да се нико не може натерати да буде чиновник, и да чиновник може дати оставку кад му је воља. Вук је још тражио да се што пре издаду закони и да се сваки који би их погазио огласи за непријатеља отаџбине и као такав суди. Затим, да се повећају плате и положаји чиновнички, да им се дају пензије, али да се звања не могу наслеђивати, и ако није правилно што је само кнез наследан. Предлаже укидање кулука, осим за општинске потребе и користи; завођење школа, уређење Велике школе и шиљање омладине у иностранство на науке.

Милош није примио савете Вукове, него га је сматрао својим непријатељем. Вук је имао права кад је с неповерењем гледао у будућност нове српске државе. Незадовољство старешина није се утишавало, него је узимало веће размере. Кад је султан 16/XII 1833 примио у аудијенцију Аврама Петронијевића и изразио жељу да му кнез Милош дође у походе, Петронијевић је одговорио: да су времена мутна, људи непостојани а интриге слободомисленика не престају, те би отсуство кнежево из земље могло донети несрећу. Ово мишљење тачно је обележавало тадашње стање у Србији.

Убрзо се показало да се мора стишавати незадовољство старешина. На Скупштини од 1/II 1834 кнез Милош обећава значајне законодавне и административне реформе. Правда се што није тада сазвао главну и велику Скупштину, јер није било довољно хране за посланичке коње. Он њу одлаже за Ђурђев-дан, али је није сазвао ни тада, ни 1/VI исте године. На Скупштини од 1/II он обећава постављање министара (попечитеља)

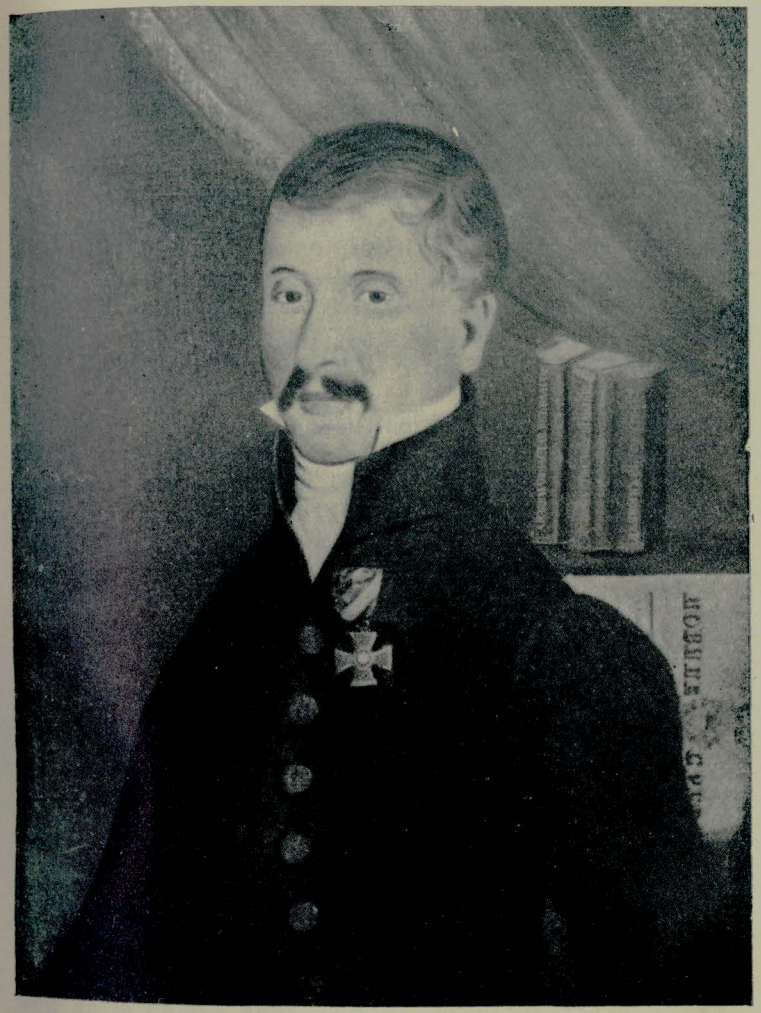

Димитрије Давидовић
(1789—1838)

за „све струке" државне управе: спољне послове, „унутрашња дела, правосуђе, финансије и просвету. Њима ће се поставити једно претседништво или размотрилиште попечитељства. Оно би одређивало која дела могу радити сами министри, а која би се морала подносити кнезу на одобрење. У исто време претседништво би било судија између појединих министара, кад би се они разишли у мишљењу о некој ствари. Кнез сматра да би се тиме њему олакшало бреме које већ осамнаест година носи на својим плећима, и од кога се, како уверава Скупштину, већ уморио и здравље изгубио. Он осећа да више не може тако издржати, јер каткад није знао куда главом да мрдне, те да изиђе на крај, на корист и добро свих...

Кнез је испунио обећање и у току прве половине 1834 године (од 27/III—8/VI) поставио је био пет попечитеља за шест струка државне управе. Графу Боа-ле-Конту поверио је израду једног нацрта о организацији Врховног савета (Дома).

Кнез је, по мишљењу Боа-ле Конта желео установу два Дома и нацрт који је он предао француском дипломати предвиђао је: 1) Савет који би се састојао из чланова највишег суда (Сената) и министара. Он би доносио законе и административне наредбе и судио у грађанским и кривичним споровима и 2) Народну скупштину која би се састајала два три дана сваке године, да донесе општу потврду свему што је урађено за време док она није била на окупу, или да предложи предмете и послове влади на израду. — Чланови Савета (и министри) били би доживотни. Претседник Савета био би у исто време, под непосредним кнежевим заповестима, поглавар владе и он би распоређивао посао свима осталим министрима. — Сваки би министар своје извештаје подносио Савету, и одлуке које би Савет усвојио одмах би се претварале у законе, ако су природе законодавне; или би се одмах извршивале, ако се тичу обичних административних послова. — Сваке би се године главној Скупштини саопштили закони који су на тај начин постали; Скупштина би их примала или одбацивала, као што и сад чини, простим гласањем, без претреса.

— Боа-ле Конт се не слаже с тим нацртом, али зна да је општа земаљска потреба захтевала устав и законе и да се морало водити рачуна о хатишерифу од 1830 године, који предвиђа да ће кнез управљати земљом помоћу Скупштине састављене из главних људи у Србији и да ће чланови Савета бити доживотни. Он

мисли да је опасно дати једном телу, као што је Савет, и законодавну и судску и извршну власт, јер би се тиме судије увукле у политичку борбу и изгубила би се у народу вера у њихову непристрасност. Не треба задржати ни непокретност министара, јер они могу изгубити поверење владаочево. Тада би се изазвао постанак тајних агената и тајне управе. Критикујући кнежев нацрт Боа-ле Конт сматра да се не сме ни Скупштини дати власт да доноси законе и да наређује све што треба за управу. Штићеник реакционарног министра претседника грофа Полињака, Боа-ле Конт мисли да би Скупштина какву је кнез Милош замишљао имала више власти но иједна Скупштина у европским монархијама. Она би се, по његову мишљењу, могла учинити независном од кнеза и састављала би у себи и законодавну и извршну власт. — Он још тврди да у свима монархијама владалац има права да поставља министре по својој вољи и да их збацује кад му не буду више потребни, а да није дужан казати им зашто их отпушта.

(Да би одговорио жељи кнеза Милоша, Боа-ле-Конт је изнео свој нацрт у неколико тачака. Он предлаже: да се одвоји судска власт од законодавне и извршне и да највиша судска власт буде Сенат, који би био састављен из доживотних („непроменитих") судија. — Законодавну власт вршили би кнез, Савет главнијих људи и Народна скупштина. — Савет би био састављен из доживотних чланова, које кнез бира између главних људи у земљи: владика, сенатора, судија и највиших чиновника, сердара и капетана, кметова изабраних од стране народа. Број чланова треба да остане неодређен, а у први мах да се Савет ограничи на врло мало лица. Тај Савет или би био сталан или би се састајао сваке године на више месеци, и у овом последњем случају плате не би морале бити тако велике. Саветници би примали законске пројекте владине или их одбацивали, али пошто их зрело претресу с министрима. Они би прегледали до ситница рачуне појединих министара, покупљену порезу и употребу државних новаца. Никакав се прирез не би смео увести без њиховог пристанка и без одобрења Народне скупштине. Скупштина би остала по досадашњем уређењу, сачувала би садашњу уредбу, примала би саопштавања општих финансијских рачуна и закона спремљених од стране Савета кад Скупштина није на окупу. Она би примала или одбацивала те законе простим гласањем, без икаквог другог претреса, сем онога који се врши у сваком одбору. Ако би изискивала важност („знаменитост") каквога закона, или ако би Скупштина то захтевала, сваки би посланик могао понети кући саопштени му законски предлог, па би га тамо прегледао са својим бирачима и онда би се Скупштина сазвала који месец доцније, да би се сазнало народно мишљење.

Као што се јасно види из овога нацрта Боа-ле-Конт није био начисто с питањем о организацији власти у монархији, јер предлаже неку врсту референдума, који не усвајају чак ни европске републике (сем Швајцарске) а камоли монархије. — Последња (осма) тачка његовог нацрта предвиђа да министре поставља кнез, који их може по својој вољи збацивати. Сваки од њих требало би да може бити члан Савета или Народне скупштине и да му то својство остане и кад би изгубио министарску титулу... Министри не би износили своје послове пред Савет пре него што би се међу собом и са кнезом у свему сложили. Они би, с одобрењем кнежевим, могли издавати заповести којима би се примењивали раније издани закони. Кнез би преко министара постављао грађанске и војничке чиновнике, којима би држава давала плату. Цела би се управа састојала: из кнеза и његовог Министарског савета; из Савета главних земаљских људи, из опште Народне скупштине, а остао би и Сенат и цело судско веће.

Кнез Милош је поставио министре, али није дао ни устав ни законе. Незадовољство старешина појачавало се из дана у дан. У кући Стојана Симића у Крушевцу састало се неколико старешина и спремана је завера против Милоша. Сем Симића ту су били: Милета Радојковић, Милосав Ресавац, Ђорђе Протић, Аврам Петронијевић, Милутин Петровић Ера, брат Хајдук-Вељка и др. Симић је предлагао да се Милош збаци, а Протић се није устручавао да предложи убиство кнежево. Ипак је преовладала блажа струја, Радојковићева. Завера је била проказана, али су завереници успели да прикупе војску и стигну у Крагујевац. Кнез је био у Пожаревцу и хтео је побећи из земље, али га је Коца Марковић одвратио од тога. Буна се свршила без крви, посредовањем Вучићевим и Давидовићевим. Кнез је обећао дати устав и Давидовићу је наређено да га изради. Милетина буна претстављена је иностранству сасвим неверно: старешине и народ бунили су се да би спречили одлазак Милошев у Цариград, јер су се бојали за његов живот...

V

Први и други српски устав. Одлазак кнеза Милоша и кнеза Михаила из Србије

Другог фебруара 1835 прочитан је устав пред Скупштином од близу 4000 учесника. О њему није вођена никаква дебата. Гласало се по окрузима а не по личностима. Сипријан Роберт назвао је овај устав „француским расадом у турској шуми". А кнез је опомињао Давидовића пре израде устава: „Пази, куме, да се у чему не потакнемо; ти знаш с ким ћемо имати посла...

Устав од 1835 год. иако је у ствари октроисан, није дошао од владаоца, него је *извојеван* од народа. Погрешно је мислити да је покрет којим је изазвано давање устава само дело незадовољних старешина. Они сами без народа не би могли ништа учинити. Кнез Милош је видео, нарочито из Ђакове буне, како се народ лако усталасава. И ако су узроци незадовољства старешина и народа били различни, па донекле и супротни, покрет за устав и законе заједнички је: тражио се спас од кнежеве свемоћи.

Устав Књажества Србије од 2/II 1835

Глава I: Достојинство и простор Србије

Србија је нераздјелно и у прављењију свом независимо Књажество по признанију Султана Махмуда другога, и Императора Николаја првога. (1 члан) Србија дјели се на разна Окружија, а Окружија на Срезове и Обштине. Границе и имена први могу се законом и мјењати и дотеривати на округ. (2)

Глава II: Боја и грб Србије

Боја народна Српска јест отворено-црвена, бјела и челикасто-угасита. (3) — Грб народни Српски представља Крст на црвеном пољу, а међу краковима Крста по једно

огњило окренуто к Крсту. Сав Грб опасан је зеленим вјенцем с десне стране од растова, а са леве од маслинова листа. (4)

Глава III: Власти српске

Власти српске јесу три: законодателна, законоизвршителна и судејска. (5) — Законодателна и законоизвршителна власт јесу: а. Књаз, и б. Државни Совјет, састављен из шест Попечитеља поједини и раздвојени струка дјела народни, какоти: Правосудија, внутрењи дјела, финансија, иностранн дјела, војени дјела и просвјештенија, и из неопредјељеног числа државни Совјетника и Предсједателја Совјета с главним Секретаром Совјета. (6)

Глава IV: О законодавству и о начину, како га ваља водити вообште

Законодавство сочињава и издаје све законе и уредбе вообште, ил' се они и оне касале свега народа, или само једне части његове; оно сочињава и издаје устројавање свију остали власти и обштенародни заведенија. (7) — Никакав закон не има повратне силе. (8) — Закон о располагању данка на народ за сваку годину, не може се издати без одобренија народне Скупштине, која ће се тога ради сваке године сазивати, и која ће састављена бити из сто најодабранији, најразумнији и народно повјереније највећма заслужујући Депутата. (9) — Сваки закон и уредба законодателне власти обнародоваће се од државног Совјета под именом Књаза. У вступленију сваког закона и уредбе надписаће се овако:

Н. Н. Књаз српски

По преслушанију државнога Совјета, закључујем слеђујуће: а на дну подписаће се предсједатељ државнога Совјета, надлежни Попечитељ и главни Секретар Совјета. На којим обнародованијама не има свију ови правила, она нису закона, и не треба да се набљудавају.

(10) — Попечитељи предлажу државному Совјету законе и уредбе, сваки по струци, која је кому повјерена. (11) — Совјет прегледа попечитељска предложенија у својим засједанијама и подноси ји Књазу на одобреније. (12) — Књаз издаје рјешеније своје о предложенијама државнога Совјета најдуже двадесет дана после полученија њиног, већ ако Књаз за нуждно нађе, позвати к себи Совјет, и посовјетовати се с њим истим предложенијама, и тим се рјешеније отегне. (13) — Књаз има право не одобрити сваког закона и уредбе одма, како му ји поднесе државни Совјет први и други пут. Но почем му ји поднесе и трећи пут с новим и исцрпљеним доказатељствама, која не иду на пагубу народа, или противу Устава државнога, онда ји Књаз одобрава; у противном случају пак не одобрава ји. (14)

Глава V: О Књазу српском

Лице Књаза српског свето је и неприкосновено; Књаз не одговара ни за какво дјело владјенија ни правленија, за која одговарају остале власти српске, свака по свом одјељенију; за то не може нико ни тужити ни судити Књаза српског за иста дјела, већ нек тражи поменуте власти, коима је свакој одређено своје дјело. (15) — Књаз српски глава је државе. Њему пристоји право, по преслушанију државнога Совјета, давати законе и уредбе и извршивати ји посредством надлежни Попечитеља разни струка дјела народни, и именовати све власти и све чиновнике Српске. (16) — Књаз има право, помиловати кривце, и олакшавати и праштати им одсуђене казни. (17) — Књаз има право, предлагати државному Совјету законе и уредбе, о коима да се он совјетује, и даје му мњенија своја. (18) — Књаз има право, држати при себи ради совјетовања у свом Кабинету и под именом: „Књажевскога Совјета" више лица, која сам нађе за најспособнија и најдостојнија; но та лица не могу у исто време бити и члановима државног Совјета. (19) — Књаз има право давати одличија и благородства. (20) — Књазу пристои право уређиваги домом своим по свом промотренију у женитби својој, и синова своји и у удатби кћери

своји по гласу 38 члена овог Устава. (21) — Књаз и чланови фамилије Књажевске ослобођени су од давања данка на куће и зданија, у коима пребивају; но плаћају на остало непокретно своје имање данак и налоге хазни народној, као и остали народ. (22) — Књаз српски насљедствен је с оца на најстаријега сина, доклегод траје праве и најближе мужке књажеске врсте, тако, да увјек најстарији син покојнога последњега Књаза, и најстаријега његовога сина син сљедују. (23). — У случају ако не би остало никаквога мужкога насљедника из најстаријега сина покојнога Књаза: то прелази право насљедства на његова брата и његове мужке насљеднике, и опет по праву првородства. (24) — У случају, ако би са свим нестало мужке врсте насљеднога Књаза: то прелази насљедство на мужку врсту, кћери књежевске, и опет с најстаријега члсна женске врсте на најстаријега сина по гласу члена 23. (25) — Овим редом ићиће насљедственост с оца на најстаријега сина, по гласу берата Султана Махмуда Другога, и у фамилији садашњега Књаза, Милоша Теодоровића Обреновића. а у случају изумртија мужкараца њени, у фамилији старијега брата Његова, Јована Теодоровића Обреновића, а у случају изумртија и мужкараца његови, у фамилији млађег његовог брата Јефрема Теодоровића Обреновића. (26) — У случају изумртија мужке врсте све фамилије Књаза Милоша, Јована и Јефрема Теодоровића Обреновића, прелази насљедственост Књажевскога достоинства, на најстаријега сина најближе и најстарије врсте кћери од фамилије Обреновића тако, да посљедни Књаз од мужке фамилије Обреновића с одобренијем државнога Совјета и народне Скупштине посини и природи, ако је на страни, по праву првородства најстаријега сина исте женске врсте. (27) — Ако ли би и мужкарци женске врсте садашње Књажевске фамилије Обреновићеве изумрли, а оно да опомене Државни Совјет последњега Књаза три пута, да за живота свога наименује свога прејемника из чланова Народа, кои би био најспособнији и најдостојнији к важному достоинству књажескому. Гди би пак последњи Књаз од садашње књажеске фамилије Обреновића изоставио то учинити, а оно државни Совјет, и Скупштина на-

родна бирају најспособнијега и најдостојнијега мужа између себе, и моле обштенародно Султана, да призна и потврди Њега у насљедственом достоинству Књаза Србскога сходно берату, кои је дарован Књазу Милошу Теодоровићу Обреновићу 7-га Ребјуљ-евеља 1246. године по турском календару. (28) — Књаз Србски мора бити рођени или прирођени Србин и православнога восточнога вјероисповједанија. Истог вјероисповједанија морају бити и Књагиње и жене членова Фамилије Књажевске. (29) — Књаз србски постаје пунољетним, како наврши двадесету своју годину. (30) — Књаз србски не може држати столице изван Србије. (41) — Књаз и Књагиња србска имају титулу: „Височества". Синови и браћа Књаза и њина дјеца титулу: „Свјетли Господара", а жене њине, снае и кћери титулу: „Свјетли Госпоћа". (32) — Малољетан Књаз стоји под туторством мајке своје и они лица из Државнога Совјета, која Књаз отац у тестаменту свом одреди. Ако ли ји Књаз не одреди, а оно ће ји одредити Државни Совјет. Сви ови Тутори малољетнога Књаза заклињу се Државному Совјету, да ће испуњавати дужности своје и вјерно и точно, и воспитати маи лољетника у почитанију к Уставу Србском и у љубави к грађанима свога отечества. (33) — У случају, кад бо Књаз умрео, или одрекао се достоинства, или кад би биа малољетан, то поставља државни Совјет три намјестника који ће у име и мјесто Књаза управљати Србијом по гласу овог Устава и под надзиранијем државнога Совјета, коме се о том и заклети морају. Намјестници ови заклињу се пред Државним Совјетом овако: „Заклињем се светом, јединосушчном и нераздјелном Тројицом, да ћу Књазу вјеран бити; да ћу у свршивању Књажеске власти за време малољетства Његова одржати Устав Књажества Србије у цјелости, нити да ћу се у најмањем чему од њега удаљивати, нити допустити кому да се удали од њега; да ћу цјелост Књажества Србије, и обштенародну и личну безбједност бранити; и одржавати права сваког Србина, и старати се свим силама о обштенародном и понаособном благостојанију Србском: тако ми Бог помагао!". (34) — За време намјестничества овог не смије се Устав овај мјењати. (35) — Ако се дјелом освједочи

и пред Државним Совјетом и пред Народном Скупштином, да је најстарији син Књаза малоуман, или због тјелесни какви недостатака неспособан к књажескому достоинству, или ако се исти син одрекне права свога на достоинство књажеско, у том случају сљедоваће за њим најстарији његов син, ако ли не има своји синова ни потомака од исти синова, а оно сљедоваће најстарији брат. (36) — Синови и браћа Књаза и њини синова не имају права ступати у службу страни Држава; кои би то учинио, лишава се и права на наслеђије и плаће, коју би другчије од Србије получавао. (37) — Синови књажески и кћери све књажеске фамилије, који и које би ступиле у брак без одобрења отца и мајке и без споразумјенија Државнога Совјета, с лицама другога, а не православног восточног вјероисповједанија, губи право на насљедије књажескога достоинства и за себе и за своју дјецу. (38) — Књаз Србски и Књагиња Србска са својом дјецом, а и браћа Књажева са својом дјецом примаће за живота свог, а по смрти њиној фамилије њине за ужитак свој из хазне народне годишњу плаћу, коју са Државним Совјетом, и са Народном Скупштином при ступању сваког новог Књаза на достоинство своје уговоре. (39) — Кад Књагиња Србска обудови, прима до смрти своје из хазне народне пристојну пенсију. А млађа Књагиња не прима за живота старе ништа од Народа, но кад удова умре, онда прелази плаћа њена на младу Књагињу као на супругу владајућега Књаза. (40) — У случају, кад би стали синови књажески женити се, то хазна народна приноси насљеднику књажескому и осталим синовима књажеским, кћерима књажеским пак при удатби њиној свакој по једну суму новаца један пут за свагда на дар. (41) — Књаз Милош Теодоровић Обреновић прима сваке године за живота свога из хазне народне и на квите по сто иљада цесарски талира плаће, а двадесет иљада талира на обдржаније свога Двора. Браћи Књаза Милоша: Јовану Теодоровићу Обреновићу, и Јефрему Теодоровићу Обреновићу даваће се за живота њина и преимуштествено за заслуге њине о Народу Србскому из хазне народне свакому по десет иљада талира пенсије, а по смрти њиној синовима и фамили-

јама њиним по пет иљада цесарски талира. (42) — У столичному мјесту сазидаће се о обштенародном трошку пристојни дворови за пребивање Књаза Србскога. Дворови и баштине, које Књаз Милош Теодоровић Обреновић и браћа Његова у ово време имају у разним Србије окружијама, јесу законо имање њино и њини потомака. (43) — Књаз Србски издаје при ступању на достоинство своје народу на честном крсту и светом еванђелију ову заклетву: „Заклињем се светом, јединосуштном и нераздјелном Троицом, да ћу Устав Књажества Србије држати точно и совјестно у цјелости, и да ћу сваког придржавати, да га такође у цјелости држи; да ћу бранити неповредимост православне восточне цркве у Србији; да ћу свим силама и средствама чувати цјелост Србије и обштенародну слободу личности, и безбједност имања и права сваког Србина; а најпосле да ћу се свакојако старати, да обезбједим и узвисим благостојаније и свега народа Србскога вообште и сваког Србина поособ. Тако ми Бог помогао!" — По овој заклетви вјенчава се на достоинство књажеско и миропомазује се. (44)

Глава VI: О Државном Совјету

Државни Совјет Србски највиша је власт у Србији до Књаза. (45) — Државни Совјет чува, да никакав Србин, ког му драго чина, не повреди и не наруши Устава Књажества Србије. (46) — Државни Совјет мотри и чува, да се ни најмањему ни највећему Србину не чини каква нибуд неправда; а гди би опазио да се чини, а он ће поитати, и у договору с Књазем уклонити исту неправду. (47) — Државни Совјет руководи законодавство у свој обширности, и чува да се ни једна струка народњи дјела не води без закони уредба, да тим начином закон влада свим народом Србским. (48) — Државни Совјет устројава законом све остале Србске власти, предписује им законом правила, по којима им ваља владати се и мотрити, да која од њи не прекорачи предписани им граница. По тому све Србске власти кромје Књаза зависе од државнога Совјета. (49) — Државному Совјету при-

стоји право, мотрити на предмете, о коима не има закона ил' уредбе, предлагати Књазу законе и уредбе, које налази, да су нуждне Србији, и молити Га, да се пређе и нуждније најнајпре и приведу у дјејство. (50) — Државни Совјет совјетује се и даје мњенија своја о предложенијама, која би му од Књаза дошла. (51) — У случају смрти, ил' одрицанија, или малољетства Књаза држи се Совјет Државни 33. и 34. члена овог Устава. (52) — Државному Совјету пристоји право, предлагати Књазу лица, која су за које званије (53). — Државни Совјет орудије је, којим се Књаз разговара с народом на Скупштинама, кад му не би обстојателства допуштала, да се лично с њом види, и устмено разговара. (54) — Државни Совјет има право тужити Књазу сваког свога члена, који би што скривио, или против овог Устава, или против Царства Султанова, или против лица Књаза Србскога, или вообште противу користи народа Србскога. (55) — Државни Совјет има право, казнити и свакога чиновника, кои би што скривио против своји дужности, све по закону, кои ће се још издати. (56) — Истина да се Државни Совјет саставља по гласу члена 6. овог Устава: а) из једног Предсједатеља Совјета; б) из шест Попечитеља појединн струка државни дјела; в) из Државни Совјетника, и г) из једног главног Секретара у чину најмлађега Совјетника; Но кромје тога Књаз има право, послати и Синове и Браћу своју у засједанија Совјета, кад наврше 18-ту годину своју, но не могу давати мњенија своји, док не наврше 20-ту своју годину. Још̀те има Књаз право наименовати Државним Совјетницима и остале заслужне чиновнике Србске, који би изван столичнога мјеста пребивали, и који, наименовани члановима Совјета, право имају, у њему засједавати, кад се сами нађу у мјесту столичному, или кад се позову од Државнога Совјета у засједанија. (57) — Отац и син, и два брата не могу засједавати у једно време у Државном Совјету. (58) — Књаз бира и поставља Предсједатеља Државнога Совјета. (59) — Попечитељи су одређени, да предуготовљавају и предлажу државному Совјету, сваки по својој струци, законе и уредбе, које су нуждне Народу Српскому. (60) — Државни Совјет мотри на пред-

иете, о коима не има издани закона и уредба, а које попечитељи отправљају. (61) — Попечитељи настоје, да се Књазем одобрени и Државним Совјетом у зборник закона уведени закони и уредбе точно набљудавају. (62) — Попечитељи стоје под одговором за сво, што би сами по себи приводили у дјејство. (63) — Свакому Попечитељству одређиваће се сваке године законом суме новаца, који му требају за вођење струке повјерене му. Попечитељи одговарају зато, да су совјестно употребили одређене им суме новаца на оне потребе, које им је закон предписао. (64) — Попечитељи дужни су давати сваке године обширно извјестије, сваки о својој струци Државному Совјету и Књазу, а Попечитељ казначејства и овима и Скупштини народној. (65) — Књаз има право, именовати Попечитеље разни струка из чланова Државнога Совјета, а тако и одпуштати ји; но отпуштени Попечитељ ступа у ред Совјетника Државнога Совјета. (66) — Књаз има право повјерити и два одјељенија једному Попечитељу; но у овом случају остају струке дјела одвојене једна од друге. (67) — Засједанија Државнога Совјета јесу тајна, и неће се држати без протокола совјетовања. (68) — Рјешенија Државнога Совјета имају силу, кад су у њима осим Предсједатеља најмање 4 Попечитеља и четири Државна Совјетника с главним Секретаром присуствовала. А у случају постављања тутора малољетному, и намјестничества малољетному или неспособним нађеному Књазу, у случају вјенчавања и давања заклетве новога Књаза, у случају заклињања новому Књазу, бирања новог Књаза из среде народа и држања Скупштине Народне, морају бити три четвртине числа свију чланова, који састављају Државни Совјет. (69) — Рјешенија државнога Совјета бивају по вишини мњенија; кад би мњенија чланова Совјета овог била једнако подјељена, онда се рјешава предмет по мњенију оне стране, на коју пређе Предсједатељ његов са својим мњенијем. (70) — Чланови државног Совјета дужни су давати мњенија своја одкровено и истинољубно и нелицемјерно и недати никому, да ји даје о издаи отечества, о нарушенију овог Устава, о прикосновенију лица Књажескога, и о очевидној каквој неправди, или

у засједанијама Совјета или пред Књазем. Кои би против овога поступао, већ је сам по себи злочинац, кога треба судити и казнити по законима. (71) — Државни Совјетници одговарају: за сваки совјет, кои дају Књазу, за сваки свој поступак, кои би противан био овом Уставу, и за то, ако би пренебрегли чинити представљенија Књазу, противу чији му драго преступака, већ штеде личност чију и дају повод или помоћ подобним преступницима. (72) — Напротив тога никакав член Државнога Совјета не има одговарати за давање мњенија своји о сочињавању закона или уредба. (73) — Ако би се међу тим догодило, да би или Књаз или који Државни Совјетник захтјео гонити кога члена реченога Совјета за мњеније његово о законодавству, то гоними член има право, искати суда на државному Совјету ил' одпуста од службе, које ће му се или једно или друго дати. (74) — Сваки Државни Совјетник задаје Књазу при наименованију свому сљедујућу заклетву: „Заклињем се светом, јединосушчном и нераздјелимом Троицом, да ћу вјеран бити Књазу и покоран законима, да ћу набљудавати и у цјелости држати Устав државни, и да ћу давати совјете моје и радити о општенародному добру по собственому мојему убјеђенију одкровено. истинољубно и нелицемјерно, и да ћу дјело, повјерено ми, точно извршивати: тако ми Бог помогао и његово свето Еванђелије!". (75) — Устројеније и дужности Државнога Совјета издаће Књаз без сваког одлагања у особитим указима. (76)

Глава VII: Власт судејска.

Правосудије руководиће се и набљудавати по свему Књажеству Сербије у име Књаза као и досад. (77) — Руководство правосудија предаће се Судовима, који ће се, по обнародованију Српског закона, у три степена установити. А засада припада оно: а. Окружним Судовима; б. Великом Суду у другом степену као апелацији; а в. Совјету Државном, кои ће одредити једно одјеленије, као судилиште у трећем и последњем степену. (78) — По свој Сербији руководиће се правосу-

дије једнако и по једном законику Србском, кои ће се како за грађанске парнице, тако и за кривице и злочинства што скорије јавно и издати и Судовима предписати. (79) — Судија не зависи у изрицању своје пресуде ни од кога у Сербији, до од законика Србског; никаква, ни већа ни мања, власт у Сербији не има права, одвратити га од тога, или заповедити му, да друкчије суди, него што му закони предписују. Тому треба и да се закуне при наименованију. (80) — Нико не може се отети од природног свог суда и одвући другому. (81)

Глава VIII: О народној скупштини.

Скупштина народна састоји се из сто, најодабранији, најразумнији, најпоштенији и повјереније народно у највећем степену заслужујући депутата из свију Окружија и свега Књажества Сербије. Како ће се ови депутати, и по колико од сваког Окружија бирати, докле ли званије њино трајати, одредиће се особитим законом. (82) — Сваки депутат, кои би се бирао за скупштину народну, не смје млађи бити од 30 година (83). — Сваки депутат шиље се на скупштину народну о трошку онога, који га шиље. (84) — Скупштина народна купи се сваке године по један пут о Ђурђеву дне у пуном числу на позиваније књажескога Указа, ако ли буде нуждно, и више пута у години. Исто тако и одпушта се књажеским Указом. (85) — Никакав данак не може се наложити или ударити без одобренија народне скупштине. (86) — Сваки данак одређује се само за једну годину дана; и ако се по истеченију ове види и докаже из рачуна казначејства државнога, да није довољан, то ће га скупштина народна за другу годину сходно повисити, како би мањак прошле године изишао. (87) — Скупштини Народној дужна је Финансија давати сваке године, а на захтевање њено и пре чисте рачуне како о приходима тако и о расходима државним. (88) — Годишња плаћа Књажеска не може се, без одобренија народне скупштине повисити, но и без одобренија Књаза не може се умалити. (89) — Народна скупштина има

право, чинити Књазу и Државному Совјету представленија о жалбама каквим и тегобама, и молити ји, да издаду закон о тому; јављати им злоупотребљенија, која би видила у прављенију; и тужити се Књазу на Државни Совјет, ако би чланови његови или друге власти нарушиле Устав и права, утврђена уставом, и нарушиле права кога год Србина. (90) — Само народној скупштини пристоји право, располагати данак на народ. (91)

Глава IX: О цркви.

У православној восточној Србској цркви један је митрополит Србски. А Архијереја може бити онолико, колико буде по множеству народа нуждно. (92) — Внутрење руководство цркве принадлежи Митрополиту и духовној власти, која ће се указом одредити с набљудавањем уговора, утврђени с Патријархом у Цариграду. (93) — И Митрополиту и Архијереима, колико их буде у Србији, одредиће се плаћа из народне хазне за накнаду свију досад од њи примани прихода. Но давање парохија свештеницима остаје Архијереима, кои ће им такове онда само давати, кад која парохија обудови. (94) — Свештенству и духовенству даваће народ Србски све, што је досад уобичајено било, давати им, до друге законе одредбе (95). — Ни свештенство ни духовенство не могу имати у Сербији и другога званија. Једини Митрополит Србски, и у случају потребе Архијереи Србски могу звани бити од Књаза и Државнога Совјета у савјетованија о црквеним дјелима. (96) — Свако вјероисповједаније у Сербији има право, свршавати богослуженије своје слободно, по својим обредима, и свако биће покровитељствовано од правитељства Србског. (97) — Заклињање људи, који нису православног восточног вјероисповједанија свршива се по обредима њине цркве. (98)

Глава X: О финансији (азнадарству)

Српска финансија стара се о свим приходима и расходима књажества Сербије. (99) — Финансија не има права, тражити исплаћенија данка народнога, развје два

пута у години, од Ђурђева дне до Митрова, и од Митрова до Ђурђева дне. (100) — Финансија управља приходима од ћумрука, скела рјечки, риболова, кантара, аренда, трговачки објављенија, типографије, кои су приходи народне хазне, као и остали приходи, кои би се по времену, а законом уводили. (101) — Финансија не може издати никаквога закона о повишенију данка народнога, без одобренија народне скупштине. (102) — Финансија не може заволити ни од народа купити никаквога данка за личну чију потребу. (103) — Финансија не може бацати народа Србског у дуг. Ако ли би када и то нуждно било, а оно да предложи и докаже Књазу, Државноме Совјету и Народној Скупштини, да је то неопходимо нуждно, и да иште од њи одобреније. (104) — Финансија дужна је измишљавати средства, коима би се умножили приходи земаљски, но средства та не смеју бити на штету народа или противна овом Уставу. (105) — Финансија не има права, постављати ћумрукана на међама Окружија Србски но само на границама страни држава и пашалука. (106) — Књаз и Државни Совјет поставиће главну рачуницу, која ће прегледати све рачуне финансије, и мотрити да се народни новци не троше на друге потребе, развје на оне, које су скупштином народном одобрене. (107)

Глава XI: Обштенародна права Србина

Свако дете рођено у Србији или изван Србије, а од Србина из Србије; сваки у време обнародованија овог Устава у Србској служби, у Србији или изван Србије налазећи се чиновник или служитељ христијанског вјероисповједанија; сваки, кому је десет година прошло, од како се у Србији налази, или кои непокретна добра у њој има, сматра се за Србина, и има право, уживати Србско државно грађанство. (108) — Страни трговци, фабриканти, занатлије, и земљедјелци христијанскога вјероисповједанија, могу придобити права грађанина Србскога, почем буду у Србији седам година дана и честно се узвладају, или почем им Књаз званије какво даде; а иностранци, заслужени о Србији, како од

Књаза писмо приме да су прирођени Срби. А како ће се право Србскога грађанства получити одредиће особити закон. (109) — Грађанин Србски само може бити чиновником, тутором, членом обшчества, и надзирателем јавни и општински заведенија. (110) — Сваки Србин и без сваке разлике једнак је пред законима Србским, како у одбрани тако и у казни на свим Судовима од најмањег до највећег. (111) — Нико у Србији не може се ни гонити ни затворити, развје по пропису закона, и од законе и природне власти. (112) — Нико у Србији да не стоји више од три дана у затвору, а да му се не јави кривица, за коју је затворен, и да се не узме на испит. (113) — Нико у Србији не може казњен бити, већ по закону и по пресуди надлежнога суда. (114) — Кому се једанпут већ судило за какву кривицу, пак је по пресуди судејској казњен и одпуштен, или нађен, да није крив, оному не може се по други пут судити за исту кривицу. (115) — Свакому грађанину Србскому отворен је пут к свим чиновима у Србији, како се само нађе, да је способан и достојан к њима. При једнакој способности, предпоставља се Србин страному. (116) — Сваки Србин има право, бирати начин живљења свог по својој вољи, само који није на обшченародну штету. (117) — Како роб ступи на Србску земљу, од онога часа постаје слободним, или га ко довео у Србију, или сâм у њу побјегао. Србину слободно је роба купити но не продати. (118) — Имање сваког Србина, било какво му драго, јест неприкосновено. Ко се покуси својевољно дирнути у туђе добро и имање, и или присвоити га, или окрњити, онај ће се сматрати за нарушитеља обштенародне безбједности, био он ко му драго и од куд му драго. (119) — Но у случају, ако би Правитељство Србско потребовало имање чије на обштенародну ползу, то има право, употребити га на такову, но почем да де имаоцу накнаду за њега, пошто вјештаци прецјене. (120) — Свакому Србину допуштено је, селити се са покретним својим имањем у друге предјеле турског Царства, а и у стране земље; но к тому треба да испуни законе уредбе, које ће се издати. (121) — Сваки Србин дужан је плаћати сваке године законом одређени данак, од кога се

нико неослобођава, и притицати к обштинским потребама, при грађењу мостова и крчењу друмова. (122) — Сваки Србин дужан је ићи на позивање правитељства на обрану Отечества ил' у регуларну ил' у уписну војску, од који је прва увјек, а друга у особитим догађајима у служби о обштенародному трошку. (123) — Србин није дужан никаквому чиновнику кулучити, кромје, Правитељству при грађењу зданија, потребни за обштенародну ползу, но у том случају платиће му Правитељство пристојну надницу. (124) — Никакав Србин не може ступити у службу страни земаља, ил' примити плаће ил' знакова одличја од њи без допуштења Књаза свога. (125) — Србин има право, тужити се вишој власти, кад би му се ниже затезале, издати рјешенија у дјелима његовим. (126) — Сва дјела судејска и свију остали власти и заведенија Србски одправљају се Србским језиком. (127) — Сва земља, коју народ Србски има, принадлежи сваком имаоцу као природно имање, којим може по својој вољи располагати, које може и другому продати; само мора у том случају јавити се надлежној власти свога обшчества или Окружија, и пред њом продати ју; а после не може насељавати се на туђу некупљену. (128) — И сеоске шуме и горе досадашњи алија јесу обштенародно добро; сав народ има право уживати ји. Нити има Правитељство, нит' икакав старјешина, ни чиновник, ни трговац, ни сељанин, нит' икакав Србин права, заграђивати ји или забрањивати Србима из други села и Окружија; да ји неуживају. (129) — Награде заслуженим Отечеству људма дају се у новцу из хазне народне, а не у земљи ове или оне обштине. (130) — Обштине народа Србскога имају право, зактјевати од Правитељства, да им заведе о обштенародном трошку благодјетељна заведенија за сироте, школе, болнице и контумаце. Но у том случају треба, да одреди Скупштина народа нуждни трошак. (131)

Глава XII: Права чиновника.

Сваки Чиновник стоји под одговорима за све, што у кругу своје службе ради, и за точно свршивање свега, што му предпостављене законе власти предпишу да на-

бљудава и извршује. (132) — Чиновници, наименовани од Књаза, остају таковима за живота, и докле год буду способни к званију, но нису насљедствени. Они се могу премјештати из једнога места у друго на званије, у ком су били у првому. Они могу се повишавати на веће званије; но не могу сбацивати се на мање или одпуштати са свим' без кривице, која се на њи не би судејски извидила и пресудила. (133) — Међу тим веће власти имају право, уклонити за време од званија чиновника, на кога би пало подозреније какво. Но и ово треба да се извиди најдаље за три месеца, ако се подозрјева, да је чиновник учинио што у Србији, а за шест месеци, ако се подозрјева, да је учинио што изван Србије. А за све време тог извијења одбија му се половина плаће, коју је у званију имао, за накнаду штете, ако се догодила кому његовом кривицом. (134) — Кад је званије које празно, ил' остане коим начином без чиновника; то је његова власт дужна представити Државному Совјету сва лица, која су званије исто тражила, и дати мњеније своје о троици од њи, које држи за најспособније. (135) — За путовање чиновника по дјелима службе, и за премјештање с једног мјеста у друго, даје му се законом одређена накнада из обштенародне хазне, преко законом одређене свакому плаће. (136) — Старим, или због болести своје немогућним служити чиновницима, даје се се из обштенародне хазне и до смрти његове пенсија по закону, половина одређене званију њином плаће, ако су петнајест, а сва плаћа ако су двадесет и пет година дана беспорочно служили. Који чиновник узиште одпуст од службе пре него је право заслужио на пенсију, одпустиће се, но губи право на пенсију. Књаз и Совјет, неће пренебрегнути ни сирота чиновнички, него ће се и за њи законом старати. (137) — Никакав чиновник не смје водити трговине, ни радити заната сам и под своим именом. (138) — Чиновник заклиње се, при полученију Књажескога наименованија на званије, власти, која му је најближа, овако: „Заклињем се светом, јединосушчном и нераздјелном Троицом да ћу Устав Књажества Србије точно набљудавати, да ћу све законе и уредбе предпостављени ми власти, точно, совјестно, и на пред-

писано време извршивати, и да ћу бити вјеран и покоран Књазу, и покоран Државному Совјету. Тако ми Бог помогао!" (139)

Глава XIII: Промјене и додатци к Уставу Књажества Србије.

Ако се по времену и искуством докаже, да је нуждно промјенити кои од више изчишљени членова Устава Књажества Србије, или да је нуждно што додати к њима или одузети; то Књаз и Државни Совјет Српски да сазову Скупштину народњу, пак да ји представе и докажу нуждност исту, и онда заједно с њом или да промјене овај или онај член Устава овога, или да му додаду, што је нуждно, ил' да одузму од њега, што је излишно или безпутно. (140) — Но у овом случају мора бити најмање три четвртине одређенога числа скупштине депутата народни, и од истог числа најмање две трећине једнакога мњенија. (141)

Глава XIV: Закључење.

Устав овај Књажества Србије од сто и четрдесет и два члена ступа у дјејство од данашњега дана; и Државни Совјет уводи га данас у зборник закона. Тако закључено и заклетвом свију подписани и све Сретенске скупштине потврђено у Крагујевцу 3-га Фебруарија, иљаде осам стотина и тридесет пете године од Рождества Христова (142).

*

Критика овог устава изишла је у аузбуршким Општим новинама (Allgemeine Zeitung) у једном допису из Букурешта од 20/IX 1835. У тој се критици признаје добронамерност писаца устава, али им се одриче искуство за овакав посао. Тврди се да за Србију нису слободоумне уредбе по француском крају, него само треба обезбедити личност, имање и част. Давидовић и други сретењским уставом ставили су лакомислено и слепо на коцку част и достојанство кнеза и српског народа израђујући овај недозрели устав.

Куниберт је замерао овом уставу, налазећи да у њему има противречности. Кнезу није требало одузимати veto за поједине законе и требало је да он може одбити потврду сваког закона за који нађе да није добар и да може по свом нахођењу уклањати државне чиновнике. — Савету је дато и сувише власти, а кнезу, по мишљењу Кунибретову, није остало по овом уставу ни толико власти колико сеоском кмету. Он би био само један лутак. Куниберт замера и што се скупштина састаје само двапут годишње, што траје само неколико дана, што је састављена из неписмених људи, осетљивих према ласкању и што посланици говоре не у име своје, него у име целог округа.

Чим је устав прочитан и примљен, десио се испад. Руднички капетан Павле Даниловић са неколико других старешина, привржених Милошевих, окружио је седиште кнежево и повикао: „Добро, господару, али злочинци што су око тебе?..." Кнез је једва успео да смири то незадовољство упућено против Симића и других бунтовника. Нил Попов мисли да је тај испад учињен по жељи млађег брата кнежевог Јеврема Обреновића...

Кнез је положио заклетву на устав, али, како тврди не само Јован Хаџић него и Милошев пријатељ и бранилац Куниберт, та је заклетва била лажна. Уместо да каже да ће „устав нерушимо хранити" (чувати) он је три пута изговорио реч „рушимо". После изгласања устава кнез је ношен на рукама, поднесена му је адреса захвалности и поклоњена скупоцена сабља и златна чаша. Постављени су (3/II 1835) и први уставни министри: Аврам Петронијевић за иностране послове, Дим. Давидовић за унутрашња дела и просвету, Милета Радојковић за војску, Алекса Симић за финансије и Лазар Теодоровић за правду. Организован је и Државни савет чији је претседник био Коца Марковић а главни секретар, у чину најмлађег саветника, Стеван Радичевић. Сем Државног савета кнез је према чл. 19 устава поставио и свој кабинетски савет у који је, између других ушао и Вучић... Занимљиво је да се једни саветници постављају за дејствителне државне саветнике,

други просто за државне саветнике, трећи за кабинетске и најпосле неки за надворне . . .

Права Државног савета утврђена су указом од 14/II 1835 којим се савет организује. Он се, према уставу, дели на законодавну и на извршну власт. Ову другу претставља шест министара: за спољне послове, финансије, унутрашња дела, војску, просвету и правду. Претседник Савета претседава и министарским седницама. Савет има две врсте послова: једне подноси кнезу на одобрење, друге ради сам. У прве спадају: давање, измене и укидање закона; буџет; уређење појединих струка посебним уредбама; припреме за државне уговоре с иностранством; тужбе против саветских чланова; извештаји о стању свих струка и њихову напредовању, давање благородства, помиловања[1]) и одличја; постављање свих власти, чиновника и официра (за ниже чиновништво то може бити остављено министрима); установљење војске и њено обучавање и, најпосле, све што кнез пошље Савету на мишљење. У послове које сам Савет ради спадају: тумачење и објашњавање закона, спорови између министара о надлежности; спорови између политичких и судских власти; право грађанства и природености у Србији; жалбе чиновника против министара у погледу дисциплине; жалбе против цензуре и сви предмети обухваћени разним уредбама. — Савету претседава кнез или пунолетни престолонаследник, а кад ни један ни други нису присутни, онда претседник Савета. — Министри одговарају и кнезу и Савету. — Претседник Савета контролише трошење одобрених кредита и извршење финансиских закона. — Кворум је Савета за законодавне послове: претседник, главни секретар, четири саветника и четири министра, а за административне послове сем претседника и гл. секретара савета још и четири министра. — Никакав акт Кнежеве канцеларије не вреди док га није потписао надлежни министар, ако се тиче спољних послова, иначе за друге послове довољан је и премапотпис директора кабинета.

[1]) Од смрти и робије веће од 10 година.

То уређење Савета измењено је указом од 29/VI 1835. Из послова саветских који су подношени кнезу на одобрење изузети су: припреме за државне уговоре с другим земљама; предлог за помиловање од смрти и робије веће од десет година; установљење војске и постављања, аванзовања, отпусти, премештаји, распореди и др. официра. То сад више није било у атрибуцијама Савета: њему су дате нове дужности: да распоређује своје чланове у одељења и шаље их као комесаре; да решава о општинском прирезу; да прави предрачуне за државне потребе које су веће од 50 талира; да отпушта из српског поданства; да разматра судска решења која прелазе казну од 50 штапова и све пресуде чиновничких преступа, ма какви они били. Све то с одобрењем кнеза. А сам Савет решава о примању у поданство; води рачуна о миру и поретку; доноси привредне уредбе; даје чиновницима отсуство до 15 дана, прегледа рад судова, у колико има да решава, с одобрењем кнеза, о њиховим одлукама. — Седницама саветским не претседавају ни кнез ни престолонаследник. — Кворум за важне ствари: претседник, шест саветника и директор канцеларије а за неважније број саветника може да буде четири. — Број државних саветника није уопште одређен. Савет је највиша државна власт и стоји непосредно под кнезом. Њему су потчињене све власти, примају од њега упуства а преко њега указе и шаљу му извештаје и рачуне. — Дели се на два одељка: уредбени са претседником на челу и судски са потпретседником. — Саветници одговарају ако се докаже да су намерно бранили криву страну или из пријатељства не би били противни каквом предлогу који би вређао правду и устав. — Савет има да чува правду и законе, да уређује и надгледа судове да суде право и по законима, да се стара о правди и финансијама земље; да суди као суд трећег ступња, да саставља законе о свим струкама и буџет, да их подноси кнезу и стара се о њихову извршењу. Кнез једанпут годишње иде свечано у Савет и ту му се саопштава извештај о свим струкама, о стању целог народа и о рачунима државних трошкова.

Сретењски устав изазвао је негодовање у Аустрији, Русији и Турској. Аустриска влада бојала се да и народи у Аустрији не потраже устав, по угледу на своје суседе. Руској дипломатији било је неправо што је то питање решено без њеног мешања, а Турска је једва дочекала да се умеша у унутрашња питања Србијина. Сви су налазили да је устав републикански и револуционаран. Турски министар иностраних дела назвао га је „заразним"; аустриски интернунциус у Цариграду означује га у писму Метернику, као једну од заблуда XIX века, а руски посланик у Цариграду Бутењев рекао је: „Србија је у бездан пропала због француско-швајцарске конституције" и није хтео да узме устав ни у руке кад су му га српски делегати хтели предати. Говорио је и о виговској партији, која је Бог зна чије и какве теорије прикупила и пописала, и кнеза на потпис принудила. Милошев делегат Герман говорио је Бутењеву да се устав неће ни уводити у живот до Ђурђева дне, док га руски двор не прегледа, па ће се после изменити по руским напоменама. Кнез је, доиста, покушао да поправи устав по жељи Русије и да министре прогласи као своје секретаре, само да спасе тачке које говоре о грбу, застави и наслеђу престола. Руска дипломатија обећала му је гарантију за те тачке, али је изјавила да тачке о Савету и министрима „дирају у туђу власт" и да су противне хатишерифима. Русија је изјавила да жели да кнез буде силан и снажан, ничим неспутаван. Кнез је једва чекао да изигра устав; он је поступно разрешио, до 17 марта 1835, све министре и устав је престао да важи. Само је остао Државни савет.

Нови уставни пројекти

Русија је ипак желела да Србија добије устав и радила је на томе.[1]) И кнез Милош, према обећању датом

[1]) Леополд Ранке указује на чудну чињеницу: уставне европске државе (Француска и Енглеска) желеле су да кнез Милош влада неограничено; апсолутне монархије (Русија и Аустрија) тражиле су да се његова власт ограничи.

Бутењеву, почео је рад на уставу. У априлу 1835 састављена је комисија за израду устава. У њој су били: Аврам Петронијевић, Јокса Милосављевић, Алекса Симић, Ђорђе Протић, Јаков Живановић и Стеван Радичевић. Они су израдили један нацрт који је послан на одобрење у Цариград. Али руски посланик у Цариграду Бутењев јави кнезу Милошу да неће ништа радити на усвајању овога устава док не стигне у Србију руски изасланик барон Рикман, с којим Милош треба да ступи у споразум за израду устава.

Барон Рикман је стигао у Србију у јулу 1835. Он је оштро напао и обустављени Сретењски устав и нови нацрт послат у Цариград. Тврдио је да су то Срби узели из старих републиканских теорија, да се оваким радом сеје револуционарно семе, и да Србији не треба ништа ново сем већ добивених хатишерифа. Био је противан установи Државног савета, кад постоји Народни суд, а такође и одредбама устава о грбу, застави, владаоцу и Народној скупштини. Ј. Живановић је успео све то одбранити и саставио је пројекат у седам глава: I Опредељење Србије; II Особени знаци Србије; III Владалац; IV Унутрашње уређење, са 2 одељка: Савет као законодавно тело и Савет као извршна власт подељен на дирекције под којима стоје дотичне власти: политичке, економске, судске, школске, како окружне тако и среске; V Општа права личности и сопствености; VI Црква и VII Народна скупштина. По захтеву Рикманову Савет се назове Управни уместо Државни а Народни суд — Велики суд (Апелација). Рикман се јако противио I—IV глави, али је најпосле попустио. Овај пројекат Живановићев послат је у Русију на одобрење.

У јулу 1835 отишао је кнез Милош у Цариград и бавио се тамо до новембра. По повратку из Цариграда Милош се, по тврђењу Нил Попова и Куниберта, знатно променио у карактеру. Није више тукао људе; укинуо је тортуру, није сам судио; одрекао се монопола трговине са сољу, поклањао је селима ливаде, њиве и утрине које је дотле сам држао; допустио да се телесна казна замени новчаном; завео је баштинске књиге и хипотеке на непокретна добра; није уклањао чиновнике без судске

пресуде и одредио им је пензије; земљу је поделио на четири сердарства. Заведени су судови: кметови као први суд и окружни судови као нека врста апелације против кметских пресуда...

Одлука руске владе о српском пројекту устава израђеном у споразуму са бароном Рикманом стигла је тек крајем 1836 или почетком 1837. Русија није хтела да зна за политички део устава (грб, заставу, наслеђе престола), јер је то обухваћено хатишерифом од 1830. Она је предлагала нове основе за српски устав у пет тачака; 1) *Управни савет*, његова организација, одређивање својстава и круг рада његових чланова; 2) *Унутрашње уређење:* број и величина округа, дужности старешина (пуковника и капетана), границе њихове власти према народу. Наћи начина да се спречи њихова злоупотреба власти; 3) *Финансије:* утврдити право стање годишњих државних прихода и расхода и кнежеву цивилну листу; разделити разне гране прихода; разрезати праведни данак, сагласно с обичајима земље и без икаквог оптерећења за плаћање; одредити разлику између опште и личне својине; уредити управљање земаљским приходима и закониту употребу општинских добара и не оснивати право сопствености на рушењу стечених права и постојећих обичаја; спречити да народ ишта даје у натури у корист појединих чиновника; укинути кулук, сем за одржање путова, грађење мостова и општинских зграда, а сваки други рад и на државним пословима да се плаћа; обезбедити слободну трговину према одредбама Акерманске конвенције; 4) *Правосуђе:* донети закон о судовима и њихову поделу на степене и одредити им круг рада; израдити грађански и кривични законик и поступак основан на српским обичајима; и 5) *Богослужење и просвета*: одржати православну веру као владајућу, управу над просветом подвргнути надзору црквених власти, а тако и цензуру и државну штампарију; подићи болнице и друге опште-корисне заводе који се помињу у Акерманској конвенцији.

Кнез Милош није могао примити предлоге руске владе. По савету свога изасланика Михаила Германа, који је донео из Русије тај нацрт, Милош се обрати пи-

смом руском министру спољних послова и изјави да неће доносити никакав устав за Србију, него ће управљати земљом и без устава. Ј. Живановић се изјаснио против таког писма, али је морао послушати наредбу Милошеву и написати писмо...

Док се тако расправљало питање о уставу, кнез Милош је издао неке указе који се тичу земаљске управе. Још у почетку 1837 год. (5/I) он, незадовољан радом Државног савета, наређује: 1) Да саветници суде подробно о предметима и да доказују своја мишљења. Ако се не сложе, ствар се износи кнезу; 2) да најпре млађи кажу своја мишљења и да нико од саветника не узима мах и, тако рећи, намеће своје мишљење; 3) да саветници из округа чија се парница решава не суделују у том решавању; 4) да се посао подели по закону; 5) што се за једну недељу реши, то да се прочита у седници и да се све што је од те недеље остало нерешено одмах решава и 6) да се чине писмене претставке у седницама и да се забележи број аката решаваних у седници и то да потпишу сви присутни чланови. — 21/II 1837 Милош наређује да му се шаљу на потврђење све уредбе, поруке и упуства која Савет издаје с кнежевим знањем или по његову налогу. — Исте године 2/III он установљава војно-полициску канцеларију као одељење Савета а 28/IX наређује да се исправништва називају магистратима, Управни савет Кнежевим саветом, а Кнежева канцеларија — придворном. Магистраги имају да суде за мање кривице; Врховни суд веће; Савет још веће, а кнез суди оне који се кажњавају мртвом шибом, вечном робијом и смрћу. Против пресуде нижих судова осуђени се може жалити вишим судовима и кнезу...

Како је кнез Милош био противан руском предлогу о установи Сената, Кумберт му је саветовао да сам створи, по свом нахођењу, један Сенат, да му га не би наметнули на основу хетишерифа. Тај би Сенат био састављен од неодређеног броја сенатора. У њега би ушла сва четири војна заповедника, све окружне и среске старешине, судије и више свештенство. То би био као неки Горњи дом. Кнез би између њих бирао по својој вољи оне који би имали повремено заседавати у

Сенату, и могао би да их мења кад нађе за потребно, остављајући смењеним саветницима њихово звање...

Енглески посланик Хоџес предлагао је Милошу нацрт устава који би обухватио ове тачке.

1) Укидање свих кулука, осим за оправку државних друмова и за општинске потребе;

2) Обезбеђење приватне својине, с којом сваки сопственик може слободно располагати: поклонити је, завештати, продати итд.;

3) Да се укине тортура. Да се нико не може батинати без судске пресуде. Да се нико не може затворити без судске одлуке, осим ако се ухвати на делу. Да се сваком притворенику саопшти због чега је лишен слободе.

4) Трговина да је слободна и да стоји под заштитом владе.

5) Да се задржи установа Народне скупштине и да се она састаје сваке године ради прегледа расхода и прихода државних и одређивања пореза.

6) Савет (или Сенат) био би стално, али би само претседник и секретар били непокретни.

Кнез је пристао на све, сем на установу Сената.

У половини октобра 1837 дошао је у Србију кнез Долгоруки. У поверљивом разговору с кнезом Милошем Долгоруки га је прекорео што је пао под велики утицај енглеског консула Хоџеса. Предложио му је да амнестира старешине које су биле принуђене напустити Србију. Захтевао је да Милош изврши одредбе хатишерифа о Државном савету. Он му може дати какво хоће име, али треба да у њега уђе из сваког округа по један претставник из реда старешина који су учинили највише услуга својој земљи у борби за њено ослобођење. Савет би имао претседника и секретара са саветодавним гласом. Ниједан указ кнежев не би могао бити извршен док га не би Савет одобрио. Он би одобравао приходе и расходе и сва подузећа која се тичу општих циљева. Кнез би имао да одобри све што Савет уради за општу народну корист. Савет води надзор над чиновницима и предлаже за збачење оне који се огреше о своју дужност. Њихов број, плату и права одређује кнез у споразуму са Саветом. Саветници су стални. Њихову плату

одређују споразумно кнез и Савет. Име овога тела оставља се кнезу и он га може назвати Сенатом, Синодом, Народним саветом или Државним саветом. Кнезу се оставља извршна власт, постављање чиновника, заповедништво над војском и право помиловања...

Кнез Долгоруки рекао је Милошу да ће му Русија у споразуму са Портом наметнути овако уређење земље, ако га он не прими драговољно. Он му је донео списак личности које кнез Милош треба да постави за саветнике. Милош је одговорио да ће извршити све што Русија жели, ако му то допусте потребе и прилике његове земље.

Хоџес је утицао на Милоша у супротном правцу. Он му је саветовао да не заводи установу непокретних (доживотних) саветника, јер би то значило за Милоша политичко самоубиство. А и народ воли имати једног господара него 18. Хоџес је успео да кнез Милош за време споразумевања са Долгоруким изда указ (16/IX 1837) којим је увео у живот четири одредбе уставног карактера:

1) Личност и сопственост сваког грађанина оглашују се за неприкосновене. Нико не може бити лишен својих права, свога звања и свога имања без редовног мслеђења и законитог суда.

2) Слободи трговине не смеју се стављати препреке, и сваки може трговати живом и мртвом робом по својој вољи, без икаквих сметњи.

3) Данак се плаћа само у новцу. Кулук и сва давања „у натури“ уништавају се. Старању и бризи становника оставља се одржавање путова и мостова између појединих места. Други државни послови биће плаћени сразмерно раду. Што се тиче рада старешинама и уопште чиновништву, то може бити само најмом, по потпуном споразуму између послодавца и радника.

4) Рачуноводство државне касе остаје и даље под управом Савета. На непокретна добра, за која ималац дâ довољно доказа да су његова, он добива тапију.

По одласку кнеза Долгорукога кнез Милош у новембру 1837 године одреди комисију за израду устава. У њој су били: Тодор Хербез, Цветко Рајовић, Стеван

Радичевић и Јаков Живановић. Како казује Живановић, комисија је радила споро и тешко, јер међу њеним члановима није било потребне сагласности. Живановић је у децембру исте године израдио пројекат о уређењу Државног савета и предао га Јовану Хаџићу. (22/XII) Хаџићу се пројекат није свидео и он га је вратио Живановићу са својим напоменама и својим предлогом о Државном савету. Кнез Милош је наредио да Хаџић напише други пројекат тога закона и Хаџић је то и учинио. Тај је пројекат 12/I 1838 предат кнезу преко Живановића. У њему је било предвиђено да судска власт буде независна и да има три инстанције: Магистрате (првостепене судове), Велики суд (Апелацију) и једно одељење Савета (Касацију). Кнезу се није допало то уређење, које је њему одузимало сваку судску власт. „Како то може да буде да један кмет у селу може судити и избити човека, а ја да не могу" рекао је кнез Хаџићу.[1])

Да би се питање о уређењу Државног савета привело крају, одређена је 2/II 1838 комисија, која је имала дужност да ствар коначно сврши. У њој су били: Лазар Теодоровић, Цветко Рајовић, Јаков Живановић, Стеван Радичевић, Јован Хаџић и Васа Лазаревић. Комисија је свршила посао за неколико дана и поднела 8/II пројекат кнезу Милошу. Кад је кнезу читан пројекат, он није сачекао крај, него је узвикнуо: ма нисам тако рекао; нећу, нећу, по сто пута нећу. Чланови комисије остадоше при свом мишљењу; само су Живановић и Радичевић покушали да поправе пројекат по кнежевој жељи, и већ 10/II предали су га комисији поправљен. Али је тога дана дошао руски претставник Вашченко и после разговора с њим кнез је примио Хаџићев пројекат, и изјавио жељу да се изради и устав. Одређена је (14/I) велика уставотворна комисија у којој су били: Јеврем Обреновић, прота Матија Ненадовић, Лазар Теодоровић, Аврам Петронијевић, Тодор Хербез, Цветко Рајовић, Стеван Радичевић, Јаков Живановић, Васа Лазаревић и Јован Хаџић ...

Први састанак те комисије био је 15/II и постигнут је споразум у овим тачкама:

[1]) Нил Попов, Србија и Русија, књ. 2 стр. 349.

1) Кметове, који су примирителне судије и полицијске власти нижега реда, бира народ под надзором сресних старешина, којима је остављено право да предлажу кандидате. С времена на време они могу бити смењени, али се мора одредити рок до кога они не могу оставити службу. Треба кметовима одредити сразмерну награду и по два помоћника.

2) Капетани или среске старешине да врше економску и полицијску службу и примирителну радњу. Они у свему да се држе с окружним магистратима, као да би били чланови њихови, да од њих примају заповести за извршење и да њима, а не војним командама, достављају своје извештаје.

3) Војна команда неће се мешати у административне послове, него ће на границама, као начелници кордона, чувати сигурност земље.

4) За земаљску безбедност треба да се установи народна војска. А да би се у народу будио војни дух, потребно је да се никоме не забрањује носити оружје.

5) У сваком од осамнаест округа мора бити по један магистрат. Њихови чланови се бирају на предлог Државног савета и кнез их потврђује. Они морају бити стални и без њихове кривице не могу бити ни премештени ни отпуштени. Секретарима магистрата додаје се по један писар.

6) Морају бити установљене општине и одређене њихове границе. Оне морају саме да одређују своје приходе. Њихова каса мора бити одвојена од државне, и из ње се плаћају општински чиновници.

За даљи рад комисија је узела све дотадашње уставне нацрте: Сретењски устав од 1835 г., нацрт од априла исте године, нацрт израђен са бароном Рикманом и базис послан из Русије 1836 године. У комисији су се појавиле две струје. Једна је била за појачање кнежеве власти (Лазаревић, Живановић, Радичевић); у другој су били сви остали чланови и они су тежили ограничењу кнежевих прерогатива. Грађење нацрта за устав поверено је било Радичевићу, Живановићу и Хаџићу, с тим да сваки изради по један посебан нацрт. Кад су та три нацрта прочитана у комисији, решено је

да Живановић из њих састави један дефинитиван нацрт, и он је тај посао свршио 26/II 1838. По томе нацрту предвиђено је: да о збацивању државних саветника решава земаљски суд; да кнез може саветнике пензионисати или их преместити на друго звање исте плате и ранга; да чиновнике поставља кнез и да они не могу бити збачени без кривице и судске пресуде, али да их кнез може премештати по потреби службе. За епископе предлагао је да их бира епископски синод. Тако вели о своме нацрту сам Живановић. Хаџић тврди да је по томе Живановићевом нацрту кнез имао право да неограничено одређује све државне расходе и да је признање чиновничких пензија и њихова величина зависила искључиво од кнеза. Да би обеснажио Живановићев уставни нацрт, Хаџић је 9/III исте године поднео свој.

Хаџићев устав датиран је 7/19 марта 1838 год. Он има десет глава и 143 члана. У I глави: — **Достојанство и карактеристичне ознаке Србије** — истиче се: да је Србија у својој унутрашњој управи независна и самостална и да су грб и застава ознаке те независности. Одредбе о њима сличне су одредбама из устава од 1835 године.

У II глави — **Кнез** — одређује се да кнез управља народом и земљом у сагласности са Државним саветом и Народном скупштином помоћу државних власти и судова. — Право избора кнеза припада српском народу. — Кнез треба да је рођени или прирођени Србин. И он и кнегиња морају бити православне вере. — Кнежево седиште мора бити у Србији. — Народна скупштина одређује цивилну листу и она се не може без важних и основних узрока ни смањити ни повећати. Кнез Милош примаће годишње 120.000 талира. — Кнежевско достојанство наследно је у породици Милошевој. — Кнез је пунолетан кад наврши 20 година и само тада може предузети државну управу. — Малолетном кнезу мати је природни старалац и не може без нарочито важног узрока бити искључена, а ако кнез тестаментом није одредио друга два стараоца, њих бира Народна скупштина, на предлог Савета, између најспособнијих чланова кнежевске породице. Они су дужни старати се о васпитању, здрављу, правима и имању малолетног кнеза. Њима Скупштина одређује награду из опште благајне. Они су одговорни и Савету и Скупштини, и ако би занемарили своје дужности, Скупштина их може разрешити. — За малолетног сматраће се и кнез који је изгубио разум или полудео, али ће Скупштина после довољног процењивања такав случај поднети Високој порти и царском руском двору као покровитељима.

Глава III говори о **Државном савету**. Он је после кнеза највиша власт у Србији. — Под врховном управом и надзором

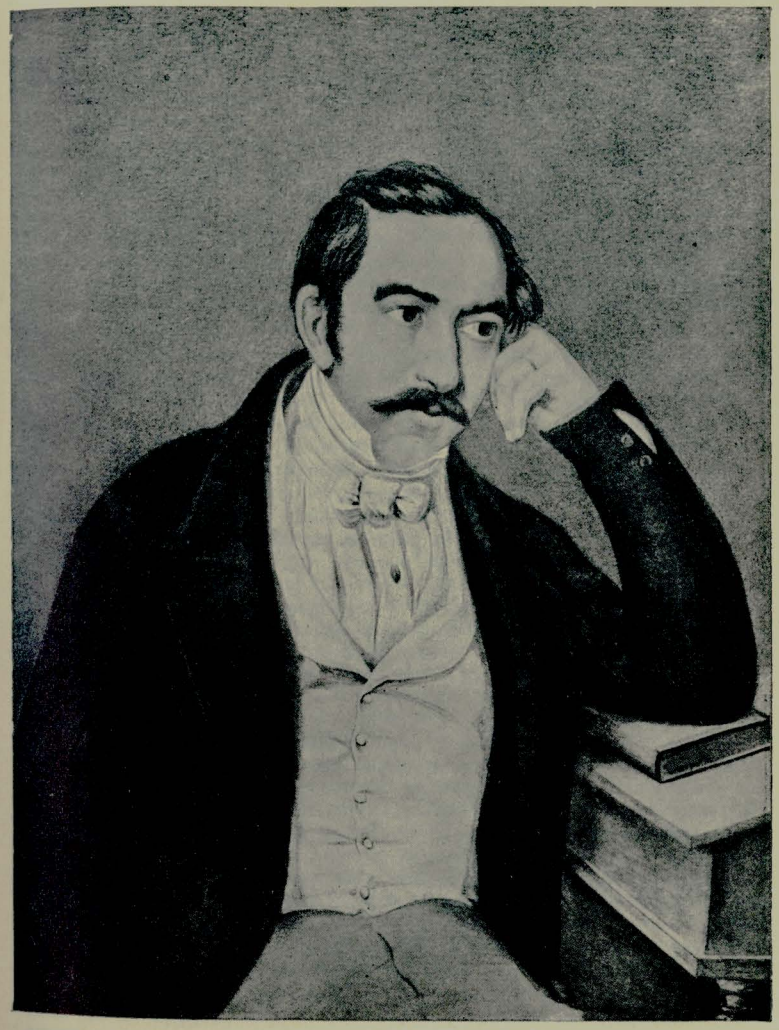

Јован Хаџић
(1799—1869)

кнежевим Државни савет управља земљом и народом у свима гранама државних послова. — Састоји се из претседника, његовог заступника и довољног броја ваљаних и искусних чланова, који уживају поверење и кнежево и народно. Чланове Савета поставља кнез по листи коју му предложи Савет. Саветници су стални и не могу бити збачени, сем ако учине неки тежак преступ против Порте или против закона и устава. Одлуке Савета у пословима за које је он надлежан извршне су. Само осуде на смрт, смртоносну шибу, доживотну робију и отпуштање чиновника подноси се кнезу на помиловање. Законодавне одлуке Савета зависе од кнежева одобрења. Ако то одобрење не би било дато после две претставке, ове одлуке износе се пред Народну скупштину на разматрање и дефинитивно решење. Поред сталних постоје и титуларни саветници.

Глава IV посвећена је **Народној Скупштини**. Она се зове Скупштина народних старешина и сазива се „по старом народном обичају". Сазива је кнез, у сагласности са Саветом, једанпут годишње а и иначе по потреби. Он је и распушта по свршеним пословима. По смрти кнежевој или у непредвиђеним сметњама сазива је Савет. — Народну скупштину састављају осим кнеза, ективних и заслужних пензионисаних саветника: митрополит и владике, главни гранични командант, претседници: Апелације и окружних судова (или њихови заступници), среске старешине и капетани и из сваког среза по два изабрана човека, ма кога звања и сталежа, у које народ има поверења. За Скупштину која бира кнеза бирају се још по два посланика из сваке сеоске и градске општине. Начин избора, права и дневнице посланика одредиће се нарочитим актом. — Скупштина одређује порез, разређује га на народ или округе, повећава или смањује. Прописује начин управљања и употребе државних и народних добара. — Одређује, повећава или смањује годишње дотације кнезу, члановима његове породице и стараоцима малолетног кнеза и одређује или одобрава пристојну награду заслужним синовима отаџбине. Прима или одбацује законске предлоге Државног савета којима је кнез одбио потврду. Стара се о увођењу поште. Одређује заступнике и претставнике за Цариград или које друго место ради народних послова. Подноси на решење кнезу и Савету предлоге по тужбама и жалбама, по злоупотребама и по потребама земље. Одлучује о свему што се односи на опстанак и безбедност земље и народа, као и народних права уопште. Брине се о државним приходима и расходима. — Посланици имају дужност да говоре по својој савести и правди и за своје речи не могу се узети на одговор.

Глава V: **Организација и унутрашње уређење**. Србија се дели на 17 округа; окрузи на срезове; срезови на општине. Свака општина има претставника (кмета) кога сама бира на три године, под надзором среског старешине. Само најстарији члан породице, који плаћа порез, има право бирања кмета. Кмет се стара о општини, извршује наредбе државне власти, разрезује с општином одређени порез и купи га. Са четири одабране личности он може казнити за мање кривице до 15 батина и до 3

дана затвора. Одговоран је среском начелнику и окружном суду (магистрату). Кмет има сталну плату. — Среског начелника бирају све општине дотичног среза под надзором једног члана суда, кога одређује суд по одобрењу Савета. У избору суделују сви претседници општина са два грађанина које општина одреди. Кандидати не могу присуствовати избору. Избор се шаље преко суда Савету и кнезу на одобрење. Срески начелници су стални и без судске одлуке не могу бити ни збачени ни привремено уклоњени. Они су одговорни окружном суду. У присуству претседника општине могу казнити кривце до 25 батина и до 14 дана затвора. Срески начелници и њихови чиновници имају сталну плату, разрезану на све општине свога среза. — Сваки округ има свој суд са претседником, члановима и потребним чиновништвом. Сем судских функција и штићења права појединих личности суд има да се брине о прикупљању порезе, о употреби прихода и расхода, о издавању пасоша а дужан је и „да води бригу о свему што би служило благостању у његовом округу". Потчињен је Савету. Придодата му је полиција као иследна и извршна власт. Чланове суда, секретара и писаре бира Савет а избор одобрава кнез. Али Савет треба да захтева од суда да му, у споразуму са среским начелницима, предложи личности за упражњена места у суду. Ниже чиновнике суда и полиције и послужитеље поставља сам суд. Судије и секретари не могу се без судске одлуке ни отпустити ни преместити ни привремено уклонити од дужности. А могу се поставити на већи положај. Све особље суда има плату из државне благајне, али се она разрезује на округ. — Ради опште безбедности земље постоје погранични команданти, који су потчињени Савету и кнезу. Установљава се и народна одбрана, из које ће се регрутовати војници за сталну службу.

VI — глава **Финансије**. О њима се стара Савет. Нарочита комисија одређена од Скупштине, кнеза и Савета одвојиће државно добро од кнежевих, приватних и општинских. Рудници и мајдани, приходи од царине и мостарине, од преласка преко границе и од поште припадају влади као општа својина. Царинарнице у унутрашњости земље не могу се заводити. Порез се не може купити у натури нити у виду кулука, већ у новцу. Финансиско одељење Савета саставља годишњи буџет расхода и прихода. Савет разрезује порез на округе; окружни судови на срезове и општине а општине на грађане, према имању и приходу. Сем државног пореза постојаће и окружни и општински фондови и прирези које Савет одобрава. — Из државне касе плаћаће се данак Порти, дотација кнезу и његовој породици, плата за све особље Савета, за Апелациони суд, митрополита и владике, за народне посланике (док се не уреде општинске благајне), за велику централну школу (док се не оснује школски фонд), за чиновнике војне полиције, за одржање безбедности земље и границе, за одржавање контумаца, за војне полициске школе, за народне заступнике у Цариграду и за све што спада у опште државне потребе. — Из општинске касе плаћаће се све општинско особље, месни учитељ

и свештеник и одржавање школе и цркве. — Из судске благајне плаћаће се окружни и срески чиновници, варошки протојереј и учитељ, издржаваће се окружне школе и подмиривати остале потребе округа. — Становници, општине и окрузи могу оснивати разне хумане, културне и просветне фондове.

VII глава: **Правосуђе**. Окружни суд је прва судска инстанција; друга је Велики суд (Апелација); трећа и последња Државни савет. Претседника, чланове и особље Апелације поставља кнез по предлогу Савета. Окружни суд расправља само спорове који се нису могли изравнати код кмета или среског начелника. Апелација може одлучивати о делима већ решеним у окружном суду, а Савет може само ревидирати пресуде Апелације. Рок је за жалбу Апелацији и Савету 15 дана. Против одлуке Савета може се у истом року поднети кнезу молба за помиловање. За кривичне ствари кнез може ослободити од казне или је ублажити, а у грађанским стварима вратити окружном суду на поновно суђење. Ради заштите грађанских права израдиће се кривични и грађански закони а док они не буду готови, судиће се по постојећим обичајима, по досадашњим наредбама, по општим правним начелима, по здравом разуму и чистој савести. — Нико не може бити осуђен без правилног и законског саслушања и истраге. Против кога не постоји тужба у области грађанског права, не може бити ни суђен ни осуђен. Али преступнике ће полиција и без тужбе узимати на саслушање и предати суду.

VIII глава: **Црква и црквена власт**. Владајућа вера је православна. Унутрашња управа цркве припада црквеним властима под врховним надзором и заштитом кнеза и Савета. Највиша врховна власт у Србији припада митрополиту и владикама. (Покрајински синод). У свакој епархији биће установљене конзисторије. Владике постављају свештенике а општине имају права предлагати кандидате. Свештеник се не може лишити чина и дохотка без истраге и конзисторијалног решења. Свештенике и ђаконе не сме световна власт тући. — О браку одлучује конзисторија. — Митрополита бира Народна скупштина с пристанком Савета и кнеза. Владике бира Синод а избор се подноси на одобрење Народној скупштини, Савету и кнезу. Протојереје постављају владике и конзисторије. — Цензура црквених и теолошких књига биће поверена државним властима. Владике одговарају кнезу и Савету. Плату им одређује Народна скупштина по предлогу Савета. Црквена власт не може се мешати у световне послове, осим уколико јој то допуштају земаљски закони. Свака вероисповест слободна је у својим обредима, ако се управља по државним законима и наређењима.

IX глава: **Гарантије нарочитих права становника**. Личност и својина сваког Србина неповредне су. Нико се без редовне истраге и законске пресуде не може лишити својих права, службе и имања. — Где нема злочина ни преступа, тамо не може бити ни гоњења, ни притвора, ни саслушања, ни пресуде, ни казне. — Полициска власт за злочине и мање преступе мора бити јавна и радити под надзором и са знањем природних законитих судова.

Свако тајно гоњење забрањено је и биће сматрано као кажњива злоупотреба. Сваки треба да зна ко и зашто га гони или оптужује. — Сваки ће бити сматран честитим и поштеним догод се противно пред судом не докаже. Да не би невини незаслужно патили, а кривци дуже без казне остали, биће полиција обавезна да сваког који буде за злочинца оглашен или притворен најдуже у року од 24 сата пријави редовним судским властима, а најдаље за три дана узме на саслушање; а затим да исто саслушање поднесе суду на осуду. Ако је неко због неке кривице под суд стављен, или по пресуди кажњен, или за невина оглашен и отпуштен, суд му по други пут не може судити за исту кривицу. Онај који би некога који није ни саслушан, нити од одговарајућег суда осуђен лишио живота, части, звања, имања, или других права, подлежи законској одговорности. Ропство у Србији не постоји нити се оно допушта. Сваки има права да се пресели и да станује где му је воља у Србији, само ако је задовољио законске прописе. Сваки има права да по својој вољи избере себи начин живота, само ако то не иде на општу штету. Нико се не може спречавати да своју децу по вољи васпита и да их спреми за начин живота који му се допада, само ако тај начин живота није противан сигурности и општем добру. Сваки Србин има права на сва звања и достојанства кнежевине Србије. Само способност и заслуге дају првенство. Све што један Србин у Србији има, било то у покретним или непокретним добрима, сматраће се као његова својина, којом може слободно управљати и по вољи је уживати. Ко би хтео да докаже противно, мора изаћи пред суд и доказати своје јаче право. У оба случаја влада ће бити дужна, ради извесности и сигурности права својине, да изда тако зване тапије (Grundbriefe) на непокретна имања и да ове прописно уведе у интабулациони протокол. Сваки Србин је потпуни и неограничени господар свога имања и својих прихода. Спахилуци су са насељавањем Турака престали да у Србији постоје, и на тај начин је феудални систем у Србији за свагда укинут и уништен.

Само ради опште очевидне користи дужан је Србин да уступи своје непокретно добро влади, ако му ова или дâ у накнаду слично имање, или га по учињеној процени и по погодби исплати.

Сваки Србин има права да купује, продаје и држи покретна и непокретна имања у Србији, где хоће и колико хоће. Продаја непокретних имања Турчину или странцу нема снаге ни важности; јер Турци немају права да у Србији живе, или да се ма под каквим изговором насељавају. Само у предграђима Београда може и Турчин Србину и Србин Турчину своје непокретно имање слободно продати. Србин је дужан да сваке године плаћа разрезани порез који ће се, само у новцу, купити два пута годишње, о Ђурђевдану и Митровдану. Нико није дужан да кулучи, т. ј. да под кулук ради ма у чију корист. Али ако би то захтевала општа државна потреба, сваки је дужан да својим ручним радом помогне. А влада ће бити дужна да ту услугу плати по цени коју Народна скупштина буде одредила. Али и овде мора се одржавати одређена мера, и стога на једну пореску главу годишњи

рад не сме прекорачити 8 ручних радника нити четвора кола, и то тако, да ако ови нису употребљени у истој години, не могу бити у другој као дуг пренесени. Али за подизање и одржавање мостова и путева обавезне су поједине општине да заједнички суделују.

Само свештенство или чиновници у опште ослобођени су сваког физичког рада. Слобода трговине мора бити неометана и према томе може сваки живом или мртвом робом по вољи и без икаква притиска водити трговину. Само свештенству и чиновницима, ма кога ранга, положаја или достојанства, забрањује се да могу лично водити редовну трговину. При месној или општој опасности свако је обавезан да, ради сигурности отаџбине, указује помоћ. Срби у целој Србији имају права да носе оружје. Од овога се изузима предграђе Београда где, сем војника и гарнизона који стоје под командом паше, српских чиновника и полицијских служитеља, нико други не може носити оружје. Ово се право може ограничити само утолико, уколико би општа безбедност захтевала. Сви судски послови, као и послови осталих власти и српских установа, биће вођени на српском језику.

X глава: **Нарочита права чиновника.** Сви чиновници полажу заклетву о савесној служби и послушности законитој претпостављеној власти. Царински чиновници, чиновници контумаца и војне полиције могу бити премештени из места у место. Сви су чиновници подложни редовним судовима. Не могу бити кажњени телесном казном. За чланове Великог суда и Државног савета Велики суд је прва судска инстанција. Чиновнику који дâ оставку на службу мора се она уважити. Ко је навршио 30 година беспрекидне службе, има права на пуну пензију; ко је служио 20 год. има половину пензије а од 10—20 год. једну трећину, ако је слабошћу спречен у служби. У изузетном случају због заслуга и на половину.

Уз свој устав Хаџић је изнео и мотиве који су му служили „за правац и ослонац". Он је „за основу и директиву" узео: 1) *права* која је српски народ добио од султана разним хатишерифима и бератима а која је Русија гарантовала; 2) постојеће *обичаје* који одговарају духу и тежњама народним, ако не стоје у супротности са стеченим правима; 3) постојећи *ред*, ако је у сагласности са назначеним темељима; 4) *народне потребе*, чије задовољење мора бити задатак сваког закона; 5) *главне принципе* разума и правичности, који су признати за истините и корисне а који у добро уређеним државама служе као директива; и 6) *географски положај Србије* и њено суседство са Аустријом.

У даљем излагању Хаџић објашњава поједине главе устава. *Грб и заставу* унео је у устав јер су то најпо-

деснији знаци достојанства Србије а већ су били упо-
требљавани и признати (I гл.). Одредбе о *кнезу* и *Државном савету* протумачене су потребом реда и мира и заснивају се на правима српског народа, која су призната хатишерифима. Ипак, Хаџић исповеда да је тек после израде устава сазнао за одредбу хатишерифа од 29 XI 1829 год. по којој је Србија добила „сопствени избор својих претпостављених из народа". Да му је то било познато, он би избор чланова Државног савета оставио Народној скупштини, а не да их кнез поставља на предлог Државног савета „по примеру и аналогији монархиског устројства" (II, III). — Установу *Народне скупштине* објашњава као обичај који је „постојао код српског народа од вајкада" (IV) — Кад говори о *унутрашњој организацији* државе, он бирање кметова и среских начелника од стране народа тумачи као признање ранијег права народа да бира и кметове и кнежеве (старешине кнежина), а то одговара и поменутој одредби из хатишерифа од 29 XI 1829 год. По Хаџићеву мишљењу народу не треба наметати старешине, и сада када је добио унутрашњу независност одузимати му право које је имао под Турцима. Сједињење судске и административне власти у установи магистрата Хаџић тумачи „ниским ступњем културе, недостатком способних људи и уштедом трошкова. Магистрати се „могу сматрати као муселими и војводе, чији избор за време Турака није припадао народу" и зато је Хаџић унео у устав одредбу да чланове магистрата „предлаже сам магистрат са среским начелником, Савет да бира а кнез да потврђује." (V) — Код главе о *финансијама* Хаџић правда увођење општинских каса потребом да се локалне потребе могу брже и лакше подмирити, и да се прикупи толико порезе колико је потребно за трошкове. (VI) — Кад говори о *правосуђу*, Хаџић објашњава да је дао Државном савету поред управне власти и права надзора још и судску власт. То је учинио због прилика које владају, „кад је све у постојању, кад не постоји стални поредак и правила за изрицање пресуде, кад ни људи још не могу бити довољно образовани за судије". Право које Хаџић даје кнезу: да по жалбама на пресуде Државног

савета може грађанске спорове вратити првостепеном суду на поновно решавање Хаџић правда тиме „што не постоји никакав прописан облик и поступак у вођењу парнице и да се не може наћи вешт правозаступник, те се може често догодити да људи због неисцрпљене истраге изгубе своје право" (VII) — Одредбе о *цркви и духовној власти* (VIII) Хаџић тумачи самим духом хришћанства и карактером црквене заједнице, која је тесно везана са грађанском. Избор митрополита дат је хатишерифом српском народу и због тога је у уставу предложено „да митрополита има да бира Народна скупштина заједно с кнезом и Државним саветом." Избор владика „према уведеном обичају источне цркве" припада покрајинском Синоду и, да би се то сложило с хатишерифом, тај избор потврђују Народна скупштина и кнез. — Одредбе у глави IX: *Гаранција нарочитих права становника* Хаџић тумачи тиме што у Србији „још нема никаквих грађанских и кривичних закона, који би довољно одређивали личности и својину и њихову сигурност". Сем тога и у хатишерифу стоји „да српски народ има да ужива савршену сигурност и потпун мир" а и кнез је указом од 16 октобра 1837 осигурао личност, својину и слободу трговине. Уставним одредбама Хаџић је хтео да обезбеди грађане од злоупотребе власти и да укине »све оно што би могло носити ма и најмањи изглед ропства". Оне су основане на хатишерифу и кнежеву указу. А што су свештеници и чиновници ослобођени од сваког кулука „то доноси собом њихово звање и њихово достојанство". Али они из истог разлога не могу водити никакву трговину. Непокретност чиновника (сем царинских, контумационих и војнополицијских) правда потребом да чиновници „праксом стекну способности за свој рад и упознају месне прилике".

Кнезу Милошу се није допао овај Хаџићев нацрт, али га због Русије није ипак хтео сасвим одбацити и примити Живановићев.[1]) Нашао је да је најбоље одуго-

[1]) Енглески конзул Хоџес обележио је Хаџића као руског присталицу. И био је противан да Народна скупштина решава спор између кнеза и Савета и да кметове бира народ. Његов министар

влачити с решењем уставног питања. 13/III он издаје наредбу да се обустави дотадашњи рад на уставу и одреди две комисије: једну за израду уставног нацрта; другу за кривични и грађански законик и судски поступак. Већ после недељу дана (20/III), стигне из Цариграда позив да кнез пошље делегате због граница, о чему је раније преговарано. Хаџић тврди да је Порта нарочито тражила да међу делегатима буде и Аврам Петронијевић; Живановић то пориче. Кнез Милош је наредио депутацији да понесе и уставне пројекте. Он се уздао у помоћ енглеске дипломатије и поткупљивост отоманских великаша, те да обезбеди себи што већу власт. Његови противници уздали су се у руску дипломатију и вештину делегата Аврама Петронијевића, да ће успети у ограничењу кнежеве власти.

Кнез је дао депутацији упуства како да објасни Порти његов уставни нацрт. Треба Порти рећи: 1) да је све ово што је у нацрту написано права воља кнеза и народа српског и да се мир и поредак може утврдити само одобрењем овог устава; 2) да кнез жели само с Портом радити и да не признаје никаквог господара сем султана Махмуда; 3) да кнезу није стало ни до Русије, ни до Немачке, ни до Француске, ни до Енглеске, да им нипошто не допушта да нам прописују законе и да ће с тим државама бити у пријатељству док су оне у пријатељству са султаном. Покровитељство Русије само се тако може протумачити: да она бди да се Србији са стране какво зло не учини. Русија би нам дала све што би зажелели, али се ми уздамо да нас султан неће напустити. Ми хоћемо да се чувамо рђавог утицаја. Унутрашња дела и уредбе ствар су кнеза и народа, јер је то право њима султан дао. Ако Порта жели да се Србија отресе утицаја какве стране силе, нека одобри поднесени устав; 4) Ако би се Порта противила укидању сталности саветника, треба је уверити да је та тачка

лорд Палмерстон налазио је да је сасвим оправдано да кнезове бира народ, јер се тиме обезбеђује од притиска и неправде и разбуђује се и негује дух народне независности (Споменик XVII, 88).

хатишерифа од 1830 год. противна части и достојанству кнежевском, свима чиновницима и народу и да отвара пут утицају страних сила и разним интригама, којима се може мир нарушити; 5) ако Порта неће да потврди наш устав без Русије или које друге стране силе, нека то каже, да ми сами свој посао овде свршимо; 6) ако би Порта изјавила да је готова потврдити устав кад га снабдемо потписима Народне скупштине, нека изда ферман, којим одобрава устав ако га султан одобри, а ми ћемо чим ферман добијемо сазвати Скупштину и с акт њеним потписом послати комисији; 7) ако све то буде узалуд и Порта не потврди устав нити изда ферман, нек нам комисија то јави, па ћемо ми с нашим народом ствар уредити како најбоље будемо знали. А Порту ћемо уверити: да нећемо учинити ништа што би њеном праву било противно и да никоме нећемо допустити нарушење наших права, која нам је цар даровао. А ако ко покуша да повреди право слободе нашег унутрашњег управљања, ми ћемо се целом свету тужити и бранићемо га свим могућим силама.

Депутација, у којој су сем Петронијевића били још и Јаков Живановић и Јованча Спасић, отишла је у Цариград 11/IV 1838. Хаџић тврди да Петронијевић и Живановић нису били сложни у раду; Живановић то пориче. Нил Попов држи да је Петронијевић био противан преношењу судске власти на кнеза.[1])

Док се питање устава решавало у Цариграду, кнез Милош је 7/XI 1838 издао наређење: 1) да среске старешине не заседавају у магистрату, но да врше своју редовну дужност; 2) да се кметови не могу осуђивати на телесну казну; 2) да срески начелници не могу осуђивати кметове, него само ислеђивати њихове кривице и спроводити их магистрату; 4) да магистрат може осудити кмета на мању казну, али мора акта спрове-

[1]) Како тврди Нил Попов, (нав. д. књ. 2, стр. 364) Живановић је полазећи у Цариград свој нацрт дотерао по захтеву кнеза Милоша. На протест Лазаревићев рекао је: „Тако хоће кнез". Лазаревић му је одговорио сасвим добро: „Ми треба да говоримо оно што држимо за најбоље, а хоће ли он то да прими или не, то се нас не тиче".

сти Великом суду; и 5) да Велики суд може осудити кмета на лишење звања, накнаду штете и десетодневни затвор. Ако је казна већа, ствар се упућује Државном савету.

Српска депутација и отоманска влада нису се могле споразумети у извесним уставним одредбама. Депутација је тражила: да саветници не могу бити збачени без судске пресуде а да могу бити пензионисани или премештени на друго звање, равно по чину и плати; да судови имају три инстанције; да се установи и засебно Министарство просвете; да окружних начелстава буде свега пет а судова да буде колико има округа. Порта је захтевала да устав обезбеди доживотност саветника и да им она суди за кривице, јер се то већ налази у хатишерифу од 1830 год., па се сад не може мењати; да постоје само две судске инстанције; да се Министарство просвете споји са Министарством правде и да буде онолико окружних начелстава колико има и судова. Портино гледиште ушло је у султанов хатишериф, а депутација је уложила протест против наметања хатишерифа...

За време споразумевања делегације и Порте кнез Милош је слао депутацији своја упутства. Нарочито јој је препоручио да не допусти уношење у српски устав једне одредбе, која је постојала у влашком уставу: да ниједна установа ни закон не може ступити у живот док је не одобре Русија и Порта. Милош је у почетку имао потпору енглеске дипломатије и Хоџес је послат у Цариград да помогне кнежеве захтеве. Али је доцније та потпора ослабила. Русија, међутим, није одобравала да у устав уђу одредбе о грбу, застави и наслеђу престола а тражила је да се у њ унесу одредбе о правима Савета. Њен посланик Бутењев рекао је Живановићу: „Пре ће нестати и тебе и кнеза, него што ће се уништити Савет[1])

[1]) Нил Попов, (нав. д. књ. 2, стр. 367) тврди да је кнез Милош покушао да обмане Русију а поткупи Порту. Русији је послао пројекат нешто друкчији но у Цариград, а у Турску је послао: султану 10.000 дуката а његовим доглавницима 8.000. Вучић и Јеврем Обреновић јавили су то руском консулу и београдском паши. Новац послан у Турску унесен је у турску државну касу...

Према упутствима Милошевим депутати су саставили на турске предлоге против-одговор у десет тачака:

1) Да се не уноси у нов устав оно што је већ обухваћено ранијим хатишерифима: о царским градовима и варошима у Србији, о сталној српској депутацији у Цариграду, о уништењу тимара и зијамета, о бирању архијереја. А није потребно много пута понављати о поданству српском блистателној Порти, јер се то може казати једанпут, или на почетку или на крају; 2) да се изостави заклетва кнеза и Савета да неће радити против Портине воље, јер су се они већ једном заклели султану; 3) да се не одређује уставом кнежева плата; 4) да се одредба о кнезу и Савету редигује овако: кнезу се предаје цела управа над земљом и народом, а он ће управљати преко свога Савета, с којим ће се саветовати о установама које се тичу земље и народа а нарочито о финансији. Таква наређења не треба издавати све дотле док се кнез и Савет не сагласе међу собом и у том случају та наређења потписује кнез, претседник Савета и директор дотичне канцеларије и таком указу или наређењу кнежеву морају се покоравати сви чиновници и сав народ; 5) не треба ограничавати године саветничке на 35 нити тражити да имају непокретна имања, него само одредити: да државни саветник мора бити рођени или прирођени Србин, способан човек и такав, да се због својих заслуга са отаџбину може користити народним поверењем; 6) како су директори канцеларија у исто време и државни саветници, не треба понављати у уставу да они морају бити Срби; 7) за све чиновнике, а не само судије, треба установити да не могу бити лишени звања без кривице и судске пресуде; 8) изоставити одредбу да судије не могу бити одређене у другу струку, јер их кнез може поставити за саветнике. Боље је одредити да способни судски писари могу постати судије; 9) треба избацити одредбу да срески начелници врше надзор над општинским судовима; 10) број саветника не треба да буде 22, него 13; 11) треба унети одредбу да кнез са Државним саветом одређује плату чиновницима и школским служитељима; 12) уместо кнез и Савет треба пи-

сати: управа (правитељство); 13) не треба одређивати рок кад директори канцеларија полажу рачуне, него да их кнез и Савет могу увек прегледати; 14) избацити помињање вакуфа, јер њих у Србији нема; 15) не помињати једнако поделу Србије на шест војводстава и 17 окружних начелстава; 16) уместо три месеца одредити рок од шест месеци да директор канцеларије правосуђа тражи од судова извештај о судским процесима; 17) треба одвојити наставу од правосуђа те завести и пету канцеларију — Народне наставе; 17) треба завести три степена судова: окружни, велики (Апелација) и врховни, јер општински судови нису државни; 19) распоред у уставу треба да буде добар, јасан и тачан; 20) комисија покорно моли за извештај: зашто се ништа не решава о пројекту који је комисија поднела Порти по наредби кнежевој, јер комисија најбоље зна земаљске потребе. Потребно је да се комисији да одговор: шта у њеном пројекту и зашто не ваља?

На устезање Портино да одобри устав какав су депутати донели Милош је наредио депутацији да изјави Порти: да он неће сазивати Скупштину све док не добије од Порте потврду устава, јер се само тако може одржати мир и поредак у Србији. Одобравањем устава Порта ће уклонити од Србије туђинске утицаје. Кнез наглашује важност тачке којом се укида сталност саветничка и доказује: да је она противна части и достојанству кнежеву, да даје могућност за интриге других држава и да су јој противни други чиновници као неправичној. Ако Порта прими кнежев пројекат устава, нека изиђе ферман о томе, па ће кнез сазвати Скупштину да устав прими; ако Порта одбије српски пројекат, нека депутација одмах то јави кнезу, да би је могао опозвати . . .

Порта је остала при своме мишљењу. Једно писмо Аврама Петронијевића Вучићу (од 11/V 1838) показује да је Аврам радио супротно гледишту кнежевом. И Русија је ишла против кнежевих жеља. Хоџес је саветовао кнеза да не пристане на доживотне саветнике, него само на њихово наименовање за известан број година. Али да не прави од тога питање, него да развлачи ствар колико више може. Радичевић је саветовао Милошу да врати Устав од 2/II 1835, али је Хоџес томе био одлучно противан. Кнез, у ствари, није хтео никакав устав, и кад је морао пристати на увођење уставности, желео је устав који ће му дати што више власти.

Устав од 1838 године.

Нови српски устав у виду султанског хатишерифа дат је 10/XII 1838 а прочитан је на Калемегдану 13/II 1839. Он гласи: Мојему Везиру, *Јусуф-Мухлис-паши* (да би он био прослављен!) и

Књазу Народа Сербског *Милошу Обреновићу* (да би његов конац био шчастљив!)

По сили преимушчества и свобода, даровани житељима моје *Провинције Сербије* за њину вјерност и њину привереженост, и по содржанију више Царски Хатишерифа, истекши раније и под различнима датумима од моје стране, показало се нуждним, даровати овој Провинцији једно внутрење Правленије и један национални Устав постојан, особени и преимушчествени, под условијем, да Серби испољавају точно у будушче дужности, вјерности, и покорности, и да плаћају исправно на прописане термине мојој високој Порти данак, ког је плаћање опредјелено и закључено.

Сходно дакле органическому Уставу, кој ја дајем Народу Сербскому, достоинство Књаза дано је Твојему лицу и Твојој фамилији за награжденије Твоје вјерности и Твоје привережености, и по содржанију Царског Берата, кој си ти раније примио. (1) — Внутрење Правленије Земље вовјерено је Твојим вјерним старанијама, и 4.000 кеса прихода годишњег опредјелене су за Твоје собствене трошкове. (2) — Ја Ти налажем у исто време: а) наименованије разни Чиновника Провинције; б) извршеније уредба закона заведени; в) верховно повелителство над војскама гарнизона, нужднима за полицију и за предохраненије доброг поредка и мира Земље од сваког нападенија и сваког нарушенија; г) стараније о предопредјеленију и покупленију терета и налога јавни, сирјеч об-

шченародни; д) издавање свима Званичницима и Чиновницима Провинције налога и наставленија уредбени која би била нуждна; е) поступак извршенија казни, на које буду осуђени кривци по уредбама, и дајем Ти правопрашчати са изјатијама сходнима, или и умекшавати казни. (3) — Овој моћи Теби повјереној сушчој, Ти ћеш сљедовательно имати право совершено, за добро правленије Земље и житеља, ког су дужности на Тебе возложене, избрати, наименовати и поставити три лица, која, постављена под Твоим налозима, сочињават' ће централно правленије Провинције, и занимат' ће се једно дјелама внутрењима, друго финанцијом, и треће руководством спорни дјела Земље. (4) — Ти ћеш Теби устроити једну особену Канцеларију, која ће бити под управленијем Твог Мјестобљуститеља, Представника, кому ћеш Ти наложити, издавати паспорте и управљати сношенијама, сушчествујућима између Серба и Власти инострани. (5) — Образоват' ће се и устроити један Совјет, састављен из Старјешина и најважнији између Серба. Число Членова овог Совјета бит' ће 17, између који један бит' ће Предсједатељ. (6) — Онај, који није Сербин рођењем, или који не би био примио качество Сербина по уредбама; који не би био стигао возраст од 35 година; или који не притјажава добара недвижими, неће моћи сочињавати част Совјета народног, ни бити считајем у число његови Членова. (7) — Предсједатељ Совјета као и Членови, бит' ће избрани Тобом, под условијем, да они буду совршено познани између њиови сограђана, својом способностију и својим качеством честног човека, да су учинили какове услуге својему отечеству, и засзужили одобреније обшче. (8) — После избора Членова и њиног наименованија, и пре њиовог входа у дужности, сваки од њи, и сви, почињајући од Тебе, положит' ће заклетву у руке Митрополита, којом се они завјешчавају, не чинити ништа противно интересима народа; дужностима које су им наложене њиовим званијама;дужностима њиове совјести, ни мојој Царској вољи. (9) — Јединствено дјело овог Совјета бит' ће; разсуждавати о јавним интересима народа, и Теби чинити своје услуге и своје споможеније. (10) —

Никаква уредба неће моћи бити примљена, и никакав налог неће моћи бити сабран, без да би он најпре и предходително од Совјета одобрен и примљен био. (11) — Плата Членова Совјета бит' ће опредјелена Тобом са согласијем обшчим и начином сходним, и кад њиова совокупленија буду устројена у мјесту централног правленија Књажества, круг њине дјејателности бит' ће ограничен и сведен на предмете сљедујуће: а) разсуждавати и рјешавати вопросе и точке касателно уредба и закона Земље; Правосудија; данка и прочи дајанија; б) опредјелити плате и награђенија свију Званичника земаљски као и постављати нова званија, ако би се у том потреба дала почувствовати; в) прорачунити трошкове годишње, нуждне за правленије земаљско и разсуждавати о средствама најприличнијима и најсходнијима за налагање и купљење дајанија, коима застираће се плаћање приходом расхода; г) и на посљедак разсуждавати о сочиненију једног закона, који опредјељава число, плату и правило службе воинства гарнизона земаљског, опредјеленог за обдржаније доброг поредка и спокојства. (12) — Овај Совјет имат' ће право, дати устројити пројект са изложенијем побужденија за какав закон, који се њему полезан видио буде, и Теби га представити, ставившим Предсједатељу и Секретару Совјета на њему подписе своје, свагда међу тим под условијем, да тај закон никоим начином не носи дирање у закона права господствованија моје високе Порте, која је Господар Земље. (13) — У вопросима, кои ће бити разсуждавани у Совјету, примит' ће се рјешеније оно, које буде имало за себе вишество гласова. (14) — Совјет имат' ће право, захтјевати сваке године у Марту и Априлију од три предпоменута Попечитеља извод њиови дјела за теченије године, и прегледати њиове рачуне. (15) — Ова три висока Сановника, Попечитељи Внутрењи Дјела, Финансије и Правосудија, као и Попечитељ Твоје Канцеларије, за време, докле испољњавају своје дужности, засједават' ће у Совјету, положивши најпре заклетву. (16) — Они 17 Членова Совјета неће моћи бити збачени без узрока, докле не би било доказано код моје високе Порте, да су се они учинили

повини због каквог преступленија, или због нарушенија закона и уредба земаљски. (17) — Бит' ће избран и наименован између Серба један Капу-Ћехаја, који има пребивати постојано при мојој високој Порти, и отправљати дјела Народа Сербског сходно моим намјеренијама Царским, и уредбама и свободама националним Сербије. (18) — Дјела Полиције, Карантина, издавање налога Књажески властима Окружија Земаљски, управленије заведенија општеполезни и пошта; содржаније велики друмова; и извершеније уредба касателно воинства гарнизона земаљског, све ово принадлежат' ће Сановнику, опредјеленому за дјела внутрења. (19) — Онај, што му је наложено управленије Финанције, имат' ће прегледати рачуне; гледати, да процвјета трговина; чувати и управљати приходе општенародње, који число бит' ће опредјелено законима Земље; старати се, да се ставе у извершеније закони устројени у призрјенију трговине и дјела финанцијални; плаћати расходе земаљске по рачунима, сочињенима од прочи Сановника; он ће се старати, да се сочини списак добара јавни и приватни, као и добара недвижими како земаљски тако и правителствени, и о обдјеланију руда и шума, као и о прочима дјелима, која се односе к његовој Канцеларији. (20) — Попечитељ опредјелени за руководство Правосудија, имајући у своима својствама и Министерство општенароднога воспитанија и распространеније наука, има набљудавати, да ли су пресуде, које су учињене, извршене или нису; примати и рјешавати жалбе, које би подане биле против Судија; увјеравати се о качествама они, кои су опредјелени, испољавати правду; и дати себи представити од њи свака три мјесеца списак свију процеса, који ће бити били суждени у теченију овога времена; старати се о стању и опредјеленију апсова, и уводити ји у боље стање. (21) — Он ће се занимати такође са изображенијем општенародни нрава, устројенијем нови Школа, и с ободренијем обученија нуждни вјежества. Он ће имати надзираније над болницама и прочима општеполезнима заведенијама, и ставит' ће се у преписку са управитељима церковнима, за устроити све, што се тиче Закона, Богослуженија и Церкве. (22) — Лице страно, које није

рођен Сербин, или које не би национално примило било качество Сербина, неможе занимати ни једно од гореописана три мјеста· (21) — Ова три Попечитеља бит' ће независими један од другог у упражненију њини взаимни дужности, без да један буде подчињен другому, и они ће имати сваки своју Канцеларију одјелену. (29) — Одјеленије сваког од њи бит' ће раздјелено на више бироа и сјеченија, и свако званично писмо, проистичуће од сваког из њи по дјелу државному, морат' ће бити снабдјевено њиним надлежним подписом; и сверху тога никакво дјело, које би се тицало бироа њине взаимне зависимости, неће моћи получити свог извршенија, без да је претходително противоподписано чрез Началника бироа; и тако исто никакав налог, никакво дјело неће моћи получити извршенија, без да је најпре уведено и урегистрирано у књиге тог истог бироа, чијег су происхожденија. (25) — Три Попечитеља имат' ће у Марту и Априлију сваке године чинити извод свију дјела, која су вођена у њинима собственима Канцеларијама, и у онима, које су њима подчињене, са једним изложенијем доказателним, и представити га снабдјевена њинима печатима и њинима подписима, као и подписом Началника сјеченија, на испит Совјета Провинције. (26) — Моја нарочна воља јест, да житељи Сербије, поданици моје високе Порте, буду зашчишчени у њинима добрама, њиним лицама, њиовој чести и њиовом достоинству, и ова иста воља Царска противна је тому, да какво лице, буди које, без суда буде лишено свои права грађански, или да буде изложено каковому гоненију или казненију каковом му драго, и за то је суждено за сходно законима општествени потреба, и началама правде, устроити у Земљи више родова Судова, за казнити кривце, или за дати правицу сваком лицу јавному или приватному, сходно уредбама, имајући призрјеније на право и оправданије, или на против на погрјешке и повиност сваког предварително судом једним доказане. (27) — Сљедователно никакав Сербин неће моћи бити причастан новчаној, или и каквој другој казни тјелесној или глоби, т. ј. одкупљенију каштиге, пре него што сходно гласу Закона он не буде суђен и осуђен пред

Судом каковим. Ови Судови имат' ће, сходно Закону, испитивати дјела спорна и парница трговачки, и испитивати и судити рјешително кривице и преступленија, но ни у каквом случају неће се моћи налагати или изрицати казн конфискације добара. (28) — Дјеца и сродници кривца неће бити отвјетни за кривицу њиови родитеља, нити казњени за њи. (29) — Три Суда установљена су у Сербији за испуњеније Правосудија. Перви бит' ће устројен у Селама, састављен из Старјешина мјестни, и назван „Суд Примирителни". Други бит' ће Суд првог степена, намјештен у сваком од 17 Окружија, из који се состоји Сербија. Трећи бит' ће Апелациони у главном мјесту Правитељства. (30) — Суд Примирителни сваког Села состављат' ће се из једног Предсједатеља и два Члена, избрани од житеља мјестни, и ниједан од ови Судова Селски неће моћи судити један предмет већи од 100 гроша. Они такође неће моћи извршивати казни, које би превосходиле затвор од три дана и 10 удараца штапова. (31) — Парнице у њима испитиват' ће се и судити само изводно и устмено. Само пресуде остала два суда чинит' ће се писмено. Суд Селски морат' ће шиљати к Суду Окружија, ког он сочињава част, један процес, већи од 100 гроша, и суђење каквог преступленија, које заслужује казн већу од 10 удараца штапова, и тужитеља и бранећег' се. (32) — Суд Окружија, кои је дужан судити парнице у первом степену, бит' ће састављен из једног Пресједатеља, три Члена и довољног числа Писара. (33) — За Претсједатеље и Членове Суда первог степена, они који не буду стигли возраст од 30 година, не имају права наименовани бити. (34) — Овај Суд имат' ће право испитивати и судити како парнице спорне, тако и кривице, преступленна и парнице трговачке. (25) — Дат' ће се термин од 8 дана свакому лицу, које изгубивши своју парницу на Суду првог степена свог Окружја, захтјело би имати приступ к Суду Апелационому, и ако за теченије 8 дана речено осуђено лице не поспјеши апелирати на Суд Апелациони, пресуда Суда Окружног биґ' ће снажна и извершителна. (36) — Суд Апелациони занимат' ће се искључително само прегледањем и судењем предмета и парница, које буду већ

суђене биле у Суду првог степена, и како Предсједатељ Суда Апелационог, тако и 4 Члена, који су њему придани, требају совршено да буду стари 35 година (37) — Членови Судова Сербски морају бити рођени Серби, или прирођени сходно уредбама. (38) — Касателно парница, које се преносе од једног Суда к другому, Предсједатељ сваког Суда дужан је дати у руке тужитеља и одбранитеља извод суђења, снабдјевен његовим потписом и његовим печатом. (39) Членови Судова Примирителни Селски не могу бити Членови остала два Суда. (40) — Кад један од Членова ова два Суда умре, избрат' ће се за његовог прејемника најстарији возрастом и службом између људи Закона, који буду већ испуњавали дужности у Судовима. (41) — Никакав Член Суда не може бити сбачен под предложенијем, да је он иступио из своји дужности, пре него што ствар буде доказана у Правосудију по уредбама. (42) — Кад Чиновници, имајући чин војени или грађански, или Свјашченици, по торжественом доказанију њине кривице у сљедствију једне законе пресуде, буду осуђени, да се казне, како се овим лицама не могу дати казни тјелесне, они ће се казнити или строгим укором, или стављенијем под затвор, или сверженијем, или на конац заточенијем. (43) — Никакав Чиновник Књажества, грађански или војени, виши или нижи не може мјешати се у дјела предпоменута три Суда, но они само могу бити позвани за извршеније њини пресуда. (44) — Будући да је трговина у Сербији свободна: то сваки Сербин може ју упражњавати свободно, и неће се никад дозволити и најмање ограниченије ове свободе, само ако Књаз у согласју са Совјетом Земаљским времено ограниченије ког предмета трговине не нађе неопходимим. (45) — Сваки Сербин, саображавајући се законима Државе, јест совршени Господар, продати своја собствена добра и собствености; располагати с њима по вољи, и остављати ји завјешчанијем (тестаментом). (46) — Он неможе бити лишен овог права, развје законом пресудом једног од устројени Судова Земаљски. (47) — Сваки Сербин, кој уз'има какву парницу, дужан је обратити се к Суду Окружја, у ком обитава, и он неможе бити позван

кромје пред Суд Окружија, у ком он има своје пребивалиште. (48) — Свака работа (кулук) укинута је у Сербији, и неће се моћи налагати работа никаквому Сербину. (49) — Трошкови, које причињава содржаније и уређеније мостова и путова, бит' ће расположени на обшчества Села, која су у околини. (50) — Тако исто, као што је Правленије централно Књажества дужно имати управленије и стараније о великима друмовима, куда пролазе поште, о мостовима, и о прочима обшчеполезнима зданијама; то и приватни дужни су знати, да је и њина ревност, и вниманије у тому неопходима. (51) — Ти ћеш опредјелити у согласју са Совјетом и справедљиво наплату дневну сиромасима људма, кои се занимају овима пословима, као што ћеш Ти разумјети се са Совјетом и о опредјеленију годишње постојане плате свима онима, који су намјештени по разним службама Књажества земаљског. (52) — Сваки Чиновник, кој захте законим узроком изтупити из службе, служивши неколико година, може то учинити: њему ће се опредјелити по изтупленију његовом сходна пенсија, коју он буде заслужио. (53) — Свако Званије, било грађанско, било војено, било судејско вручават' ће се у Сербији Указом Књаза, под условијем, да сваки Чиновник почне с почетка од нижи степена, и буде постепено и после надлежног опита намјештен на степене више. (54) — Људи од закона, имајући званија Судејска, неће моћи нигда променути службу, ни получити мјеста другкуда, кромје у Судовима, и бит' ће дужни занимати се искључително у свом усов'ршенствованију у части Судејској. (55) — Никакав Чиновник, ни грађански, ни војени, не може, ни само привремено, намјештен бити у Судовима. (56) — Будући да су Серби, платежни подаданици високе Порте, Христијани Закона Греческог, иначе названог Церква Восточна, Ја сам даровао народу Сербскому пуну свободу, упражњавати обичне церимоније закона њиовог, и избрати између себе са Твоим содјејствијем и Твоим надзиранијем њиове Митрополите и њиове Епископе, под условијем, да они по духовному чиноположенију буду подчињени духовној власти Патријарха, сједећег у Константинопољу, кој се сматра као

Началник овог Закона и Синода. И као што је сходно преимушчествама и свободама, дарованима издревле Христијанима, жителјима Царства Отоманског од завладјенија, да Началници Свјашченства совршеним образом управљају дјелама Закона и Церкве, (у колико то не би дирало у дјела политическа), равно, као што су опредјелена награжденија од стране Народа њиним Митрополитима, њиним Епископима, њиним Игуменима и њиним Свјашченицима, побожним заведенијама, принадлежећим Церкви: тако исти пропис бит' ће набљудаван у призренију содржанија и достоинства Митрополита и Епископа, кои се налазе у Сербији. (57) — Опредјелит' ће се у Сербији мјеста за совокупленије особеног Совјета Митрополита и Епископа, за учреждавати дјела закона; дјела Митрополита, Епископа и Свјашченика; и дјела, касајућа са Церкви Земаљски. (58) — Као што су Спахилуци, Тимари и Зијамети у Сербији укинути, тако се овај стари обичај неће никад наново тамо уводити моћи. (59) — Сваки Сербин, велики и мали, подложан је плаћању данка и дајанија. Серби Чиновници, постављени по службама Земаљскима, плаћат' ће њиову припадајућу част по соразмерију добара и земаља, које притјажавају; Духовенство само бит' ће изјато од данка. (60) — Будући је Сербија састављена из 17 Окружија, и свако Окружије содржава по неколико Срезова, кои су опет састављени из више Села и Обшчества: то ће сваки Началник Окружија имати по једног Помоћника, једног Писара, једног Казначеја и проча лица, која би била нуждна. (62) — Началници Окружја занимат' ће се извршенијем налога, кои ће им долазити од стране централног Правленија Књажества, тицајући се свију дјела внутрењег Правленија, односећи се к њиовим дужностима; они ће се ограничавати у налагању и опредјеленију дајанија списцима, које ће они получавати од управленија Финанције, и они неће се мјешати у распре, које у њиним Окружијама може произвести плаћање налога, но они ће се задовољити посланијем проистекши распра и парница к Суду Окружному, задржавајући себи само извршеније пресуде Судејске. (62) — Началник Среза употребит' ће стараније своје, да би предохранити добра и земље Села

од сваког нападанија, и да би зашчишчавати народ од злохотника, скитница и развратчени. (63) — Он је дужан прегледати паспорте свију лица, која долазе у његов Срез, или која из њега излазе. (64) — Он не може држати у затвору никога дуже од 24 сата, но он ће шиљати к Суду Окружному распре и парнице, које би се могле породити у његовом Срезу, и обратиће се к Началнику Полиције Окружне, ако ова дјела у Полицију спадају. Сверху тога он је дужан надзирати над Судовима Примирителнима Села, и чувати се добро, да се не мјеша у дјела Церкви и Школа Селски, и да не дирне у приходе и земље, које зависе од други побожни заведенија. За добра земље и собствености, опредјелене Церквама, варошицама жителјима и общеполезним заведенијама, као и за добра, принадлежећа приватним као собственост, даће се сваком поособ доказателства (документи, то јест Тапије) потврждавајуће право притјажанија, и које ће бити уписане у Канцеларијама земаљскима. (65) — Никакав Сербин вообшче и без изјатија не може бити гоњен ни узнемириван, ни тајно, ни јавно, пре него што буде позван и осуђен пред Судовима. Устроившеј и утврдившеј мојеј вољи Императорској Уставе горе поменуте, сочињен је нарочно овај Императорскиј Ферман, да Ти се сообшчи, и послан Ти је, украшен моим сјајним Хатом Царским. Ја Ти налажем дакле, бдити како у внутрености тако и у вњешности над безбједностију те Провинције Царске, над којом повелитељство дао сам Теби и Твојој фамилији само под тим нарочним условијем, да слушаш и подчињаваш се налозима, истичућим од Моје стране; употребљавати силе Твоје за избрати средства ко осигуранију њеног' благоденствија, као и спокојствија и мира њени жителја; Ја Ти налажем к тому, да уважаваш стање, чест, чин и службе сваког; да бдиш најпаче о том, да точке и условија уставна горе изложена буду извршивана у цјелости и за свагда, полагајући тако сву ревност Твоју, да прибавиш Мојој личности молитве и благослове свију класа жителја земаљски, и да потврдиш и оправдаш тим образом повјерените и благоволените Царско к Теби. — Ја налажем равним

начином свима Сербима вообшче, да се подчињавају свима налозима Књаза, соображавајућима се Уставима и заведенијама земаљским, и да се соображавају старателно пристојностима нуждним. — Ја налажем, да овај Царскиј Хатишериф буду обнародован, да народ у њему свједјеније получи, да свакиј пронзнут више и више признателностију, за ова дарованија и благодјејанија дарована свима равно Мојом шчедротом Царском, влада се у сваком обстојателству тако, да заслужи моје одобрените, и да точке предстојећег Устава буду извршиване од слова до слова и за свагда, без да би се могло ни у какво време њима противошествовати.

И Ти такође, мој Везиру! имаћеш' га разумјена, и сојузит'ћеш силе Твоје са силама Књаза, ко точному и строгому извршенију точкиј предстојећег Императорског Фермана (66).

Устав од 1838 године критиковао је Коста Богдановић у својој књизи *Историја српског устава*[1]). Он приписује овде наметнути устав заједничком раду Русије, „српских бољара" (великаша), Порте и Енглеске. У уставу влада турски дух и он је у самој ствари турска сплетка. Њиме се поништавају раније гарантије дате Србима о независности унутрашњег уређења. Овај је устав уништио Народну скупштину и њиме је народ изгубио репрезентативну власт. Његова је власт припала неколицини великаша, који су подложни Порти а на које би и друге стране силе могле утицати. Увођење сталности саветника значи потсецање власти српског кнеза. Савет какав је организован по чл. 17 Устава од 1838 имао би штетних последица по државни живот и био би извор унутрашњих сукоба и нереда. Њему су одлучно противни и народ и чиновници.

Богдановић напомиње да чл. 17 има два превода у Цариграду су га превели онако како је и обзнањен: да се саветници не могу лишити звања док се *не докаже код Високе порте* да су што згрешили[1]) А исти

---

[1]) Нови Сад, 1861.

[2]) Цитат је из књиге Богдановићеве (стр. 83) и није дословно, али је садржајно исти као у тексту устава.

члан, како су га по наредби београдског везира превели, гласио је: „Саветници не могу бити својих звања лишени док не би што погрешили противу закона земље и *Високе порте*.“ Јусуф паша који је овако превео овај члан рекао је Симићу, који га је питао који је превод бољи: „Ако желите да зависите од Порте, боље је преведено у Цариграду; ако то нећете, боље је овако како сам ја превео“.

Годину раније изишла је у Словенци за 1860 год. преписка кнеза Милоша са депутацијом послатом у Цариград ради устава. („Дјелање окол постанка Устава србског, његов постанак и отуда проистекавше невоље“). Писац, према разговору српских депутата са турским властима, овако карактерише[2]) Устав од 1838 год.: „Акт неразговетан, смутљив, чупајућ' права народна, укидајући древне рода светиње: Скупштину народну, војводства, што она нешто високо звече, избрисавши знамење грађанског бића српског флаг[3]) и грб, — укинувши обрану крепку у Цариграду: депутацију и пр. и пр. поставивши се судијом оних српских чиновника, од којих, судба као најстаријих, зависи и пр.“

У овом уставу, доиста, нема ни помена о Народној скупштини. 18/III 1839 кнез Милош је актом известио Савет да су „височајши дворови који су нам устав исти даровали“ милостиво одобрили да се Народна скупштина сазове кад год се укаже потреба.

Зашто је изостављена одредба о Народној скупштини? Кнез Милош је, без сваке сумње, желео да се одржи та установа и да буде предвиђена уставом. Он је веровао да ће лако управљати Народном скупштином и да ће му она помоћи у борби против превласти Савета. Његову мисао о Народној скупштини бранили су на Порти Живановић и Спасић, али јој је, потајно, Петронијевић био противник. Ни Вучић је није хтео. Они су знали за судбину Молерову и улогу Скупштине у тој крвавој афери. А видели су и неколико триумфа Милошевих доживљених у разним Скупштинама. У

[2]) У VI св., стр. 488.
[3]) Заставу.

Тома Вучић (Перишић)
(1787/8—1859)

Скупштини Милоша је било тешко победити, бар за онај мах кад се радило на уставу. Једина организација која је могла обуздати Милошеву самовољу био би доживотни Савет, на чијем је организовању радио код Порте Петронијевић, независно од упутстава кнеза Милоша.

Ни Порта није желела Народну скупштину[1]). На њу она не би могла имати утицаја. У њој је она гледала оруђе Милошево и евентуални отпор султанској власти. Саветници су били у њеним рукама чланом 17, и на њих се у сваком случају могло лакше утицати.

Ни Русија није марила за Народну скупштину. Прво, зато што је ни она није имала. Али више због тога што је хтела да ограничи кнеза не народом, него великашима, на које је и она могла рачунати да ће потпасти под њен утицај. Енглеска се дипломатија поделила у мишљењу. Енглески посланик у Цариграду Понсонби био је задовољан уставом, али се није слагао с идејом о држању Скупштине. Хоџес, напротив, био је противан оваквом уставу, али је сматрао да Народна скупштина треба да се састаје кад год потреба захте. Он је њу упоређивао са првим почецима енглеског парламента, са арагонским кортесима, и са генералним јунтама бискајских покрајина.

Кнез Милош је био врло незадовољан овим уставом. Хаџић тврди како му је он тражио да му пре обнародовања протумачи устав, надајући се да ће то тумачење бити корисно по њега. Али кад је Хаџић тражио писмену наредбу, којом би био заклоњен у случају да се то тумачење не допадне Милошу или старешинама, кнез није хтео издати писмено такву наредбу. Хаџић даље наводи: да је Милош звао секретаре саветске и тражио од њих да својим саветима не помажу саветнике, него да пишу оно што им он каже. Младен Жујовић

[1]) Г. Слободан Јовановић мисли да је Порта овим уставом не само хтела ограничити кнежеву власт, него и створити извор сукоба у Србији, у које би се она могла помешати и помоћи странку која јој боље служи. Тиме би она била главни судија у српским унутрашњим споровима и господар ситуације.

у својим „Белешкама“ износи да је кнез подбадао војнике и друге људе да га ослободе устава и да је хтео ићи руском цару и тражити да се избрише чл. 17, по коме се саветници не могу збацити без одобрења Високе порте[1]).

У Савет су ушли противници кнежеве неограничене власти и незадовољници његовим радом. Претседником Савета постао је Јеврем Обреновић, а за чланове су, поред других, постављени: Вучић, прота Матија Ненадовић, Стојан Симић, Милета Радојковић, Лаза Теодоровић, Милосав Ресавац и Цветко Рајовић. За кнежева претставника постављен је Аврам Петронијевић, за министра правде Стефан Стефановић, за финансије Алекса Симић а за унутрашње послове Ђорђе Протић.

Хоџес је саветовао кнезу Милошу да сазове Скупштину, да се споразуме с народом и да почне владати одлучном и поузданом руком. Он пише: како је чуо да су кнезу претили употребом силе ако не пристане на назоре руске партије. Кнез се заплакао и молио брата Јеврема и друге да му опросте, обећавајући да ће се верно придржавати новог устава и онакве политике какву му буде препоручио Савет; да ће прекинути сваки однос са енглеским консулом и да ће све своје уздање за потпору и заштиту полагати на Русију.

Кнез Милош је дошао у Београд 10/I 1839, јер се хатишериф имао прочитати сутрадан. Он најпре није хтео да присуствује томе читању, али су му претили побуном ако не дође. На неколико дана пре доласка прилепили су на врата његове спаваће собе неку пасквилу, у којој га грде и прете му. Његов поузданик Герман тврди да је Порта издала наредбу београдском паши, босанском везиру и видинском паши да нападну Србију ако кнез Милош не прими устав. А старешине народне, којима је овај устав дао највишу власт, претиле су Милошу убиством, ако се дигне буна против устава, јер би такав покрет могао доћи једино од њега.

[1]) Решид-паша тврдио је да Порта није мислила начинити саветнике доживотним, него је то у хатишериф ушло због нетачног превода оригиналног документа (Споменик XVII, стр. 98).

Кнез се није смео одупрети притиску. Хоџес каже за њега: „Кнез је изгубио сву своју прећашњу одважност, изгубио је поуздање у самога себе и управо свако самопоштовање, ослабио је и умно; просто није то био више онај човек, него безвољно оружје у рукама руске партије. Од њега се већ више ничему не треба надати. Његова моћ противустајања и отпорности просто се свела на нулу. Од оне његове некадашње енергије, која би га оспособљавала да мушки и часно дочека буну а да јој се не извија и не уклања свакојаким недостојним уџдурмама (subterfuge), нема ни трунке; она се у његовом карактеру сасвим угасила. — — — — — Кнез Милош је морално и политички престао да постоји од дана у који се нови Хатишериф обнародовао.[1])

Убрзо је настао сукоб између кнеза и Савета. Кнез је улазио у законодавна права саветска а Савет је закорачавао у управну власт кнежеву. По уставу кнез је постављао чиновнике. Савет је успео да их Милош поставља по предлогу саветском, а саветници су предлагали своје ближе и даље сроднике. Кнежевој браћи укинута је апанажа предвиђена уставом од 1835 године.

Кад је неслагање између кнеза Милоша и Савета узело велике размере, Милош је 12/IV 1839 прешао у Земун, с намером да се не враћа у Србију, јер је чуо да су му претили убиством. Том приликом рекао је Живановићу: „Ал' ја, вели, не могу по оваквом Уставу владати; нит' могу под моје седе власи преживити, да се права народна уништавају, за које смо ја и народ толике муке видили. Да ја владам у договору са 17 људи, који ће бити Султанови, а да немам Скупштине, која би могла у духу народности радити, и коју сам ја и пре Устава свагда држао! Та ако треба Владатеља ограничити: то се он може разумно само народном вољом ограничити, а не са 17 људи, па још које народ не бира, који народу не дају рачуна, којима народни Судови не суде; већ их бира Књаз, а после им суда у земљи нема. И ко им суди? Суди им Султан, од кога је народ с толиком муком ова

[1]) Споменик XVII, стр. 112.

права извадио, и то само јемством руских трактата. Ја сам, вели, сила којешта у животу видио: ал' ову срамоту преживети не могу, да у историји остане, да сам ја овакав Устав примио, због чега ће још и кривица на мене пасти, или да сам тако хотео, или да нисам ствар разумевао".[1])

Једна депутација саветничка отишла је у Земун по кнеза Милоша. После оштрих препирака и узајамних окривљавања Милош се вратио у Београд. Али се добри односи међу њим и Саветом нису могли успоставити, и ако је он жртвовао своје привржснике Живановића и др. Куниберта.

У првој половини маја јави се побуна у војсци под вођством подофицира Милосава Кулашевића-Шапчанина. Бунтовници су хтели једног кнеза а не седамнаест. Буну је подстакао кнез Милош, али није имао храбрости да јој се стави на чело. Притешњен од својих противника он је допустио Вучићу да угуши буну. У Скупштини поводом тих немира викало се: „Нека изиђе овамо књаз да га камењем заспемо. Сад видимо одкуда нас је толико времена лед био, и нећемо више да нас мрак једе као досад". Кад су Вучић и Симић говорили Скупштини да ће узети по хатишерифу старијег сина кнежева, чуло се у Скупштини: „Нећемо ни змиче од змије".[2])

Кнез је по угушењу буне (29/V 1839) потписао указ о устројству Државног савета, Кнежеве канцеларије, централне управе и војске.

Уређење Државног савета, централне управе и Кнежеве канцеларије утврђују и проширују власт Савета утврђену Уставом од 1838 године. По уставу кнез је постављао саветнике „између старешина познатих народу по способности и часности и који су учинили услуге отаџбини". По чл. 3 уређења саветског за постављање нових саветника потребно је још да их предложи Савет и да дâ мишљење о њима. — Кад министри буду отпуштени без кривице, враћају се у Савет, јер су они као

[1]) Споменик VI, стр. 51.
[2]) Јован Хаџић, Огледало српско, стр. 296.

министри тим самим већ чланови Савета. Кнез их може заменити новим министрима, али узетим из Савета[1]) једино ако министар умре или буде пресудом лишен звања, може кнез узети за министра најспособнијега од чиновника. (Чл. 8) Одсутне или болесне министре заступају у дужности саветници. (Чл. 7) — Савет има право опоменути министра ако има злоупотребе у раду његовог ресора, а заједно с кнезом употребити и нужне мере да се спрече злоупотребе (25). По чл. 5 уређења Централне управе министри стоје под кнезом у пословима које устав њему оставља, а под Саветом у свима предметима које Савет решава. За те послове министри су одговорни Савету.

Друге одредбе у устројству Државног савета обухватају његове атрибуције и одређују му круг рада. Он има да се стара о спољним и унутрашњим интересима народним и да кнезу чини услуге и помаже му. (Чл. 10) — Никакве уредбе неће бити примљене ни данак одређен док не буду примљени и одређени од Савета (11). — Савет расматра питања која се односе на одредбе и законе правосуђа, данка и других давања; одређује плате свих службеника и уводи нова звања ако буде потребно; стара се о годишњем прорачуну примања и давања и најбољим средствима за разрезивање и купљење данка; израђује закон о броју, плати и служби гарнизона војске одређене за одржање поретка и спокојства (12), — Ако се покаже потреба за законе и уредбе, Савет израђује пројекте. Ову потребу могу Савету доставити: кнез, министри, саветници и свака власт, а може и сам Савет израђивати пројекте (13, 14). — Савет одређује комисију за израду закона, али од људи у које народ има поверења да ће хтети и умети најбоље израдити закон. У избору те комисије Савет није ничим ограничен (15, 16). Законски пројекти се у Савету претресају у присуству министра те струке. Његове се примедбе морају саслушати. Пројект усвојен већином гласова подноси се кнезу на потпис, а потпи-

[1]) Ова се одредба тумачи тиме што су у Савет намештени људи најспособнији, најзаслужнији и „најповерљивији".

сује га и кнежев претставник и претседник и главни секретар Савета. Потом се обнародује (17). — Законима се не смеју вређати закона права Високе порте. (18) — Која год уредба или закон нису овим начином израђени, закључени и одобрени и оваком формом и путем издани, немају силу и важност. Министрима се забрањује да закорачавају у законодавну власт, јер ће се то сматрати као злоупотреба и присвајање саветске власти, као што ни Савету не припада узимати на се извршну власт (21). — Устројство Централне управе, одређивање круга рада министарског, тумачење уредаба и закона припада Савету са потврђењем кнеза. (22) — Министри су независни један од другог, али треба да се споразумевају, како не би издавали противуречне наредбе. (23) — Сваке године у марту и априлу министри ће подносити Савету извештај о својим делима (извод). То ће Савет, као и рачуне њихове, прегледати па одобрити или ставити примедбе и тражити објашњења или их узети на одговор. Сви министри (сем министра иностраних дела) подносе Савету кондуит-листе својих чиновника (24).

Остале тачке о устројству Савета, сем 25, која је напред поменута, односе се на унутрашњи рад Савета и нема потребе да се овде излажу. Оно што се овде односи на Савет као законодавну власт и однос његов према управној власти обележено је у изнесеним ставовима, јер је Савет вршио функције које су доцније прешле на Народну скупштину.

По уређењу Кнежеве канцеларије претставник кнежев (који је уједно и министар иностраних дела) има дужност не само „да бди над кнежевим правима и не допусти да их ма која земаљска власт присвоји," него још „да доставља Кнезу све што му је потребно да зна и да га чува од сваког поступка против Устава, Закона и уредаба земаљских" . . .

Кнез Милош, навикнут на неограничено владање, није могао поднети овакву и оволику власт Савета у коме су били његови противници. Он је одмах по потпису указа о уређењу Централне управе и Кнежеве канцеларије дао оставку на престо (1/VI 1839) и отишао у Влашку на своје спахилуке. У Србији је организовано намесништво: Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић.

Намесништво је издало 5/VI прокламацију. Тражи од својих грађана да се верно држе устава. Задржавају се све земаљске власти уставом установљене и све уредбе законима заведене и сви достојанственици, чиновници и званичници изузев оних чиновних лица која због учешћа у скорашњој буни стоје пред судским испитом и пресудом.

У прокламацији намесништва има једна тачка која је противна уставу а уз то иде на штету права Србијиних према Порти. Намесништво тврди да нови кнез може владати тек кад добије од Порте берат. Члан 1 устава даје кнезу право наслеђа престола у његовој породици, и није требало да вршиоци кнежевске власти сами стављају издавање султанског берата као погодбу да наследник престола може вршити своју власт. Напротив, ако би Порта истицала своја права у том погледу, намесници су били дужни да их оспоре, пошто та Портина права нису предвиђена уставом.

Намесништво је по одласку кнеза Милоша послало у народ ***уставно-толковательну комисију***[1]. Њој је била дужност да народу тумачи устав и уредбе, у колико нису тумачени, и да исправља ранија тумачења, у колико су била погрешна. Ако је народ непокоран уставу и уредбама, да га комисија упути на послушност; ако народ налази да су уредбе противне уставу, да га обавесте да то не стоји. Сви који би роптали против устава и уредаба треба да буду гоњени и хватани као и скитнице, лопови и пустахије. Комисија је имала дужност, да све земаљске власти стави под чврсту руку и контролу министарску, односно намесничку, да народ упути да се у свему покорава властима, а ако би имао ишта да се жали против власти, нека се жалбе прикупе и предаду Намесништву.

---

[1]) У овој су комисији били Лазар Теодоровић, Илија Гарашанин и Максим Ранковић.

У својој беседи („слову“) Народној скупштини (12/VI) Намесништво хвали Устав од 1838 год. којим је „досадашњи неред у пожелно стање светога законског поретка постављен и тиме и нама сад живећима и познијем потомству нашем срећа и благостање основано и утврђено“. У истој беседи Намесништво је оптужило кнеза Милоша да је и пре устава био узрок свима нередима у земљи и кривац за толике народне муке. Он је газио и своје заклетве и народна права. Не бојећи се ни самога Бога решио се нарушавати народну светињу и довести у јарост силне цареве који су одани Српском народу за његове заслуге и верност. Он који је раније спречавао доношење устава, сад кад је он обнародован хоће да га уништи и ради тога је побунио војнике . . ,

Тако намесници о кнезу Милошу. А он је о њима и њиховим приврженицима рекао Миливоју Блазнавцу: „Ја сам Вучића скинуо с вешала, па га узео к себи; Аврам у сам избацио лопату из шака, јер је чистио ђубре код Топаловића; Симића сам брбљивог узео за суруџију . . .; Илију Гарашанина узео сам од свиња; Книћанина из гвожђа[1])

Наследник престола Милан, старији син кнеза Милоша живео је непун месец дана после абдикације Милошеве. (Умро је 26/VI 1839). Он је био на самрти кад је проглашен за кнеза, и није потписао ниједан државни акт, нити је, како тврди Милићевић, знао за абдикацију кнеза Милоша и своје ступање на престо.

После њега дошао је на престо млађи син Милошев Михаило. Али иако је по уставу кнежевско достојанство било наследно, кнез Михаило није могао владати Србијом докле га Порта није наименовала[2]). Ради тога он је морао ићи у Цариград. Том приликом Милош је у једном писму тражио од Порте да се измене три члана у уставу: 11, који предвиђа да се никаква уредба неће моћи издати нити икакав налог бити сабран без одо-

[1]) Споменик С. к. академије, XXI, стр. 41.

[2]) Он је 5/III 1840 издао прокламацију којом признаје све уредбе издане до његова доласка и сва постављења чиновничка до тога дана.

Кнез Михаило Обреновић
(1823—1868)

брења Савета; 16 који одређује да министри заседавају у Савету (и тиме зависе од њега) и 17, по коме су саветници доживотни и Порта им суди за кривице. Кнез је тражио да саветницима суди српски кнез. Предлагао је да Порта на основу разних српских пројеката дâ кнезу Михаилу уз берат и нов устав у оном смислу како га је кнез Михаило раније тражио од Порте...

Успеха није било. Напротив, кнежева власт још је више сужена.

Кнез Михаило је 20/III 1840 год. упутио писмо руском посланику у Цариграду Бутењеву. У писму се указује на несагласност између појединих одредаба устава и одредаба у закону о Државном савету од 29/V 1839 године. Члан 8 устава даје Кнезу право да он поставља саветнике не чекајући предлог Савета о томе. А по чл. 3 уређења Државног савета за постављање нових саветника потребно је да Савет предложи кандидате. — Чл. 16 Устава одређује да министри заседавају у Савету док су у служби, а чл. 8 устројства Савета одређује да се министар кад сиђе с власти враћа у Савет. Тиме је Кнез приморан да своје министре узима само из Савета. Ако би их узимао ван Савета, а они пошто престану да буду министри постајали саветници, број саветника прешао би одређену границу. — Чл. 17 устава по српском преводу одређује да се саветници не могу збацити док се код Високе порте не би доказало да су криви због каквог преступа или због нарушења закона и уредаба земаљских, а у турском оригиналу стоји: „докле што не преступе противу закона земље и моје Високе порте". Кнез налази да је ово друго тумачење овог члана устава тачније и да су, по чл. 27 устава српски судови довољни да извиђају и решавају по кривицама саветника.

Кнез мисли да у Србији треба да постоје три степена судова, не рачунајући општински (примирителни) суд. Он је намеран да организује највиши суд и да у њега постави неке саветнике.

Кнез моли Бутењева да му дâ савет о неким тачкама устава и пита га: има ли кнез право да на упражњено саветничко место постави новог саветника између

најзаслужнијих и најспособнијих чиновника, нарочито оних који су спремни у законодавству, без претходне претставке Савета; хоће ли моћи министре без њихове кривице, а по потреби службе сам мењати, на друга звања постављати, а друге способне чиновнике на њихово место произвести; хоће ли разрешени министри неко време моћи остати и без службе, са неком одређеном платом? Хоће ли бити ограничен да министре узима из реда саветника или може по праву које му устав даје постављати за министре вредне, заслужне и способне чиновнике? Хоће ли моћи узимати за свога претставника и лице које није у Србији рођено нити прирођено, јер о томе устав ништа не казује? Хоће ли се у случају кривице ког саветника морати пресуда над њим изречена слати у Цариград? Хоће ли се моћи без повреде устава установити административни судови при министарствима ради одржања дисциплине међу чиновницима? Може ли оне предмете о којима нема закона посредством својих министара свршавати, а да о томе не пита Савет и може ли тражити од Савета да се не меша у извршну власт, него само да мотри на рад и поступак својих министара прегледавањем њихових годишњих извештаја, да саставља законе и правила и испитује пројекте које му министри пошљу; да ли обнародовање закона припада извршној власти?; хоће ли моћи кнез да чиновнике (и војне) осим судија и саветника по потреби службе на равна звања или ако погреше у дужности и на мања звања постављати а да се ти предмети не подвргавају судској пресуди?

Издајући берат кнезу Михаилу Порта му је поставила Вучића и Петронијевића за нарочите саветнике и чуваре устава. То је изазвало незадовољство и кнеза Михаила и великог броја угледних људи[1]). Сукоб између кнеза Михаила и ових *уставобранитеља* био је неизбежан. Кнез Михаило био је стављен између чекића и наковња. Против њега су били не само Вучићеви привrженици, него и присталице кнеза Милоша,

[1]) У поменутом писму Бутењеву кнез Михаило се жали на тај поступак Портин и говори о интригама Вучића и његових привржeника и тежњама за променом династије.

међу којима је била и кнежева мати Љубица. Они су сматрали да кнез Михаило нема снаге да сузбије уставобранитеље који су тражили и добили потпоре у Порти и сматрани су као заточници туркофилске политике. Први сукоб кнеза Михаила са Вучићевом групом свршио се повољно по кнеза Михаила. Повећи број уставобранитеља морао се уклонити најпре у град, под заштиту београдског паше, а затим у Аустрију, Видин и Цариград. Кнежева влада дала је вође уставобранитеља под нарочити суд и њих девет осуђени су на прогонство (Вучић, Аврам Петронијевић, прота Матија, Стефан Стефановић, Стојан Симић, Лазар Теодоровић и три Гарашанина: Милутин и његови синови Лука и Илија). Али ни остали који су избегли нису се хтели враћати, иако им је то било допуштено. Велики број чиновника, привржeника уставобранитељских, уклоњен је из државне службе. — Кнез Михаило је успео сузбити и другу струју којом је управљао кнез Милош преко кнегиње Љубице и својих привржeника у народу. Он је савладао неколике њихове побуне и неки су од вођа врло оштро осуђени. На посредовање Порте и Русије одобрен је крајем марта 1841 године повратак свима уставобранитељима сем Вучића, Симића и Милутина Гарашанина[1]). У марту 1842 Кнез је одобрио и тој тројици повратак у земљу. Али тиме се сукоб није стишао, него се спремала одлучна борба. Већ у августу исте године Вучић је подигао буну и 22/VIII потукао је кнез-Михаилову војску на Метином брду близу Крагујевца. Кнез је прешао ноћу 25/VIII у Аустрију а власт над Србијом остала је у рукама Вучића и Петронијевића. На брзу руку сазвана је Скупштина и она је 1/IX 1842 изгласала за српског кнеза сина Карађор

[1]) Те године донесен је први закон о штампи. (1/VII). Њим је заведена цензура. Забрањивао је Државној штампарији да штампа књиге у којима се хули божанство и чисте хришћанске вероисповести; мисли и изрази саблажњиви, противни моралу, изрази против владе и њених чланова и против страних влада; подли и пристрасни изрази који хвале или се ругају ма ком лицу; пристрасна и саблажњива ружења и грђења којих му драго личности. Световне књиге цензурисаће цензор при управи штампарије а црквене — митрополитски цензор.

ћевог Александра Карађорђевића. После тога избора увеђена је нова форма заклетве у којој су *„отечество и устав стављени изнад кнеза“*[1]).

V

Уставни покрет под кнезом Александром Карађорђевићем

Кнез Александар издао је 26/X 1842 прокламацију: да ће управљати по уставу и на њему основаним законима; да ће се старати да донесе нове законе у духу устава; да су све власти, мирске и црквене, дужне држати се устава, и да ће у земљи царовати правда и правица. — Указом од 16/XI исте године спуштен је порез од шест талира на пет.

Избор кнеза Александра Русија није признала и он је био поништен. Други је избор извршен 15/VI 1843 и изабран је опет Александар Карађорђевић. На захтев Русије уклоњени су из Србије (30/VII исте године) Вучић и Петронијевић, али су добили одобрење да се врате у Србију 9/VIII 1844...

Још првих дана Карађорђевићеве владе (6/X 1843) Главна контрола, која је била у саставу Министарства финансија, пренесена је у Савет. Уредбом о Главној контроли од 14/VII 1844 она стоји под непосредним надзором Савета, зависи само од њега, ради у име његово, шаље му извештаје и чини претставке за израду закона који се односе на бољи поредак у примању прихода и руковању касама и рачунима као и на лакше и правилније разрезивање пореза на народ и на штедљивост у издацима.

Друга уредба, која је изишла 22/X 1843, тицала се нарушилаца јавног мира и поретка. Њом се оглашују као издајници и казне смрћу сви који јавно или тајно учине дело управљено против живота, здравља, слободе и

[1]) Нил Попов, Србија и Русија, св. 3, стр. 163.

управе владајућег кнеза или раде на растројењу и поколебању основних народних права и устава[1]). То је била претња Милошевим приврженицима. Знајући да су сами радили против кнеза Милоша у дослуху не само са Русима него и са Турцима, претставници новог режима одлучили су да се смрћу казни и сваки договор с издајничком намером са домаћима или са странима. Смртна казна предвиђена је и за сваког ко новцем, поклоном и обећањима потстиче на рад против кнеза, народних права и устава или придобије ма и једног човека за тај циљ, или је коловођа надражених гомила које се силом противе властима, или у противљењу властима убије кога. За друге кривце и кривице ове врсте као и за прикривање ових дела предвиђена је вечита робија, а за појединачна противљења власти оружаном руком робија од 1—10 година.

3/XI 1844 године Вучић је за заслуге око угушења Катанске буне[2]) именован за кабинетског саветника кнежева, иако то звање није постојало по уставу. — 1/IX 1846 изишло је уређење Апелације и 9/IX исте године уређење Врховног суда.

Између кнеза Александра и Вучића наступило је 1848 године неслагање које је имало прећи у сукоб. Ради тога сазвани су у Крагујевцу Земаљски савет и Народна скупштина. То је протумачено „усколебаним стањем у Европи и у неким пределима самог суседства нашег и због могућности да се јаве још тежи и важнији догађаји“. На сваких 250 пореских глава бирао се по један посланик. Сем тога, у Скупштину су ушли сви претседници судова, сви окружни начелници, по један срески начелник и један мирски свештеник из сваког округа, по један монашки свештеник из сваке епархије, а из архидијецезе два, по одређењу архијереја, два официра граничне војске, претседници оба одељења Апелације, претседник Врховног Суда, епископи и митрополит.

[1]) Још раније (1/XII 1842) забрањено је, под претњом смртне казне, сакривање бегунаца који би прелазили у Србију пошто су је били напустили. Смрћу се кажњавао и онај који је знао за њих а није их хтео проказати.

[2]) Њу је подигао Стојан Јовановић-Цукић ради повратка кнеза Милоша.

Та се Скупштина састала на Петровдан 1848 године. На њој су посланици изјављивали разне жеље својих крајева. Неке од тих жеља имале би уставни карактер, ако би биле усвојене од Савета и кнеза. Ми ћемо овде само њих и поменути. Посланици свих округа, сем ужичког, тражили су да се Скупштина састаје и убудуће, јер ни кнез Александар ни Савет нису марили за Скупштину, нити су је сазивали. О времену за сазивање Скупштине нису били потпуно сагласни. Крушевачки округ тражио је да се Скупштина сазива увек кад се шта буде радило за благостање отаџбине. Алексиначки округ желео је да се она сазива бар сваке треће године. Окрузи: ћупријски, пожаревачки и црноречки тражили су да се обична (мала) Скупштина зове сваке године а Велика скупштина сваке треће године. Посланици осталих једанаест округа предложили су да се Скупштина држи сваке године. Кнез је одговорио да је Савет већ саставио комисију која има да изради нацрт и правила за држање Скупштине, како се не би повредио устав и како би држање Скупштине било у сагласности са циљем доброг тока уставних послова. Државни Савет коме су упућене све претставке појединих округа предлаже: а) сазив Скупштине сваке године, а управна власт може сазвати и изванредне скупштине; б) право Скупштине биће да подноси управној власти жалбе и молбе од стране народа, изјављује му потребе и чини разне корисне предлоге. Влада ће показивати Скупштини рачуне прошле године и постојеће стање народне касе; в) Скупштина треба да буде састављена из по једног посланика из сваког среза и окружне вароши, дакле свега 70 посланика; г) бирање да буде без утицаја власти; д) посланик да може бити сваки Србин из ма ког реда: земљорадничког, трговачког, чиновничког, свештеничког. 26/IX 1848 изишло је законодавно решење да се у будуће држе Скупштине.

Окрузи: београдски, шабачки, подрински, ужички, руднички, чачански, гургусовачки и крајински тражили су да сваки округ има свога саветника. Одговорено им је да ће се о томе водити рачуна при постављању саветника.

Крагујевачки округ тражио је 1) да се Скупштина држи сваке године у одређено време, о Тројицама или у септембру. Из сваког среза да буду три посланика (или више или мање). Као разлог наводе да је тако и у других народа; да то није уставом забрањено; да је то у обичају српског народа; да је 1842 обећано држање Скупштине. 2) Да комисија изради правила за скупштину. 3) Да се за важне и изванредне случајеве бира већа Скупштина. 4) Да годишња Скупштина не може решити ни одлагање ни уништење других Скупштина. 5) Да се Скупштини дају извештаји по свима струкама и о стању касе од 1842 до данас. Касу да прегледа комисија коју Скупштина одреди. 6) Да се установи слободна штампа, али да личност кнежева буде света, да се не сме дирати личност грађана ни покровитељски и владајући двор.

Окрузи: крушевачки, јагодински, ћуприски, црноречки, пожаревачки и смедеревски захтевали су да се изради код Порте и дворова право наслеђа престола за породицу Карађорђевића. Одговорено им је да се на томе ради и да ће се радити и даље.

Девет округа тражили су да им се допусти преглед државне касе, а ужички округ предлагао је да сваке године тај преглед врше по два човека из сваког округа. Одговорено им је да је извештај о стању касе већ поднесен Скупштини а будуће Скупштине могу изабрати посланичке комисије за преглед рачуна. Неки окрузи тражили су и преглед осталих државних послова.

Окрузи: београдски, ваљевски, ужички, чачански, руднички, крагујевачки, ћупријски, црноречки, гургусовачки, крајински и пожаревачки тражили су да се укине „партајство“ и да се стварање партија строго казни. Одговорено им је да су и досадашњи закони и уредбе довољни да власт може сузбити и казнити прављење партија.

Крајински округ поставио је два захтева: 1) да се заведе слободно предавање науке и 2) да се Савет не меша у извршну власт. На први захтев одговорено је да је предавање науке слободно уколико се слаже са

стањем просвете и приликама у земљи. А за мешање Савета у извршну власт речено је да и не постоји.

Руднички округ тражио је да се објављује рад скупштински и то је тражење усвојено.

Остале претставке и тражења, формулисани у 95 тачака тичу се: чиновника и њихових пензија, постављања, унапређења, отпуштања и дневница; кметова, њихових плата и смењивања; бесплатног лечења народа; отварања разних школа; путова, трговине, таксе, сече шума, сеоских дућана, механских аренди, крштења, просидби, појединих знатних људи итд. итд.[1])

Државни савет приступио је, по жељи народних посланика, изради закона о Народној скупштини. За израду тога закона Савет је изабрао ужи одбор у који су ушли: Стефан Стефановић, Стефан Марковић, Милосав Ресавац саветници и Јован Мариновић секретар савета.

Пројекат који су они израдили има три одељка и 42 члана. У I одељку: **Састав и опредељење Скупштине** излаже се: Народна скупштина се састоји из посланика слободно изабраних. Сваки срез и свака окружна варош бирају по једног посланика. — Посланици се сматрају као посланици оних крајева који су их изабрали, али и као претставници целог народа. — Народна скупштина треба да је веран и тачан израз народног стања и народног осећања. По томе она има права: да претставља правитељству жалбе народне против каквих постојећих неугодности; да извештава правитељство о потребама народним које управа може задовољити; да чини правитељству, у виду молбе, предлоге који би у интересу опште народне ствари били достојни да се поднесу управи. — Скупштина нема власти издавати никаква решења. Сав њен рад остаје у стању молбе или претставке. — Скупштина се сазива обично сваке године у септембру или октобру а изванредна кад кнез и Савет то нађу за потребно. — Сазив и распуштање Скупштине чини се увек кнежевим указом (чл. 1—7).

У II одељку: **Унутрашње устројство и начин рада Скупштине.** Сви су посланици дужни бити благовремено у месту где се држи Скупштина. — Они предају пуномоћија саветској канцеларији. Пуномоћија прегледа Савет. Он решава и о жалбама на изборе и уништава избор ако посланик не испуњава законске погодбе. У том случају наређује се нов избор. — Кнез отвара Скупштину лично или преко свога претставника а у присуству чланова Савета. У беседи или акту саопштиће се Скупштини сви предмети које правитељство нађе да их треба саопштити. А такође

[1]) Држ. архива. Акта Државног савета од 3 VII 1848 № 935.

Кнез Алекcандар Карађорђевић
(1806—1885)

и стање државне касе и извештај о приходима и расходима државним. — После отварања Скупштина бира између посланика претседника, потпретседника (вицепретседника) и два секретара, под претседништвом најстаријег по годинама посланика. — Овај избор саопштава се правитељству. — Скупштина је у вези са правитељством писменим актима, која поред претседника потписује један од секретара. — Скупштинским седницама могу присуствовати министри (попечитељи) и саветници. Они могу суделовати у саветовању и давати обавештења, али гласати могу само ако су посланици. — Претседник се стара о реду у Скупштини и да нико не спречава посланике у говору. У случају нереда може прекинути седницу док се ред не поврати. — Посланици су дужни владати се како се од добрих и родољубивих народних претставника може захтевати. — Посланици имају слободу говора и предлога и не могу бити одговорни за мишљења која су као посланици на Скупштини изразили. — Посланици су дужни један другог пажљиво слушати и не прекидати. Правила о одржању скупштинског поретка прописаће претседник. — Седнице су јавне, осем кад тајност захтева правитељство или пет посланика. — Публика не сме давати знаке одобравања или неодобравања, иначе је претседник може уклонити са седнице. — Оно што посланици донесу као налог од народа или што сами предложе моћи ће се као скупштински предлог упутити правитељству само ако се на то сагласи већина Скупштине. — Кворум је $^2/_3$ посланика. Одлуке се доносе апсолутном већином присутних посланика. — Скупштински рад објављује се у правитељственим новинама према белешкама секретара. — Скупштина има свој печат са државним грбом. — Претседник и секретар дужни су постарати се да се изради извод из свега рада скупштинског. То ће се штампати, и са оригиналним потписом скупштинског чаништва дати свима посланицима да прочитају народу на варошкој или среској скупштини. — За канцелариско особље стара се правитељство а за трошкове министар финансија. — Дневница је посланичка један талир дневно за све време рада скупштинског и за два дана пре него што је Скупштина почела рад, као и за дане потребне за одлазак и повратак. — Посланици гласају јавно, а тајно ако то траже 10 посланика. Начин и једног и другог гласања одређује претседник. Резултат гласања одређују претседник и секретар. — Кнез распушта Скупштину указом преко свог претставника. Скупштина је дужна да по прочитању указа одмах закључи седнице и да се разиђе. — После распуштања чланови Скупштине „престају носити качества народних посланика". — После закључења Скупштине сва њена архива и печат предају се Савету (чл. 8—31).

III одељак посвећен је **бирању народних посланика**. Сваки Србин урођен или природјен, који је пунолетан и није никада за какво злочинство био кажњен има права бирати народне посланике за Скупштину. Слуге се изузимају од овог права. — Окружне вароши бирају посланике непосредно; у срезовима посредно. Свако мање село бира по 2 а веће 2—5 људи, који ће на среској скуп-

штини бирати посланика. Сваки може гласати само у месту где живи. — За посланика може бити изабран сваки Србин земљорадничког, трговачког, чиновничког, свештеничког или ма кога реда, ако има 30 година и није никад кажњен за злочинство и ако у округу у коме се бира има своју кућу или баштину или своје стално живљење и уредно занимање. — На месец дана пре рока за држање Скупштине кнез ће издати указ о сазиву Скупштине назначивши дан и место састанка. Посланици ће се бирати на 10 дана пре дана одређеног за сазив Скупштине и то ће се казати у указу за њен сазив. — Окружни начелници постараће се да срески начелници благовремено објаве народу дан сазива Скупштине и дан избора. — Варошки се посланици бирају по варошима а срески у месту које благовремено објави срески начелник. — По варошима се избор врши под претседништвом претседника варошког примирителног суда а по срезовима под претседништвом примирителног претседника оне општине у којој се држи среска скупштина — без икаквог утицаја правительствене власти. — Деловођа изборне скупштине је општински писар, а ако је он спречен, срески начелник благовремено одређује за деловођу среског писара. — За изабраног сматра се онај кандидат који добије највећи број гласова. Ако два кандидата имају исти број, сматра се да је изабран онај који је старији по годинама. — Кад се избор сврши, претседник ће упитати изборну скупштину: жели ли она да штогод поименце препоручи своме посланику да овај то у име народа правительству претстави, да му на пр. какву жалбу или тегобу изјави или му се за какву потребу у име народа обрати; и ако народ наведе предмете које би желео преко свога посланика правительству претставити, деловођа ће то тачно и разговетно забележити, па ће одмах, док се још скупштина није разишла, саставити сведочанство или пуномоћије у коме ће бити дужан навести: број бирача који је присуствовао изборној скупштини; ко је и с колико гласова изабран за посланика; какве је жеље народ изразио и о којим предметима ставио у дужност посланику да их правительству претстави. Овакво пуномоћије прочитаће се изборној скупштини и потписаће га поред претседника и деловође и по један човек из свакога села који је присуствовао скупштини. И удариће се и општински печат, па ће се пуномоћије предати посланику. — Избори треба да су слободни, те да Скупштина буде прави израз народне воље и жеља. Ко би претњом, или обећањем, или поклоном или којим му драго недозвољеним начином радио да народ њега за посланика изабере, казниће се по доказу његове кривице и према духу његовог преступа од три мес. до три год. затвора, а ако је чиновник и лишењем службе. Тако ће се казнити и они који за друге, ма и без своје користи буду радили или друге у томе потпомагали. (Чл. 32—42).[1])

[1]) Државна архива. Акт Државног савета 1848, № 1660.

Већ почетком 1849 године избило је неслагање између кнеза Александра и Савета. Кнез је постављао саветнике без припита Савета. Тада је Савет помишљао да поради да га Народна скупштина огласи као народног претставника и да му дâ власт решавати о народним потребама. Да би спречио саветску олигархију, кнез Александар је намеравао да мења устав у тачки која се односи на Државни савет. Он је намеравао да га укине и уместо њега да Скупштина изабере једну „камеру депутираца“ која би заменила Савет. На томе су код Порте радили Аврам Петронијевић и Илија Гарашанин. Порта је прихватила ту мисао, али је тражила да иницијатива за промену устава дође од ње. Али се томе успротивила Русија, те је и Порта одустала од свога обећања. Тако је питање о промени устава одложено. Од српске владе тражено је да пошље депутацију у Цариград која ће објаснити Порти концесију коју је кнез обећао Скупштини: да ће је сваке године сазивати, јер је то у истини измена устава[1]).

После Петровданске скупштине заборавило се на њене захтеве и обећања државне управе. Скупштина није више сазивана. 14/V 1852 заведена је цензура и за стране књиге, а 9/IX 1853 проглашена је слобода вероисповести.

Почетком 1856 јавио се јачи сукоб између кнеза и Савета у питању постављања саветника и министара, о чему је било спора још 1848. Кнез је вршио та постављања према уставу, без обзира на ограничења унесена у уредбу о Државном савету. Савет је предложио да тај спор реши Порта, али кнез није пристао на то. По тврђењу Нила Попова и кнез и Савет послали су Порти по један нацрт устава. У кнежевом нацрту признаје се право наслеђа престола у породици Карађорђевића. Народна скупштина могла се сазвати само ако се прекрати лоза Карађорђевића. Савет се укида, а на место њега установљавају се два *стална одбора*, чије би чланове кнез постављао и мењао по својој вољи.

[1]) Драг. М. Павловић: Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848 и 1849, Београд 1904, стр. 104.

Један од та два одбора водио би бригу о администрацији, а други би имао да прима или не прима законе, али не би имао право да их предлаже. Србија би имала сталну народну војску ради одбране отоманске империје.

Савет је сазнао за тај кнежев нацрт и послао је Порти акт састављен из три дела. У првом делу је оптужба против кнеза Александра и предлог да се он збаци; у другом се у корист Србије уређују односи између Србије и Порте; трећи део је нацрт новог устава у 85 чланова и девет глава. У првој глави говори се о политичким правима Србије; у другој о грађанским правима Срба; у трећој се одређује да је Србија уставна монархија и говори се о подели власти на законодавну, извршну и судску; у четвртој су изложена права и дужности кнеза; у петој се одређује круг рада Државног савета, утврђује доживотност његових чланова, који могу бити збачени само по доказаној кривици; у шестој се говори о министрима чији ће број зависити од прилика и потреба; у седмој су изложена права и дужности судија и других чиновника; у последњој (IX) глави говори се о самом уставу. ***О Народној скупштини ни у овом уставном нацрту нема ни помена.***[1])

21 септембра 1856 Савет је решио да се образује комисија да разгледа спорне тачке уредбе о Савету, али се тада није ништа урадило. После годину дана откривена је Тенкина завера[2]). Четири саветника била су дата под суд и осуђена, од шесторице је узета оставка. Савет је допуњен новим члановима. Осуда саветника-завереника изазвала је спор између Порте и Србије због тумачења чл. 17 устава, по коме су саветници за своје кривице одговарали само пред Портом. Порта је успела једино то: да је саветницима осуђеним на смрт та казна замењена вечитом робијом.

Кнез је спремао крајем 1857 године пројекат закона да поновљене примедбе кнежеве буду обавезне за Савет. Јеврем Грујић је рекао о том питању Алекси Јанковићу саветнику: „Онда је боље да кнез сам законе издаје, барем би онда имао неку моралну одговорност,

[1]) Нил Попов, нав. д. књ. 4, стр. 351.
[2]) Стефан Стефановић Тенка председник Државног савета.

а не да се може за Савет заклањати". Јанковић му је одговорио: „издајте најмонархичније законе, овоме Књазу неће по вољи бити. Није то мој брате, већа власт што он тражи, него безвластије. Никакав Закон њему неће добар бити, јер он оће по ћуди својој да ради"[1]).

18/II 1858 предложено је у Савету да комисија одређена још у години 1856 (21/IX) разгледа тачке уредбе о Савету које нису у сагласности са уставом, како се не би дошло до сукоба између кнеза и Савета. Тим се проблемом желело повећање кнежеве власти према Савету. И ако су у Савету били привржени кнежеви, предлог је ипак одбивен. Нашло се да тога сукоба не може бити докле год кнез буде поступао по уредби о Савету као по закону.

У марту 1858 кнез Александар се измирио са својим противницима. Вучић, који је 1852 био принуђен да дâ оставку на сва своја звања враћен је у Савет као претседник. Илија Гарашанин и Јован Вељковић постали су министри. Нова управа израдила је пројекат о уређењу Савета и он је претресан у саветским седницама од 14—29 априла. Неке су тачке примљене једногласно, неке великом већином гласова, али без веће дискусије. Али су се о главним тачкама водили и разговори у Савету и преговори с кнезом. Решено је да сродници до шестог степена (а по тазбини до четвртог) не могу бити заједно у Савету. За претседника и потпретседника Савет је решио да се бирају сваке године, али је на захтев Кнежев остало да се бирају на три године. Највећа је дебата била о давању саветника под суд. Неки саветници захтевали су да се Порти јавља и кад саветник буде стављен под суд и кад буде осуђен, чак и ако осуђени саветник не би желео да се жали Порти. То су предлагали из разлога да се не повреди чл. 17 устава. Министар унутрашњих дела Гарашанин доказивао је: да се по чл. 17 устава саветник не може збацити без знања Портина, али се може ставити под суд. Не треба дати Порти више него што се мора. Саветници су довољно обезбеђени овим пројектом. Од мешања Портина

[1]) Јеврем Грујић, Записи, књ. I, стр. 77.

биће опасности за нашу унутрашњу управу. Решено је: да се Порта извештава само кад се саветник жали, и кад се осуди на лишење звања или на казну која сама собом повлачи то лишење и да то извештавање буде „поради уверења да је све по земаљском закону Србије поступљено и пресуђено.“ Без одобрења саветског ниједан саветник није могао бити дат под суд. Само кад се ухвати на делу злочина, могао је бити саветник затворен, али у пристојан затвор, без стега и окова. Саветницима је судио Касациони суд, а иследна комисија састављана је од три члана Касације и два саветника. Суђење је било јавно и оптужени је имао права на браниоца. Суд је решавао да ли ће се оптужени бранити из слободе или из затвора. Против пресуде Касационог суда оптужени се имао у року од три дана жалити Савету. Кнез је могао помиловати осуђеног саветника[1]).

Одредба о праву Савета да оптужује министре није изазвала никакву дискусију. Али се показала у Савету тежња: да министри морају имати поверење Савета, а ако га немају, да морају пасти. То би се имало постићи примедбама Савета на дела министарска и опоменама које би им Савет давао „за противзакона дела“. Ако министар и после друге опомене ради у истом правцу, има се дати суду. Такви поступци саветски принудили би министре да дају оставке, како не би били стављени под суд.

Давање министара под суд може бити: ако раде против интереса државних, на уштрб и повреду земаљских права; или против јасног смисла устава и земаљских уредаба; или ако злоупотребе своју власт, па раде противно јасним земаљским законима; или допу-

[1]) 30/VI 1858 решено је: 1) да се саветник и за преступе које је учинио кад није био саветник суди као саветник; 2) ако министарство не увиђа основаност подозрења а суд захтева да се саветник суди као саучесник, министарство мора тражити одобрење од Савета за суђење; 3) саветникове саучеснике суди исти суд који и саветнику и ако они нису саветници и 4) саучесници долазе пред тај суд и ако је саветник ослобођен као невин. Само се о томе неће слати извештај Порти.

штају и пропуштају да они који су под њиховом надлежношћу то учине, а не би употребили против тога законске мере, па би отуда произишле зле последице; или ако би после примедаба саветских и после двапут изречене опомене продужили какав противзакони поступак.

Оптуженом министру одређује се комисија, која се састоји из једног министра кога кнез одреди (ако су сви министри оптужени, кнез одређује једног саветника), једног саветника кога одређује Савет, претседника Касације и оба претседника Апелације. После комисијског извештаја Савет решава о давању под суд. Тужба саветска упућује се I одељењу Апелације, али оба одељења састављају се заједно и суде министру. Оптужени узима сам браниоца или му га Апелациони суд одређује. Савет одређује тужиоца. Решава се да ли да се оптужени брани из слободе или из затвора (пристојног, без стеге и окова). На пресуду може се осуђени жалити Касацији у року од три дана. Касационо је решење извршно. Но кнез ***може помиловати*** осуђеног, али га не може узети за министра ни поставити за саветника. За обично или политичко злочинство, које се казни по кривичном законику, тужбу против министра подноси министар унутрашњих дела или ако он неће, онда Савет. У овом случају на пресуду Касације осуђени има право да се жали Савету. Ако и он одобри пресуду, осуђени може тражити помиловање[1]).

По уставу од 1838 (чл. 4) кнез је могао узети министре и ван Савета, и они су заседавали у Савету. По уређењу Савета од 1839 (чл. 8) министри се узимају само из Савета. Међутим, кнез их је узимао и из Савета и ван њега. Сада је у ово ново уређење Савета унета одредба да се министри узимају само из Савета и да се враћају у њ кад престану бити министри. То је изазвало кнежев отпор а и у Савету је било противника те одредбе. Кнез се бојао да може наступити случај: да се ниједан саветник неће да прими

[1]) Кад помоћник заступа министра, онда он одговара за све што се уради за време тога заступања.

за министра. И то је наишло на отпор. Могао је кнез узети за министре људе разних погледа, који не би могли радити заједно. Решено је, после дуже дискусије, да се саветници морају примити за министре, али да се то не уноси у закон.

Један од саветника, Алекса Јанковић тражио је да се установи Скупштина као *Доњи дом*, али је остао у томе без потпоре других саветника.

По уставу од 1838 године никакав закон, ни уредба, ни налог за скупљање новаца неће важити ако их Савет не прими и не одобри. Али сви ови пројекти закона и уредаба иду кнезу на потпис. Ништа се ближе не одређује има ли Кнез право одбити поднесени предлог. Само се каже да такви предлози не смеју вређати законита права Високе порте. Ни у уредби о Савету из 1839 године није ништа говорено о кнежевом праву на veto. У овом новом пројекту (који је ступио у живот 3/V 1858) то veto постало је суспензивно, као и по уставу од 1835. Кнез има право да у року од два месеца прими или одбије саветске одлуке. Ако их одбије а Савет не уважи његове напомене, кнез може у року од месец дана одбити и по други пут саветску одлуку. Савет ће у главном заседању (у коме суделују и министри) по трећи пут решавати о тој ствари. И ако то главно заседање са $^2/_3$ гласова усвоји ранију одлуку саветску, она постаје закон и кнез ју је имао потписати. То важи не само за законе и уредбе, него и за предлоге саветске о постављању нових саветника. Ово је решено једногласно. Само је саветник Александар Ненадовић тражио да се у ту уредбу унесе још једна тачка: да одлуке саветске „не смеју у устав дирати". То је одбијено већином гласова из два разлога: 1) Савет неће ни доносити законе противне уставу и 2) кнез може у тој одредби наћи изговор да сваки закон који Савет изради огласи за противан уставу. Решено је још и то: да се сваки министарски пројекат закона који Савет одбије врати министру али да га министар не сме у року од шест месеци поново подносити Савету. Ово решење саветско неће ући у закон о уређењу Савета.

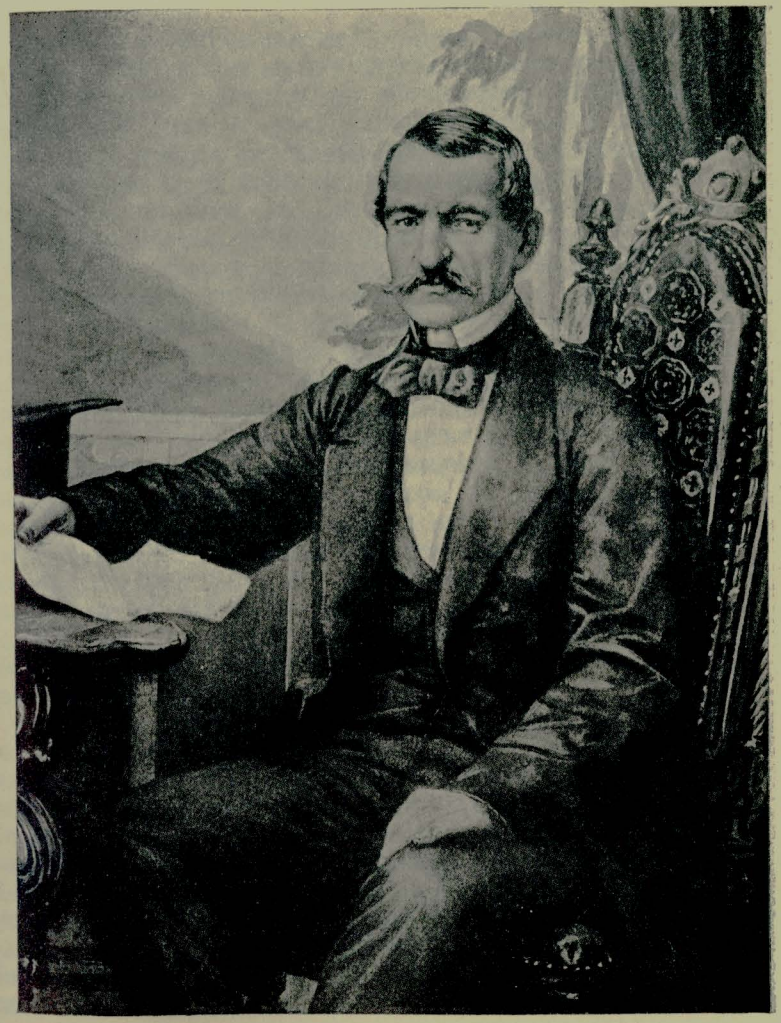

Илија Гарашанин
(1812—1874)

После потврђивања ових закона почело се говорити о сазиву Народне скупштине. О томе се разговарало у Савету, у народу, по политичким круговима у Београду. У јулу је растурено по Београду двaестак прогласа у којима се народ позива на Скупштину и вели се: „да треба забости нож у срце свакоме ко спречава народ да дође на Скупштину а Нероне и Калигуле треба потући.“ Филип Христић намеравао је поднети Савету предлог о изради закона о Скупштини на основу пројекта од 1848 године, али га је кнез од тога одвратио. Гарашанин је предлагао кнезу да сазове Скупштину, али је кнез рекао да се то остави за доцније. Ипак је Гарашанин у седници саветској од 8/VIII усмено предложио сазив Скупштине. Главни је разлог: што цео народ жели Скупштину. Та је жеља изражена још 1848, али Скупштина ниједном није сазвата за десет година. Сад је народ тражи и не треба се томе противити. Гарашанин је о томе известио и кнеза и тражио његово мишљење. Кнез је изјавио да није начелно против Скупштине, говорио је о њеним добрим странама, али је тврдио да јој сад није време, јер је у народу велика раздраженост, изазвана агитацијом из врховне управе. Народ жели да гони чиновнике и кнеза, да смањује таксе, порез итп.

Гарашанин је 3/IX поднео писмен предлог главној седници Савета о сазиву Скупштине. Ф. Христић је тражио да се најпре изда закон о праву народном да сваке године држи Скупштину, а затим да се изда и закон о Скупштини којом ће се прописати задаци Скупштине, начин бирања посланика и начин држања Скупштине. Његов предлог није примљен, а једногласно је решено да се Скупштина сазове. Изабрана је комисија за израду закона о овој Скупштини. Претседник комисије био је Вучић а чланови сва четири министра и четири саветника.

Комисија је одлучила да се на сваких 1000 пореских глава бирају три посланика. Предлог Вучићев да се Скупштина држи сваке године није усвојен, јер је закон рађен само за ову Скупштину. Министар правде Димитрије Црнобарац био је противан да се и чинов-

ници позивају у Скупштину, али сматра да чиновници могу бити бирани за народне посланике. Реши се да чиновници не могу бити бирани у својим окрузима, а министри и саветници никако[1]). Али се одлучи да министри према потреби могу одлазити у Скупштину а и Савет, ако се договоре. Али да се то не уноси у закон. Исто тако управа може позвати у Скупштину, по ранијој практици, старешине чиновнике, али да ни то не улази у закон. Претседник и потпретседник Скупштине узимају се из средине посланика[2]), а секретари се могу узети и ван Скупштине.

Порта је протестовала против сазива Скупштине. Велики везир послао је телеграм београдском паши којим се не допушта држање Скупштине, јер нити има за њу потребе, нити се то слаже са правима које Србија има. Сматрало се да је кнез успео изазвати отпор Портин. Влада је устала енергично против тога мешања Порте у унутрашње послове Србијине и уз припомоћ енглеске, руске и француске дипломатије успели су да Порта изјави како нема ништа против држања Скупштине ако се она позива по закону.

Због питања о сазиву Скупштине изродио се сукоб између владе и једног дела Савета. Као што Грујић тврди[3]) приврженици кнежеви хтели су спречити да комисиски пројекат о Скупштини буде усвојен. Да би у томе успели, предложили су да се у главној седници саветској (у којој и министри учествују) не може решавати питање о Скупштини, него у обичној, без министара. Тиме су мислили изменити пројекат о Скупштини у свима тачкама које су им изгледале да могу бити од штете по кнеза. То је изазвало сукоб између владе с једне и кнеза и Савета с друге стране. Кнез је хтео потписати одлуку обичне саветске седнице, којом се главне седнице предвиђају само за случај кад Савет по трећипут решава о примедбама кнежевим на саветске одлуке или кад Савет нађе (сâм или на предлог владе)

[1]), [2]) Грујић тврди да су обе ове одлуке донесене због Вучића, да би га отстранили од утицаја на Скупштину (Записи, књ. I., стр. 168).

[3]) Записи, I, 174.

да је потребно држати главну седницу. Министри нису хтели премапотписати ту одлуку и дали су оставке. Ипак је неспоразум отклоњен и донесен је 28/X Закон о Народној скупштини који је добио кнежеву потврду Сазив Скупштине мотивисан је „обичајем народним који од старина постоји, да се наш народ с времена на време скупља на Скупштину поради саветовања о општенародним делима.“ — У Скупштину улазе по положају претседници: Касације, оба одељења Апелације, београдског варошког суда и свих окружних судова; сви окружни начелници и управник Београда; сви окружни протојереји и из сваке епархије по један посланик без обзира на број пореских глава; а сваки срез, свака варош (ма и не била окружна), као и Београд бирају по једног посланика на 500 пореских глава, а на сваких 250 пореских глава још једног посланика. — Чланови Скупштине сматрају се и као посланици свога среза (вароши) а и као претставници целога народа — Скупштина сама себи бира (у присуству кнежевог претставника) претседника, потпретседника и два секретара. Ови последњи могу бити узети и ван Скупштине, из чиновничког реда, али тада немају право гласа.

Задатак је Скупштине да пред државном управом буде веран и тачан изражај народног стања и осећања. И по томе она: 1) даје своје мишљење о предметима за које кнез са Саветом нађе за добро да се преко министра предложе Скупштини: 2) има права да изнесе пред владу тегобе које би народ имао и да предложи средства да се оне отклоне, и 3) износи жеље које би народ имао за повећање државног благостања и начин на који би се те жеље извршиле и задовољиле.

Предлози Народне скупштине немају обавезне силе док их кнез и Савет сходно уставу не озаконе.

Дан и место састанка Скупштине одређује кнез са Саветом. — Посланици су дужни на време доћи у Скупштину и уредно похађати седнице. — Пуномоћија се предају комисији од три саветника и два министра (унутрашњих дела и правде). По извештају комисиском Савет одлучује о законитости избора. — Пошто Савет буде извештен о конституисању Скупштине, кнез је отвара у

присуству Савета и министара. — За рад скупштински потребно је присуство $^2/_3$ свих посланика, а одлуке се доносе апсолутном већином присутних. — Слобода говора и мишљења обезбеђена је. — Глас се даје јавно. Решења скупштинска шаљу се Савету, а рад се саопштава у новинама по секретарским забелешкама, које одобрава претседник. Извод из тога штампа се и доставља народу.

Бирачи морају бити пунолетни рођени или природњени Срби који нису кажњавани за злочин. — Слуге не могу бити бирачи и ако плаћају бећарски данак. — Чиновници не могу бити бирани у окрузима у којима непосредно врше власт. — Сваки бира у месту где живи или где има непокретна добра. — Кандидати за посланике сем погодаба за бираче морају имати 30 година. — Не могу бити бирани за посланике: саветници, министри, архиређери и уопште чиновници и свештеници оба реда.

У варошима избор је непосредан, у срезовима посредан. На сваких 50 пореских глава бирају се у срезовима по два повереника и они бирају посланике. Дан избора посланика одређују кнез и Савет, а окружни начелници и управник Београда одређују кад ће се вршити избор повереника. — Претседници бирачких одбора су претседници примирителних судова из места у коме се врши избор посланика. — Полиција има само да објасни правила о бирању, па се одмах удаљује из седнице и никаквим начином неће се мешати у изборне послове. Деловође бирачких одбора су општински писари, а где њих нема — срески писари. — Бира се већином гласова, а при једнакој подели гласова постаје посланик онај који је старији годинама. Пуномоћје се чита пред скупштином која је бирала посланике и потписују га претседник и деловођа.

Ко претњом, поклоном, или обећањем поклона или ма којим недопуштеним начином ради да неко постане посланик, да се казни затвором од шест недеља до једне године дана.

VII

Светоандрејска скупштина. Оставка кнеза Александра Карађорђевића

Посланици за Светоандрејску скупштину бирани су 16/XI, 1858 а Скупштина се састала 30/XI, на Првозваног Андреју. Избор претседника извршен је 3/XII. У Скупштини су биле претстављене четири странке: Карађорђевићевци, Вучић-Гарашаниновци, Обреновићевци и либерали. Прва је група била слаба; последње две радиле су у извесној мери споразумно. 5/XII поднео је либерални посланик Андрија Стаменковић ***предлог закона о Народној скупштини***, који је израдила једна група либералних посланика интелектуалаца. Први нацрт у 15 тачака израдио је Јеврем Грујић, па су га допунили најпре Јован Илић, а затим Милован Јанковић и Стаменковић. Нови пројекат имао је 33 тачке. Из првобитног Грујићевог нацрта изостављено је да је народ „извор и притјажатељ сваке власти“ и да је „чрез своју Скупштину у случајевима потребе извршивао врховну власт и господарство у земљи“. Изостављена је и шеста тачка Грујићевог нацрта по којој „ако се Скупштина не би ни до Митрова дне састала у престоници, или би се састала па била без свог одобрења распуштена пре него што је радила петнаест дана, а нова Скупштина не би за Божић састављена, онда ће сваки кмет имати дужност да први дан по малом Божићу (Новој години) сазове своју општину и да народ реши да обустави плаћање данка док се Скупштина не састане или уредно не држи. Који кмет то не учини, престаје бити кмет, а општина се други дан по малом Божићу мора састати да бира новог кмета. Ту је одредбу Грујић унео у свој нацрт, јер се бојао да кнез или влада не омету састанак и рад Скупштине.

Пројекат либералне групе није био подељен у главе (одељке). У њему се најпре истиче да српски народ преко своје Скупштине поставља закон о Скупштини. Затим се говори о скупштинским правима, о њеном сазиву и саставу; о року и начину избора и активном и пасивном бирачком праву. Потом се обрађује унутрашњи скупштински рад, говори се о организацији Скупштине, о кворуму за седнице, о гласању и јавности скупштинског рада. Последња два члана (32 и 33) баве се имунитетом посланика.

Народна Скупштина проглашује се за једну од најсветијих установа у српској држави и за закониту вољу свега српског народа, коју нико не може уништити, ниги је у власти и у праву њену ограничити. Ко се противи њеним држању и слободи њеног рада, сматраће се као издајник отаџбине. Народна скупштина, по старинском обичају, стараће се о свему што корист народа изискује.

Без сагласности с Народном Скупштином не могу се никакви закони о кнезу, Савету, министрима, највишем суду и Народној скупштини издати ни променити. Не може се никакво давање тражити од народа, нити држава задужити и на што обавезати, нити икакав расход или приход учинити док Скупштина не одобри, било особено, било годишњим буџетом.

Овим одредбама нису исцрпена законодавна права Народне скупштине. По либералном пројекту она је имала права уништити не само сваку противзакону и нецелисходну и штетну наредбу управне власти него и сваки закон или одредбу у њему, сем оних који су издани с њеним одобрењем (чл. 10 и 11 пројекта).

Народна скупштина је највиша контрола у земљи. Она може прегледати све државне послове и о њима изрицати свој суд. Она има пуну власт дати под суд министре и све чиновнике и службенике народне.

Избори за Народну скупштину врше се до Велике Госпође (15/VIII) а Скупштина се држи сваке године о Малој Госпођи (8/IX). Ако се до тога рока не изврше избори, посланици последње Скупштине сматрају се као поново изабрани и они су дужни, не чекајући позив власти, доћи на Скупштину и отворити је на Малу Госпођу. Кнез може, у споразуму са Саветом а у случају потребе сазвати Скупштину и у ванредан сазив, али то не искључује редовно држање Скупштине. — Министри под којима се пропусти сазивање и држање Скупштине сматраће се и казнити као издајници отаџбине.

Народна скупштина састоји се из посланика које народ изабере. — Бирачко право има сваки пунолетан српски грађанин који није осуђен због злочина из лакомства. Он гласа у месту где живи или где има непокретно имање. — Кандидат посланички мора, поред тих погодаба, имати и 25 година. — Чиновници нити могу гласати ни бити изабрани у местима где врше власт. Бира се онолико посланика колико и за прошлу Скупштину, сем ако се по одобрењу Скупштине друкчије одреди.

Избори за Народну скупштину биће потпуно слободни, без мешања власти. А ако би ко претњом, поклоном или обећањем поклона или ма којим недозвољеним начином радио за себе или за другога, судови ће га казнити затвором од једног месеца до једне године.

Сваки срез и свака окружна варош бира за себе посланика. У срезовима је бирање посредно, у варошима непосредно. Гласање је јавно у срезовима а у варошима тајно (листићима). Изабран је за посланика онај који буде имао највише гласова.

Скупштина се састаје у Београду као престоници. Сама бира своје часништво. Претседник и потпретседник морају бити посланици, а секретари се могу узети и ван Скупштине. Избор часника врши се под претседништвом најстаријег (по годинама) посланика. — Скупштина сама решава о пуномоћијима својих чланова, пошто их претходно прегледа једна скупштинска комисија. — Седнице скупштинске трају обично месец дана, али Скупштина може продужити тај рок. Кворум је за седнице 2/3 од целокупног броја посланика, а за решење треба апсолутна већина. Протоколе скупштинске потписује цело часништво и по један посланик из сваког округа. Протоколи се штампају у званичним и другим новинама.

Народни посланици не одговарају ником за оно што на Скупштини буду говорили, нити могу бити затворени за време скупштинског рада док Скупштина не одобри.

Овај пројекат читао је и тумачио у скупштинској седници Јеврем Грујић. Претседник Скупштине покушавао је да одложи ту ствар и предлагао да се тада реши само питање о сазиву идуће Скупштине. Либерали су успели да се претседниково мишљење не усвоји, али је пропао и њихов предлог: да се о закону решава одмах по прочитању. Скупштина је одлучила да се пројекат овога закона упути једној комисији у коју би ушли сви скупштински часници и из свих округа по два посланика (из пожаревачког и ћуприског по три).

У комисији није било сагласности о овом пројекту. Посланици бирани од народа желели су да он остане неизмењен. Начелници и свештеници предлагали су, по жељи Гарашаниновој, велике измене у главним тачкама. Уместо *„издајник отаџбине“* тражили су да се каже *„преступник закона“*; уместо *„слободној* радњи Скупштине“ предлагали су израз *„законитој“*. Либерали су давали својим пројектом Скупштини законодавну власт за извесне законе (напред поменуте) који се нису могли донети без *одобрења* Скупштине; Гарашанин је предлагао да се ти закони не могу донети *без саслушања* Скупштине. Његови приврженици нису признавали Скупштини право да *оптужи* министре, него само да *захтева* од Савета, као законодавне власти, да их стави под суд. За оптужбу осталих чиновника нису хтели признати Скупштини никакво право. Либерални пројекат предвиђао је да Скупштина може *уништити* извесне законе и уредбе; Гарашаниновци су хтели да то право

сведу на скупштинско *предлагање уништења* тих закона и уредаба, а то Савет и кнез не би морали (а извесно ни хтели) учинити. И за државне приходе и расходе либерали су тражили *одобрење* Скупштине, а њихови противници само *саслушање* скупштинско. По либералном пројекту министри под којима би се спречило држање Скупштине имали би се сматрати као *„издајници“* (и Грујић је за њих у пројекту кривичног законика предлагао смртну казну) а Гарашаниновци су их оглашавали као *„највеће преступнике“*. Најпосле, Гарашаниновци нису хтели да се Скупштина држи сваке године, него сваке друге...

Да би се отклонио неспоразум између ове две групе састали су се Гарашанин и Грујић да заједнички претресу ово питање. Грујић је пристао на неке измене споредније важности. Одустао је од израза да „народ српски преко Скупштине *поставља* законе“, јер Светоандрејска Скупштина није имала то право, и примио је Гарашанинов израз *„предлаже“*, а уз реч *„слободној“* (радњи Скупштине) примио је као додатак *„законитој“*.

У питању о законодавним правима Скупштине тешко је било доћи до споразума. Гарашанин је налазио да би озакоњавање тих права било противно уставу, а Грујић опет није пристајао да кнез и Савет сами доносе важне законе. Он је доказивао да је Савет под Милошем погазио устав уредбом о Државном савету, и да је кнез Александар газио ту уредбу заклањајући се за устав. Скупштина је дужна стати на пут тим непрестаним сукобима између кнеза и Савета. После дуже дискусије Грујић је одустао од своје редакције да се ти закони не могу донети *„без одобрења“* Народне скупштине, а Гарашанин је пристао да се његов израз појача и да се уместо *„без саслушања“* каже *„без сагласности“*. То ублажавање, којим се у ствари ништила скупштинска власт, ишло је и даље. Уместо израза „док Скупштина *не одобри*“ споразумно су ушле одредбе: „док се пред Скупштином *не покаже потреба* (о приходима и расходима) и док Скупштина *не пристане*“ (о обавезама државе). — Изостављена је одредба да је „Народна скупштина највиша контрола у земљи,“ а уместо израза:

Јеврем Грујић
(1826/7—1895)

„свој *суд* изрицати“ (о државним пословима) речено је: „своје *мњење* изрицати“. Код одредбе о праву Скупштине да уништи рђаве законе, наредбе и уредбе настао је јачи спор, али је Грујић и ту попустио те је израз *„уништи„* замењен изразом *„захтевати да се уништи“*. Тиме је, наравно, ово право скупштинско сасвим обеснажено, јер тај захтев није био ни у чему обавезан за кнеза и Савет, нити је Скупштини дата икаква могућност да обезбеди народу промену рђавих закона и уредаба. — Грујић је попустио и у питању о сазиву Скупштине и пристао је да се она сазива сваке *друге* године, али да се идућа Скупштина мора сазвати 1859. — Попуштајући готово у свим важнијим тачкама Грујић је остао при захтеву да Скупштина може тужити чиновнике суду и да се министар под којим се пропусти држање Скупштине сматра „као издајник народа,“ а не како је Гарашанин тражио као „преступник закона“.

Комисија се поново састала 7/XII и усвојено је све како су се Гарашанин и Грујић споразумели. Једино је задржано по либералном пројекту: да се Скупштина држи сваке године. Сем тога унесено је: „да се не може установити никакав приход који би на терет народу посредно или непосредно пао“, чега није било у првобитном пројекту. — Дато је Скупштини право да оптужи суду и министре и чиновнике за њихова доказана противзакона дела, али је из те одредбе изостављен израз да „Скупштина има пуну власт“. И тиме је у ствари изиграно право Скупштине да врши оптужбу, јер се противзакона дела не могу доказати, ако се претходно не води истрага.

Број посланика одређен је према броју пореских глава. Сваки срез и окружна варош, без обзира на број пореских глава, добили су право на по једног посланика. А остале вароши морале су имати 500 пореских глава да би могле бирати посланика. Ако би оне или срезови имали више пореских глава, онда на сваких 250 имали су право на још једног посланика. — У Београду и у свима варошима које засебно бирају посланика гласање је непосредно; у осталим изборним јединицама — посредно: На сваких 50 пореских глава бирају се по 2

повереника. О јавном и тајном гласању не говори се ништа у овом споразумном пројекту. Министар унутрашњих дела издаје таблицу о броју пореских глава у појединим изборним јединицама и одређује колико која од њих бира посланика. За претседнике бирачких одбора узимају се претседници примирителних судова из тих гласачких места. — Скупштина траје највише месец дана, али може продужити рад, само не по одлуци Скупштине, као што је предвиђено Грујићевим пројектом, него се вели да то може бити „у случају изванредне потребе". Ко ту потребу има да утврди није изрично поменуто, али се дâ разумети да је то ствар државне управе. Тачка о имунитету посланичком задржана је, али је додато: да посланик може бити затворен кад се ухвати на делу злочина, али да се од Скупштине мора тражити одобрење да се задржи у затвору. Има неколико нових одредаба: о отварању и затварању Скупштине, о штампању извода скупштинскога рада, њиховом растурању у народ и обавезном читању тих извода у окружним и сreским скупштинама.

Како овај нови пројекат није дао Скупштини законодавну власт, то јој је допустио да може своје предлоге за издање каквог закона подносити Савету и на то јој се има благовремено одговорити[1]).

Скупштина је у седници од 8/XII примила овај пројекат без икакве измене и упутила га 9/XII Савету на коначну одлуку, а истога дана поднели су Игњат Васић лознички посланик и Тодор Туцаковић крагујевачки посланик предлог о *слободи штампе*.

Док се тако радило са законом о Народној скупштини, спремала се у исто време династичка промена. Скупштина је решила да се од кнеза тражи оставка. Ту су се слагале све три групе: Вучић-Гарашанинова, Обреновићска и либерална. О томе: ко ће доћи на кнежевски престо није ништа утврђено. Скупштина је 10/XII 1858 г. изабрала депутацију која ће узети од кнеза потпис на већ спремљену оставку. Депутацију је предводио потпретседник Скупштине Стевча Михаиловић. Кнез се устезао да потпише оставку, али је, најпосле, тражио рок до 11/XII у 8 ч. ујутру. То му је после великог устезања депутација одобрила. Али он је још те ноћи отишао к паши у град. Кад је то Скупштина сазнала, решила је да се кнез збаци. Како је, уз пристанак Скупштине, рекао њен претседник Миша Анастасијевић: „Народ је изабрао кнеза и он има право и да га збаци." Народ може свакоме судити па и кнезу и Савету, јер „њихово право происходи од права народа, а не право народа од кнеза и Савета"[1]) Чим је то усвојено, Скупштина је решила да се за кнеза изабере Милош Обреновић а да до његова доласка она узме у своје руке сву власт. Сутрадан и Савет и претседник Скупштине покушали су да обезснаже тај избор, али секретар Јован Илић попрети претседнику пиштољем а Стевча Михаиловић изгура Вучића из Скупштине, у којој није имао права заседавати. 12/XII Скупштина предаде сву власт тројици намесника (Илија) Гарашанин, Стевча Михаиловић и Јевтимије Угричић.

[1]) Грујићев пројекат имао је 33 члана; овај нови 40.

*

Савет је 16/XII примио *закон о Народној скупштини* са две измене: 1) да бирачко право не може имати ни онај који је учинио злочинство из голе пакости да другоме шкоди и 2) да се само за идућу годину бира један посланик на 500 турских гласова, а за друге један на 1000. Овако промењен закон послат је намесништву на потврду.

Намесништво је учинило нове измене. У одредби да је министар под којим се пропусти држање Скупштина *издајник народа* последње речи замењене су изразом: *„највећи прошивник закона"*. Најгоре је код Намесништва прошао чл. 5 закона. Грујић је у свој пројекат унео одредбу: да се закони о кнезу, Савету, министрима, највећем суду и Народној скупштини не могу издати ни променити *„без сагласија"* Народне Скупштине. Утицајем Гарашаниновим овај је израз замењен слабијим: *„без споразума"*. Сад је Гарашанин као намесник и тај израз заменио још слабијим: *„без саслушања"*. Тиме је потпуно

[1]) Грујић, Записи, II, 118.

уништен сваки утицај Скупштине на доношење најважнијих земаљских закона. То обеснажавање скупштинских права ишло је и даље. Грујић је дао Скупштини право да *уништава* рђаве законе и уредбе; у споразуму са Гарашанином то је поправљено и ублажено и Скупштини је остало право *захтевати то уништење*. То су две разне ствари и у суштини ова измена је поништила право Скупштине, али је остало у форми нешто што је давало значај и подизало углед Скупштини. То је она реч „захтевати", која показује да Скупштина ипак нешто значи. Намесништво је збрисало и ту формалну важност скупштинску, јер је израз *„захтевати"* заменило безначајном фразом *„чинити кораке код законодавне власти"*. Тиме је Скупштини одузета свака важност, стварна и формална. — Но и то није све. У Чл. 7. усвојеног пројекта стоји да се Србија не може задужити нити на што обвезати ако Народна скупштина *„не пристане"*. Намесништво је овај категоричан израз, који даје Скупштини право да спречи задуживање, заменило изразом „док се та потреба пред Народном скупштином не докаже". Али како ће се утврдити да ли је потреба доказана или не? Кад се не тражи пристанак Народне скупштине, онда доказивања државне управе, ма како била без вредности и значаја, остају увек у снази, и управа може произвољно задуживати народ.

Још је значајнији насртај Намесништва на чл. 8. Грујићева одредба гласила је: „да се никакав приход за државну касу не може установити ни издатак из те касе учинити док то најпре Народна скупштина *не одобри*". На захтев Гарашанинов Грујић је једва пристао да се израз „не одобри" замени изразом *„док се та потреба... пред Народном скупштином не докаже"*. Намесништву је и та. неодређена фраза изгледала опасна и она је замењена изразом *„док се не саслуша мишљење Скупштине"*. А то ни у чему и ни најмање не обвезује државну управу, јер она може и саслушати Скупштину и примити онако како сама нађе за умесно. — Право Скупштине на преглед рачуна код Грујића је потпуно обезбеђено, јер је она могла прегледати све рачуне и о њима донети свој *суд*. Утицајем Гарашаниновим реч *суд* замењена је изразом *мњење*. Намесништво је допустило Скупштини да *може захтевати* да преко једне комисије прегледа државне рачуне. — Право Скупштине да оптужује министре сасвим је одузето Скупштини, а за чиновнике остављено је Скупштини да може чинити кораке код Савета да се чиновници за злоупотребе могу узети на одговор и дати под суд. — Грујић је тражио да се Скупштина држи *сваке године* и успео је, и против воље Гарашанинове, да то остане у закону. Гарашанинов је предлог да се Скупштина сазива *сваке друге године*, а Намесништво је унело у закон да то буде *сваке треће године*. — Бирачко право Намесништво је признало свима пунолетним грађанима који нису осуђени за просто, неполитичко злочинство. Слугама је то право одузето...

Гарашанин и Стевча су допустили да Светоандрејска скупштина изиђе из законских граница, да збаци кнеза, да изабере другога, да узме сву власт у своје руке и да је пренесе на Намесништво! Ту револуционарну улогу они су јој признали док није изабрала Кнеза Милоша. А чим је то било, одмах су установи Народне скупштине одузели сваки политички утицај и снизили јој углед. Један привржeник обеју династија, Филип Христић рекао је да је то учињено из пажње према кнезу Милошу, да он не би помислио како хоће да му ограниче власт.

Има и других измена од стране Намесништва, унесених понајвише из закона о Народној скупштини од 28/II 1858. Ако се између два кандидата поделе гласови подједнако, за посланика се проглашава онај који је старији по годинама. — Одредбе о изборним јединицама узете су такође из поменутог закона.

Унесен је нов члан: да министри имају права присуствовати свим саветовањима Скупштине, износити предлоге о којима желе имати скупштинско мишљење и давати објашњења по свима предметима своје струке. — За трајање Скупштине преко месец дана додато је да то може бити с одобрењем државне управе („правитељства").

Савет је у главној седници од 2/I 1859 примио све напомене Намесништва и учинио од своје стране две ситније и једну већу измену. Код члана 2, у коме се ми-

нистар под којим се пропусти држање Скупштине оглашује за највећег противника закона, Савет је додао: *„подлежи најстрожијој казни“*. Тако промењен закон о Народној скупштини, који ништи сва њена битна права, потврђен је 5/I. Али док се до тога дошло, Народна скупштина морала је неколико пута да тражи и од Савета и од Намесништва да се то питање једном сврши.

14/I изишла је допуна тога закона. Унета је у чл. 2 нова одредба: *„За утврђење ове установе (Народне скупштине), неговање и развијање њених задатака у духу времена и правцу истинитих народних и земаљских користи поставља се — осим других средстава — нарочито слобода печатње као прво и најнужније јемство, које се овде само у начелу изриче, имајући своја ближа опредељења у особеном закону добити“*.

Чл. 8, који постаје чл. 9 гласи овако: Никакав данак или прирез, *и никакав приход за државну касу који би народу посредно или непосредно на терет пао* не може се установити док се најпре и Народна скупштина о томе не саслуша.

VIII

Уставни нацрти за друге владе кнеза Милоша и кнеза Михаила

Светоандрејска скупштина изабрала је 11/XII 1858 за кнеза Милоша Обреновића. Он је одредио за свога заступника Стевчу Михајловића. У Београд је дошао 25/I 1859 а већ 28 I изишла је његова прокламација у којој говори о праву наслеђа кнежевског достојанства у његовој породици и захваљује народу што га је успоставио. У прокламацији се сентиментално говори о томе како је „староме господару“ било тешко живети далеко од свога народа и како је српски народ био сироче на своме дому. Али и ако је Милош говорио о своме чезнућу за народом и својој љубави према њему, ипак се није дао навести на каква стварна обећања народу. Он је обећавао „угодити вољи и жељама народним, владајући по Уставу и Законима земаљским“ и да ће „строго и бодро настојавати да све власти праведно и по законима суде“, као и да ће се и старати „о срећи и благостању народном,“ али даље од тих обећања није ишао. Како казује Димитрије Маринковић у својим мемоарима Милован Јанковић био је унео у кнежеву прокламацију овај пасус: „Највеће, пак, старање и предмет моје најозбиљније бриге и љубави биће ми то: да Скупштину народну и слободу штампе — ова два најлепша цвета између свију установа земаљских као живе и неисцрпне изворе како моје владалачке снаге, тако и скупног живота народног, својски подржим, и другим народима на узор а нашем на дику и понос одгајим и подигнем“. Али то је из прокламације избрисано, јер кнез Милош није хтео да се везује овим и оваквим позитивним обећањима.

Према писању пруског консула Меронија (20/II 1859)[1]) излази да кнез Милош није хтео признати устав од 1838 г. На питање Кабули-ефендије: да ли мисли владати по уставу, Милош је одговорио да се устав мора прегледати и да се по његовом предлогу морају изменити разни чланови устава, пошто иначе никакав владалац не може ни на који начин земљом управљати. И Милош је доиста радио као да никакав устав не постоји. А у исто време носио се мишљу да укине „турски устав,“ али није ништа говорио ни о новом уставу ни о начину на који ће се до њега доћи[2]).

Малогоспођинска скупштина 17/IX 1859 послала је кнезу Милошу депутацију с актом у коме се изјављује „у име српског народа“: да се Устав од 1838, који није издат у договору са српским народом и владаоцем, не слаже с правилима унутрашње независне управе која је призната хатишерифом од 1830 год. а утврђена уговором о париском миру 1856 г. и да је његов 17 члан опасан за унутрашњу самосталност и мир земље, да и иначе не одговара духу народа и потреби земаљској и да је жеља народа српског да се измени и ставља се кнезу

[1]) Др. М. Гавриловић: „Исписи из париских архива“ стр. 427.
[2]) Грујић, Записи III, 46.

у дужност да то учини. А 22/IX и. г. Скупштина је тражила да се закон о Народној скупштини измени. Измене су у главном ове: да се Скупштина не мора држати у месту централне управе, него и на другом месту где кнез одреди; да се министар унутрашњих дела (а не „министри“) под којим се пропусти сазвати и држати Скупштина огласи за највећег преступника закона; да чиновници не могу бити бирани за посланике; да се скупштински рад може продужити и више од месец дана ако кнез то одобри (а не и Савет); да ванредна Скупштина може имати и више посланика него обична али не и мање; да кнез сам (без споразума са Саветом и саслушања Скупштине) може закључити скупштинске седнице... На основу ових скупштинских расположења издат је 30/VI 1860 нов закон о Скупштини. Не разликује се много од ранијих закона (5/I и 14/I 1859). Најважније су измене 1) сам кнез, без Савета, може продужити рад Скупштине и више од месец дана и 2) чиновници не могу бити бирани за посланике.

Пре овога закона кнез Милош је чинио неке покушаје код Порте за појачање свога положаја. Порта је признала кнеза Михаила за будућег наследника кнезу Милошу, али не и право наследства у породици Обреновића. Кнез је послао 7/V 1860 једну депутацију у Цариград и тражио од Порте: *1) Право наслеђа у својој породици; 2) уклањање Турака из вароши; 3) право народа да сам себи изради устав, јер је онај од 1838 пун противречности и несагласности. Нарочито је рђав 17 члан,* јер се њиме пориче аутономија коју устав иначе признаје Србији. Порта је била одлучно противна 1 и 3 захтеву а 2 је хтела да изигра. Кнез је био принуђен да одазове депутацију из Цариграда.

За време друге владе кнеза Милоша изишле су две књижице које говоре о уставним питањима. У првој која се зове *Законитост*[1]) критикује се устав од 1838. У њој се вели да тај устав „садржи многа виша начела која су свуда у напредном свету усвојена“. Али у њему нема „довољно јемства за законитост“. Он је од наше земље начинио плаховито огњиште дугих неисцрпљивих борби“...

[1]) Београд, 1860. Шифра пишчева: Теразије.

Улазећи у критику појединих одредаба писац налази да није корисно што се у чл. 30, 31, 32, 33, 36, 37 и 39 налазе појединости о организацији судова и поступку судском, јер је то подложно промени, а устав се не може често мењати. И тако „није могућан никакав напредак“ и морају се жртвовати због устава многе корисне реформе. Исти је случај и са уставним одредбама о административној подели Србије (чл. 61—65 устава).

Кнез дели законодавну власт са Саветом. Али су границе између ове две власти неограђене а противуречности многобројне, те само изазивају сукоб. — Кнез поставља и унапређује чиновнике а Савет им одређује награде а то значи да их он и унапређује! — Савет по чл. 13 спрема законе и подноси кнезу, али није одређено чије решење и кад добија силу закона. Савет спрема годишње буџете прихода и расхода, а с друге стране он одобрава употребу сваке специјалне буџетске позиције (чл. 12). — Он прегледа рачуне министрима (чл. 15), али се нигде не изриче министарска одговорност. — Министри заседавају у Савету (чл. 16), али се не види да ли имају право гласа или само објашњења. — Најгори је чл. 17, по коме саветници не могу бити збачени док се њихова кривица код Високе порте не докаже. Показало се у току 20 година да су права народа остала незаштићена у борби ове две врховне власти „саревњиве, непокретне, слободне да тумаче па и газе свака по својој вољи устав.“ Овај 17 члан „уздиже саветнике над законима земаљским.“ Закон о устројству Државног савета од 27/IV 1839 само је својим противуречностима „још већма изоштрио борбу власти које је устав једно другој на супрот ставио“. На пр. док устав оставља кнезу право постављања саветника (чл. 8), устројство Савета условљава ово постављење предлогом Савета (чл. 3). Како је у том погледу у уставу празнина, овим устројством Савет „добија право сам се собом рекрутирати“. По чл. 16 устава ми-

нистри *„само докле испуњавају своју дужност заседавају у Савету“* што по стварном смислу речи значи да не би могли бити из Савета, док по чл. 6 устројства имају у Савету и право гласа и по отступању с министарства долазе у Савет а на њихово место поставља се за министра други саветник. Тиме Савет дели с кнезом и извршну власт, и *„сви пак заједно образују олигархију какву историја нигде не памти“* . . .

То је устројство замењено законом о Државном савету од 3/V 1858, но ни њиме нису отклоњени сукоби између власти и ако су попуњене неке празнине устава.

Писац тражи да су нам „судови независни, судије безбедне“. И да се установи министарска одговорност. Штампа да буде слободна, али би је требало ограничити нарочитим законом и кауцијом. Народна скупштина не треба да се узвиси над законом и зато треба да постоји одговорност и претседника Скупштине и њених опуномоћених потписника „за сваки изван закона учињени акт“.

У другој књижици, *Реформе у Србији*[1]) тврди се да је Државни савет „сенка која често прикаже по кога великаша, а нигда не беше на својим сопственим ногама. Место да буде тело законодавно, он беше свагда нечије оружје“. Зато треба да Савет буде чисто *законодавно тело*, а да му отпадне дужност да „сарађује и потпомаже кнеза“. Лични састав Савета треба боље одредити, јер је Устав у том погледу неодређен. — Владаоцу не треба одрицати право да распушти Скупштину, јер ако је она у опозицији а владалац је не може распустити, то је онда буна! — Треба да министри могу доћи у Скупштину и кад их она не позове. — Беспримерно је да се земља не може ни на шта обвезати док се Скупштини потреба не докаже. — Излишне су и одредбе чл. 7 и 10 закона о Народној скупштини, јер је у чл. 5 речено „да Скупштина може чинити предлоге о свему ономе што корист земаљска изискује.“ — Чл. 6, 8 и 9 истог закона не заслужује хвалу. — Чл. 11, по коме Скупштина сме тужити чиновнике, не слаже се

[1]) Београд, 1860.

с појмом министарске одговорности. — Треба законодавство (законе грађанске, административне итд.) оставити кнезу и Савету, а виша општенародна питања (о данку, о отуђењу земаљских добара, задуживању земље итд.) још и Скупштини. На тај начин Скупштина би долазила у помоћ Савету и кнезу као трећа политичка установа.

*

Кнез Милош је умро 14/IX 1860 а на престо је дошао његов син Михаило. Он је објавио да је „закон највиша воља у Србији, којој се сваки без разлике мора покорити“.

20/X 1860 издат је закон о наслеђу кнежевског престола и он има уставан карактер[1]). По томе закону престо наслеђују прворођена деца у правој линији, а кад се та линија угаси, онда прворођена деца у побочној линији. Ако прворођена деца не би била, због душевних и других особина, способна за владу, кнез у споразуму са Саветом и Скупштином одређује другог члана из породице који је, по закону, на реду. — До 18 година наследника престола издржава кнез, а кад наврши 18 година одређује му се апанажа, о којој ће се донети закон. — Ако је наследник малолетан кад дође на престо, Скупштина у року од месец дана бира три намесника између министара, саветника и чланова Касације и Апелације. Ако намесништво има да траје више година, намесници се бирају сваке три године. Иста лица не могу бити изабрана двапут узастопце. Док се намесништво не изабере, намесничку дужност врше: претседник Државног савета, министар правде и претседник Касације (Чл. 12). Ако један намесник умре или се разболи и постане неспособан да врши дужност, два друга намесника до састанка Скупштине бирају трећега. — Ако кнез умре без наследника престола, Народна Скупштина се

[1]) 28/III 1859 Савет је усвојио одлуку Светоандрејске скупштине да кнез не може ићи никуд из Србије на дуже време без сагласности са Саветом и Скупштином. То је решење укинуто 16/VII1 1861. — 26/IX и. г. објављена је слобода сваковрсног рада свим грађанима Србије без разлике вероисповести.

састаје најдаље за месец дана и бира за наследног кнеза „онога Србина у коме народ буде имао највише поверења“. О томе се прокламацијом извештава народ а преко изабраног кнеза Порта. Док се не изабере нов кнез, земљом управља намесништво предвиђено у 12 чл.

Сјесени 1860 г. рађен је један пројекат устава, али није довршен[1]). Стране силе саветовале су кнеза да не издаје цео устав, јер то не би могао урадити без одобрења Портина. А Порта не одустаје од захтева да тај устав буде опет у форми хатишерифа.

Никола Христић каже о томе у својим мемоарима: „Кнез Михаило, са својом владом, озбиљно се бавио мишљу да се изда нов устав. Но ова намера није се могла остварити. У Паризу и Петрограду, где смо ову намеру изнели, дат нам је савет, да нов устав у правоме облику не издајемо, јер би тиме могли изазвати против себе Порту, а прилике онога времена налагале су да због овога с њоме не долазимо у сукоб. Уместо тога могли бисмо издавати поједине основне законе, без обзира на доондашњи турски устав, који бисмо на тај начин ништавним учинили.“

И Јован Ристић тврди да је кнез Михаило дао мисију Јовану Мариновићу да испита расположење гарантних дворова: да ли би се могло вратити Србији право да се земља независно од отоманске Порте конституише и да сама себи устав даје. Мариновић га је обавестио да му гарантне силе саветују да земљу уређује путем специјалних закона[2]).

И кнез је послушао тај савет.

Поменути нацрт устава има 40 чланова и састоји се из пет одељака: општи део, о кнезу, о Савету, о Скупштини, и о судовима и досуђивању правде. У првом делу Србија се проглашује за монархичну целину, под сузеренством Порте, с кнезом наследником у мушкој линији по праву прворођења. Женске и њихово потомство искључују се. — Власти су сједињене у кнезу и истичу из

[1]) Према мишљењу г. Илије А. Пржића, који је тај нацрт објавио, њега је радила једна комисија у којој су били бечки адвокат Стојаковић, Јован Мариновић, Коста Цукић, Имбро Ткалац, Данило Медаковић и Милоје Лешјанин. (Архив за правне и друштвене науке књ. IX (XXVI) бр. 1 од 1924 год.).

[2]) Јован Ристић, Једно намесништво, Београд 1894, стр. 37.

њега, но законодавну власт кнез врши са Саветом и Скупштином на начин прописан у овом уставу. — Лична слобода и законом добивена права осигуравају се. Нико не може бити затворен без решења надлежне власти, осим ако се на делу ухвати, нити од свог приватног добра отргнут, нити се друкчије судити и казнити него што закон прописује. Ни у приватни дом не може се ући, сем у случајевима које закон предвиђа и начином како закон наређује. — Сви су Срби пред законом једнаки и сви имају једнако право на државну службу. — Вероисповести су слободне. — Сопственост је неповредна. Држава може за опште потребе експроприсати приватна имања уз праведну накнаду, по процени. — Конфискације добара не може бити. — Кулук се укида, сем за путове, мостове и канале за општу корист. — Данак плаћају сви према имању и могућности. И сви служе у редовној и народној војсци.

II. Кнежева је личност неприкосновена. Он никоме не одговара. — У њему је врховна власт. — Он заповеда свом војском, поставља све чиновнике; дели награде и одличја. — Он потврђује законе и наређује обнародовање, извршење и примену закона, али не може променити ни ограничити никакав закон. — Он може одрећи потврду каквом закону. — Њему припада право помиловања. — Заједно са Саветом он ствара и укида јавна звања и надлештва. — Кнез једини претставља и заступа Србију спрам страних држава, закључује уговоре и прави конвенције и о томе извештава Савет чим околности допусте. Али уговори који би падали на терет земљи или би ограничавали јавна или приватна права немају снаге док их и Савет не одобри. — Кнез поставља и отпушта министре. Они раде у његово име и одговорни су за своја дела. — Тужбу за неверно и несавесно вршење дужности министарске подиже Савет, али са 2/3 гласова. Министрима суди Касација. — Сваки кнежев акт премапотписује министар и прима за њега одговорност. Законе премапотписује министар правде. — Министри имају слободан приступ у седнице Савета и Скупштине и имају права захтевати да буду саслушани.

III. Савет се састоји из најврснијих Срба и има свога претседника. — Саветнике поставља кнез на предлог Министарског савета. — Они су стални и не могу бити пензионисани ако немају 40 година службе или 60 година старости а тада могу и сами тражити пензију и бити пензионисани и без тражења. — Они могу бити уклоњени са својих места само по судској пресуди. — Њих по одобрењу кнеза оптужује министар правде за политичке преступе и неверно и несавесно испуњавање својих дужности. — Савету је дужност: а) да буде чувар права и јавне слободе Србије; б) да издаје, мења, укида и тумачи законе у договору с кнезом; в) да решава питања о данку, о организацији власти и војске, о административном уређењу земље; г) да одређује величину плате за поједина места у државној служби; д) да прегледа и одобрава буџете прихода и расхода државног и отвара министрима нове кредите; ђ) да одобрава уговоре који

би падали на терет земље или задирали у јавна или приватна права земље и грађана. — Само у неопходним случајевима могу министри у тајности извршити какву административну меру сами, на своју одговорност, али никако у судској струци. Но чим околности допусте, дужни су то пред Саветом оправдати и дати томе законску форму. — Закључци Савета вреде кад су у седници 2/3 саветника.

IV. Народна скупштина састоји се из слободно избраних посланика народних. — Избори су посредни. — Посланици се бирају за две скупштине или за 6 година. — Сваки срез и свака окружна варош шаље по једног посланика у Скупштину. Исто тако свештенство из сваке епархије шаље по једног посланика између себе. — Устав и закони о заступништву и наследству кнеза не могу се издавати ни мењати без одобрења Народне скупштине. — Ништа се не може од области српске уступити, продати или у размену дати, нити се Србија може задужити, нити нов непосредни порез разрезати ни стари повисивати, докле и Народна скупштина на то не пристане. — Скупштина има право изјављивати жеље кнезу да се предузму мере или издаду закони, које би, по њеном налажењу, интереси земаљски захтевали. — Њој стоји право прегледати финансијско стање земље, средством једне, из своје средине састављене комисије. — Кнез сазива и распушта Скупштину. — Скупштина се држи сваке треће године, но Кнез може по потреби и ванредну Скупштину сазвати. — Народни посланици не могу ни због садржаја ни због начина своје радње у Скупштини бити одговорни и изложени непријатностима, ако се само са своје стране буду држали у границама своје надлежности и не буду вређали права владаоца и његових органа. — Скупштина се односи управо кнезу.

V. За досуђивање правде постоје у земљи судови, који у име кнеза правду изричу. Они не зависе ни од кога у досуђивању правде и суде само по законима. — Суђење је јавно. Но кад би суд нашао да је у ком случају јавност опасна за јавни ред и морал, оно може бити и тајно. — Преки и изванредни судови не могу се никако установљавати. — Судије су сталне у звањима својим. Но код судија првостепених судова почиње ова сталност тек после годину дана од дана именовања за судију. — Никакав стални судија не може бити збачен ни удаљен са свога места друкчије но пресудом судском. — Судија се не може премештити ни пензионирати противу своје воље. — Но у случају слабости и рђавог владања може се судија збацити, удаљити или пензионирати, кад то Касациони суд реши. — Над свим судовима у Србији стоји Касациони суд.

Уместо овога несуђеног устава, на основу кога је требало израдити поједине законе, кнез је израдио посебне законе, а на устав се имало чекати до бољих прилика. 17/VIII 1862 изишли су нови закони: о Скупштини, о Државном савету, о наслеђу престола који имају карактер уставних закона[1]).

Да не би изгледало да кнез намеће земљи те законе, успело се изазвати у Преображенској скупштини (1861) расположење за њих. Кнез је већ у престоној беседи рекао: „да је дотадашњи закон о Скупштини непотпун, нејасан, самом себи противречан и теретан народу због прекомерно великог броја скупштинара према нашој малој отаџбини". А за закон о уређењу Државног савета рекао је: „да је један од најглавнијих извора оним честим сукобима између Савета и кнеза", и да га треба променити иако нема сад тих сукоба. И сама Скупштина је, на предлог појединих посланика, решила да се предложи промена извесних одредаба у закону о Скупштини, јер је то одговарало кнежевим намерама. Али је Скупштина једногласно одбацила предлог о установљавању министарске одговорности, а за предлог о слободној штампи једногласно је решено да не улази у закон о Скупштини, него да се остави кнезу да расуди: је ли закон о штампи потребан и какав треба да је. — У одговору на престону беседу Скупштина је изјављивала жељу да кнез одреди себи наследника . . .

Новим законом *о наслеђу* дато је право кнезу да тестаментом усвоји кога за сина и наследника. Док Велика народна скупштина, сазвана у законом року не призна тога наследника владали би намесници које Кнез одређује тестаментом, с министрима који су се затекли кад је кнез умро. Ако кнез није тестаментом одредио намеснике или је одредио једног, па тај умре, намесницима постају претседник Савета, министар правде и претседник Касације а потом Велика народна скупштина бира намеснике.

Нов Закон о *Народној скупштини* предвиђа две врсте Скупштине: *обичну* и *велику*. Обичне се држе сваке треће године, а могу и ванредно, кад кнез нађе за потребно. Оне се баве тегобама и потребама народ-

[1]) 9/VIII 1861 пао је предлог у Преображенској скупштини да се стави кнезу на благорасуђење: да ли је и ако је, какав је закон о штампи нужан према потребама нашим и наше земље.

ним и начином отклањања тегоба и задовољавања потреба. Затим, баве се и предметима о којима би Кнез и влада желели чути глас народа. Нарочито ће се народ свагда саслушати о промени кога било краја српске области, повећању данка и промени даначног система и о мењању устава. — Скупштину сазива кнез. Он је може распустити и другу сазвати у року од три месеца. — Велика скупштина има четири пута више посланика него обична. Њу сазивају: кнез за одобрење усвојења престолонаследника; намесништво за избор новог кнеза и одређивање наследника у његову племену; привремено намесништво за избор намесника за време малолетства кнежевог. Ако је кнез болестан али при чистој свести или ће се бавити на страни, он сам одређује намеснике. Кад намесници зову Велику народну скупштину, не могу је спречити да сврши оно ради чега је сазвана. Ако је не сазову у року од месец дана, сазива је Савет. — Скупштина шаље своје решење на извршење Савету. — Место држања Скупштине одређује кнез а кад је намесници сазивају, место одређује Савет. Посланици и даље остају неодговорни за своја мишљења и говоре у Скупштини, ***осим ако би се и у самој Скупштини упустили у она дела која се по кривичном законику сматрају за кажњива.*** Претседника Скупштине који би допустио претресање питања која не долазе у надлежност Скупштине кнез може разрешити и другог поставити. Сем тога, посланик може бити затворен ако се ухвати не само на делу злочина него и ***преступа,*** и нема у том закону одредбе да се накнадно тражи одобрење од Скупштине да посланик остане у затвору. А ако се не ухвати на делу, мора се тражити одобрење за затварање. Посланик се не може затворити ни за дуг док траје Скупштина и три дана пре њеног састанка.

Скупштини се не допушта да своје предлоге подноси у облику израђених пројеката. Забрањено јој је не само да општи ма с ким сем кнеза, министара и Савета него и да прима молбе и жалбе од народа. Она не бира своје чланство, него јој га кнез поставља. Чланике Велике народне скупштине бира сама Скупштина.

Бирачко право имају сви пунолетни Срби, који плаћају данак на имање, рад или приход. Немају тога права војници; они који не могу располагати својим имањем; осуђени за злочин или ма какав преступ или иступ, или који су због тога под кривичном оптужбом; који претњама, новцем и недозвољеним начином раде да буду посланици или повереници и који су продали свој глас; који су под стециштем, док се не докаже пресудом да ли су пали због кривице. За пасивно право тражи се још 30 година старости. — Чиновници не могу бити бирани за посланике. Бирачке спискове састављa Министарство унутрашњих дела а жалбе противу њих решавају окружни начелник и министар унутрашњих дела. — Глас се мора дати лично. Нико не може на два места гласати нити се два избора примити. — Императивни мандат забрањује се. Не сме се под оружјем доћи на изборе и у Скупштину. — Посланици полажу заклетву пред министром унутрашњих дела. — Министри имају слободан приступ у Скупштину и она их мора саслушати кад год захтевају, а може их позвати у седницу да јој даду обавештења, осим ако се ствар тиче државне тајне. — Посланик се може искључити за извесно време из Скупштине због нереда или непристојности. За то треба да гласа $^2/_3$ присутних посланика. Обична Скупштина траје док је кнез не распусти, а Велика народна скупштина прекида састанке чим реши питање ради кога је сазвана. Свако даље саветовање обеју Скупштина забрањено је и беснажно.

За време намесништва није могла бити предложена ни закључена никаква промена устава (Чл. 14).

По закону о Државном савету од 17/VIII 1861[1]) Савет се састојао из 17 чланова (рачунајући и претседника и потпретседника) „из људи који се одликују знањем и искуством у државној служби". Сваки саветник мора имати 35 година, непокретно имање у Србији и десет година јавне и часне службе.

Дужности су Државног савета: а) да доноси, укида, мења и тумачи законе; б) да решава питања о устрој-

[1]) На стр. 142, последњи ред стоји 1862 а треба 1861

ству и преустројству земаљских власти и војске, о оснивању нових звања и административној подели земље; в) да прегледа и решава буџете прихода и расхода и отвара министрима нове кредите и г) да разматра уговоре које би кнез (правитељство) правио са страним државама или приватнима, уколико би падали на терет државе или дирали у јавна права Србије или приватна права грађана. Сва ова решења имају силу кад их кнез потврди. — Кнез има право одрећи потврду предложеном закону. Он обнародује законе и стара се о њихову извршењу. Министри имају право објашњавати закон, но он се тиме не може променити, ограничити, или његово извршење обуставити. — Предлоге могу чинити и кнез Савету и Савет кнезу. — Министри су одговорни и кнезу и Савету за неизвршење закона. — Савет може тражити извешће и објашњење од Главне контроле о годишњим рачунима. — Кнез претставља Србију спрам страних држава, закључује уговоре и прави конвенције. Он о томе извештава Савет чим околности допусте. (О уговорима о којима и Савет решава већ је споменуто). — Саветници су редовни чиновници, плаћени из државне касе. Њих бира и поставља сам кнез указом. Он их може и пензионисати, али их не може уклонити са њихових места без судске пресуде. Намесништво не може пензионисати саветнике без њихове воље, ни попунити празна места, сем привремено, ако их је мање од 11. Претседника и потпретседника Савета поставља кнез на неодређено време и може их сменити. — Саветници нису одговорни за говор и мишљење у Савету. — Не могу бити саветници лица осуђена за злочин или бешчасни преступ и иступ. А не могу бити заједно у Савету сродници у правој линији до трећег степена а у побочној и по браку до другог. — Престолонаследник заседава у Савету кад напуни 18 година, али гласа тек кад има 21 годину. — Саветника (такође и претседника и потпретседника) који је преступио дужност оптужује министар правде највишем суду, а један саветник коцком одређен ислеђује кривицу и спроводи суду. Кнез решава хоће ли се оптужени саветник удаљити од дужности или не. — Савет кажњава дисциплински саветнике, и ако се не поправе, упућује акт

кнезу. За постављање саветских чиновника Савет подноси списак кандидата кнезу. — Министри могу улазити у Савет, али немају права решавања. Савет их мора саслушати кад зажеле. И Савет њих може позвати да даду обавештења, ако то није штетно или опасно по државне интересе. — Кворум је за решавање 11 (рачунајући и претседника), али за важније ствари кнез може тражити и већи кворум. Одлуке се доносе већином гласова. Ако су гласови једнако подељени, одлаже се. А ако се не може очекивати друкчије решење ни при одлагању, сматра се да је предлог одбијен. Пре гласања министри могу узети реч, а саветницима је слободно да се споразумевају пре гласања. Гласање почиње од најмлађег. Наследник престола гласа претпоследњи а претседник Савета последњи.

10/III 1862 издат је закон о централној управи. Главне су његове одредбе: заводи се претседништво министарства и министарски савет. Министара има седам: спољних послова, унутрашњих, правде, просвете, финансија, војни и грађевина. Министарски савет израђује пројекте закона и предлоге од опште важности и упливише на целу земаљску управу. Министри су непосредни органи кнежеви. Он их поставља и мења по своме нахођењу. Нико се не може поставити за министра против своје воље. Министри имају слободан улазак у Савет с правом објашњавања. Кнез место министра може послати комесара да Савету објасни владине предлоге. Отсутне министре замењују други министри или виши чиновници. Министри одговарају за свој рад и Савету и кнезу. О раду Министарског савета води се протокол који потписују сви министри.

1864 године саветник Филип Христић покренуо је у Државном савету питање о министарској одговорности.

То је било поводом једног акта који је 27/I 1864 упутио министар финансија Савету. У њему се тражила промена чл. 8 Закона о буџету у овом смислу: да кредитом за непредвиђене трошкове могу министри сами располагати на одређене сврхе, не тражећи одобрење од кнеза и Савета. Тај акт дат је на реферат саветницима Филипу Христићу и Владиславу Вујовићу. Они су 1/II поднели реферат и сложили се с министром, али су на-

вели да су „у многим и многим случајевима где је пређе овлашћење Савета и кнеза министру нужно било, сада министрима... одрешене руке и потпуна слобода остављена.“ А то је стога што је прокламовано начело о министарској одговорности. Али није довољно само начело, него треба донети и закон о томе. После тога акта Христић је 10/II прочитао један свој говор о томе питању. Закон о министарској одговорности потребан је свакој уставној владавини, јер би без њега она била гора него апсолутна. „Што је неправди било; што се закон газио што се незадовољство рађало; што се до буна долазило; што су владаоци земљу своју остављали; што је тога ради толико несрећа и штета било — свему томе је узрок тај, што је у Србији било уставне владе без одговорности министарске.“ Министри су своја дела „под јапунце својих кнежева турали“ па кад је год до сукоба и потреса долазило, свагда су кнежеви наши одговарали.“ Гарашанин је 17/II прочитао у Савету свој одговор Христићу и одбио његово тврђење о свемогућности министара и о несрећама којима је узрок што није било закона о министарској одговорности. Христићеву беседу назива „неизмереном, неполитичком и штетном по земљу.“ Изгледа да је Савет стао на гледиште Гарашаниново и закон о министарској одговорности није донесен.[1])

На Великогоспођинској скупштини (1864) појединн посланици подносили су извесне политичке предлоге. Београдски посланик Тоша Андрејевић предлагао је да се донесе закон о штампи „сходно духу времена и нашим потребама“. скупштина је решила да остане при одлуци Преображенске Скупштине од 1861 године. Предлог млавског посланика Хаџи Стефана о издавању закона о *министарској одговорности* једногласно је одбијен у Скупштини, „пошто су постојеће о том одредбе закона сасвим довољне“.

У трећој Скупштини, која је 1867 бирана под владом кнеза Михаила, (Михољској) за питање *министарске одговорности* заинтересовало се више посланика. Посланици два округа (јагодинског и црногорског) и среза рамског и вароши Смедерева и Пожаревца поднели су 11/II предлог да министри одговарају и кнезу и *Скупштини*, као и остали чиновници. У скупштинском одбору тај је предлог пропао свега са два гласа, па га ни Скупштина није усвојила. Пропао је и предлог јагодинских посланика проте Јована Јовановића и др. и Александра Николајевића пожаревачког посланика: да Народна скупштина сама бира себи часништво и да чиновници просветне, судске и финансијске струке могу бити бирани за народне посланике. Пропао је и предлог проте Јована Јовановића посланика вароши Јагодине и др.: да се и Народној скупштини дâ један део законодавне власти. Са четири гласа пропао је и предлог београдског посланика Арсе Лукића: да се укине из закона о Народној скупштини други део чл. 12 (који предвиђа да народни посланници одговарају „ако би се на Скупштини упустили у она дела која се по казнителном закону сматрају за казнима“). Предлог проте Јована Јовановића и др.: да се изда закон о слободној штампи решен је као и 1861 год.: да се то остави увиђавности кнежевој. Једино је добро прошао предлог Александра Николајевића: да се заведе *порота* за паљевине, разбојништва и убиства. Тај је предлог Скупштина послала влади на разматрање.

На Михољској скупштини поднео је прота Јован Јовановић, као члан адресног одбора, засебну адресу за коју је Скупштина већином гласова решила да се не чита на скупштинској седници. У тој адреси прота напомиње да није добро што су избори за Малогоспођинску скупштину покварени и вршени други из којих су искључени чиновници. Замера што је „несагласно са смислом закона Светоандрејске скупштине Малогоспођинска скупштина решила да се Народна скупштина састаје тек у три године једанпут; да чиновници не могу бити посланици; да Скупштина не бира своје секретаре, него да их влада поставља. Тиме је веома смањен значај Народне скупштине. И то мало скупштинске важности ослабљено је решењем Преображенске скупштине, јер Скупштина не може бирати претседника, него га

[1]) Државна архива, Акта Државног савета од 1864, бр. 106, 149 и 162.

влада поставља. Заводи се да народни посланици кривично одговарају за своје говоре у Скупштини. Прота жели да се Народној скупштини одреди у законодавству део власти који јој припада по жељи народа, по духу уставног живота и по смислу начела и закона Светоандрејске скупштине. Налази да би требало дати земљи „потпун и ваљан устав, у коме би се начисто одредио делокруг законодавне, извршне и судске власти.“ У устав би требало да уђе право грађана да туже државне чиновнике за злоупотребу власти; слобода збора; независност судова; буџетско право. Скупштина да се држи сваке године, да сама бира претседника и секретаре, да буде чинилац законодавне власти; да у њу могу бити изабрани просветни, финансиски и судски чиновници. Да се уведе и законски уреди министарска одговорност; да се заведе порота за веће преступе и злочине; да се обезбеди општинска самоуправа; да се народна војска одвоји од полициске власти и стави под управу војног министарства: да се у све гране јавног живота уведе што већа јавност, што већи поредак; што већа сигурност. Да се обрати већа пажња на материјално благостање земље. Излаже неке тачке свога економског програма. — Он је поднео и предлоге да се укине цензура и да штампарске кривице суде редовни судови и да се Скупштина држи сваке године у Београду.

Пред крај свог живота Кнез Михаило је поверио израду једног устава Радивоју Милојковићу, који је тада био претседник Апелације. Пројекат тога устава налази се у Државној архиви.[1]) Ни у мемоарима Христићевим, ни на рукопису тога пројекта није означено кад је израђиван. Г. Пржић мисли да је то било у првој половини 1868 г. (између фебруара и марта). Међутим, Димитрије Црнобарац у својим Мемоарима помиње да је тај пројекат имао у рукама 1/II и. г. Пројекат је врло опширан и има десет одељака и 223 члана. На рукопису има поправака и допуна означених шифрама, као и пребрисаних текстова.

[1]) I. Ил. А. Пржић штампао га је у Архиву за правне и државне науке књ. XI (XXVIII), бр. 3—4, 1925 год.

Пројект устава од 1868 год.

1. Србија је уставна наследна монархија. Кнез је поглавар државе и његова је личност неприкосновена и неодговорна. — Он потврђује и обнародује све земаљске законе, који без тога не могу важити; поставља све чиновнике и врши врховни надзор над свима властима; врховни је заповедник „све земаљске силе“; заступа земљу у страним односима и закључује уговоре са страним државама. — Кад је ван земље, поверава заступништво једном лицу или више њима. — Наслеђује га мушко потомство из законитог брака по праву прворођена и то најпре у правој линији, па по угашењу те линије и у побочној линији по праву прворођења. Ако нема у племену Обреновића мушких потомака, кнез може усвојити кога за сина, али само Србина православне вере. Ако то кнез не би учинио, Народна скупштина бира кнеза. — Кнез је пунолетан кад наврши 18 година. Полаже заклетву. (Стоји напомена: да текст заклетве уђе у устав). — Кад је престолонаследник малолетан, издржава га кнез; кад постане пунолетан, одређује му се (по могућству законом) издржавање из државне касе...

Кад је кнез малолетан, или привремено неспособан за владу, или умре без наследника, Србијом управља намесништво. У првом и другом случају намесник је најближи крвни сродник кнежев који има 21 годину. Он у првом случају (малолетство кнежево) ступа одмах у дужност намесника, а у другом (неспособност) министри су дужни најдаље у року од месец дана сазвати оба дома Народне скупштине у заједничку седницу, и ако се утврди потреба намесништва, **најближи крвни сродник постаје одмах намесник.** Ако нема таквог сродника, или кад кнез умре без наследника, кнежевска власт припада привременом намесништву (претседник Државног савета, министар правде и претседник Касације). Ови намесници не могу мењати министре и саветнике и дужни су сазвати Скупштину у року од месец дана. Ако неко од њих умре, остали намесници у споразуму с Државним саветом одређују друго лице у намесништво. Скупштина и Савет бирају заједно намеснике (у случају малолетства и неспособности кнежеве а кад нема крвног сродника), а ако је кнез умро без наследника, онда бирају новог кнеза, који објављује то народу прокламацијом и извештава Порту о томе. — Изабрано намесништво састоји се из три лица а само министри, саветници и судије највиших судова могу бити намесници. Они се бирају на три године, ако намесништво има да траје више од пет година; до пет година бирају се на цело време. — За време намесништва не може се ништа у уставу мењати. — Сва три лица не могу се двапут узастопце бирати за намеснике, него се бар један мора променити у другом избору. — Сродници ма ког степена по крви у правој линији не могу заједно бити намесници; у побочној линији до четвртог степена, а по тазбини до другога, закључно. Намесници полажу заклетву пред оба дома Народне скупштине и митрополитом, и

објављују прокламацијом своје ступање на власт. Привремени намесници имају плату свога чина; стални деле једну петину кнежеве цивилне листе. Намесништво престаје чим кнез постане пунолетан, или чим Државни савет и Народна скупштина у заједничкој седници нађу да је престала кнежева неспособност. **Они то могу сами решити и нико их не може у томе спречити.** — Намесници у сагласности са Државним саветом одређују два тутора малолетном кнезу ако је жива кнегиња-мати; иначе одређују тројицу. Тутори у споразуму с кнегињом одређују васпитача кнезу. — Намесници не могу бити тутори.

II. Српско грађанство добива се: рођењем од српских грађана; природњењем после три године пунолетства и поштена живота у Србији а с одобрењем кнежевим удајом за српског грађанина. А губи се: ступањем у туђе поданство, службом или пензијом примљеном од туђе владе а без одобрења српске владе; кад се четири године проведе на страни без одобрења српске владе. Право српског грађанства може бити ограничено или изгубљено само по пропису закона.

Сви су Срби пред законом равни и имају једнака права на сва звања. — Слобода лична и право (у оригиналу стоји: слобода) сопствености признаје се и подлежи само законом прописаном ограничењу. — Нико не може бити осуђен без саслушања и док није законим начином позван да се брани, нити затворен, сем случајева које закон предвиђа. — Обиталиште је неприкосновено и претрес се може вршити само у случајевима које закон одређује и начином како закон прописује. — Конфискације имања не може бити. — Експропријације може бити само на основу закона, уз потпуну накнаду и за државне и друге јавне сврхе. О томе решавају кнез и Савет. Ако сопственик није задовољан накнадом, може се жалити суду. — Слобода вере и савести обезбеђена је, али се верозаконски обреди морају вршити према прописима закона а прописи вере не могу никоме послужити да се ослободи својих грађанских закона. — **Сваки има право да без претходног одобрења власти каже слободно своју мисао: речима, писмено, штампом или у виду ликова,** али саображавајући се прописима закона који ће се издати. — Сваки Србин има право жалити се на противзаконе поступке власти, а ако виша власт нађе жалбу неоснованом, извештава о томе жалитеља.[1]) — Сви Срби, сем оних које закон ослобођава, дужни су служити војску, и сви, сем кнеза и престолонаследника, плаћају данак и друге терете и ови се распоређују по једнаким основима за све. — Сваки Србин,

[1]) Код ове тачке стоји у загради: ако жалитељ није задовољан решењем надлежног министра, може написати жалбу Народној скупштини а она може ту жалбу послати кнезу на правичну призрење. А слободно је свакоме да своју жалбу и непосредно кнезу поднесе. А после заграде стоји напомена: Ово не би имало добре последице. С. Р.

пошто испуни војне и друге обавезе спрам државе и приватних лица, може иступити из српског поданства.

III. Народна Скупштина се дели у два дома: стални и изборни. Они су једнаки у правима и раде у исто време и у истом месту.

Стални дом састављају: сви пунолетни кнежевићи; сви чланови Државног савета; митрополит и владике; претседници: Касационог суда, Главне контроле и Апелационог суда; ректори: Велике школе и Богословије; три члана Касације и два Апелације, које изберу опште седнице ових судова; управитељ Београда и пет окружних начелника, три пуковника (или потпуковника), три претседника првостепених судова и пет окружних протојереја, које кнез постави; и два професора Велике школе, које професори изаберу. — Сви чланови Сталног дома који по положају долазе задржавају своја места докле год су у тим звањима; они које кнез постави или су изборoм одређени остају у Сталном дому три године. Претседника Сталном дому поставља кнез сваке године а за потпретседника кнез поставља једнога од тројице које му Стални дом предложи. Избор ове тројице врши се апсолутном већином гласова, а при трећем гласању важи и релативна већина.

Изборни дом састављају посланици које народ слободно бира. Претседника и потпретседника поставља кнез од четворице кандидата изабраних на начин како се бирају кандидати за потпретседника Сталног дома. — Секретаре бира Изборни дом, из своје средине, или од чиновника из места у коме се држи Скупштина.

Свака окружна варош и срез бирају за себе посланика. И друге вароши које имају 2000 пореских глава бирају засе посланика. Ако вароши и срезови имају још више од по 1000 пореских глава бирају још по једног посланика. У варошима које засебно бирају посланика избор је непосредан; у срезовима посредан. На сваких 25 гласова долази по један повереник. — Право бирања има сваки пунолетан Србин који плаћа најмање један цесарски дукат данка на имање, рад или приход. — Немају бирачко право: војници стајаће војске ма кога чина; они који су под старатељством; који су због злочинства или бешчасног преступа осуђени, док не буду повраћени у пређашње стање, или су због тога стављени под суд и суд решио да томе има места, или су због тих дела ослобођени из недостатка доказа; слуге, калфе, шегрти или они који плаћају бећарски данак; они за које се докаже да су претњом, митом, обећањем или другим незаконитим начином агитовали за себе или другога, или продали свој глас. Ако они буду за то пресудом осуђени, губе права бирачка за десет година а у случају поврата засвагда. — За посланике могу бити изабрани бирачи који имају 30 година, плаћају два цес. дуката данка и који знају читати и писати.

На избор се не сме доћи с оружјем. Ред одржава претседник суда онога места где се избор врши. Он је и претседник би-

рачког одбора, а изборна скупштина бира још три за купљење гласова и једног деловођу. О праву бирачком решава општински суд,[1]) а искључени се може жалити првостепеном суду. О квалификацијама народног посланика и о поступку при изборима и уредности пуномоћија решава сама Народна скупштина. Пуномоћија потписују претседник и деловођа изборне скупштине, у варошима одборници а у срезовима по један повереник из сваког села.[2]) При избору се глас даје лично и само у једном месту.

Посланици су дужни одређеног дана бити у месту где се држи Скупштина, ићи у сваку седницу и не удаљавати се из места без одобрења. **Сви морају живети у Србији,** али не и у месту где су бирани. Сваки посланик **дужан је примити се избора,** сем ако је болестан и на дуже време за посао неспособан, што се мора доказати лекарском сведоџбом; ако би било несумњиво да ће имати велику штету у послу; ако је прешао 60 година, и ако је три пута **био изабран за посланика и примио се.** — Нико не може бити посланик за више вароши или срезова, али може бити биран и изабран на више места. — Чланови Сталног дома не могу бити бирани за народне посланике. — Забрањује се императивни мандат, јер су народни посланици претставници целог народа. — Државном чиновнику и општинском званичнику који би били изабрани за посланике не може се одбити молба за потребно отсуство. — **Посланици се бирају на три године, но сваке године иступа по једна трећина.** То бива коцком. Они који су тако иступили могу одмах бити поново изабрани. Изабрани посланик губи мандат ако наступи који од случајева у којима се губи бирачко право, или ако се прими плаћене државне службе или ако кнез распусти Скупштину. У ова два последња случаја он може опет бити биран. Заседавање у Сталном дому бива по рангу: после претседника и потпретседника — књежевићи; па митрополит и владике, чланови Државног савета; претседници највиших судова; чланови Касације и пуковници; чланови Апелације, потпуковници и окружни начелници; ректори Велике школе и Богословије; претседници првостепених судова и професори Велике школе; окружни протојереји. А у Изборном дому после претседника и потпретседника седе чланови по реду како извуку коцку, која се вуче сваке године. За оне који нису присутни вуче коцку претседник Скупштине.

2. **Законодавну власт врши кнез са Саветом и Скупштином. Без сагласности законодавног тела никакав се закон не може издати, укинути, изменити или протумачити.** Али то тело нема право законодавне иницијативе у погледу формалних пројеката. Оно може само предложити кнезу да се какав закон изда, измени

[1]) Под заградом стоји: Изборна скупштина.

[1]) Под заградом стоји: да за Стални дом дају пуномоћије тела која бирају, за оне које кнез поставља шаље се указ, а за оне који долазе по положају влада шаље списак.

или допуни. А формални пројекти долазе од кнеза. Законодавно тело ради само предмете који су уставом одређени или које му кнез упути. Наредбе за извршење закона издаје сам кнез и у њима се мора означити закон који се извршује. У обнародовању закона мора се навести да је издат у сагласности са законодавним телом.

Само у случају кад захтева опште добро и сигурност земље или кад је јавни ред у великој опасности а Скупштина није на окупу, кнез може, у сагласности са Државним саветом и са премапотписом свих министара, издавати законе у виду наредаба, али оне не смеју бити противне уставу. Чим престане опасност, оне се морају опозвати. Ако се Скупштина састане, морају јој се те наредбе саопштити и ако их она не одобри, оне се укидају. У издавању тих наредаба мора се позвати на члан устава који даје та овлашћења. — Само Скупштина решава о томе да ли је њено учешће у доношењу закона било „довољно испуњено". Она је дужна да узме у саветовање предмете које јој влада пошље, а нарочито буџет. — Влада може повући сваки свој предлог Скупштини док не буде коначно решен. — Ако Скупштина одбаци какав пројекат или у њему учини измене, мора то образложити. — Ако влада усвоји измене које Скупштина предложи, она може пројекат с другим изменама послати Скупштини и захтевати безусловно примање или одбацивање. Одбачен пројекат може се само с новим изменама послати истој Скупштини а непромењен само идућој.

Без одобрења Народне скупштине никакав данак или прирез не може се установити ни постојећи променити, нити се без њене сагласности извршити уговор који повлачи издатке из државне касе или промену закона, нити отуђити неки део српске области или какво право српске владе, нити начинити какав зајам.

Скупштина одобрава и буџет. Ако у њему учини какве уштеде, мора их образложити и тачно означити предмете на којима се може уштедити без штете за државне циљеве. **Одобрење буџета не може Скупштина условљавати ничим другим што се на њ не односи.** Ако Скупштина и по датом јој објашњењу не одобри буџет, или буде распуштена пре него што га одобри, кнез може са премапотписом свих министара продужити стари буџет још за једну годину, изостављајући суме које су одређене за извесне циљеве већ постигнуте. То важи и за купљење данка. А и зајам се може начинити таквом кнежевом наредбом, ако је немогућно звати редовну или ванредну Скупштину, али се то мора саопштити првој редовној Скупштини и показати зашто је потрошен тај издатак.

За одбијање буџета потребно је да су у једноме, ма коме дому две трећине гласова биле против буџета.

Установљава се резервна каса за непредвиђене трошкове и одређује се у буџету сума која ће се уносити у ту касу.

Скупштина има права да подноси кнезу изјаве и жеље о земаљским делима и потребама и о злоупотребама власти и

чиновника, као и да тражи да се чиновници због злоупотреба и немарности казне. А може се жалити и против министара за невршење закона. — Скупштина може примати жалбе појединих грађана, али не и жалитеље.

Закључци Скупштине који се односе на државне послове добијају важност кад их кнез изречно потврди. На предлоге Скупштине даје кнез одговоре по могућству у првоме сазиву. — По кнежевом одобрењу Скупштина може одредити одбор који ће у времену између једне и друге Скупштине спремати послове и извршивати скупштинске одлуке које су добиле кнежеву потврду.

Министри имају приступ у седнице скупштинске и саветске и учествовати у претресу каквог предмета. Они могу говорити и пошто се претрес заврши. Кнез може да постави и комесара место министра или уз министре ради обављештавања Савета и Скупштине и ти комесари имају тада иста права као и министри. Но ни једни ни други не могу гласати ако нису посланици или саветници.

Посланици и саветници не одговарају за глас који даду. Али их претседник може опоменути, па им после и говор забранити ако би се удаљили од предмета дискусије, или изазвали незадовољство Скупштине, или вређали личности. А ако би нападали на кнеза и његову породицу, Скупштину или њене чланове или би говор садржавао увреду и клевету **буди против кога**, претседник ће бити дужан прекинути седницу а у идућој седници решиће се да се дотични посланик на извесно време или засвагда лиши права да се може кандидовати за посланика.

Ако би такви изрази „сачињавали по кривичном законику какво злочинство или преступљење" то може посланик, без обзира на скупштинску одлуку по тој кривици, бити оптужен пред редовним судом.[1])

Народни посланици откад су изабрани (или именовани) па за време скупштинских седница не могу бити затворени ни предани суду, осим кад се ухвате на делу злочина или преступа. Али се Скупштина одмах о томе извештава да реши: има ли места стављању под суд или не. Дотле се никакав даљи испит не може вршити над затвореним посланицима.

3. Скупштина се држи сваке године, а за важне и хитне послове може бити и ванредно сазвана. Кнез сазива и отвара Скупштину и закључује њене седнице сам или преко опуномоћеног комесара. Он одређује време и место држања седница. Он може одложити Скупштину, али најдуже на шест месеци.[2]) Он може и распустити Скупштину, али се нови избори морају одредити у року од четири (два) месеца, а нова Скупштина састати најдаље шест (три) месеца од дана распуштања претходне Скупштине. Без кнежевог позива посланици се не могу скупити у Скупштину нити остати сакупљени пошто је Скупштина закључена, одложена или распуштена.

[1]) Под заградом су обележене казне над таквим посланицима. Њих изриче сваки дом над својим члановима. Осуђени може тражити помиловање од кнеза.

[2]) Под заградом стоји: три.

Скупштина и Државни савет раде одвојено једно од другога, осим случаја: кад се престолонаследник усваја, или решава да је због стања кнеза нужно намесништво, или се бирају намесници или кнез, или се решава о престанку намесништва. Тада се састају оба дома и заједно решавају као једно тело. Одлуке се доносе већином гласова.

Влада подноси своје предлоге било једном било другом дому. Само предлози о издацима иду најпре Скупштини. — Оба тела могу изабрати одборе за проучавање предлога. Њима је влада дужна дати потребна објашњења. — Они не могу поднети извештај својим домовима пре него што саслушају владиног комесара.

Седнице оба тела (дома) пуноважне су кад присуствују 2/3 чланова. А за пуноважну одлуку потребна је апсолутна већина присутних. Али ако се домови не сложе међу собом о једном предлогу, потребно је да бар у једном дому буде 2/3 гласова против предлога, па да се он одбаци. И буџет се не може одбацити се мање од 2/3 гласова. — Гласа се седењем и устајањем или поименично. Глас се може дати само лично. Ако се гласови подједнако поделе, гласа се поново у идућој седници. А тада, при једнакој подели, решава она страна на којој је претседник. Ако се тражи само мишљење, онда га дају и већина и мањина. — Скупштина шаље Савету и Савет Скупштини пројекте и предлоге са својим примедбама. Ако се не сложе у мишљењу, сваки дом бира одбор од подједнаког броја чланова и они се заједно са претседницима оба дома саветују о предмету а извештавају своје домове. Ако се домови опет не сложе, а ствар се тиче закона или буџета, треба да бар у једном дому 2/3 чланова гласају против, па да се закон одбаци.

И Скупштина и Савет стоје у непосредном саобраћају само са Министарским саветом. — Седнице су оба дома јавне, али постају тајне ако тражи претседник, министар или комесар. Ако три члана дотичног дома траже, слушаоци се морају удаљити и ако се тој тројици придружи још бар 1/3 чланова, седница се оглашује за тајну. — Протоколи рада штампају се ако сами домови не реше да се не штампају. — Ред у седницама и целој згради одржавају претседници домова. — Нико не може оружан доћи на седницу. Посланици који живе ван места Скупштине добивају путни и дневни трошак који ће се одредити законом.

IV Држава може имати свога имања. Оно се не може отуђити, нити оно или приходи с њега заложити, нити се теретима оптеретити без одобрења законодавнога тела. Али ако имање не прелази вредност од 500 дуката ћес., оно може бити отуђено на предлог Министарског савета, по сагласности Државног савета и одобрењу кнеза. — Државним имањем управља министар финансија. Народној скупштини има се свагда на њено захтевање

показати: шта је отуђено од државног имања, шта је за то добивено и шта је с тим добивеним учињено.

И кнез може имати своје приватно имање и он с њим слободно располаже. Кнезу се даје дворац на бесплатно уживање, а трошкове око одржавања сноси кнез. При ступању на престо кнезу се одређује од стране законодавног тела једна сума новаца годишње за све време владе, и она му се као цивилна листа месечно исплаћује. Ова се цивилна листа не може смањити без кнежевог пристанка ни повећати без пристанка законодавног тела.[1]) — По смрти кнежевој његов наследник прима исту цивилну листу до састанка прве редовне Скупштине. Књегиња удовица има за цело време живота пензију из државне касе према имућности, броју деце и другим обзирима.

V. Врховна је управа Министарски савет, чијег претседника поставља кнез. Стоји непосредно под кнезом, који и поставља и отпушта министре. Министри су одговорни кнезу (и законодавном телу) и премапотписују сваки акт кнежев. — Законодавно тело може се жалити кнезу на министра који погази закон, а за гажење устава може га оптужити државном суду.

Државни савет дели се по потреби на више одељења. Он има ове дужности: 1) да даје влади мишљење о државним пословима; 2) да израђује законске предлоге на основима које му влада означи; 3) да у спорним управним предметима решава по жалбама на министарска решења; 4) да решава сукобе између административних власти; 5) да решава о стављању под суд чиновника (сем судија). — Саветници морају имати 35 година, 10 година државне службе и непокретно имање у Србији. — Чиновници су одговорни за своја дела. — Судије се могу дати под редован суд по одобрењу Касације. — Без пресуде редовног суда не може ниједан чиновник бити лишен звања, али може бити отпуштен из државне службе ако не врши дужност, или се влада рђаво или је осуђен за просто зло дело. Чиновнике отпушта Државни савет а судије Касациони суд. — Судије се не могу премештати у другу струку без своје воље, а остали чиновници могу, али без губитка систематске плате. Чиновници имају право на пензију. Министри и старешине надлештва (и судови) имају права дисциплинарне казне над потчињеним чиновницима.

VI. Има више степена судова. Они су независни у изрицању правде. Никаква друга власт не може вршити судске послове, ни судови вршити законодавну и управну власт. — Судови не могу судити чиновницима за њихова званична дела док их њихова надлежна власт не преда суду. — Никоме не може судити ненадлежан суд. — Судије морају имати 25 година а у вишим судовима 30. — Суде три судије, а само за ситније предмете може судити и један судија. — Суђење је јавно, сем где закон наређује тајно („због јавног поретка и благонаравија"). Судије се саветују тајно а пресуда

[1]) У загради забележено: 100.000 талира. Т. Р.

изриче јавно. У пресуди се морају именовати параграфи закона и основи пресуде. — У кривичним делима тежег рода учествоваће и порота, која изриче да ли је оптужени крив. Без те њене одлуке нико не може бити осуђен. Казну одређују судије. — И државни тужилац и оптужени могу изузети неке поротнике. — Поротници се саветују и гласају тајно. — Оптужени има права на браниоца, а у случајевима законом одређеним мора му се одредити бранилац. — Кога порота огласи невиним, не може више бити осуђен за исто дело. — Кнез има права помиловања осуђених, а за политичке кривце може и пре осуде да прекине истрагу и суђење.

VII Признаје се слобода вероисповести. — Без одобрења власти не могу се подизати манастири и оснивати калуђерска друштва. — Кнез врши надзор над свима вероисповестима и све су оне потчињене министру црквених дела а у унутрашњимословима својим надлежним властима. — Сва иностранa преписка духовних власти мора бити поднесена на одобрење министру црквених дела. — Њему се подносе и жалбе против злоупотреба духовних власти. Свештеничка лица, у грађанским односима и у погледу својих имања потчињена су земаљским законима.

Министарство просвете стара се о школама: да се што више подижу и да се по могућству озакони да сва деца походе основне школе. — Све школе и заводи за образовање стоје под надзором државе. — А сви заводи: вероисповедни, за образовање и добротворни стоје под заштитом државе и њихово се имање и приходи не могу употребити на друге сврхе но само на оне које су одређене при установљењу завода. Само кад није могућно то учинити, могу се употребиги и на друге сврхе по саслушању оних који управљају тим заводима.

VIII. Никаква нова општина, ни правно лице не може се установити, нити стара општина поделити, нити више општина спојити у једну без одобрења власти. — Општине су слободне у својој управи (а стоје под надзором државне власти). — Сваки грађанин и свако непокретно добро морају припадати некој општини и сносити општинске терете. Државна добра не плаћају те терете. — Општинско имање и приходи опште правних лица не могу се сматрати као државно имање. Но њихове обвезе не везују државу. — Општине су дужне вршити и државне послове законом одређене. — Варошке и сеоске општине имају различно устројство и управу. — Закон о општинама од 24/III 1866 утврђује се.

IX Законодавно тело може оптужити суду министра који је погазио устав. У сваком дому један нарочити одбор испитује оптужне тачке. Он испитује сведоке дотичног министра и узима од њега писмену одбрану. Оптужени министар може присуствовати седници у којој подноси извештај и давати објашњења.

Државни суд за министре састоји се из 12 чланова Савета и Касационог суда, а образује се на захтев оба дома законодавног тела. Претседник и потпретседник Државног савета не могу ући у састав суда. Коцком се искључи по 1/3 саветника и чла-

нова Касације. Од остале 2/3 оба ова суда и оптужени и Народна скупштина могу искључити подједнак број, те да остане свега 12. Ако они то не изврше, коцком се одређује 12 лица за Државни суд. — Народна скупштина извештава кнеза о оптужби министра, и он се привремено разрешава од министарске дужности. Народна скупштина одређује једно или три лица из своје средине као тужиоце. Тајним гласањем судије бирају једнога између себе за претседника, а другога за иследника, али оба морају бити људи од закона. — Свака власт дужна је послати сва акта која јој тражи Државни суд и саслушати сва лица која означи суд. Чиновници су у том случају разрешени од чувања тајне. — Судије полажу заклетву за овај посао и разрешени су од сваке друге заклетве и чиновничке послушности.

Скупштински тужилачки одбор предаје тужбу писмено. Министар се може бранити и писмено и усмено. Ислеђење се мора свршити најдаље за шест месеци. Министар може узети браниоца из реда чиновничког. — Позив за претрес мора се предати на месец дана раније и тужиоцу и туженоме. Претрес је јаван и усмен. Пресуђивање је тајно, куглицама. При суђењу мора бити најмање 10 судија. За осуду мора тада гласати 7 судија, а ако их је судило 11 или 12 онда 8. Ако се гласови за осуду подједнако поделе, сматра се да је усвојена пресуда она која је блажа за окривљеног.

Државни суд суди по убеђењу, али је дужан држати се прописа кривичног поступка. У пресуди се морају изнети основи оптужбе а у осуди изнети и окарактерисати дела за која се оптужени осуђује. Државни суд изриче казну лишења звања, и тада оптужени не може никад више бити министар, или казну неспособности за државну службу за извесно време или засвагда. Ако је Државни суд нашао да оптужени заслужује и другу казну већу од пет година заточења, он ће у пресуди изрећи да се оптужени преда редовном суду, а суду ће се наредити да поступи по закону. То важи и за накнаду штете држави или приватнима. — Против пресуде Државног суда нема места жалби. — Ислеђење и суђење министрима не престаје одлагањем, закључењем и распуштањем Скупштине, али престаје ако Скупштина већином гласова одустане од тужбе пре претреса. — Право оптужбе министара престаје ако прва Скупштина сазвана после учињеног дела не реши да се министар оптужи, или ако већином гласова одобри то дело. Али грађанска потраживања, државна и приватна, из тих дела застарёвају по одредбама грађанског законика.

Кнез неће никад спречавати оптужбу министра, нити помиловати осуђене министре, осим ако то Скупштина предложи. Оставка и пад министра не спречавају оптужбу и суђење. — Државни суд престаје кад се осуда изрекне а председник се стара о извршењу осуде.

X. Предлог о промени устава може долазити и од кнеза и од Скупштине. За пуноважно решење овог питања у оба дома треба да је присутно 3/4 чланова и да су 2/3 присутних гласали за то, и то у две узастопне Скупштине.

Краљ Милан Обреновић
(1854—1901)

Посланици први пут изабрани полажу заклетву. Ако буду и доцније изабрани, дају само уверење с позивом на прву заклетву. И чиновници полажу заклетву. Војска не полаже заклетву на устав.

Данак остаје исти и тиме и све законске одредбе које нису противне овом уставу, као и сва надлештва.

У случају преке опасности за јавну сигурност могу за неко време (и за нека места) бити обеснажене одредбе о личној слободи, неповредности стана, о слободи штампе и о томе да никоме не може судити ненадлежан суд.

Према мемоарима Димитрија Црнобарца министра просвете и црквених послова, на министарској седници од 31/I 1868 године говорило се о овоме уставном нацрту. Црнобарац је добио 1/II тај нацрт на проучавање од министра правде Рајка Лешјанина. После прочитања он је рекао министру војном Блазнавцу да у нацрту има ствари „које не само нису никакви напредак, него очити назадак и да је позајмљено из првог устава садањег цара Наполеона, који је сам свој устав прилично доцније ублажио, а ми сада на оно његово старо идемо“[1]) Његова је главна замерка уставном нацрту да у њему има одредаба које не треба да улазе у устав: „изборни закон за посланички дом, затим ствари које у регламен домова улазе; о постајању српским сажитељем и губитком овога; о државном и кнежевом имању; да чиновници без пресуде редовног суда не могу свог звања лишени бити; у којима пак случајевима из ове има отпуштен бити; како ће се премештати чиновници; да имају право на пензију; о дисциплинарним казнама над истим чиновницима; који сродници не могу бити у истом суду судије; колико судија при изрицању правде треба да буде; како судије гласају; наређење како у кривичним делима оптужени има право извесни број поротника искључивати и да мораториум може се завести. Даље о црквама, школама и благодетелним заводима; многа наређења о општинама, и како се ове деле на варошке и сеоске, и то бесмислије у § 188 да се уставом потврђује устројство општина од 24 марта 1866 год, — Састав државног суда и његова нека процедура. Што се пак са-

[1]) Мемоари Димитрија Црнобарца. Рукопис Српске крал. академије бр. 7889.

држине његове тиче, он је, што се пројекта закона и омнипотенције кнеза тиче за образац узео садањи Наполеонов устав, ствари врло спречавајуће при решавању пројекта закона, и да Скупштина нема права измене у предложеним пројектима закона; апсурдум у расположењу да један пројекат правленија не може се одбити већ вишином од две трећине гласова, а иначе не каже се, ако ове вишине нема, да ли пројекат силу закона добија, или шта бива. Скупштина нема права иницијативе, на више места и расејано како се кнезу Скупштина може жалити на министре, па тек на концу о државној служби § 149 поставља се разлика између повреда закона за које се може Скупштина кнезу против министара жалити а за повреде устава оптужити министра државном суду, но оба дома морају сагласна бити за оптужење, и тражи се две трећине гласова у сваком дому. Горњи дом, који је назван Стални дом, састоји се из самих чиновника (осим владика и пет прота) и ови су чланови дома док се у овом звању налазе по ком у Стални дом улазе; једни су од ових по праву чланови дома а други су од својих другова по звању изабрани. Тако н.пр. саветници, владике, претседници Касационог и Апелационог суда и ректор Велике школе улазе у дом по праву звања а три члана Касације и три члана Апелације бирају на три године њихови другови, тако и два професора Велике школе а пет окружних начелника, три пуковника, три претседника окружног суда и пет протојереја поставља кнез на три године. За случај да Скупштина умањење каквих расхода предлаже, ако их влада не усвоји, она има право по старом буџету, за једну годину дана, а без одобрења Скупштине владати. Жеље и мишљења о поправкама у управи не могу се друкчије кнезу поднети, већ кад оба дома на то пристану. Уопште и многа друга наређења врло неупутна и цео ток ствари нелогично изложен."

7/II Црнобарац је с кнезом говорио о уставу, и кнез се сложио с њим да није требало уставом потврђивати закон о општинама. О другим тачкама није могао говорити, јер је дошао Блазнавац.

Доцније се Црнобарац вратио на питање устава[1]).

[1]) У рукопису недостаје таб. 26, у коме је почетак о том питању.

Напомиње да претседник владе Никола Христић није ни препоручио кнезу да се приступи решењу уставног питања. О томе је било говора на седници министарској и Христић је изјавио да и онакав устав, какав је у пројекту спремљен, није за нас и да не треба ништа чинити, већ да се скорије донесе закон о подели послова полициских и судских са судском струком. Црнобарац мисли да ни кнез није био расположен да се устав донесе и да ништа од тога неће бити док је уз њега Христић као повереник. — На министарској седници од 15/V Христић је рекао како се кнез љути што је у *Гласнику* земунском изишло како се сада ради у Србији на новом уставу.

*

Кнез Михаило није дочекао да се промени стари турски Устав од 1838 ни да се огласи рат Турцима. Он је убијен у Кошутњаку 29/V 1868. Министар војни Миливоје Блазнавац прогласио је у војсци за кнеза малолетног Милана Обреновића. Велика народна скупштина сазвана 20/VI у Топчидеру одобрила је то проглашење и изабрала за намеснике Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића...

Ова скупштина изјавила је и неке жеље које се тичу промена уставног карактера. Те су жеље:

1) да се Народна скупштина што пре сазове и да се сазива сваке године; 2) да се изда закон о слободи штампе и 3) да се изда закон о министарској одговорности.

IX.

Влада намесништва. Трећи устав.

На неколико месеци по убиству кнеза Михаила намесништво је приступило изради новог устава. Оно је ради тога саставило уставни одбор назван Светониколским, јер је сазван за 6 децембар 1868 године. Претседник одбора био је шеф владе Ђорђе Ценић а замењивао га је у томе послу министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић. Одбор је имао 76 чланова рачунајући ту и претседника и потпретседника одбора.

Том одбору био је поднесен нацрт новог устава. Димитрије Маринковић у својим Мемоарима напомиње да му је Тодор Туцаковић казао: како је влада спремила и један тајни устав, који је њу опуномоћавао да у у случају потребе може обуставити све уставне гаранције за слободу грађана. Туцаковић и још неколико чланова уставног одбора устали су одлучно против те намере владине и влада је одустала од тога. Али је зато унесен у устав чл. 56 који је одговарао чл. 14 аустријског устава...

Намесништво је отворило седнице уставног одбора беседом Јована Ристића у којој су изложени разлози за уставну промену и главна начела новог устава. Ристић је у беседи рекао: да су посланици Велике народне скупштине која је бирала кнеза једногласно изјавили жељу да се Скупштина састаје сваке године и да јој се прошири круг рада; да се уведе министарска одговорност и да се изда закон о штампи. То захтева промену устава. Стајати се не може; натраг се неће и не сме; напред се мора. Србија треба да се изравна с другим уставним монархијама. Не треба радити ништа отсуднога за народ а без народа. Не смеју се пресађивати туђе установе „које у нашој клими не би могле уродити добрим плодом.“ Треба да се нове установе изведу из оних које већ постоје; да се њима задовоље наше земаљске потребе и да одговарају садашњем стању. Није важно дали ће то одговарати овим или оним теоријама или заслужити неки политички назив. Ако се наш нови устав подудари са уставима европских напредних земаља, Ристић ће се томе радовати.

Признаје се у беседи принцип општег права гласа. Заводи се дводомни систем. Кад Скупштина не ради, Државни Савет остаје у свом обичном саставу са дужностима: да даје влади мишљење о предметима које би му она упутила; да спрема законске и административне пројекте; да разматра жалбе против министарских решења; да решава сукобе административних власти; да одобрава општинске прирезе и почасне издатке из општих буџетских кредита; да решава изузетно о ступању у српско грађанство. Кад Скупштина ради, Савет постаје

нека врста Горњег дома. Он би имао 40-50 чланова и по свршетку рада остајали би у Савету само стални чланови, а остали би се враћали на своје редовне дужности.

Ристић је, у име намесништва, навео и разлоге за дводомни систем у Србији: Он постоји и у земљама где није било феудалног система, нпр. у Северној Америци. — Само се у бурним временима сва власт даје једној Скупштини; чим се поврате „тишија расположења,“ траже се ограде против једностраности. — Скупштине раде брзо, а законодавно тело ваља да ради зрело. Нарочито је опасно радити брзо у нас јужњака вреле крви. Најпосле, владалац је лакше увучен у борбу партија кад постоји само један дом.

То су општи разлози. Али има и наших домаћих разлога за дводомни систем Наш сељачки народ бира у Скупштину само сељаке, а тако не би биле претстављене у Скупштини све снаге народне. А то би се постигло ако би се владаочевим наименовањем увели у други дом представници интелигенције и грађанског реда. Сем тога, ако се дводомни систем покаже непоуздан, лако би било вратити се на једнодомни систем.

Задржала би се и Велика народна скупштина: за избор кнеза, кад нема законитог наследника; за уређење наследства у племену новог кнеза и за избор намесништва. У беседи се ни речи не говори о праву Велике скупштине да мења устав...

Одговорност министарска потребна је нашој земљи више него иједној европској држави. У нас су увек владаоци падали а њихови органи остајали исти. А треба под вихорима да се савијају владалачки органи, за које није везана судбина земље а владалац нека стоји високо поврх њих и њихова падања. Али да се не би министрима чиниле неправде, треба их заштитити „од ма чије страсне навале.“ Штампа треба да добије јемство законске заштите, а треба обезбедити и судску независност.

Не треба се бојати да нисмо зрели за уставни живот. Треба ове установе и да нам послуже као школа за јаван живот...

Уставни одбор држао је 9 седница (од 9-17 децембра). На првој седници поведена је дискусија о томе:

је ли потребан устав или не. Говорили су у корист доношења новог устава: Филип Христић, Јован Бошковић, Панта Срећковић, Стојан Бошковић, Димитрије Главишевић, Јован Мариновић, Живко Недић, Игњат Васић и Стојан Вељковић. Сви су ови говорници налазили да је нов устав потребан; једини је Јован Илић био начелно противан. По његовом мишљењу држава се не сме више разобручавати, него треба власт још чвршћом учинити а уставом би она ослабила. Кад га је Панта Срећковић[1]) подсетио на Сардинију, која је под Кавуром ослободила и ујединила Италију, јер је је једина била уставна, Илић је одговорио: није Италију ујединио устав, него сто хиљада Наполеонових бајонета[2]). На крају седнице министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић објашњава побуде владине за промену устава без обзира на спољне прилике т.ј. источно питање. Не треба одлагати „намирење једне опште признате народне потребе“ ни везивати га за услов о коме се не зна и не може знати кад ће се испунити. Ако нас решавање источног питања затече у раду на доношењу устава, прекинућемо привремено тај рад. Ако ли нас нађе после увођења устава, бићемо јачи кад имамо утврђену законитост и слободу и владу чије тежње и осећања дели цео народ. Србија са народним установама биће јача у садашњости и спремнија у будућности. — Одлучено је да је устав потребан.

Друго питање било је: може ли се устав мењати за време кнежева малолетства. Та промена је била забрањена чл. 14 закона о Народној скупштини од 17/VIII 1861 године. Филип Христић доказивао је да се то не односи на турски хатишериф од 1838 године, него на устав који је кнез Михаило намеравао дати Србији. Србија у ствари и нема свога устава. Димитрије Маринковић био је мишљења да се ова одредба односила на устав од 1838, а не на неки будући устав који није ни донесен. Али ако је у питању спас државе, онда се устав

[1]) Тако је у мемоарима Димитрија Маринковића а по штампаним белешкама о томе је говорио Јов. Бошковић (Србија, бр 127, 26/XII 1869).

[2]) У штампаним извештајима стоји 500.000.

може мењати. Стојан Вељковић бранио је промену устава начелом: да ранији законодавац не може ограничити будућег...

Решено је и да се устав може мењати.

Кад се приступило изради новог устава, прво је претресано питање: да ли да буде један дом или два. Око десетак чланова одбора изјаснило се за дводомни систем. Главне разлоге за увођење тога система изнео је Чеда Мијатовић: Скупштина ради брзо и мењаће често законе. Сем тога, треба заштитити владаоца и владу од самовоље народних посланика. — Димитрије Маринковић бранећи дводомни систем изнео је супротне разлоге у његову корист. По њему, Горњи дом треба да заштити народне интересе од владе. Са Скупштином се влада може титрати а са Горњим домом не може. Опасност не долази одоздо, него *одозго*. — Маринковићевом мишљењу придружио се и Стојан Бошковић. Маринковић помиње да је Аћим Чумић држао о том питању „сјајан говор“ и да му је сутрадан одговарао Радивоје Милојковић министар унутрашњих дела, али се и не дотиче садржине та два говора. А у *Србији* (бр. 118, од 29/XII) стоји да Чумић не може да се изјасни за један или два дома док не види њихово устројство. За дводомни систем изјаснили су се још Ранко Алимпић, Сава Сретеновић, Панта Срећковић, Ђорђе Павловић, Јован Бошковић, Милоје из Селевца, Милован Спасић, Стојан Петковић. Резервише се Милан Пироћанац „док се не реши склоп“ законодавног тела. Игњат Васић и прота Никола Поповић показују неповерење према дводомном систему.

Љубомир Каљевић говорио је у смислу Маринковићевог говора. „У нас нема и још задуго неће бити опасности од народа него од владе. У Народној скупштини није се нашло ни знања ни самосталности и треба установити Горњи дом у који ће ући људи са знањем и самосталношћу, јер народ неће да бира у Скупштину интелигенцију. Сви чланови уставотворног одбора били су за дводомни систем, али једанаест њих са оградом.

Пошто је у одбору усвојен дводомни систем, истакнута су четири питања која су с њим у вези: 1) ко-

лико треба да буде чланова Горњег дома; 2) како да улазе у Горњи дом; 3) какве погодбе треба да испуне кандидати за чланове тога дома; 4) какав треба да буде однос између оба дома и између њих и владе и каква права треба да имају домови.

У првом питању биле су две врсте предлога: једни су предлагали да се број чланова Горњег дома одреди према броју народних посланика и да их буде половина или трећина; други су тражили да се уставом одреди број чланова Горњег дома, а само је Др. Валента предложио да се остави кнезу право да их постави колико хоће. Није било сагласности ни међу онима који су хтели у уставу утврдити број чланова Горњег дома. Тодор Туцаковић је предложио да их буде 36, а прота неготински Димитрије Милојковић тражио је да их буде 51 (по три на сваки округ). Сима Несторовић са десет посланика писмено је предложио да сталних саветника буде 14 а 28 да буду постављени за 6 година а да сви за време скупштинског рада „сачињавају Савет.“ Својства за сталне саветнике да буду по досадашњем закону, а остали да имају својства народних посланика. У Савету да буду заступљене све струке. Највише чланова уставног одбора предлагало је да их буде 45. У тај број би, разуме се, ушли и стални саветници, о чијем је броју такође било подељено мишљење. Игњат Васић био је противан сталности саветника и желео је да се они бирају за известан рок. Други су предлагали одређен број сталних саветника, који се кретао између 12 и 19, а највећи део чланова уставног одбора био је за бројеве 14 и 17. Ранко Алимпић предлагао је да једна трећина саветника буде стална.

И у питању о *квалификацијама* чланова Горњег дома било је различних мишљења. Већина је тражила да они морају имати 30 година; а мањина је предлагала 35. За чиновнике већина је мишљења да треба да имају 10 година указне службе да би могли ући у Горњи дом. — Панта Срећковић је тражио 18 година, Милија Радовановић 3-4 а Тодор Туцаковић и Мата Поповић не траже године службе као погодбу за улазак у Савет. — Коста Јовановић је тражио да само чиновници који имају

Јован Ристић
(1831—1899)

више од 800 талира годишње плате могу постати чланови Горњег дома. — Ст. Бошковић је искључивао из тог дома митрополита и владике. — Неки су говорници тражили да чиновници, чланови Горњег дома морају имати факултетску спрему, док су други били мишљења да је довољан ма какав виши завод: Богословија, Војна академија или која војна школа. Било је чланова уставног одбора који су истицали као погодбу за улаз у Горњи дом неке неодређене моралне и умне квалификације: да су кандидати за тај дом научни и просвећени, карактерни, бистри и трезвени, да су часног карактера и пристојног понашања, да имају поверења у народу, да долазе у Горњи Дом по таленту, заслугама и искуству, да су одлични патриоти и да су одани династији. Било је мишљења да и обични грађани могу бити чланови Горњег дома, ако имају за то моралних погодаба. Неки су чланови одбора тражили да грађани могу ући у Горњи дом само ако су свршили који разред гимназије. У имовном погледу предлагано је да чланови Горњег дома имају непокретног имања, или да плаћају 10-15 дуката годишње непосредне порезе. — Било је још и других мишљења: да чиновници, чланови Горњег дома имају исте квалификације које се траже за сталне државне саветнике а из грађанског реда исте као и народни посланици. Димитрије Главинић предлагао је да чланови Горњег дома имају 35 година, без икаквих других квалификација а Тодор Бојовић је мишљења да се они постављају само из реда министара и сталних државних саветника, да не могу бити министри и да су боље плаћени него министри.

О начину састављања Горњег дома било је више предлога. Већина говорника предлагала је да све чланове Горњег дома поставља кнез. То су Сима Несторовић и десет посланика и написмено предложили. Неки су стављали и извесне погодбе. Митрополит: да се кнез обзире на народно мишљење о кандидатима. П. Срећковић: ако се ујединимо да свака област бира чланове Горњег дома; Димитрије Милојковић: да уђу и све владике; Др. Валента и Никола Јовановић из Чачка: да се саветници постављају на шест година; Панта Срећковић

и Стојан Новаковмћ траже да се сваке треће године обнавља једна трећина чланова Горњег дома. Неколико посланика тражило је да се постављају саветници из чиновника свих струка...

Милован Спасић предлагао је да кнез поставља две трећине саветника а једну трећину да бира народ; Сава Сретеновић је мишљења да једну трећину поставља кнез а две трећине да буду биране из Скупштине или из народа. Љубомир Каљевић се сагласио са мишљењем Сретеновићевим, али је предложио да кнез поставља трећину саветника из листе коју му предложи Скупштина. Јован Јовановић прота крагујевачки и Тодор Туцаковић предлагали су да *народ бира саветнике*. Милан Пироћанац прима то мишљење али само за нове саветнике, а стари да остану на својим местима.

Било је мишљења да један део чланова Горњег дома поставља кнез, други део да бира народ, а трећи део да долази по положају (владике; претседници: Касације, Апелације и Главне контроле; начелник Штаба, ректори: Велике школе и Богословије, или по један професор кога изабере колегијум; управници: Фондова и Трговачког одбора). — Чеда Мијатовић предлаже да има вирилних чланова Горњег дома, а остале да кандидује народ на окружним скупштинама а влада да из тих листа изабере потребан број. — Било је мишљења да сваки округ кандидује по три члана а влада да узме из тих листа по једног за сваки округ. Како се у одбору јавило мишљење да чланови Горњег дома буду доживотни, министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић устао је против тога мишљења и предлагао је да влада поставља чланове на извесно време из највиших и најнезависнијих чиновника...

О односима између оба дома и сваког дома према влади, као и о њиховим правима било је разноврсних мишљења. Аксентије Марковић ставља у дужност Горњем дому да све законе за Скупштину разматра, формира и кнезу подноси. Тако исто чиниће предлоге кнезу о скупштинској радњи. Ако Скупштина не усвоји његове разлоге, поднеће се другој Скупштини, и ако и она одбаци, онда је одбачено. Милован Спасић, Тодор Бојовић,

Никола Недељковић и Јован Јовановић мишљења су да оба дома треба да имају право законодавне иницијативе. Бојовић даје право Горњем дому да предлаже и промену устава, али само осам година по изгласавању овог устава. Сима Несторовић са још десет чланова одбора из унутрашњости тражи да оба дома имају право законодавне иницијативе али да формални предлози могу доћи само од кнеза.

Право законодавне иницијативе признају Горњем дому и Чеда Мијатовић, Коста Јовановић и митрополит Михаило, а не признају му Дим. Јовановић, Дим. Главинић, Др. Валента и Панта Срећковић. Никола Јовановић признаје Скупштини само право да може износити потребу нових закона, а формалне пројекте израђивао би Државни савет по наређењу владе.

Чланови уставног одбора нису се могли сложити ни у питању: каква су права оба Дома и кнеза (односно владе) у коначном одлучивању о законима. Ту се могу разликовати две ствари: 1) решавање закона у оба Дома и 2) право владаочево да дâ или одбије санкцију закону изгласаном од оба Дома. У првом случају: кад се два Дома не могу да сложе у мишљењу о неком закону, шта ће бити од тога закона? Јавили су се разни предлози у том погледу. Прота Јован Јовановић предлаже да се у случају неспоразума оба Дома састану у заједничку седницу („Народно веће“) и што $^2/_3$ гласова одлуче, то да вреди ако се и влада с тим слаже. С тим се слажу и Дим. Милојковић, Панта Срећковић и Дим. Главинић. Овај последњи предлаже: ако се не добије $^2/_3$ гласова, законски пројект се одлаже за наредну Скупштину. — Милосав Протић је мишљења: ако Скупштина једногласно усвоји један законски пројекат који је потекао од владе он је обавезан и за Горњи дом, а ако Скупштина чак и једногласно, одбије владин законски пројекат а Горњи дом га усвоји са $^2/_3$ гласова, он је обвезан и за Скупштину. А ако и влада и Скупштина реше да се један закон донесе а Горњи дом га једногласно одбије, сматра се као да је закон пропао. — Чеда Мијатовић даје већа права Скупштини него Горњем дому: ако се они не сложе у питању једног закона, треба да

је Скупштинско мишљење јаче. Сима Несторовић са десет чланова одбора из унутрашњости предлаже: да се законски пројекат о коме се не могу сложити Скупштина и Горњи дом одложи за наредну Скупштину. Ако и тада не буде сагласности, оба Дома састају се у заједничку седницу и одлучују већином гласова. — Милован Спасић предлаже да се у случају несагласности између оба Дома сазове Велика народна скупштина и да она у заједничкој седници са Горњим домом већином гласова реши о законском пројекту.

У питању о праву кнежевом да одбије потврду закона изгласаног у оба Дома мишљења су била подељена. Али већина чланова уставног одбора не признаје кнезу право да сасвим одбије потврду закона. Др. Валента је у том погледу највећи привржeник кнежевих прерогатива. Он даје кнезу право да распусти *три пута* Скупштину, ако неће да потврди неки закон. Али ако и четврта Скупштина усвоји тај закон, онда он ступа на снагу. — Јанко Шафарик и Никола Јовановић налазе да кнез може распустити *два пута* Скупштину, али ако трећа Скупштина усвоји закон, он добива обавезну силу. — Аксентије Марковић, Милан Банић и прота Јован Јовановић мишљења су да кнез може распустити Скупштину само *једанпут*, а ако друга Скупштина усвоји закон, он ступа на снагу. („Пљусак долази озго, а не оздо“ каже Аксентије Марковић). Стојан Бошковић мисли да то распуштање Скупштине може доћи пошто кнез *трипут* одбије изгласани закон. — Димитрије Милојковић не даје право кнезу ни на какво распуштање Скупштине. Кнез може *двапут* одбити закон изгласан у Скупштини и Горњем дому са $^2/_3$ гласова. Ако га они и по трећи пут изгласају истом већином, он добива обавезну снагу. Љубомир Каљевић мисли да кнез може само *једанпут* одбити потврду закону, али ако га оба Дома поново изгласају, обвезан је потписати га. Милосав Протић налази да један законски пројекат треба да постане закон и против владине воље, ако га Скупштина прими једногласно а Горњи дом са $^2/_3$ гласова не одбије.

Још су нека питања покренута у уставном одбору. Прота Јован Јовановић налази да Горњи дом треба да

буде контрола власти. Он има да преко Скупштине подноси тужбе против министра, а Скупштина има права да министре тужи кнезу. Предлаже да се изабере један одбор од двадесет лица (10 из Скупштине, 10 из Горњег дома) ради послова које је намесништво изнело у својој прокламацији. Тај би одбор имао право да сазива Народну скупштину, ако би влада пропустила то учинити.

За Државни савет предлагао је Милија Радовановић да његови чланови иду у народ и контролишу власти; Дим. Милојковић и Мил. Протић дају право Државном савету да прави законске пројекте и предлаже их влади и Скупштини; — Алимпије Васиљевић признаје му право да решава о отуђењу опште народне и државне имовине, али да не може ни у преким случајевима решавати о државним зајмовима. — Панта Срећковић и Мил. Протић предлажу да и *Министри могу бити народни посланици*.

При решавању о Народној скупштини сви су чланови уставног одбора били за то: да посланике бира народ. Несагласност се појавила кад се прешло на питање бирачког права. Стојан Марковић био је противан *општем праву гласа* а Чеда Мијатовић га је бранио. Том приликом је Мијатовић рекао да народ треба сад, док је кнез малољетан, да награби што више власти, а Министар унутрашњих дела Милојковић љутито му је довикнуо: „нема ништа од тога отимања“. За *непосредне изборе* изјаснили су се: Јован Бошковић, Сава Сретеновић, Панта Срећковић, Др. Валента, Стојан Марковић, Никола Цоловић, Милан Пирочанац. — За непосредне изборе у варошима а посредне у селима гласао је Дим. Милојковић. За *посредне* изборе били су: Стојан Бошковић (због раштрканости села), Дим. Димитријевић, Мих. Живановић, Мил. Радовановић, Мил. Трифунац и Јован Мариновић.

Право гласања признали су сви чланови одбора пунољетним грађанима, само је Дим. Димитријевић тражио да гласачи морају имати 30 година. Стојан Марковић налазио је да полициски чиновници, слуге и они који немају грађанских права не могу бирати посланике.

Питање о бирању чиновника за народне посланике било је предмет веће дискусије. Већина чланова уставног одбора била је мишљења да чиновници могу бити

бирани у Народну скупштину. То су мишљење заступали Дим. Главинић, Дим. Милојковић, Панта Срећковић, Јован Бошковић... Тог су мишљења били и Ранко Алимпић, Ст. Марковић, Ник. Цоловић и Сава Сретеновић али с једном оградом: да се полициски чиновници не могу кандидовати у округу у коме врше службу, него једино у ком другом округу. — Ник. Радовановић предлаже да се ниједан чиновник не може кандидовати у округу у коме је са службом. — Стојан Бошковић, Јанко Јовановић и Дим. Бранковић били су противни избору полициских чиновника за народне посланике, а Дим. Димитријевић искључује и судске чиновнике од уласка у Народну скупштину. — Сима Несторовић, Ст. Вељковић и Перша Вучковић признају само професорима право да буду бирани за народне посланике, а све друге чиновнике искључују из тога права. — Чеда Мијатовић допушта чиновницима ду буду бирани у Горњи дом, али не и у Народну скупштину. — Мих. Живановић, Мил. Трифуновић и Мил. Радовановић противни су избору чиновника за народне посланике... — Ранко Алимпић предлагао је да сви официри народне војске могу бити бирани за народне посланихе; Н. Цоловић тражи то само за команданте батаљона народне војске, а Дим. Милојковнћ за свештенике.

Стојан Вељковић изнео је један нарочити предлог: да се установи *класни парламенат*. Сељаци би имали одређен број посланика а тако исто трговци и чиновници, а професори Велике школе имали би да бирају једног свог претставника за Народну скупштину.

У питању *година* народних посланика била су подељена мишљења... Сава Сретеновић и Ст. Марковић предлагали су да посланик треба да има 25 година, Јован Бошковић и Н. Цоловић траже 27, Чеда Мијатовић 28, а Д. Милојковић, Д. Димитријевић и С. Несторовић 30. Односно *цензуса* за пасивно право Д. Главинић, Д. Милојковић и Д. Димитријевић тражили су да посланици плаћају пун грађански данак, а Ст. Марковић и Н. Цоловић мишљења су да је довољно ма колики данак плаћали. — Димитрије Милојковић, Стојан Марковић и Јанко Јовановић били су за то да посланици могу бити и *неписмени*.

Ст. Бошковић је тражио да Народна скупштина решава сва питања законодавства и контроле, а Јов. Бошковић предлаже да се, по примеру у Дубровнику, Народна скупштина зове Велико веће а Горњи дом — Мало веће...

У уставном одбору *једногласно* је решено да се задржи и *Велика народна скупштина* и да њен задатак буде *промена устава*. Јован Јовановић је предлагао да једино Велика народна скупштина може мењати устав, а Д. Јовановић сматра да она треба да мења само битне одредбе устава а споредне да може мењати и обична Народна скупштина. Живко Недић је предлагао да се ни велика државна задужења не могу правити без Велике народне скупштине, а Ђ. Павловић је желео да она добије једну специјалну повластицу: да може, у изванредним приликама, дати влади диктатуру.

У питању о *министарској одговорности* пало је више предлога. Димитрије Радовић је мишљења да министре оптужује само Народна скупштина са $^2/_3$ гласова и да се за ту оптужбу не мора тражити кнежево одобрење. Оптужене министре треба да суди Државни савет изабран од народа на цео живот, чије чланове нико не може збацити са тога места. Но ако саветнике поставља влада, онда да министрима суди Касациони суд ако се за његове чланове поставе други правно и политички изображени људи, па би се њима могло додати неколико чланова из Сталног савета као судије. — Милосав Протић предлаже да и Савет и Скупштина могу тужити министра. Из редова та два тела саставља се комисија за ислеђење. Ако Државни савет нађе да има места стављању под суд, он одређује једног свог члана да заступа државног тужиоца. После се суди као и обичним грађанима, али у два суда: Апелационом и Касационом. — Ранко Алимпић предлаже да министрима суде чланови Сталног савета, јер су најнезависнији и с највише правно-политичког знања. С. Несторовић предлаже да Државни савет оптужује министре, а да им суди нарочити суд састављен из претседника: Државног савета, Касације и Апелације и шест претставника Народне скупштине. — Јанко Јовановић даје право сваком

грађанину да може тужити министра, а за кривице против државних интереса да га тужи Скупштина. Судије да буду из великог Савета и претседници Касације и Апелације. Д. Главинић тражи да се установи независност судија па да министрима суди Касација. — П. Срећковић је мишљења да им треба да суди Државни савет и Касација. — Милија Живановић даје право Државном савету да тужи министре, а суђење оставља првостепеном суду. Мата Поповић из Смедерева оставља Државном савету право да оптужи министре, а Савет и Скупштина имали би да саставе пороту која ће решити да ли треба министра дати под суд. Ако буде стављен под суд, да му суде редовни судови. Панта Срећковић је мишљења да министрима треба да суде чланови Сталног савета (а не великог) и Касационог суда, кад се законом боље ујемчи судска независност. — Јанко Шафарик предлаже да Савет и Скупштина одлучују са $^2/_3$ гласова хоће ли се министар дати под суд, а Живко Недић тражи да о томе решава Скупштина са $^2/_3$ гласова. — Д. Милојковић тражи да сваки грађанин има права тужити министра Државном савету а Скупштина и Савет да заједнички реше има ли места да се министри дају под суд. Судијâ који ће министрима судити да буде девет. И Н. Поповић признаје грађанима то право, али да се тужба упућује Касацији. Ако Касација усвоји оптужбу, она се шаље Савету, а овај је спроводи Народној скупштини. Ако Касација одбије тужбу, тужилац има права да се жали Савету...

Усвојено је једногласно: да министри треба да одговарају за свој рад.

И *слобода штампе* била је предмет већања уставног одбора. Јован Јовановић тражио је да у устав уђу одредбе о обезбеђењу штампе, зборова и договора, о одговорности извршне власти, о политичким правима грађана, и о општинским, среским и окружним скупштинама. — Јован и Стојан Бошковићи противни су превентивним мерама против штампе и кауцији. Новчане казне за штампарске кривице да не иду у државну касу, већ да се употребе на другу какву сврху. Застарелост да наступи после шест месеци. Стојан Бошковић тражи

уз то да штампарске кривице суде редовни судови и да се не ограничавају места у којима се могу издавати новине. С њим се слаже и Димитрије Банковић. — Др. Валента је за кауцију, али да се за издавање новина не мора тражити претходно одобрење власти. Да се новине издају само у Београду и Крагујевцу. Да уредници имају извесне квалификације које ће се тачно одредити у уставу. Да одговарају за штампарске кривице најпре уредник, па затим штампар. Новчане казне да иду у болеснички или сиротињски фонд. Стране књиге да не подлеже превентивним мерама а српске које долазе са стране да подлеже...

Милија Радовановић тврди да народу не треба слободна штампа; Периша Вуковић из Ивањице тражи да штампа не напада на владаоца или његову породицу, и на страну државу а да не вређа ни поједине личности. Димитрије Маринковић слаже се са Јованом Бошковићем. само, у списима који се тичу вере он предлаже превентивну систему.

Приступило се гласању и одбор се изјасни „да треба имати закон о штампи који би одговарао духу нашег народа.“

Овим је исцрпен рад одбора и његове су седнице закључене.

Одлуке Уставног одбора нису послужиле за основ новом уставу. Он је израђен независно од тих одлука и, у многим тачкама, у сасвим другом духу. Како је питање о промени устава зависило и од решења Државног савета, претседник министарског савета и министар правде Ђорђе Ценић упутио је 19/V 1869 акт Савету, у коме разлаже потребу сазивања Велике народне скупштине. Истиче да она „по садашњем закону има *суверену власт*“ али додаје: „но кад се погледа на природу предметâ које је она по досадашњем закону имала да решава и на природу у речи стојећег питања, јасно је да при решењу ових питања оба законодавна чиниоца т.ј. Скупштина и намесништво треба да учествују.“ Правдајући сазивање Велике народне скупштине за израду устава претседник владе вели у акту: „Питање о уставном преображају земље... тако је важно да не би било

никако сходно изнети га пред обичну Народну скупштину, у толико мање, што она нема решавајућа гласа већ само саслушава се. Остало би да Државни савет са владом то питање реши, а влада је уверена... да би обоје велику одговорност на себе узели да сами тако важан предмет реше."

У почетку Савет не одобрава ни промену устава ни сазивање Велике народне скупштине. Савет је за такво одбијање навео два разлога: 1) Промену устава за време кнежева малолетства забрањивао је закон о наслеђу престола. 2) И кад не би било те забране, не би се могла сазвати Велика народна скупштина да мења устав, јер је по чл. 3 закона о Народној скупштини од 17/VIII 1861, то право припадало обичној Народној скупштини а не великој, која је имала сасвим друге функције. (в чл. 6 истог закона). Али то прво саветско решење, основано на одредбама два закона, брзо се промени. Министар унутрашњих дела Радивоје Милојковић, у име владе и намесништва, узео је оштар и претећи став према Савету, и његово држање нагна Савет да промени одлуку. Према ***Белешкама*** Младена Жујовића (стр. 133) остала су при раније мишљењу само два саветника: Јевтимије Угричић и Гаја Јеремић. Јеремић је, према забелешци Жујовићевој, рекао да неће потписати тај акт макар му и руку отсекли... По Ристићевом писању о тој ствари изгледа да је само Јеремић остао противник промене устава.[1]) У деловодном протоколу Државног савета под 20/V стоји забележено да је предлог владин о промени устава усвојен у Савету са 9 против 2 гласа.[2])

[1]) Српски конзервативци, Одбрана и критика. Панчево, 1878, стр. 46.

[2]) Поводом питања: да ли се устав могао мењати за малолетства кнежева вреди пажње казивање Стојана Новаковића у његовој књизи: „Двадесет година уставне политике у Србији (Београд 1912, стр. 92). О Уставу од 1869 Краљ Милан се „једанпут пред свима члановима владе Пирочанчеве изјаснио да је постање његово незаконито, зато што је, противно нарочитој одредби кнез-Михаилових уставних закона од 1861 и општему уставном праву, издат у време владаочева малолетства, када се уставне одредбе већ ни по логици општих правних начела не могу мењати. Он је, рече тада, 1872, када је имао да прими владу, премишљао се да ухапси намеснике који су такав устав потписали, а за устав

20 маја 1869 год. решено је да се изврше избори за Велику народну скупштину. Они су вршени почев од 28 маја; посланици су позвани на састанак 10/VI 1869 а Скупштина је отворена престоном беседом 12/VI. Пре претреса уставног нацрта неки су посланици напоменули да тај нацрт треба најпре да прегледа Државни савет. То је било примљено и влада је упутила Савету предлог новог устава. Савет га је почео прегледати и стављати напомене. Истога дана Министар унутрашњих дела затражи од Савета да до *сутра* прегледа уставни пројекат. Савет одговори да он то не може свршити ни за двадесет дана. Влада одузе пројекат од Савета и даде га Великој народној скупштини, пошто је претходно усвојила оно неколико саветских напомена. И тако, вели Жујовић, министри избегоше одговорност пред кнезом и Саветом и оставише Скупштини право да их оптужи за веле издају.[1]) На овај начин намесници и влада једном својом одлуком дадоше Великој народној скупштини уставотворну власт.

Отварајући седнице Велике народне скупштине (12/V[1]) намесништво је признало да је доношење новог устава противно закону о наслеђу престола. „Али је тело Србијино не мало нарасло и раскрупњало се, те му је потребна нова уставна одећа." Даље се напомиње да је устав од 1838 наметнут нашој земљи. После су дошли нови закони и укрстили се с њим, те се не зна ни где устав свршава, ни где закони почињу. Уставни појмови побркани су. Велика народна скупштина има да реши треба ли или не треба донети нов устав.

Скупштина је у Адреси изјавила да је потребан нов устав „који ће, издан у договору народа с владом, бити прави законски израз опште воље". Закон да се не може устав мењати за кнежева малолетства произишао је из тежње за обезбеђењем престола, а сад се осећа потреба да се престо обезбеди уставним преображајем који ће владаоцу олакшати рад кад буде пунолетан. Она је из-

да објави да не вреди, али је одустао од тога што се сетио да као млад непознат човек може тиме сам себе саломити и да без својих људи може у тој намери пропасти".

[1] Навед. д., 134.

јавила да жели „такав пројекат устава, којим ће се признати народу решавајући глас у потпуном законодавству а уједно законом ујамчити оне установе које осигуравају: живот, част, слободу и имаовину грађана; сазивање Скупштине сваке године; независност судску; равноправност пред судовима за свакога; одговорност чиновника уопште за своја званична незаконита дела; министарску одговорност; општинску самоуправу; законски уређену слободу штампе (печатње); поротни суд за крађе и паљевине и, најпосле, тако уређење судских, полициских, финансиских и др. власти, како би оне одговарале правој потреби народној."

На седници Велике народне скупштине од 17/VI изабран је, по предлогу претседника владе, један одбор који ће имати да „претходно реши нека питања." У одбор су ушла из сваког округа по два посланика и из сваке вароши по један. Они су решавали о четири тачке уставног нацрта које се односе на Народну скупштину. Све су усвојене по владином предлогу, само је одлучено да се прими мишљење лозничког посланика Јована Бошковића: да све посланике за Велику народну скупштину бира народ.

Цео уставни нацрт најпре је прочитан у Скупштини, потом је изабран одбор у који су ушла по три посланика из сваког округа и из Београда. Одбор је проучио уставни нацрт и 24/VI поднео извештај.

Код чл. 2 одбор је предложио и Скупштина је усвојила: да је за смањење или размену државних граница потребан пристанак Велике народне скупштине.

Код чл. 5 пожаревачки посланик Александар Николајевић говорио је да народ неће добити потпуну законодавну власт, него само саветодавну, коју је и досад имао, јер кнез може да не потврди законе које је Скупштина изгласала.

Михаило Стајковац критикује чл. 5, 130 и 131 уставног пројекта. Њима се утврђује „да народ и његово представништво нема никаког другог учешћа у законодавству од простога права предлога о овоме или ономе, које је право и досада имао." — Ујемчава се слободна штампа, али док се не донесе закон, остаје се при садашњем стању. А ако се влада и Скупштина не сложе, онда се неће ни доћи до новог закона. Тај однос може довести до сукоба кнеза и народа. Признаје влади патриотизам, али ко предлаже овакав устав, доказује да неће никакав нов устав, него стари. — Народ је извор власти, он даје и узима власт и он „опредељује опште услове по којима ће се доносити, примењивати и извршивати закони у земљи." Скупштина уставом треба да искаже вољу народа и зато не треба на уставу ничији други потпис ван потписа народних посланика тј. Скупштине. — Замера што се у уставном пројекту ништа не говори о престарелој еснафској уредби и што није означено да закони немају повратне силе.

Стајковцу је одговорио министар унутрашњих дела тврдећи да по садашњем уставу Народна скупштина има решавајући глас у законодавству, док по закону о Народној скупштини она је имала само да се саслуша и то једино о извесним предметима. По начелу уставне монархије, законодавна је власт подељена између кнеза и Скупштине. Овај уставни нацрт оснива се „на договору и убеђивању, на поверењу и слози, а не на надмоћности и сили буди које стране."

Код чл. 9 одбор је предложио додатак и он је усвојен: да кнез треба свој одлазак из земље и постављање местозаступника да објави прокламацијом.

Код чл. 10, при крају 4. алинеје примљен је додатак одбора: да „никад не може бити изабран за књаза српског нико од фамилије и потомства Карађорђевића, на које је бачено проклетство народа." И претпоследња и последња алинеја чл. 10 додата је по предлогу одбора.

Код чл. 19 предлагао је посланик Београда Игњат Стаменковић да и кнегиња треба да је православне вере. С тим се сложио и Јован Бошковић, али је министар унутрашњих дела рекао да је то ствар важна и да може бити и од користи и од штете. Имамо свега 2-3 принцезе православне вере, а може бити потребе да се кнез ожени принцезом које друге вере. — Остало по предлогу владином.

Код чл. 44 посланик среза моравског (округа пожаревачког) Павле Радивојевић предлагао је да се на

сваких 2000 или 2500 пореских глава бира по један посланик. Није усвојено.

Код чл. 47 на напомену посланика среза гружанског Ђорђа Ђоровића, (Ђоровца) министар унутрашњих дела протумачио је тај члан: да и домаћини који су оженили 3-4 сина, па због тога не плаћају 6 талира годишњег данка, могу бити изабрани за посланике.

У чл. 48 унесено је по предлогу ћуприског посланика Милије Ристића и још њих неколико: да ни адвокати не могу бити изабрани за посланике. И додато је још: да ни пензионери ни они који улажу у чиновнички фонд или примају какво издржавање из државне касе не могу бити бирани за народне посланике.

У владином нацрту устава била је у чл. 52 одредба: да се посланици бирају на три године, а посланици које кнез одређује да се могу мењати сваке године. Одбор је предложио да се и народни посланици бирају сваке године. Пошто се одбор и влада нису сложили, тај је члан изостављен из устава и остављено је да се унесе у изборни закон онако како се за најсходније нађе.

Нов чл. 52 говори о заклетви. По предлогу одбора изостављена је завршна алинеја тога члана: „Ко је једанпут посланик био и ову заклетву положио, па доцније опет дође за посланика у Скупштину, не полаже заклетву, но само даје уверење с позивом на прву заклетву, да ће по њој радити."

Чл. 53 гласио је по владином нацрту: „Обичној народној скупштини, кад год се сазове, књаз поставља из њене средине председника, подпредседника и секретаре. А велика народна скупштина бира сама себи ове званичнике из своје средине." Кад је овај члан прочитан у Скупштини, министар унутрашњих дела изјавио је да је учињен споразум да само претседника поставља кнез а потпретседника и секретаре да бира Скупштина из своје средине.

Тај је члан изазвао подужу дискусију. Посланици Лознице: Риста Панић, Јован Бошковић и Игњат Васић; Крагујевца: Тодор Туцаковић и Михаило К. Мирковић; среза гружанског: Аксентије Ђорђевић; Београда: Михаило Терзибашић; среза црногорског: Петар Костић; Смедерева: Петар Нешић и среза ресавског: Милосав Грбић бране мишљење да Скупштина треба да сама бира све чланике. Разлог је: што ће члаништво тако изабрано бити израз народне воље и оправдати народно поверење. Оно ће искрено казати кнезу народне жеље. То није никакво неповерење према кнезу, јер у ствари влада врши то постављење а не кнез. Јован Бошковић напомиње да је народ имао то право све до 1861 год., па је тада лишен тога права „како и на који начин најбоље знају они који су на тој скупштини били."

За мишљење владино изјаснили су се посланици: Г. Милановца: Вујо Васић; среза пожешког: Милан Стојић; среза козничког: Милија Поповић; шабачки: Јанко Јовановић; алексиначки: Марко Милојковић.

Посланик среза врачарског Радован Милошевић тражио је да Скупштина изабере четири кандидата а кнез да постави једног од њих за претседника.

Ово је питање одложено за четврт сата да се министри споразумеју с намесницима. — Влада је тражила да се овај члан врати у одбор. Одбор је једногласно решио и влада примила: да Скупштина бира шест кандидата од којих ће кнез поставити једног за претседника и једног за потпретседника. Секретаре да бира сама Скупштина из своје средине. — Сем тога, одбор је решио да кворум скупштински буде $^3/_4$ посланика и да решава половина и један више. Државних саветника да буде петнаест.

Са 450 гласова против 47 примљен је одборски предлог о скупштинском члаништву.

Чл. 71 влада је предложила у овој редакцији:

„Нико и никад не може посланика узети на одговор за глас који је дао као члан скупштине, а за изразе или за оно што је при вршењу своје дужности написао, може одговарати само по следећим прописима:

Посланика који би удаљавајући се од предмета саветовања, ток послова задржавао, или би својим изразима побуђивао незадовољство скупштине, или би претресао личности и изражавао се непристојно и вређајући, председник ће на ред опоменути, па ако би говорник исто продужио, председник му може даљи говор забранити.

Аако би нападање било на личност Књаза, књажеску фамилију, намеснике књажеског достојанства, скупштину или поједине чланове њене, или би говор садржавао увреду или клевету било против кога, председник има право да седницу за тај дан прекине и у следећој седници предложи да се реши: да се дотични члан за неко време изкључи из скупштине: а ако би такови изрази сачињавали по кривичном закону како злочинство или преступ, дотични члан може и пред редовним судовима бити оптужен, ако скупштина претходно одобри.“ — Одбор је учинио примедбу код овог члана и на основу тога Скупштина га је изменила и усвојила текст који се налази у уставу од 1869 г.

У чл. 72 како га је влада предложила било је да народни посланици не могу бити затворени ни предани суду *још пет дана пошто се седнице скупштинске закључе*. Одбор је тај став избацио.

Код чл. 78 на захтев одбора министри су дали објашњење да у нову Скупштину могу бити изабрани и посланици који су били у ранијој Скупштини.

Код чл. 82 влада је предложила да кворум буде $^2/_3$ чланова, али је Скупштина примила одборски предлог да буде $^3/_4$.

Код чл. 91 влада је предложила да број државних саветника буде од 11-17, а Скупштина је усвојила по предлогу одбора да буде од 11-15.

Код чл. 101 крагујевачки посланик Коста Грудић тражи да министри одговарају и „за све оно што у дужности незаконо учине.“ После објашњења министра просвете остало је како је влада предложила и одбор примио.

Код чл. 103 београдски посланик Радован Петровић и лознички Риста Панић предлажу да Скупштина са половином и један више глас може одлучити да има места оптужењу министра. — Остало по нацрту.

Код члана 107 посланик среза јасеничког (окр. крагујевачког) Драгутин Ризнић предлаже да се чиновници могу административно казнити.

Код чл. 113, о годинама судија, београдски посланик Радован Петровић и среза ресавског: Коста Димитријевић предлажу да то важи и за полициске чиновнике. После објашњења министра унутрашњих послова остало је како је у нацрту.

Код чл. 114 посланик Тодор Туцаковић тражи да му се тај члан објасни, а Миле Дамњановић шабачки посланик и Коста Грудић крагујевачки предлагали су да и један судија може судити. Јован Бошковић тражи да уз судију буду и два кмета, а Коста Димитријевић: да и над овим суђењем буде контроле. — Остало по нацрту.

Код чл. 116 више посланика предлагали су да се законом не допусти кривцима узимати заступнике, а посланици: Дина Станковић и Димитрије Миловановић предлажу да се закон о адвокатима укине, па да сваки може узети кога хоће да га заступа, а Никола Матић тражи да адвокати буду у суду и да их држава плаћа. — Остало по нацрту.

За чл. 127 одбор је приметио да је нејасан, али после изјаве владине да ће се донети закон о општинама у смислу њихове самосталности, Скупштина усваја тај члан како га је влада предложила.

Код чл. 130 београдски посланик тражи да и београдска општина има полицију у својој власти, као и друге општине. Али после одговора министра унутрашњих дела остало је како је у нацрту.

Више посланика предлажу да се на овој Скупштини примају и предлози жеља и потреба народних. Претседник одговара да се то може чинити у виду изјава. Скупштина реши да се изабере један одбор, из сваког округа и окружних вароши по један посланик, да приме предлоге жеља и потреба народних и поднесу извештај Скупштини.

Устав од 29/VI 1869 год.

I О државној области, Књазу, наследству престола и намеснишшву књажеског достојанства.

Књажество је Србија наследна уставна монархија с народним представништвом. (чл. 1). — Државна област Србије не сме се раздвајати. Њене границе не могу се смањити ни разменити без пристанка велике народне скуп-

штине; но у случајима овог рода од мање важности довољан је пристанак и обичне скупштине. (2) — Књаз је поглавар државе, и, као такав, има сва права државне власти, а извршује их по опредељењима устава. Његова је личност неприкосновена и неодговорна. (3)

Књаз врши законодавну власт с народном скупштином. (4) — Књаз потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити, докле га Књаз не прогласи. (5) — Књаз поставља све државне чиновнике; у његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлежателства. (6) — Књаз је врховни заповедник све земаљске силе. (7) — Књаз заступа земљу у свима страним одношајима, и закључује уговоре са страним државама. Но ако се за извршење ових уговора изискује какво плаћање из државне касе, или је нужна измена постојећих земаљских закона, или се уопште уговара нешто, чиме би се јавна и приватна права стешњавала, то је за ово нуждан пристанак народне скупштине. (8) — Књаз стално пребива у земљи, и кад би, по потреби, отишао на неко време из земље, он поставља себи једног или више местозаступника за то време, и одређује им власт у границама устава. Одлазак свој из земље и наименовање местозаступника Књаз објављује народу прокламацијом. (9)

Књажеско достојанство по старим народним закључењима пре 1839. године, која су утврђена и закључењима Свето-Андрејске скупштине од године 1858., као и велике народне скупштине, држане 20. Јунија 1868. године, и по гласу султанских берата и хатишерифа од године 1830. и 1868., наследно је у племену сада владајућег Књаза Милана М, Обреновића IV. у мушком потомству из законог брака по реду прворођења, и то, најпре у правој линији, а кад у овој не би било наследника, онда наследство престола прелази на побочну линију, по истоме реду прворођења. Но ако би садањи Књаз Милан бсз мушког потомства преминуо, онда прелази наследство престола српског на мушке потомке Књаза Милоша од кћери његових, тако, да народ српски од ових потомака бира себи за наследног Књаза, онога, кога нађе да је најдостојнији. Изабрани за Књаза потомак Књаза

Милоша прима владу под именом Обреновића. А ако не би било мушких потомака од кћери Књаза Милоша, онда народ српски бира себи за наследног Књаза оног Србина, у коме има највише поверења. Но никад не може бити изабран за Књаза српског нико од фамилије и потомства Карађорђевићева, на које је бачено проклетство народно. Изабрани Књаз одма објављује народу прокламацијом свој избор, и предузима владу са земљом. Ако Књаз не би по себи оставио наследника престола, али је књагиња у време његове смрти трудна била, онда ће се дочекати време њена порођаја, а међутим вршиће књажеску власт савет министарски. У овом случају министарски савет објавиће народу прокламацијом стање књагињино. (10) — Књаз српски мора бити православне источне вере. Пунолетан је кад наврши осамнаест година. При ступању на владу он полаже пред првом скупштином заклетву, која гласи: „Ја (име) примајући владу, заклињем се свемогућим Богом и свим што ми је најсветије и најмилије на овоме свету, пред светим његовим крстом и еванге-лијем, да ћу земаљски устав неповређен одржати, да ћу по њему и законима владати, и да ћу у свима мојим тежњама и делима само добро народа пред очима имати. Изричући свечано ову моју заклетву пред Богом и народом, призивљем за сведока Господа Бога, коме ћу одговор давати на страшном његовом суду, и потврђујем истинитост ове заклетве целивањем св. е-вангелија и крста Господа Спаситеља Исуса Христа. Тако ми Господ Бог помогао. Амин!“. (11) — Кад је Књаз малолетан, или кад без наследника престола премине, онда савет министарски прихвата привремено власт књажеску до састанка велике народне скупштине, коју он сазива одма, а најдаље за месец дана, одкад је власт књажеску прихватио. Савет министарски, докле власт књажеску врши, не може мењати ни министре ни чланове државног савета. (12) — Ако је Велика Народна Скупштина сазвана због тога, што је Књаз без наследника престола преминуо, онда она бира Књаза сходно члану 10 устава, а ако је сазвана због малолетства Књажева, онда бира за намеснике књажеског достојанства три лица. Чланови намесништва могу се изабрати само

између: министара, чланова државног савета и судија виших судова, или лица, која су у тим звањима безпорочно служила. (13)

Намесници при предузимању власти полажу пред скупштином заклетву, да ће Књазу верни бити и по уставу и законима земаљским владати; а потом објављују народу прокламацијом, да су предузели да врше, у име Књаза, власт књажеску. (14) — Чланови министарског савета, кад привремено прихватају власт књажеску, не добијају другу плату, до плате свога сталног звања. А намесници добијају пети део књажеске цивил-листе на равне делове, а остало припада Књазу. (15) — Ако би који члан намесништва умро, докле је у овој дужности, онда остали намесници, у договору с државним саветом, одређују трећег члана намесништва најдаље за месец дана, од кад је то место упражњено остало, а међутим прва двојица врше пуноважно власт књажеску. Ако би који од намесника тако у болест пао, да, по уверењу три лекара, које државни савет, на позив и у договору са друга два намесника, одреди, не би могао дужност своју вршити, онда ће, докле то стање траје, два остала намесника послове државне пуноважно отправљати. Могу пуноважно и два намесника послове државне одправљати, ако би један од њих тројице имао преку потребу, да за неко време из земље одсуствује; но овај ће, у том случају, својим друговима оставити писмену изјаву, да унапред на све оно пристаје, што би они у кругу власти намесништва учинили. У свакој од ових прилика обнародоваће се одма узроци, са којих ће само два намесника власт књажеску одправљати. (16) — Ако би намесништво, које наступи због књажевог малолетства, имало да траје дуже од пет година, онда скупштина бира намеснике на три године, а ако не би имало да траје дуже од пет година, онда ће изабрани намесници остати за све то време. То се разуме и за случај, кад би намесништво истина више година трајало, али период изабраног намесништва пред пунолетство Књаза не би дуже од пет година трајао. (17) — Намесништво престаје чим Књаз постане пунолетан, и тада он одма објављује народу прокламацијом, да је као пунолетан предузео владу

земаљску. (18) — Наследник престола српског мора бити православне источне вере. (19) — Наследник престола, као и сва мушка деца Књажева, не могу ступити у брак без дозвољења владајућег Књаза. (20) — Бригу о васпитању малолетног Књаза, као и о његовом имању, водиће три тутора, које одреди намесништво, по саслушању књагиње матере а у договору с државним саветом. Но чланови намесништва не могу бити тутори. (21)

II О правима и дужностима грађана у опште.

Под којим се условима добија српско грађанство, и каква права оно даје, као и како се оно губи, опредељује се законом. (22) — Сви су Срби пред законом равни. (23) — Срби имају једнака права на сва државна звања, у колико испуне услове, законом прописане, и имају способности за то. А страни поданици могу бити примљени само под уговором у извесна звања, што се законом ближе опредељује. (24) — Слобода лична и право сопствености ујемчавају се, и не подлеже никаквом другом ограничењу осим ономе, које закон прописује. (25) — Нико не може бити суђен, док не буде саслушан, или законим начином позван да се брани. (26) — Нико не може бити затворен, осим у случајима и по прописима законом опредељенима. (27) — Обиталиште је Србина неповредно. Против воље домаћинове нико не сме у исто ући, ни истраживања по њему чинити, осим у случајима, законом опредељеним, и начином како закон прописује. (28) — Одузимање имања у име казне (конфискација) не сме бити. Но могу се одузети поједине ствари, које су казњивим делом произведене, или су као оруђе тога послужиле, или на то намењене. (29) — Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, или да се у томе ограничи, осим где закон то допушта и с накнадом по закону. (30) — Владајућа је вера у Србији источно-православна. А слободна је и свака друга призната вера, и стоји под заштитом закона у извршењу својих обреда. Но нико не може, позивајући се на прописе своје вере, ослободити се својих грађанских дужности. Забрањује се свака

радња, која би могла бити убитачна за православну веру (прозелитизам). (31) — Сваки Србин има право да каже своју мисао: речма, писмено, средством печатње или у виду ликова, саображавајући се у томе прописима закона. О печатњи издаће се нарочити закон. (32) — Сваки Србин има право да се жали на противзаконе поступке власти. Ако виша власт нађе, да је жалба неоснована, дужна је да жалитеља у своме решењу извести о основима, са којих му жалбу не уважава, (33) — Сваки има право да се обрати молбом надлежној власти, и то у своје име; а у име другога, и као целина, могу то чинити само надлежателства и правна лица (корпорације), и то ова последња о предметима, за које су надлежна. (34) — Сваки је Србин војник, и дужан је да служи у војсци, стајаћој или народној, изузимајући оне, које закон ослобођава. Народна војска, као једна од најнужнијих земаљских установа, не може се укинути ни скучити. (35) — Војска се не сме договарати. Она се скупља само на позив старешине. (36) — Војници подлежу војеним судовима само за кривична дела. Чланови: 27., 28. и 32. устава односе се и на војнике само у толико, у колико не би били противни војеним законима и дисциплинарним прописима. Опредељења о војеној дисциплини издају се уредбом књажеском. (37) — У случају преке опасности за јавну сигурност може влада на неко време обуставити: опредељења члана 27. односно личне слободе. члана 28. односно неповредности обиталишта; члана 32. односно слободе говора и печатње; члана 111. односно надлежности суда. (38) — Сваки Србин и свако правно лице, дужно је да носи државне данке и друге терете, а ови се разрезују по једнаким основима за све. Само Књаз и престолонаследник не плаћају никакав данак. (39) — Свакоме је Србину слободно да иступи из српскога грађанства, пошто испуни обвезе војене службе у стајаћој војсци, као и друге дужности, које би имао, како спрам државе, тако и спрам приватних лица. (40)

III О народном представништву.

Народна је скупштина народно представништво. (41) — Народна скупштина састоји се из посланика, народом избраних, и посланика, које Књаз бира. Скупштина је ***обична*** и ***велика***. (42) — Избори су народних посланика непосредни и посредни преко повереника. (44) — Сваки срез и свака окружна варош бира за себе посланике, и то на три хиљаде порезких глава по једног. Но и онај срез и окружна варош, што имају мање од три хиљаде порезких глава, бирају по једног посланика. Варош Београд бира два посланика. Ако који срез или окружна варош има више од три хиљаде порезких глава, и тај вишак прелази хиљаду и пет стотина порезких глава, онда ће се тамо изабрати још један посланик; а ако вишак не прелази хиљаду пет стотина порезких глава, то се неће рачунати. (45) — Књаз бира на свака три посланика по једног од своје стране из реда људи, који се одликују науком или искуством у народним пословима, но овај број не мора бити подпун (45). — Сваки Србин, који је пунолетан и плаћа грађански данак на имање, рад или приход, има право да бира посланике или поверенике. (46) — Ко има право да бира, може бити изабран за повереника, али за посланика може бити изабран онај, коме има пуних тридесет година и плаћа државног данка најмање шест талира годишње на имање, рад или приход, и има остала својства, која прописује изборни закон. (47) — Чиновници, и они, који у ред чиновника спадају, као: пензионери, они, који примају какво издржавање из државне касе, или који улажу у фонд удовички, а исто тако и правозаступници, не могу бити за посланике народне изабрани; а они, које Књаз бира, могу се узети из свију редова грађанства. Но војници стајаће војске, ма кога чина, не могу ни бирати ни изабрани бити. (48) — При избору народних посланика или повереника, само се лично, и само на једном месту може дати глас. (49) — Сви посланици морају живити у Србији, но не морају живити у срезу или вароши, где су изабрани. (50) — Народни посланици нису представници само оних, који су их изабрали, већ целог народа;

и по томе, њима се не може дати никакво обвезно настављење од избирача, већ они по свом увиђењу и савести представљају и решавају народне потребе. (51) — Сви посланици, кад ступају у дужност, полажу заклетву: „Заклињем се јединим Богом, и свим што ми је по закону најсветије и на овом свету најмилије, да ћу устав верно чувати и да ћу при мојим предлозима и гласању опште добро Књаза и народа. по мојој души и моме знању непрестано пред очима имати. И како ово испунио, онако ми Бог помогао и овога и онога света“. (52) — Народна скупштина има председника и подпредседника. Велика народна скупштина бира из своје средине председника и подпредседника, а обична народна скупштина кад се год сазове, бира, такође из своје средине, шест лица, и Књазу их предлаже, а Књаз поставља једног од њих за председника а једног за подпредседника. Потребан број секретара бирају скупштине из своје средине. Првој редовној скупштини поднеће се пројект изборног закона скупштинског. (53)

Круг власти Народне Скупштине.

Законодавну власт врши народна скупштина са Књазем. Она не може узимати у свој круг рада друге предмете, осим оних, који су јој уставом опредељени, или оних, које би јој Књаз нарочито предао. (54) — Никакав закон не може бити без пристанка народне скупштине издат, укинут, измењен или протумачен. А наредбе за извршење закона, као и наредбе проистичуће из надзорне и управне власти књажеве, издаје извршна власт. У обнародовању закона мора се казати да је пристанак народне скупштине предходио, а у наредбама за извршење закона мора се именовати закон, на основу кога се наредба издаје. (55) — Само у случају кад је земаљска безбедност, било споља било изнутра, у великој опасности, а скупштина није сакупљена, Књаз може што је нужно, ма да би за то потребовало садејства скупштинског, сам, на предлог министарског савета, наредити, што ће силу закона имати, а кад се прва скупштина састане, њој ће се овако ванредно издати закон поднети на одобрење. Но без одобрења скупштине не може се ни у ком случају данак

или општи прирез установити, ни постојећи преиначити. (56) — Закони и наредбе, које Књаз обнародује, сходно прописима предидућа два члана, имају обвезну силу за све грађане и власти земаљске. А сама скупштина може решавати: је ли при каквом закону, који је надлежно обнародован, и она од своје стране, сходно уставу, садејствовала. (57) — Предлог, да се какав закон изда или постојећи измени, допуни или протумачи, може Књаз скупштини, а тако исто и скупштина Књазу учинити. Но формални пројекти произлазе само од Књаза. (58) — Скупштина дужна је, да пре свега узме у саветовање оне предмете које јој влада поднесе, а нарочито буџет, и ако се захтева, овај ће се у свако време одма предузети. А тако исто влада ће оне предмете, који јој се од скупштине као хитни означе, што пре у расуђење узимати. (59) — Влада може какав скупштини поднесени пројект закона узети натраг за све време док исти не буде у скупштини коначно решен. (60) — Ако скупштина прима какав пројект, али са допунама и изменама, а влада ове не усвоји, влада може исти пројект или сасвим натраг узети, или га са противним разлозима, а у првобитном стању, или с другим изменама од своје стране истој скупштини вратити. У сваком случају влада може захтевати подпуно примање или одбачење својих предлога. (61) — Кад скупштина какав пројект закона сасвим одбаци, влада га може без измене поднети следећој скупштини, а истој може га поднети само са изменама. (62) — Решени буџет подноси скупштина Књазу. Ако би скупштина налазила, да би требало неке предложене суме умалити, или их са свим изоставити, она ће своје мишљење разлозима подкрепити, и именовати предмете, код којих се, као и начин како се уштеда може учинити без штете за државне потребе. (63) — Скупштина не може условљавати одобрење буџета предметима, који не би с истим у свези стајали. (64) — Влада ће свагда основе и предлоге, које би јој скупштина по члану 63. учинила, свестрано испитати и оценити, и, у колико је год, без штете за државне потребе, могућно уважити. Но ако влада те предлоге не узмогне примити, а скупштина и по датом јој о томе објасњењу, опет не

одобри захтеване суме, као, и ако би скупштина, пре него што је буџет решен, распуштена била, онда важи постојећи буџет и за идућу годину, изостављајући из њега оно, што је изреком на извесну потребу опредељено, па је та потреба већ подмирена. Да постојећи буџет може и за идућу годину важити, издаје Књаз, са против подписом свију министара, наредбу, која се има, с позивом на овај члан устава, обнародовати и међу законе ставити. (65) — Без пристанка скупштине не може се држава задужити. Ако би због какве ванредне и преке потребе земаљске, нужно било, да се држава задужи, а скупштина не би на скупу била, онда ће се она ванредно сазвати. Но ако се земља налази у таквим околностима, да није могућно ванредно сазвати скупштину, Књаз може, на предлог министарског савета, а по договору са државним саветом, решити, да се учини зајам, који не сме превазићи суму од две стотине хиљада дуката. Књаз може, на исти начин, решити, да се, за подмирење какве ванредне и преке државне потребе, учини из државне касе издатак, за који нема законодавно одобреног кредита; но сума оваковых издатака за једну годину не може укупно превазићи тридесет хиљада дуката. Првој редовној скупштини саопштиће се, у оба напред изложена случаја, шта је учињено и разложити узроци, са којих је нужно било да се тако поступи. (66) — Скупштина може да прима писмене жалбе о предметима, које је дотични министар већ решио, но она не може да прима лично жалитеље. (67) — На свако закључење, које скупштина поднесе Књазу, следоваће књажева одлука, и то, у колико је могућно, још за трајања исте скупштине. (68) — Министри имају приступа у седнице скупштине; они могу у претресању сваког предмета учествовати; биће саслушани, кад би год захтевали, и имају право да о ствари још једном говоре, пошто се претрес о њој сврши. Књаз може да одреди и пошље у скупштину и друга лица, као поверенике, који ће у место министара, или с њима заједно, давати скупштини потребна објасњења, и ови повереници имају тада иста права као и министри. Но ни министри ни повереници не могу давати гласа. (69) — Скупштина може и сама да позове министре или одређене поверенике, да јој даду потребне извештаје и објасњења и ови ће то свагда дати, ако не би налазили, да би за државне интересе било штете од јавног, пре времена, саопштења. (70) — Нико и никад не може узети посланика на одговор за глас, који је он дао као члан скупштине. Но ако би његови изрази садржавали нападање на личност Књаза, књажеску фамилију, намеснике књажеског достојанства, скупштину, или поједине чланове њене, онда председник има право да седницу за тај дан прекине, а у следећој седници предложи, да скупштина реши: да се дотични члан за неко време искључи из скупштине. А ако би изрази посланика сачињавали по кривичном законику како злочинство, или преступ, дотични члан може и пред редовним судовима бити оптужен, ако скупштина претходно одобри. (71) — Чланови скупштине пет дана пре него што се отвори скупштина, и за све време трајања њена, не могу бити затворени, нити предани суду, осим по прописима следећа два члана. (72) — Кад се у злочинству или преступу на самом делу ухвате, могу се ставити у притвор, но то се мора одма јавити скупштини, и никакав даљи испит над њима не може се чинити, док скупштина не реши, да има места стављању под суд. (73) — Докле скупштина траје, њене чланове не може никаква власт ни позвати ни ставити у притвор, докле она не реши, да се може иследовање против њих отпочети, осим случаја, кад се ухвате на самом делу злочинства или преступа. (74)

Сазивање Народне Скупштине.

Скупштина се сазива редовно сваке године, а кад би важни хитни послови захтевали, она се може и ванредно сазвати. (75) — Књаз сазива, отвара и закључује скупштину; он одређује време у години, кад ће се, и место, где ће се она сазвати. Он може отворити и закључити скупштину и преко нарочитог за то пуномоћника. А ако је скупштина сазвана у случајима члана 12., онда је отварају они, који су је сазвали. (76) — Књаз може сазвану скупштину на неко време да одложи, само ће се при одла-

гању определити време, на које се одлаже, и то време може бити најдуже шест месеци. (77) — Књаз може скупштину и да распусти, па да нареди други избор посланика народних. Други избор посланика мора бити наређен најдуже у течају четири месеца, а друга скупштина мора бити сазвана најдуже у течају шест месеци, од дана, кад је предходећа распуштена. (78) — Без књажевог позива, посланици не могу се скупити у седнице скупштинске, нити могу скупљени остати, и што радити, пошто су седнице закључене, одложене, или скупштина распуштена. (79) — Сваки владин предлог, и у опште сваки предмет, мора се у скупштини, пре него што се узме у саветовање и решавање, испитати у једном или више одбора. (80) — Овим одборима влада ће свагда дати, на њихово захтевање, потребна објашњења. Но и одбори морају, пре него што даду своје мишљење скупштини, саслушати владиног повереника о примедбама, које би овај имао да учини, и које ће одборима у њиховој седници разложити, а одбори ће о тим примедбама расудити, и по нахођењу оценити их. (81) — Скупштина може решавати, кад у седници њеној присуствују најмање три четвртине чланова. А за пуноважно закључење изискује се, да су за предлог дали глас најмање половина присуствујућих чланова и један више. (82) — У скупштини може се глас дати само лично и јавно. (83) — Скупштина стоји у сношају само са министрима. (84) — Седнице су скупштинске јавне; но могу бити и тајне, на захтевање председника, или министра, или владиног повереника, кад који од њих изјави, да је при саопштењима, која би имао да учини, нужна тајност; или на захтевање три члана, којима би се, пошто се слушаоци удале, придружила најмање још једна четвртина присуствујућих чланова. (85) — Нико не може са оружјем доћи у седнице скупштине, ни у ограду њеног здања. (86) — Чланови скупштине, који не живе стално у месту, где се седнице држе, добијају путни и дневни трошак из државне касе, што ће се одредити особеним законом. (87) — Ближи прописи о пословном реду скупштине определиће се особеним законом. (88)

Велика народна скупштина.

Посланике за велику народну скупштину бира сам народ, у броју четири пута оноликом, колико народ бира за обичну скупштину. Велика народна скупштина сазива се кад је потребно: 1., да се изабере Књаз, кад би владајући преминуо, а не би било престолонаследника по опредељењима овога устава, у ком ће случају она и цивил-листу одредити новом Књазу; 2., да се изберу намесници књажеског достојанства, кад се та потреба покаже у смислу устава; 3., да решава мењање устава; 4., да решава питања веће важности о смањивању или размени кога дела државне области; и 5., кад Књаз нађе за потребно да саслуша велику народну скупштину о каквом питању од ванредне важности за земљу. (89)

IV Државни савет.

Установљава се државни савет, коме је задатак: 1., да даје влади своје мишљење о предметима, које би му она предложила; 2., да на позив владе израђује и испитује законске и административне пројекте; 3., да расматра и решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима; 4., да решава сукобе између административних власти; 5., да одобрава почасне издатке из општег кредита буџетом одређеног на ванредне потребе, као и почасно употребљавање кредита, одређеног за грађевине, у колико би издатак у поједином случају био већи од суме, са којом министар може сам по закону располагати; 6., да одобрава изузетно ступање у сажитељство српско; 7., да одобрава задуживање државе као и ванредне кредите у случајима, предвиђеним чл. 66. устава; 8., да решава о приразима за потребе округа, срезова и општина, ако прирези прелазе суму, коју сама управна власт по закону одобрава, а исто тако и о задуживању округа, срезова и општина; 9., да одобрава продају и у опште отуђивање непокретних добара окружних, срезких и општинских; 10., да решава о расходовању оних сума, за које би се показало, да се немају одкуд наплатити; 11., да одобра-

ва у ванредним потребама зајмове из државне касе, или изузетне зајмове од управе фондова; 12., да одобрава поравнања, која би се по државне интересе као пробитачна показала; 13., да може од главне контроле захтевати потребне извештаје, и објашњења о државним рачунима; и 14., да решава има ли по закону места заузимању приватних непокретних добара, за општенародну потребу. (90) — Чланове државног савета поставља Књаз. Они улазе у ред осталих чиновника. Број њихов не може бити мањи од једанаест ни већи од петнаест. Из њихове средине Књаз поставља председника и подпреседника, који врше ову дужност, докле Књаз не нађе за сходно, да их другима замени. (91) — Члан државног савета не може бити, који није навршио тридесет и пет година живота, и десет година државне службе, и који нема непокретног имања у Србији. Пословни ред државног савета определиће се особеним законом. (92)

V О државном имању, о књажевом имању и о књажевој цивил-листи.

Државно имање састављају сва она непокретна и покретна добра, и сва имовна права, која држава као своја прибавља и притежава. Законом ће се определити, како ће се то имање моћи отуђивати, или оно и његов приход заложити, или другим теретима оптеретити. (93) — Државним имањем управља министар финанције. (94) — Од државног имања различно је књажево приватно имање, којим Књаз може слободно располагати за живота, а на случај смрти, по прописима грађанског законика. (95) — При ступању на престо, Књазу се определује из државне касе, годишње једна сума новаца, скупштином, на све време његове владе, као цивил-листа, која му се месечно исплаћује. Али грошкови на одржање оних државних добара, која се Књазу на бесплатно слободно уживање уступају имају се исплаћивати из његове цивил-листе. (96) — Цивил-листа један пут одређена, не може се повисити без пристанка скупштине, а без пристанка Књаза не може се умалити. (97) — По смрти Књаза важи њему одређена цивил-листа и за престолонаследника до састанка прве народне скупштине. (98)

VI О државној служби.

На врху државне службе напази се министарски савет, који стоји непосредно под Књазом. Министарски савет састављају министри, за поједине струке управе наименовани, између којих Књаз, по свом нахођењу, поставља једног за председника министарског савета. Министре поставља и одпушта Књаз. (99) — Министри су одговорни Књазу и народној скупштини за своја званична дела. И зато сваки акт у државним делима, који Књаз подписује, мора бити против-подписан од дотичног министра. (100) — Министар може бити оптужен, кад учини издајство према отачаству или владаоцу, кад повреди устав, кад прими мито и кад оштети државу из користољубља. (101) — Министра може оптужити народна скупштина. Предлог за то, који се чини написмено, мора садржавати тачке оптужења и бити подписан најмање од двадесет посланика. (102) — Да се у скупштини изрекне, да има места оптужењу, изискује се две трећине гласова. (103) — Оптуженом министру суди државни суд, кога се састав определује законом. Осуђеног министра не може Књаз помиловати без пристанка народне скупштине. Ближа наређења о одговорности министарској определиће се законом. (104) — Сваки чиновник одговара за своја званична дела. Но судија не може се дати суду док не одобри касацијони суд, а кад овај одобри, онда суде редовни судови. (105) — Државни чиновници полажу Књазу заклетву, да ће му бити верни и послушни, и да ће се устава савесно придржавати. Војска не полаже заклетву на устав. (106) — Чиновник, који, због старости или друге телесне и душевне слабости, не може да врши дужности свога звања, има право на пензију У осталом, права и дужности чиновника државних определују се особеним законом. (107)

VII О судовима.

За изрицање правде постоји више степена судова. (108) — Правда се изриче у име Књаза. При изрицању правде судови су независни и не стоје ни под каквом влашћу осим закона. (109) — Никаква државна власт,

ни законодавна ни управна, не може вршити судске послове нити опет судови могу вршити законодавну или управну власт. Судови не могу управне чиновнике за њихова званична дела узимати на одговор и судити им док надлежна власт не дозволи. (110) — Нико се не може узети на одговор од другога суда, нити му сме судити други суд, осим онога, који му је законом, као надлежан, опредељен. (111) — Не могу бити у исто време судије у једном суду сродници по крви у правој усходећој или нисходећој линији, до ког било степена, нити у побочној линији до четвртог, а по тасбини до другог степена закључно. (112) — Не може бити судија првостепеног суда, који није навршио двадесет и пет година, а виших судова који није навршио тридесет година живота. (113) — При изрицању правде у судовима морају бити најмање три судије. Но законом се може определити, да предмете мање важности, кривичне и грађанске, суди један судија. (114) — Претрес у судовима бива јавно, осим где закон, због јавног поредка и морала, друкчије наређује: но судије се саветују и дају глас тајно, а пресуда се исказује гласно и јавно. У пресуди морају се изложити основи суђења и параграфи закона, по којима је пресуђено. (115) — У свима злочинствима и преступима, оптужени има право да узме браниоца пред судом, а у случајевима, које закон опредељује, мора му суд браниоца по званичној дужности поставити. (116) — За разбојништва, опасне крађе и паљевине завешће се постепено поротни судови, што ће се законом уредити. (117) — У кривичним делима Књаз има право помиловања, и може одсуђену казну кривцу да преобрати у казну другог блажег рода, или да му је смањи, или сасвим опрости. (118)

VIII О црквама, школама и благодетним заводима.

Слободно јавно извршивање верозаконских обреда имају вероисповеди, које су у Србији признате, или које особеним законом буду признате. (119) — Књаз је заштитник свију вероисповеди, у држави признатих. Духовна надлежателства свију вероисповеди стоје под надзором министра црквених послова. А управа унутрашњих

вероисповедних послова остаје по дотичним вероисповедним канонима, за православну цркву, архијерејском сабору, а за друге вероисповеди надлежним духовним властима. (120) — Преписка духовне власти православне цркве са властима или саборима изван земље водиће се са одобрењем министра црквених послова. А преписка свештеника других вероисповеди са властима и саборима изван земље мора се подносити на увиђење и одобрење министру црквених послова. Никакав акт који би дошао од духовних власти, или црквених сабора изван земље, не може духовна власт у земљи обнародовати, докле га не одобри министар црквених послова. (121) — Против злоупотреба духовних власти, буди које од признатих вероисповеди, подноси се жалба министру црквених послова. (122) — Свештена лица, у смотрењу својих грађанских одношаја и дела, и у смотрењу свог имања, подчињена су општим земаљским законима. (123) — Све школе и други заводи за образовање стоје под надзором државне власти. (124) — Приватни заводи за добротворне цељи не могу се као државно имање сматрати, нити на што друго употребити, осим на оно, што је опредељено при установи завода. Само у случају, кад није више могућно, да се првобитно опредељена цељ завода постигне, може се употребити имање истога, на друге подобне цељи, по пристанку оних, који би имали право надзора и управе. (125)

IX О општинама и правним лицима.

Никаква нова општина, и у опште никакво правно лице, не може постати без одобрења државне власти. Исто тако не може каква постојећа општина, без одобрења државне власти, свој обим променити, било примањем у себе других општина, било делећи се сама у више општина. (126) — Општине су самосталне у својој управи, сходно прописима закона. (127) — Сваки грађанин и свако непокретно добро, мора у јавним одношајима припадати којој општини, и сваки члан општине, и свако непокретно добро, мора сносити општинске терете (128). — Општине и у опште правна лица, могу, као и појединa лица, имати свог имања. (129) — Општинске власти ду-

жне су, поред општинских послова, да врше у својој општини и државне послове, које им закони опредељују. (130)

X Општа опредељења.

Предлог о потреби, да се какве измене или допуне у уставу учине, или да се који пропис истога протумачи, може учинити како Књаз скупштини, тако и ова Књазу. За закључење овог рода у скупштини изискује се, да су две трећине од присуствујућих чланова за предлог глас дали, као и да две, једно за другим следеће редовне скупштине, о томе учине сагласно закључење. Пошто је овако поступљено, онда ће се сазвати велика народна скупштина, да коначно реши, хоће ли се и како предложене измене и допуне у уставу учинити, или који пропис истога протумачити. Ово закључење велике народне скупштине важиће кад га Књаз потврди. (131)

Закључење.

Овај устав ступа у живот, кад га подпишу намесници књажеског достојанства. Њиме се замењују: закон о наследству књажеско-српског престола од 20. Октобра 1859. године, као и допуна овог закона од 17. Августа 1861 године; — устројење државног савета од 17. Августа 1861. године; и укидају се у опште сва опредељења ма ког рода, која би била противна прописима овога устава. Остају у важности: закон од 30. Октобра 1856. године В№ 1660., и закон од 4. Новембра 1861. године В№ 2244. (132)

Прелазно наређење.

Прва редовна скупштина по овом уставу сазваће се у течају 1870. године, а избори посланика народних за ту скупштину учиниће се по досадањем изборном реду, у колико он није укинут прописима овога устава. Влада књажеска овлашћује се, да, међутим, у договору с државним саветом, изда буџет прихода и расхода државних, и у опште одобрава потребне кредите за 1870. рачунску годину. (133)

*

Намесништво је закључило рад Велике народне скупштине (29/VI) беседом коју је прочитао Јован Ристић. У њој се констатује да Србија „данас први пут има устав који је сама себи дала.“ У уставу су „већа јемства и за утврђење престола и за обезбеђење земаљског спокојства и за личну слободу, за општи напредак“... „Књаз остаје узвишен над свакојаким борбама, и остаје заиста неприкосновен и неодговоран“... „Сад је први пут Скупштина подигнута на степен законодавног тела... и сазиваће се сваке године... Никакав закон не може бити издан, укинут, измењен или протумачен докле Народна скупштина не пристане.“ Устав није пресађен из туђине, но су старе установе дотеране тако како ће одговарати нашим потребама.

Намесништво је пристало 10/VIII 1872 и књежевска власт прешла је на кнеза Милана Обреновића, јер је тога дана постао пунолетан.

X

Мишљења политичара и штампе о Уставу од 1869 и предлози о његовој промени.

И пре и после изгласавања устава излазила су у политичким и књижевним листовима и књижицама мишљења и о уставу у опште и о појединим одредбама његовим. Овде ће се најважнија од тих мишљења изложити у што концизнијем али у исто време тачном излагању.

Др. Стојан Ј. Вељковић бранио је у 26 броју *Јединства* од 1869 право промене устава за време књежевог малолетства. Чланак је нејасан, али се у њему као главни разлог наводи: ова забрана је изречена у закону о Скупштини; тај се закон може мењати редовним путем и из њега избацити одредба о забрани уставне промене за малолетства владаочевог. Чак и ако се та одредба сматра као један део самога устава, као основни закон, она се може мењати, јер „никакво законодавство не може бити спречено у остварењу и извршењу оне политичке силе и дужности коју оно мора имати да на

место постојећег постави нешто боље. То вреди, наравно, и за остале законе, јер ни они не смеју стајати на пут животном развитку државе." Према томе Народна скупштина, Савет и влада намесништва као законитог заступништва достојанства кнежевог... могу те основне законе подврћи ревизији *и то у свако време.*

Новосадска *Застава* (орган Српске народне слободоумне странке) донела је (у бр. 42-44 1869 год.) неколико чланака пре примања устава, под насловом *Реформе у Србији.* Писац, вероватно Светозар Милетић, износи разлоге против дводомног система, излажући како је постао и какву је сврху имао у другим земљама. У малим државама Горњи дом би пречио напредак кад га хоће и краљ и народ. Два дома нису у Европи спречила буне, већ су им била повод, јер је Горњи дом био оруђе владаоца и владе а слаб стуб одбране народа. Има средстава против пренагљеног законодавства: распуштање скупштине, veto, два или три читања и др. Горњи дом је извор сукоба и борбе а не мирења и споразума. Не може бити равнотеже власти, која се тобож заводи Горњим домом, јер или преовлада Скупштина или краљ са Горњим домом и владом. Није истина да је борба у два дома спасоноснија и кориснија него у једном, јер кад се два дома сваде, нема измирења. Ту се јавља и суревњивост.

Треба интелигенција да уђе у народ, али она то може и преко Скупштине. У нас нема ни историско-политичког ни народно-друштвеног живота ради кога треба установити Горњи дом. Ако уђе интелигенција у Горњи дом, он би у нас преузео дужност Доњег дома а то је преокренут положај и аномалија: да Горњи дом даје правац Доњем дому и узима иницијативу у раду. Доњи дом добио би пасивну улогу — одобравање или неодобравање рада Горњег дома.

Кад Босна и Херцеговина, Стара Србија и Црна Гора буду с нама уједињене, могао би се увести Горњи дом да претставља обласне индивидуалности док се свестрани интереси не би изравњали.

Треба завести опште право гласа (сем слугу) и непосредно бирање. И чиновници (сем полицских) да могу бити изабрани. Али интелигенција да не улази у Скупштину ни по положају, јер би влада на те положаје постављала своје људе, ни по избору који би вршила влада, нити да их бира сама Скупштина, јер би владина већина бирала своје људе. Него да интелигенцију бира у Скупштину сам народ, и то $^1/_4$ од укупног броја посланика. И то да се сразмерно подели по изборним јединицама.

За одлуку да ли држава да буде монархија или република да буде опште народно гласање.

За промене уставне довољна је обична Скупштина али да за њих гласа $^2/_3$ или $^3/_4$ гласова. Ако то не може да буде, онда да се бира Велика скупштина два или три пута већа од обичне. Она би могла решавати и о промени облика владавине.

Редовна скупштина да траје три године и да се сазива сваке године. Може бити и ванредних сазива.

Скупштинске седнице да буду јавне. Да посланици имају потпуну слободу говора и да буду неодговорни за свој рад у Скупштини (имунитет).

Ако се заведе Горњи дом, онда или да сама Скупштина бира један део посланика у тај дом, или да народ бира све чланове Горњег дома, или, најпосле, да народ бира већи део а владалац поставља мањи.

И у позњим бројевима *Заставе* (64, 65-67) говорено је о томе *какав устав треба Србији.* Износи се да Велика народна скупштина треба да је суверена кад се тиче устава. Не треба потврда намесништва за устав. Сувереној власти Велике народне скупштине све су власти потчињене. Суверена власт не може се делити и она припада народу.

Даље се тражи да устав обезбеди слободу личности, слободу привреде и сопствености, слободу савести и вероисповести, слободу мисли и речи, слободу науке и предавања, слободу штампе, састанака, удруживања. Затим: прави Србин да носи оружје и да се њиме вежба; да изјављује властима жалбе и прозбе. Треба да се очува неповредност тајне приватних писама, неограничен

развитак језика, слободан избор правописа и начина говора. Да нико не сме бити гоњен противно закону; да нико сем ухваћених на делу не може бити затворен без судског решења, које му се мора саопштити најдаље за 24 часа. Да се затвореник мора саслушати у року од 24 часа. Да се нико не може осудити и казнити без суђења и пресуде и само тако како закон наређује; да се нико не може ставити на муке (тортуру); да је обиталиште неповредно; да се ноћу не може ући у стан осим на позив домаћинов или кад је поплава и пожар. Укинути конфискацију имања. Не сме се уводити грађанска смрт. Ни цензура. Да се спречи злоупотреба штампе. Да сви буду једнаки пред законом и да за све буде једнака слобода. Да се не уводе разлике сталежа и класа ни привилегије.

Да се установе власти: 1) *суверенска* (највиша) — уставотворна (Велика народна скупштина), која би имала да бира владаоца и намесништво, да решава сукобе међу властима, да одобрава међународне уговоре и све што се тиче јавног права Србије. Да се састаје правилно од времена на време; 2) *законодавна*, да доноси законе на основу устава; 3) *судска*, да примењује законе и 4) *извршна*, да извршује законе. И у овим чланцима брани се једнодомни систем. Горњи дом не може утишати страсти, јер су у њему људи, а не анђели. Ако већина у Скупштини угњетава мањину, то ће и у Горњем дому бити, а то су два угњетавања место једног. То би била два непријатељска логора која би се вечно борила. Слобода штампе и слобода говора то је најбољи лек од застрањености Скупштине.

Не сме бити изузетног суђења ни ванредних и привремених судова. Треба увести пороту и усмено суђење и обезбедити независност судова. Суђење да буде јавно. Судије да бира народ или непосредно или преко својих претставника и заступника. — Да се заведе одговорност министарска. Ниједан акт да не вреди без њихова потписа. Владалац да има само ону власт коју му дају устав и закони основани на њему. — Да се заведе општинска самоуправа. — Народ да бира у општини све званичнике административне и судске. — Да се заведе опште право гласа, свесно, слободно, тајно и непосредно.

Пред сам састанак Велике народне скупштине писао је проф. *Глиша Гершић* три чланка у *Србији* (бр. 62-64, 1869) под насловом *У очи скупштине*. У њима се истиче потреба уставне реформе у напредном и слободоумном духу. Наводе се речи једног државника да је „добра унутрашња политика уједно и најбоља спољна.“ Добра унутрашња политика захтева да Скупштина од саветодавног тела постане *законодавни* чинилац. — Мора се увести *јавност* скупштинског већања, јер је Скупштини „снага баш у живоме узајамном додиру са јавним духом народним“. — У њен делокруг спада: право одобравања данка, буџетско право, право надзора над издацима, право да се без њеног суделовања не може закон ни издати, ни протумачити, ни променити, ни укинути. Право иницијативе за све то ваља да има и влада и скупштина. — Треба ујемчити посланицима право интерпелације. Да би посланици могли одговорити савесно својим дужностима, треба да имају стручног знања и спреме. Како у нас има врло мало независне интелигенције, треба допустити да и чиновници могу бити изабрани за посланике, — сем полициско-административних. Али и ови би могли бити бирани, само не у свом округу или срезу. Треба установити *независност* судску и *самосталност* наставничку, како би судије и наставници могли слободно радити у Скупштини.

Треба да се ујемчи посланикова *неодговорност* и неповредивост „за све оно што у Скупштини заступа и за што глас свој даје“.

Треба законом обезбедити *слободу штампе, удружења и састанака* и *министарску одговорност*.

Видовдан 1869. (бр. 56-91) пре састанка Велике народне скупштине донео је низ чланака под насловом *Поглед на државно образовање Србије*.

Писац чланка сматра да је било време да се устав мења, јер је то захтевала унутрашња потреба наше земље. Али он је „за поступан, природни развитак државних установа“ и противан је „сваком развитку преухитреном, вештачком, јер ту нема ни добра ни чврстоће“. Противан је такође „свима западњачким теоријама,

желећи да се наше садашње установе почну све боље навијати на државни организам старих Словена, праотаца наших.“

Прелазећи на састав Скупштине писац налази да сеоско становништво није способно за вршење законодавства, али да по природном праву мора учествовати у томе. Варошко становништво је малобројније, али способније за законодавни рад. Зато треба варошима и варошицама увећати број народних претставника а сеоским срезовима умањити. — Чиновницима не треба дати право да буду бирани за посланике, јер они зависе од владе, па да могу одвести земљу у реакцију, ако је влада назадњачка, или к преврату, ако би чиновници били незадовољни владом. — Недостатак народне интелигенције у Скупштини не треба лечити увођењем чиновника у Скупштину, него ограничењем скупштинских законодавних права, док народ не сазри.

Изборно право — активно и пасивно — треба ограничити искључиво на старешине домова, јер су они слободно изабрани од свих чланова породице „с призрењем на радиност, окретност, искуство и умереност“ и признати су за најбоље и најдостојније.

У сеоским срезовима бирање треба да је посредно; у варошима непосредно. Бирачки одбор да буде састављен од општинског одбора, под претседавањем кмета, и од једног државног судије.

Треба строгим законом спречити при изборима сваки притисак на народ било од владе било од појединих људи.

Државни савет као законодавни чинилац треба „да умерава Народну скупштину у тежњама републиканским а владаоца у безгранично монархијским.“ Његове чланове треба да поставља владалац, али да их не може по својој вољи пензионисати Не треба постављати као погодбу за саветнички положај непокретно имање, јер оно ништа не доприноси савесној самосталности законодавца.“ Треба да има саветника у износу једне трећине народних посланика. Од тог броја саветника три петине треба да су стални а две петине повремени. А сви треба да се узимају из највиших политичких и просветних кругова.

Владалац стоји на челу и законодавству и администрацији. Владалац је неодговоран. Министри треба да су неодговорни за законодавне послове а одговорни за административне. Али министри не треба да буду у исто време и државни саветници.

Законодавна иницијатива треба да припада Савету и владаоцу, а Скупштина би имала право да „изриче потребу овог или оног закона *само у начелу*, а Стални савет би израђивао предлог за закон.“ Али ма од кога долазио предлог закона, треба да га проучи Стални савет, али само у том смислу, да „разгледа да ли је написан у духу устава, а *ништа више*.“ У Савету би се решавало о законима простом већином, а у Скупштини би биле потребне *две трећине* гласова за коначно решење.

Ако се не би могла постићи сагласност сва три законодавна чиниоца, писац чланака предлаже да се састане једна делегација „састављена из једнаког броја изасланика скупштинских, саветских (сталних) и владаочевих (министарских), које би владалац, претседник Савета и претседник Скупштине изабрали, сваки у своме кругу, с овлашћењем да ствар прекину већином од *две трећине* гласова.“ Ако се то не би могло постићи, ствар се може одложити за годину или се Скупштина респустити, али само двапут. Ако би се и трећа Скупштина са Саветом изјаснила против каквог закона, министри треба да даду оставку и она да им буде уважена.

Не треба законом одређивати колико траје мандат народним посланицима и повременим саветницима. Владалац треба да одлучује када да се врше нови избори. Али се Скупштина мора сазвати сваке године. Ако владалац то не би учинио, дужност је Сталног савета да на то опомене његову владу, па ако би то било без успеха, Савет би морао „јавно прогласити министре у *стању оптужења* па их судити in contumatiam. Тим би се положај министарски учинио морално немогућим и владалац би их морао уклонити.

О промени устава имали би да решавају кнез и Народна скупштина без Савета.

Народна скупштина и Савет могу у ванредним приликама дати владаоцу диктатуру. Ако Скупштина није

на окупу, диктатуру даје владаоцу потпун Државни савет. А може је и сам владалац узети, ако му је круна у опасности. Ако владаоцу прети опасност од Скупштине, он је може распустити; ако опасност долази од Савета, он га може разрешити, али је дужан одмах поставити други Савет. Министри су одговорни за те поступке новом Савету и потоњој Скупштини. „Ако владалац нарушава основне законе, тада народно заступништво разилази се мирно испред тог неочекиваног факта против кога нема пуномоћства и оставља народу... нек... *непосредно* каже шта мисли.“ Ако народ одобри нов систем — владалац ће слободно радити; ако не одобри, владалац нема те силе да наметне своју вољу народу који је и пушком и свешћу наоружан.

Владалац и Стални савет одређују кад диктатура мора престати као излишна.

Данак, прирезе, велике зајмове и буџет треба да одобравају сва три законодавна чиниоца: за зајмове до 300.000 дуката довољно би било одобрење самог потпуног Савета.

Контрола трошкова и преглед државне благајне припадају по праву и Савету и Скупштини и врше се преко њихових изасланстава.

Рад законодавних тела јаван је, али кад је потребно могу седнице бити и тајне. Не могу се допустити политичке интерпелације, него само административне. — Посланици и саветници не одговарају за своје говоре у седницама, сем ако увреде владаоца „или би очевидно ишли на рушење уставне системе, државом усвојене.“ За увреду владаоца тужи народног заступника *влада* а суди му *Стални савет*; а саветнику суди суд од *народних заступника* који *владалац сам* састави. За преступ „против положених основа државних и у смислу реакционарском“ *Скупштина* узима под свој суд и посланике и саветнике, а у смислу радикалном *влада* тужи а *Савет* суди. Пођу ли правцем радикализма и Скупштина и Савет, наступа случај диктатуре.

„Кад Скупштина постане прави законодавни чинилац, на њу се могу пренети све досадашње прерогативе Велике народне скупштине.“ Само ако би се — по упражњењу престола — бирала нова династија, треба бирати нову Скупштину у прописаном или двоструком броју, па сва три чиниоца да заједно бирају владаоца.

Кад се сврше законодавне седнице, Стални савет остаје као *највиша контрола законодавна и административна*. Савет би предлагао министрима по три кандидата за свако ново или упражњено чиновничко место, а министар би постављао једног од њих. — Тужбе грађана против чиновника или власти између себе послате преко министра пресуђују се у Савету. Та је одлука неприкосновена. — Савет контролише министре „да ли јавне наредбе издају сходно законима“... „и чиновнике да ли сходно законима и уредбама поступају“. Он контролише да ли закони производе добро или зло у земљи. Све преступнике „повлачи пред свој суд.“

Стални савет би са две трећине оптуживао министре. Ако би се и Скупштини дало то право, то би и она са две трећине гласова оптуживала министре, а то би истом већином требало да потврди и Стални савет. Министрима суди потпун Савет с додатком претседника Скупштине и три или четири члана. Да министар буде осуђен, треба две трећине гласова.

О слободи штампе писац чланака се неповољно изражава. Он је противан кауцији, али је за превентивне мере: опомене, повремену обуставу и коначну забрану за новине „отровног садржаја.“ Одговоран да буде писац написа, а ако је он непознат или је ван домашаја власти, онда уредник и власник листа. При одобравању појединцима за издавање новина и повремених списа, било књижевних или политичких, мора се водити рачун о *узрасту*: да уредник буде „година пуних зрелости,“ да му се *политичко убеђење* слаже с основним законима државе; да му *политичко владање* „демагошким агитацијама није компромитовано, ни сенком завера получено“ и да му *грађанско поштење* „ни казни па ни сумњи општој није основано никад подлегло.“ — Штампу да тужи нарочито надлештво, које ће и допуштати да новине излазе, а да је суди Стални савет, а могла би судити „и порота састављена од солидних књижевника који су навршили 40-ту годину.“

У једном доцнијем чланку (126 бр.) *Видовдан* је тврдио да се устав може мењати и за време кнежева малолетства. „Велика скупштина оличава код нас народну суверености“ и та Скупштина има да реши да ли ће се одржати или не пропис закона који то забрањује. *Видовдан* затим износи три начела која треба имати у виду при изради устава: устав треба: 1) „да утврди стабилност и ред у земљи,“ јер „без строгог реда нема слободе; слобода цвета у реду и чврстој стабилности“. 2) „да обезбрижи и народу и држави опстанак јаке и чврсте владе“ и 3) „да престо уздигне над свим партиским борбама и страстима па да се династија никад не потресе, већ да стоји непоколебљиво, као светиња свега народа српског.“ А у складу са намесничким идејама *Видовдан* истиче да не сме бити скокова у уставном развитку и да се устав има градити на домаћој основи, а не да се пресађују туђинске одредбе, које не одговарају духу и потребама нашег народа.

После објављивања устава било је поред похвале неких листова још више неповољних оцена о уставу. Устав су поглавито хвалили владини листови *Јединсшво* и *Видовдан*.

У *Јединсшву* за 1869 год. (бр. 119, 121-123, 125-127, 130, 133) изишли су чланци у којима се брани Устав од 1869 године.[1]) Истиче се да је законодавна власт „равно подељена између државног поглавара и народног представништва“ и да је наследност кнежевског достојанства за нас права котва спасења. Критикује се мишљење смедеревског посланика Михаила Стајковца: да закон треба да важи и без потврде кнежеве. Тврђење Стајковчево да ће кнез ако се меша у законодавство долазити у сукоб са Скупштином побија се тиме што постоје одговорни министри, који ће заклонити кнеза од сукоба. А ако сама Скупштина врши законодавство, биће великих сукоба међу странкама у Скупштини. Стајковчево гледиште „води ка чисто републиканској форми.“ „Уставом нашим уређена је кнежевска власт тако, да не може за народ тиранична постати а има средстава да укроћава све шкодљиве политичке страсти.“ У чланцима се хвале одредбе устава о наслеђу престола и о намесништву и одобрава се што устав не тражи да и књегиња мора бити православне вере. Довољно је што наследник престола мора бити наше вере.

[1]) Прештампани су у књижицу: Поглед на нови устав књажества Србије, Београд, 1869.

Новим уставом изречено је начело једнакости свију грађана пред законом, проглашена лична слобода и ујемчено право сопствености. — Признато је право грађана да се преко више власти жале на противзаконе поступке власти. А и грађанима и надлештвима и корпорацијама признато је право петиције. — Утврђена је слобода вероисповести, али је забрањен прозелитизам „да се никаква ни моралног притиска не би на савест грађана чинило.“ — Чл. 32 ставља нам у изглед слободу штампе, али како „ум у погледима својим може лако заблудити дотле да велика зла почини целој земљи,“ то ће се слобода мисли „уредити законом о печатњи.“

Писац чланака хвали и одредбе о војсци. Прелазећи на одредбе о законодавном телу указује на факат да је новим уставом одузета Државном савету законодавна власт и пренета на Скупштину. Али како народ није желео да бира чиновништво у Скупштину, дато је право кнезу да он изабере „у кругу најспособнијих људи по свим струкама“ једну четвртину посланика, који ће као „цвет стручне интелигенције... најбољим начином допунити сваковрсне силе народне.“ Такав је систем бољи него установа Горњег дома, јер он „може увек, кад год владалац хоће, парализовати сва решења Доњег дома.“ Уосталом, скупштински је одбор једногласно усвојио овај намеснички предлог о саставу Скупштине.

Добро је што су новим уставом Државном савету поверени неки послови које у другим уставним земљама решавају министри и што му је дата контрола „над посебним издацима.“ Све што је њему дато у надлежност, то је добро учињено. Он има „само да испита, исправи или обустави а нигде да шкоди.“

Судска је власт новим уставом унапређена. „Судије у вршењу свога задатка стоје само под влашћу закона, а ни под чијом другом, дакле су савршено *независни.*“ — Порота се заводи поступно, јер би иначе „могла често дати повода неправдама и страдању многих невиних људи.“

Нови устав „лежи на чисто демократском темељу.“ Он „садржава два неопходна и најпробитачнија услова за сваки народ... који озбиљно хоће да унапређива своју судбину — а ти су услови крепкост владе и народна слобода, обоје сходно удешено.“ А ако се у току времена покаже практиком да би устав у појединим тачкама могао и бољи бити, он се може и мењати по одредбама чл. 131, којим се избегава свака крајност у промени устава.“

И *Видовдан* је после изгласавања и проглашавања устава у низу чланака (бр. 148, 149, 151-156, 1869) говорио похвално о уставним одредбама. У чланцима се износе погледи на неке од тих одредаба. Сматра се за важну тачка о заклетви кнежевој, јер је *„и кнез човек који погрешити може.“* Хвали се чл. 25 и 28 којима се ујемчава слобода личности и неповредност обиталишта и чл. 29, којим се забрањује конфискација имања. Поводом чл. 32 о слободи штампе *Видовдан* тражи да закон о штампи „отклони злоупотребе“ јавне речи, „да се одузме земљиште личној а по томе и свагда пристрасној критици.“ Одобрава чл. 33 по коме се грађани могу вишој власти жалити против незаконитог рада ниже власти. Истиче важност чл. 35, по коме се „народна војска не може ни укинути ни скучити.“ Добро је што владалац и народ деле законодавну власт. Ако би се владаоцу одузело право потврђивања закона, то би онда значило монархију претворити у републику (чл. 54 и 55). Говорећи о буџетском раду Народне скупштине (чл. 56 и 63-66) *Видовдан* налази да ће министарство с којим се Скупштина не слаже моћи само „донекле“ терати своју политику, али ће ипак Народно претставништво „имајући народну кесу у својим рукама моћи увек улучити прилику да примора владу да учини концесије народном мишљењу.“ — У чл. 71 налази *Видовдан* довољно гарантије за слободу посланичких говора и неповредност, и поред 2 и 3 алинеје тога члана. — Одобрава чл. 100 који говори о министарској одговорности, али не схвата смисао чл. 105 о одговорности чиновника. Мисли да треба чиновник да одговара „само за дела која су сасвим у противусловљу са законима“ а не нпр. ако би чиновник либералних начела вршио у либералном духу наредбе конзервативног министра. — *Видовдан* хвали савесност наших судија, а признаје да је управна власт хотимично утицала на рад судија. Али чл. 109 утврђује *судску независност*. „Влада је... затворила сама и драговољно свака па и најмања вратанца кроз која би могао допрети њен уплив у храм судске установе“ каже *Видовдан*, али се не дотиче питања; да ли може бити судске независности ако влада може по својој вољи премештати, отпуштати или пензионисати судије-[1])

Критике на устав јавиле су се одмах после његовог обнародовања. Овај устав изазвао је незадовољство у слободоумним круговима и о њему су се неповољно изразили јавни радници који су тада били или су доцније постали политичари од гласа и вредности.

Светозар Марковић, доцнији вођ социјалистичког покрета у Србији, написао је још као студент оштру оцену намесничког устава. У своме чланку „Српске обмане“ (Застава бр. 117-119) Марковић налази да намеснички устав не обезбеђује ни скупштинске привилегије ни грађанска права. Народна скупштина нема права *законодавне иницијативе*, јер не може подносити формалне предлоге нових закона, ни измене, допуне и тумачења дотадашњих закона. — Ни *буџетско право* Скупштине није обезбеђено, јер се стари буџет може указом продужити. А ако су суме њиме предвиђене недовољне, влада има права у споразуму са Државним саветом задужити државу са две стотине хиљада дуката. Чланови Државног савета могу бити пензионисани, те не треба очеки-

---

[1]) После пада Ристићева „Видовдан“ је рекао да је устав од 1869 гори од „турског устава“.

вати од њих отпор влади у питању зајма. — Влада може радити без Скупштине годину дана, јер за шест месеци има права одложити Скупштину, па је по истеку тога рока распустити. Нови избори се могу одредити у року од четири месеца а нова Скупштина сазвати два месеца после избора. — Ни само редовно састајање Скупштине није обезбеђено, јер кнез одређује дан њених састанака, а она се сама не сме без позива састати.

Ни права и слободе српских грађана нису заштићени уставом, јер се све оставља законима. Али и кад би закони били добри, ипак се они, по чл. 38 устава, могу обуставити у случају преке опасности за јавну безбедност. Уставом се, међутим, не казује ближе у чему се састоји та „прека опасност," те може бити злоупотребе при примени тога члана. — Уставом није обухваћена слобода збора и договора, и научних и економских удруживања.

Марковић устаје против бирократије и налази да њу устав повлашћује. Критикује одредбу чл. 45 устава, по којој кнез (односно влада) поставља $^1/_3$ својих посланика и одредбу чл. 33, по којој се чиновник не може тужити суду без допуста надлежне власти. Све је у рукама чиновника; од њих зависи цео јавни живот и они једни друге бирају, унапређују, штите итд.

Кад није обезбеђена слобода мишљења и говора, рада и удруживања, као неопходних средстава за увеличавање умног и материјалног богатства, не може бити народног развитка. Све што је раније било узрок народне патње и незадовољства, остало је онако исто, ни за длаку непромењено. Уставом је само очувано монархистичко начело, али влада није обезбеђена од преврата одозго. Устав је одузимао једном руком оно што је другом давао. Наш народ је био суверен пре устава; постављао је и збацивао кнежеве, контролисао њихов ради осуђивао га или одобравао, и тако треба да буде и по уставу.

Марковић предлаже: 1) да се заведе референдум; 2) да цела земља буде један изборни округ, како се не би губили гласови мањине; 3) да Народну скупштину састављају само посланици које народ изабере; 4) да сваки пунолетан српски грађанин може бити изабран за на-

Светозар Марковић
(1846—1875)

родног посланика без обзира на занимање и имовно стање; 5) да вароши не бирају засебно посланике; 6) да среске скупштине имају права предлагати законе и да се на њиховим седницама читају закони који су донесени у последњој Народној скупштини; 7) да се обезбеди слобода јавних зборова; 8) да Народна скупштина бира сама своје члаништво; 9) да сама израђује закон о свом пословном реду и одређује свој дневни ред; 10) да има права подносити формалне законске пројекте; 11) да министри говоре само онда кад што предлажу или кад бране своје предлоге и кад Народна скупштина тражи; 12) да закон важи и без потписа кнежева ако га изгласају две Скупштине; 13) да се Скупштина састаје у одређено време и без позива и да остаје све док не сврши свој дневни ред; 14) да нико не може распустити Народну скупштину; 15) да посланици не одговарају за свој рад у Скупштини; 16) да једино Скупштина може дати одобрење да се посланик за време скупштинског рада може ставити под суд; 17) да сама Скупштина бира и збацује министре, јер она може боље но кнез оценити њихову стручну спрему и способност; 18) да једино Велика народна скупштина има права да мења устав или доноси нов. Њега не треба да потписује кнез, јер је народ извор и утока власти и он одређује делокруг свима властима; 19) Предлог о промени устава да потиче од редовне Скупштине или да га подноси известан број среских скупштина; 20) војска се заклиње на устав а за време рада Велике народне скупштине војска да буде њој непосредно потчињена...

Други представник социјалистичких идеја *Др. Драгиша Станојевић* у чланку *Чему се спрема Србија а шта се приправљa на западу* (отворено писмо Јовану Павловићу у додатку *Панчевца* за 1869 годину) замера уставу: 1) што су адвокати искључени из Уставотворне скупштине; 2) што се у уставу помињу Турци; 3) што се бира кнез од кћери кнеза Милоша, кад изумре мушко потомство, јер су зетови Милошеви пола Власи, пола Немци, највише Мађари а најмање Срби; 4) што има у Скупштини и владиних посланика; 5) што интелигенција не може ући у Скупштину народним избором; 6) што

војници немају активно и пасивно изборно право: 7) што се војници и чиновници не заклињу само на устав; 8) што није уједначена уставом лична слобода, него је остављено да се то учини законом; 9) што нема слободе збора и договора; 10) што није обезбеђена ни слобода штампе; 11) што порота постоји само за три врсте кривица; 12) што нема општинске самоуправе; 13) што у уставу нема одредаба о подизању школа и бесплатној настави; 14) што скупштинска решења подлеже кнежевом одобрењу; 15) што Скупштина не може подносити формалне законске предлоге; 16) што по чл. 66 устава влада може без одобрења Народне скупштине задужити државу до 200.000 дуката и утрошити кредит од 30.000; 17) што по чл. 35 може влада у споразуму са Државним саветом продужавати и даље буџет; 18) што су намесници присвојили себи право да потврде нови устав. Они су тиме бунтовници против народне воље...

Слободар (*Владимир Јовановић*) у 89. броју новосадске *Заставе* (од 30/VII 1869) пише да је овај устав први покушај на чистини независности Србије. Чланом 131 тога устава утврдило се право српског народа (оспорено хатишерифом од 1838 г.) да сам себи даје устав. — Тврди да је Велика народна скупштина имала права да донесе устав и за време малолетства кнежева, јер је она *суверена*, а народ је „живи извор власти у Србији" и властан је да решава о уставу.

Замера уставу од 1869 год. да извесним члановима побија оно што је дао у ранијим односно личне слободе, права сопствености, неповредности обиталишта, слободе говора и штампе. Противан је одузимању пасивног изборног права чиновницима, пензионарима, улагачима у пензиони фонд, правозаступницима и војницима. Не слаже се са суспендовањем уставних јемстава за слободу. Налази да буџет треба изгласавати сваке године а не да се може пренети стари буџет и у наредну годину. Не одобрава установу владиних посланика.

Светозар Милетић, вођ Срба у Војводини, критикује устав у духу и правцу Марковића и Станојевића. Осуђује забрану да адвокати могу бити народни посланици

(чл. 42 и 45) и одредбу по којој намесници могу бити изабрани само из реда министара, саветника и виших судија (чл. 73). Не слаже се ни са чл. 92, по коме саветник може бити само онај који има десет година указне државне службе. Он је противник Државног савета и назива га: „Дом инвалида" — Сматра да је требало уставом обезбедити слободу личности и сопствености обиталишта (28) и говора и штампе (32), а не оставити то закону (чл. 25 и 27). — Осуђује чл. 38, по коме се у случају преке опасности за јавну сигурност „могу обуставити чл. 27, 28 и 32 устава (слобода личности, обиталишта, говора и штампе) и чл. 111 (надлежност судова). Па бар да је унесено у устав да Народна скупштина одређује: кад је наступила та опасност, или да се пред идућом Скупштином морају те мере оправдати. — Милетић је противан и чл. 54, по коме Народна скупштина може решавати само о предметима „који су јој уставом опредељени или које би јој кнез нарочито предао и чл. 58, по коме Народна скупштина нема права подносити кнезу формалне законске предлоге. Због тога што она нема то право не може ни доћи до владалачког veto. — Милетић мисли да владалац треба да има право само двапут одбити један предлог, а да му трећи пут мора дати потврду. Не слаже се ни с чланом 64, који забрањује Народној скупштини да условљава одобрење буџета предметима који не би били с њим у вези; ни с чл. 65, којим се стари буџет продужује још за једну годину ако га Народна скупштина не хтедне или не стигне решити; ни с чл. 66, по коме кнез и влада могу и без Народне скупштине, ако се она не може састати, задужити државу до 200.000 дуката или учинити издатак из државне касе до 30.000 дуката у случају „ванредне и пре́ке потребе." Као привржeник *парламентарне владавине* Милетић налази да треба дати право Народној скупштини да гласањем против буџета може изјавити влади неповерење и оборити је не само за рад против устава и закона, него у опште за рђав рад. Устав од 1869 (чл. 64) то онемогућава и Народна скупштина не може уклонити са земаљске управе рђаву и неспособиу владу. Даље, он критикује чл. 71., за који налази да спречава слободу

посланичког говора, јер се по њему посланик може за неко време искључити са скупштинских седница ако вређа кнеза, његову породицу, намеснике, Народну скупштину или поједине посланике. Још је горе што устав допушта да се посланик може за свој говор предати и суду, ако би се у том говору налазили изрази који би по кривичном закону сачињавали какво злочинство или преступ. — О чл. 85 Милетић мисли да спречава јавност скупштинског рада. — Није задовољан ни чл. 105, којим се предвиђа одговорност чиновника, али се не одређује коме чиновник има да одговара и пред ким. А судија се и не може дати редовном суду на суђење док не одобри Касација! — Није добар ни чл. 106 којим се прописује да „војска не полаже заклетву на устав." — Није требало уносити у устав квалификације за активно и пасивно изборно право, него то оставити закону. — Промена устава отежана је, јер треба да је предложе две редовне Скупштине и то са $^2/_3$ гласова, а у Скупштини има $^1/_4$ владиних посланика. — Устав треба мењати као и обичне законе, али да их обична Народна скупштина мења са $^2/_3$ гласова.[1])

Стојан Бошковић у својим чланцима *Законотворна скупштина* (Београд, 1870 год.) није непосредно критиковао устав, али је говорио о питањима која имају уставни карактер; о скупштинском пословнику, о изборном закону и о министарској одговорности. О првом питању Бошковић износи као најглавније ове мисли: да се претседништво Народне скупштине бира за један сазив; да се одреде озбиљне казне за „неуставно и незаконито утицање као и за свакојаке смутње при изборима," али да се пропишу „законите неповољне по-

[1]) Милетић у том истом чланку (**Летопис Матице српске** књ. 114 за 1872 год.) критикује и закон о штампи од 1871. Противан је праву полиције на забрањивање листова. Не помаже што забрана иде суду, кад судије нису независне. Нарочито осуђује што се могу подићи тужбе против забрањених чланака, јер они нису ни доспели до читалаца. То значи употребити у исти мах и превентивне и репресивне мере. Устаје против великих казни за новинарске чланке. Тражи пороту и за штампарске и политичке процесе.

следице" за оне који би без свака основа досађивали Народној скупштини жалбама против избора; да посланици чији су мандати оспорени у верификационом одбору не могу гласати док се не реши њихов избор, али могу бранити свој избор и у одбору и у Народној скупштини; да посланик чији је избор уништен што по уставу нема прописане квалификације за народног посланика не може бити поново биран у току те Скупштине; да сама Народна скупштина решава о оспореним мандатима, а не редовни судови или административне власти. Судови би имали да суде само изборне преступе. Да посланици могу подносити поправке законских предлога (амандмане) у току дискусије у Скупштини, али да не смеју предлагати нешто што би поднесени предлог оборило... Има и још неких тачака, али оне нису од веће важности.

Прелазећи на изборни закон и министарску одговорност Бошковић тражи: да збор бирача одреди поверенике за купљење гласова. Полиција да се не јавља никако о изборима док је бирачки одбор или општинска власт не позову. — Чиновници и адвокати треба да имају право да буду изабрани за народне посланике, па макар после избора дали оставке на своја звања и занимања. — Цензус прописан уставом за бираче и посланике треба да остане, али да се за посланика не тражи да има 30 година него 27. — Ко је осуђиван због простог злочина или преступа, не може бити биран за посланика, али треба обезбедити кандидате од полицијског гоњења и стварања кривица пред изборе. — Посланици треба да знају читати и писати. — Не треба да постоји обавезно гласање. — Ко добије апсолутну већину од дошавших гласача, изабран је за посланика. Ако се та већина не добије, наредиће се нов избор после пет дана. Ако на прво гласање не дође ни $^1/_3$ гласача, одређује се други избор после пет дана. Ако и тада не дође $^1/_3$ гласача, то место остаје за ту годину без посланика, па се наредне године врши нов избор. — Избори треба да су непосредни а гласање тајно. — Скупштинска периода да траје две године, али да се Народна скупштина састаје сваке године. — Избори треба да се врше истог дана у

свој земљи. — Да се униште избори у које се недопуштеним начином мешала полициска или општинска власт и органи тих власти да се предаду суду. — Ко претњама, поклонима или обећањима наводи бираче и ко јавно вређа каквог кандидата, да се казни од 2 мес. до 2 године затвора, а чиновници још и губитком службе. — Седнице Народне скупштине да се држе у престоници. — Треба обезбедити слободу штампе, зборова и удружења и завести одговорност свих чиновника пред судом, те да сваки оштећени и повређени грађанин може тужити чиновника суду. — Уредити општинску, окружну и државну управу на начелу децентрализације. — Не треба тражити допуст власти за издавања листова, нити давати кауцију. Штампарске кривице да суди порота по нарочитом закону.

Бошковић тражи *парламентарну владавину*. Треба да Народна скупштина може оборити владу, али и да владалац може распустити Народну скупштину. Ако влада и у новој Скупштини остане у мањини, она треба да падне. Треба признати право Народној скупштини да може оптужити министре: и кад повреде опште или нарочите специјалне законе; и кад не раде оно што им устав и закони наређују; и кад допуштају да се газе или не врше закони; и кад оштете или повреде државу или грађане својом неспособношћу или немарношћу у званичној дужности. За проста кривична дела подлеже, као и обични чиновници и грађани, обичном суду. Тада их може оптужити Касационом суду Народна скупштина, а кад она није на окупу, онда сваки грађанин. — Државни суд за министре да се састоји из шест државних саветника и шест чланова Касације. Ако Народна скупштина са $^2/_3$ гласова повуче тужбу, суђење се прекида. Застарелост траје три године. Кнез може помиловати осуђеног министра спустивши казну на један степен ниже, али ако то помиловање реши Народна скупштина апсолутном већином гласова.

Бошковић се и доцније вратио на устав од 1869 год. (*Нови Век*, април 1881 год., бр. 36). Он му признаје као добре стране: што је њиме остварено начело Светоандрејске скупштине: да народ с владаоцем врши законодавну и контролну власт, и што се прошло мирно без унутрашњих потреса кроз разне тешке и велике догађаје. Замера што је при прављењу устава слабо обавештавано јавно мњење, него је устав рађен у најужем владином кругу, без претходне критике других стручних људи из интелигенције, и што уставни пројекат није објављен пре скупштинског састанка. Противан је: увођењу владиних посланика у Народну скупштину; искључивању чиновника и адвоката из пасивног изборног права; ограничењу скупштинског права предлагања закона; несређености и скучености рада Велике и обичне народне скупштине.

Оштра критика намесничког рада на уставу изишла је у књижици: *Влада намеснишшва са својим ограницима и кабинеш Мариновића* (Нови Сад, 1877). У њој се тврди да устав од 1869 није дат „из симпатија тадашњих власника према народу“ него из „чисте себичности и шпекулације.“ Намесници су по закону о наслеђу престола од 26/X 1859 могли остати само три године на том месту, и нису могли бити поново изабрани. Уставом је тај закон поништен и они су остали на својим местима до пунолетства кнежевог. Други је разлог давању устава жеља намесника да владају деспотски. Зато су оборили власт Државног савета, која им је сметала, јер се нису плашили Скупштине, на чији су састав и одлуке могли утицати. Намесници су уз устав издали и и „мали устав“ којим се поништавају све грађанске слободе. — При решавању устава ниједан посланик није имао препис уставног пројекта, јер преписи нису ни израђени, те се није могло о појединим одредбама ни размишљати. Из Скупштине је искључена интелигенција. То су учинили посланици из народа који је „испод руке на то подбоден,“ „јер би чиновници у Скупштини били уз владу и против народа.“ Али је влада унела у устав одредбу да сама одређује за посланике чиновнике које она хоће. — Министарска одговорност ограничена је само за извесне случајеве „од којих су једни и по себи као свако злочинство казними, а други се тешко доказују“... „У самој ствари нема никакве одговорности“

но је та одредба само „мајсторија намесника.“ — Уставом од 1869 није укинут турски устав, јер је то кнез Михаило учинио својим законима. А он је и саветнике уврстио „у број редовних чиновника.“

На ове критике одговорено је броширом: *Српски конзерваштивци. Одбрана и критика* (Панчево, 1877). У њој се као писци (или инспиратори) књижице *Влада намесништва* итд. помињу Аћим Чумић и Милан Пироћанац. Одговор је писао Јован Ристић, али је брошира непотписана. У њој се побијају тврђења млађих конзерваштиваца о раду намесништва. Прво се износи да устав од 1838 год. није укинут кнез-Михаиловим законима, јер је он и даље легално важио и био признат од гарантних сила, а и поједини грађани у Србији апеловали су на тај устав „кад им се чинило да су какву неправду претрпили.“ Кнез Михаило није налазио за добро мењати и формално тај устав. То су учинили намесници користећи се топчидерском катастрофом, која је и Турску компромитовала. Устав је промењен и гарантним силама то само саопштено. Порта није протествовала, но примила свршен факт. Тиме је утврђена и стварна независност Србије, коју је париски конгрес био прогласио. То је главни разлог промени устава, а други је у томе: да се избегну сукоби између кнеза и Савета, који су омогућени чл. 17 устава од 1838, и спрече завере и преврати. — Није истина да је лакше радити са Скупштином него са Саветом, јер је намесништво успело да Савет, и ако је био противан уставној промени, пристане на њу.

Ристић се у својој брошири брани од оптужбе: да је мењао устав да би остало исто намесништво до пунолетства кнежевог. Он тврди да се то могло свршити и без промене устава. Саветници се нису противили жељама и тежњама намесништва и били су готови да га задовоље. И кад су они пристали на нов устав, који им је одузимао законодавну власт, много би радије пристали да продуже власт намесништву за једну годину дана, тим пре што је његова владавина била „сложна, мирна и срећна.“

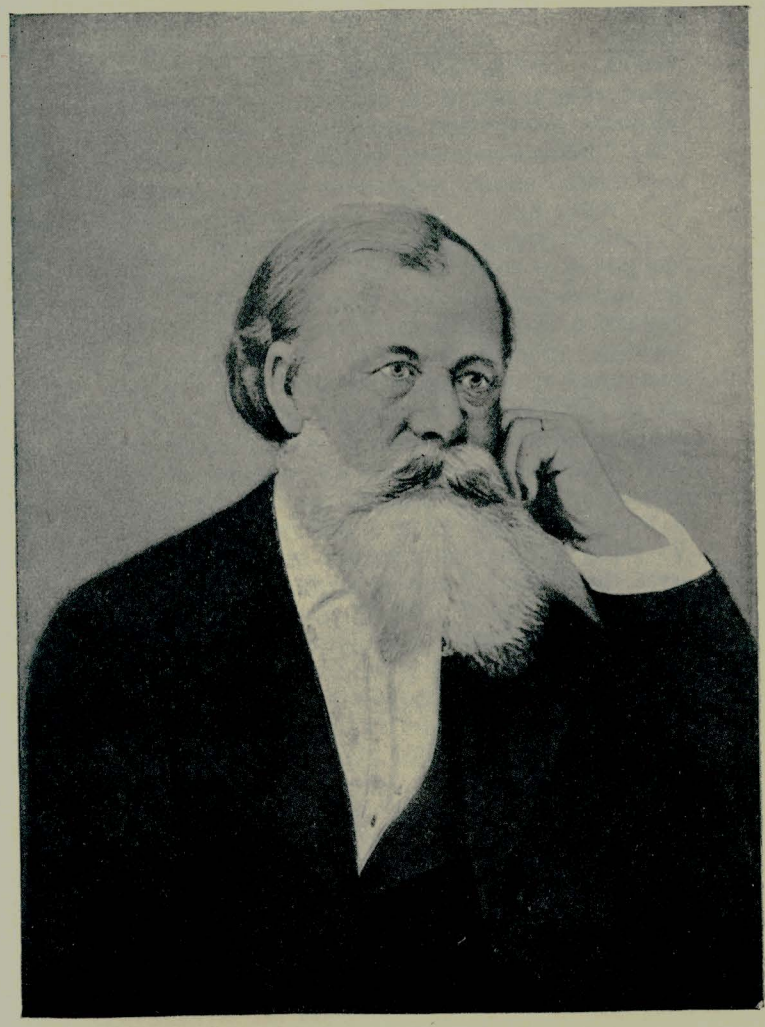

Светозар Милетић
(1826—1901)

За „мали устав“ Ристић тврди да није постојао. „Многи патриотични и династији одани чланови Велике народне скупштине предложили су да се *за трајања кнежева малолетства* огради домаћа безбедност нарочитим законом према завереницима и смутљивцима који би се појавили.“ Тражио се, дакле, политички надзор. *Али ни то „намесници нису хтели санкционисати,“* уверавајући Скупштину „да су постојећи закони довољни за гаранцију кнеза и земаљског мира, а они сами, без те изванредне мере доста су јаки да једно и друго очувају.“

О овоме „малом уставу“ било је речи и у Народној скупштини. 5 I 18/6 упутили су Милутин Гарашанин и Урош Кнежевић питање на претседника владе о тајном уставу: да ли је влада вољна да га на јавност изнесе; да ли је он још у снази или је поништен и кад; ако није поништен, да ли влада налази да је упутно да се права и слободе Срба оставе и даље изложени неизвесностима тајних наређења. Питање је прочитано 10/I. Претседник министарства одговорио је да му није познато да има неки тајни устав, а и не може га бити у уставној земљи. Развила се краћа дискусија, у којој су Гарашанин, Урош Кнежевић и Петар Ђуричковић тврдили да он постоји, а Илија Мојић, Јован Бошковић, Ђурђе Ђоровић и Јован Митрићевић оспоравали то тврђење. Ако је нешто и постојало, то је био додатак уставу који није био ни потврђен. Министар претседник вратио се на то питање (интерпелацију) 17/I. Рекао је да је нашао тај т.зв. додатак уставу у соби у којој су намесници заседавали. То је био неки додатак уставу коме је сврха: „да се ради утврђења династије и постојећег стања неке мере надзора могу предузимати према смутљивцима, који би својим радом, својим смутњама могли да поремете у земљи ред и да доведу династију у опасност итд.“ То би имало вредети до пунолетства кнежевог. Али ондашња влада и намесништво нису потврдили тај предлог који је из Скупштине изишао. Посланици могу прегледати тај предлог, па ће га после тога претседник поништити.

Пошто се утврдило да није било тајног устава, прешло се на дневни ред.

Милан Пироћанац критиковао је устав од 1869 у *Виделу* од 1880 год. па су ти чланци прештампани у засебну књижицу; „Уставност," (Београд, 1881). Пироћанац је за претставнички систем, јер је наш народни карактер у суштини демократски. Овај систем за данас је најподеснији и за усавршење човеково и за напредак друштвени и у њему је остављено најпространије поље личног рада. Али да би тај систем био добро изведен, треба да су избори у најпотпунијем смислу слободни; да се уједчи лична и имовна слобода; да слобода штампе буде неприкосновена и судска независност утврђена; да општине и окрузи решавају о свему што се тиче њихових интереса; да буде обезбеђена слобода збора и договора и уједчена најшира контрола над радом јавних органа и најстрожа одговорност за рад.

Прелазећи на Устав од 1869 Пироћанац тражи да се измени чл. 2 устава у том смислу: „да се границе српске области нити могу смањити, нити разменити, нити исправљати без пристанка законодавне скупштине. — За чл. 25 каже да њиме није уједчена лична слобода и право сопствености, него се то оставља закону. — Чл. 26 и 27 утврђује само оно што се имало и пре овог устава.

Пироћанац тражи да у устав уђе: 1) да нико не може бити позиван на одговор, ван случаја које је закон предвидео и на начин који је закон прописао; 2) да без судског налога нико не може бити притворен ако није ухваћен на делу. Налог судски мора се саопштити притвореноме у часу притвора или најдаље за 24 часа после изреченог притвора; 3) који би био ухваћен на делу или притворен без судског налога мора бити сместа спроведен надлежном судији. Он је дужан у кратком року издати решење о стављању у притвор или пустити притвореног. Ако то судија не би учинио, дужан је ослободити притвореног апсанџија или сваки други грађански и војни званичник који врши притвор; 4) да се лица која скриве против ове уставне наредбе казне за незаконито лишавање слободе; 5) да у политичким делима ни у каквом случају без судског решења притвор не може трајати дуже од рока који се одређује; 6) да

нико против своје воље не може бити суђен од ненадлежног суда (в. чл. 111 устава) и 7) да се само законом може каква казна установити и применити на случајеве које је закон предвидео, јер лична слобода није зајемчена Уставом од 1869 год.

Чл. 30 устава није потпуно јасан. Он треба да гласи: да је својина неповредљива, па ма какве природе она била, као што су неповредљива и сва права новчана према држави; да нико не може бити лишен својине нити у истој ограничен ван случаја јавне потребе и услед претходне накнаде: да се случајеви јавне потребе законом проглашују и да под њима треба разумети: путове, улице, реке, земаљску одбрану и јавно здравље.

Код чл. 31 тражи да вођење протокола о грађанском стању пређе од црквених власти на грађанске.

Да се уједчи слобода наставе у колико се не би вређао јавни ред и морал. Настава да буде бесплатна, основне школе још и обавезне.

Чл. 32 зове Пироћанац оцеубицом. Он је убио устав. Треба да је штампа слободна, без цензуре и превентивних мера против издавања, продаје и растурања списа и новина. Не треба да се тражи одобрење власти, ни да се полаже кауција, ни да буде административних опомена; за штампане ствари треба да одговара писац или издавач или штампар. Одговорни уредник листа треба да ужива грађанска и политичка права. Треба обезбедити неповредност писама, право удруживања; право збора без оружја, без пријаве али с извештавањем. У отвореном простору да подлежи полициским наредбама.

Чл. 33. Не треба да министри одобравају тужбе грађана против чиновника а ни да чиновници могу бити тужени непосредно суду, него да о њима решава неко колегијално државно тело.

Чланом 38 устав се у ствари привремено укида. Треба укинути владине посланике и допустити да се бирају и адвокати и пензионари и чиновници који би по своме положају могли бити посланици. — Гласање да буде непосредно. — Да Скупштина сама бира чланике. — Чл. 85 стеже мало законодавна права скупштине. Стари буџет треба да важи још само за једну годину.

И то је отступање од праве уставности, али има разлога да се одржи. — Не изјашњава се ни за Велику скупштину ни против ње, јер то зависи од тога: да ли ће се у обичној Скупштини наћи сва јемства за потпуни израз народног расположења; да ли ће се обезбедити умној снази улаз у Скупштину и да ли ће у њој бити заступљени сви прави државни интереси.

Државном савету остављено је мало посла у три или четири тачке и ради тога скупо је држати га. Тачка 1 и 2 илузорне су. Требало би да Државни савет даје одобрење за приватне тужбе против чиновника. Треба га преустројити.

Министарску одговорност није требало везивати за четири тачке, него је оставити најширег обима, па нека суд оцењује.

У уставу нема одредаба за независност судова, за уређење Главне контроле и за организовање општина.

Распоред уставних одредаба, нарочито 80-88 чл. није добар. — По овом уставу нема довољно одговорности власти и министри су узели више права од Скупштине и зато је најпречи посао мењати устав.

Др. Владан Ђорђевић изнео је 1887 у *Отаџбини* (књ. XV и XVI) та разлагања *Виделова* и нацрт устава напредне странке из 1880 године. Чини ове замерке чланцима *Виделовим*: 1) Што се писац није изјаснио да ли треба оставити само један дом „у коме се доносе закони које ваља одмах сутра дан исправљати изменама и допунама; у коме су сукоби између круне и Народног претставништва неизбежни; у коме један даровит беседник може да занесе једну скупштину на врло кобне одлуке“ или увести два дома „који један другог допуњују; који одржавају равнотежу политичку и континуитет државних послова; који своде сукобе између круне и Народног претставништва на такав минимум, да их готово и нема.“ 2) Што је писац „врло благ у оцењивању одредбе садашњег устава (од 1869) односно одобравања државног буџета у Народној скупштини,“ јер пристаје да стари буџет вреди и за идућу годину ако Скупштина није могла на време изгласати нов буџет,

или није хтела примити онакав какав је влада предложила. Др. Ђорђевић налази да се тиме уништава законодавна власт Скупштине, јер је буџет „питање на коме Народно претставништво *најјаче* показује своју уставну власт.“

У необјављеним мемоарима *Димитрија Маринковића* учињене су Уставу од 1869 ове замерке: 1) Илузорне су одредбе о законодавној власти Народне скупштине; 2) Посланици су тобож неодговорни за глас и говоре у Народној скупштини, али ако су говорили нешто што се казни по кривичном закону, одговорни су зато пред судом; 3) Уставом је остављено да закон регулише слободу штампе, а законом је у ствари заведена цензура, јер нико није смео издавати лист без одобрења власти ни растурати га док власт не прочита број. И тада се казивало новинарима шта треба да се избаци из листа па да не буде забрањен. И они су, да им лист не би био забрањен, подносили полициској власти рукописе. 4) Устав тражи да Државни савет разматра и решава административне спорове управних власти и приватних лица чија су права повређена, а у Закону о пословном реду у Државном савету има одредба да решења саветника нису обавезна за министре; 5) Народна скупштина није могла избрисати из буџета никакву позицију, ако одмах не нађе начина како ће се подмирити та предвиђена потреба.

Аустроугарски конзул у Београду *Венијамин Калај* послао је своме министру иностраних дела о Уставу од 1869 опширан извештај, датиран 26/VII исте године. Он најпре истиче да су за устав гласали 503 посланика, од 505, колико их је било на седници. За изборе тврди да су били „лудо слободни, без икаквог притиска од стране владе.“ Мисли да би требало утицати на Порту да се не противи овом уставу. Тога су мишљења и француски, енглески и талијански конзул. Калај даје за своје мишљење три разлога: 1) што је Устав од 1838 већ измењен појединим законима од 1859-1861; 2) што је нови устав испунио жељу целог народа, те би про-

тест Портин изазвао велико раздражење и протесте у српском народу, а то би могло довести до озбиљних компликација, којима влада не би могла стати на пут. А могли би се изазвати заплети и у Аустроугарској, пошто у њој има доста словенског живља; и 3) Устав од 1838 поникао је под утицајем Русије. Саветници су били њени привржсници и имали су јаку власт; нови устав им ту власт одузима. Сем тога, Русији је неугодно што је влада одбила предлог једног народног посланика: да и кнегиња мора бити православне вере. Калај тврди: да је руски претставник у Србији тражио од намесништва да остане Устав од 1838; да је с руске стране рађено да Народна скупштина одбије устав и да ће Русија саветовати Порту да устане против овог устава. Међутим, Устав од 1869 има одредаба повољних за Аустроугарску. 1) престо могу наследити и мушки потомци кћери кнеза Милоша. Кћери кнежеве биле су удате за von Бајића и барона Николића а они обојица имају по два сина, а од њих би се један имао бирати за кнеза. Обе су породице имућне; обе су поданици аустоугарски, те би више биле привржени својој отаџбини него Србији. 2) овим се уставом појачава власт владина, а ова је влада паметна и није пријатељица руских планова, већ ће гледати да учврсти добре односе са моћном Аустроугарском државом. 3) појачана су и народна права и то ће учинити да се народ позабави више унутрашњом него спољном политиком. Створиће се странке а тиме ће се поцепати јединство за спољну акцију. Народи који се не смеју бавити својим сопственим пословима склони су, вођени енергичном владом свога сујетнога владара, да траже подесно поље за рад у освајачким ратовима.

Прелазећи на поједине одредбе новог српског устава Калај одобрава што је заштита личне слободе, безбедност својине и независност суда јаче но досад обезбеђена новим уставом. — Одредбе о наслеђу престола онемогућавају потресе и преврате, јер затварају пут к престолу другим претендентима. — Добра је и уредба о владиним посланицима, јер би се Народна скупштина иначе састојала само из необразованих сељака, а то би могло одвести на пут опасан по државне интересе. Интелигенција ће бити противтежа сељачком елементу и утицаће на политичко васпитање сељака, пошто у Србији готово и нема средњег сталежа: имућних индустријалаца и трговаца. Напослетку, замера двема одредбама устава: што адвокати не могу бити народни посланици, и што се Јеврејима забрањује да се настањују у унутрашњости Србије, сем оних места где су већ били (чл. 132 устава). Прво ипак правда тиме што српски народ, склон парницама, пати од адвоката. Налази да намесништво заслужује народну захвалност због новог устава, али мисли да је ипак устав „дело таквих политичара којима су једва били познати основи уставних начела."

Милутин Гарашанин критиковао је намеснички устав у својој брошири „Два намесништва" (Београд, 1892). Тврди да народ није нестрпљиво очекивао промену устава и да су намесници донели нов устав из два разлога: 1) да скрену државни живот са пута којим га је водио кнез Михаило (спрема за рат) и 2) што је по закону о наслеђу кнежевског престола требало после три године бирати нове намеснике. Замера уставу: што је контролна власт, нарочито у финансиском погледу, одузета од Државног савета, који је вршио озбиљнију и стварнију контролу, него што је то могла чинити Народна скупштина. Финансије су под контролом Савета „увек светлеле беспрекорном и примерном исправношћу" и први су се нереди у њима јавили кад је та контрола пренесена на Народну скупштину. Није требало извршити нагао прелаз из стања саветског у стање скупштинско. Гарашанин налази да је устав искварен законима; да није заведена независност судова; да је сам устав начинио министарску одговорност „беспослицом"; да је уставом дата могућност за стварање преких судова, измишљање завера и политичких злочина; да је штампа остала под цензуром; да није укинута телесна казна. — Народна скупштина је била без права законодавне иницијативе; право интерпелација било је илузорно; није постојало буџетско право Народне скупштине; искључена је интелигенција из избора за народне посланике; вла-

дини посланици стварали су влади већину у Народној скупштини. Устав од 1869 није, по мишљењу Гарашаниновом, био само непотпун и погрешан него и политички неморалан.

Јован Ристић се бранио од Гарашанинове критике у књижици: „Једно намесништво“ (Београд, 1894). Он је истакао да су и пријатељи Гарашанинови у Светоникољском уставном одбору били за промену устава. А скупштински одбор од 52 члана примио га је једногласно. — Намесништво је хтело задржати Државни савет као Горњи дом, али се из разговора са народним посланицима увидело да они то не желе. Да не би био нагао прелаз од Савета ка Скупштини уведени су владини посланици, како би и интелигенција могла ући у Народну скупштину. Упоређује то с квалификованим посланицима из устава од 1888 године. — Изванредна власт владаочева у нарочитим приликама била је бољитак према закону о Народној скупштини од 17/III 1861, по коме је владалац могао увек имати ту власт (чл. 49), јер Државни савет, састављен из покретних чиновника, не би се могао томе противити. За пример његовом тврђењу могао би послужити ванредни суд од 1864, који је судио члановима Великог суда. — Време у коме је устав грађен било је доба анархије и превратних елемената. Оно је било погодније за стегу и реакцију, него за слободан преображај, јер је кобни кошутњачки догађај владао претежно духовима и управљао свим покретима јавног живота. И ипак је Устав од 1869 стављен на шире основе.

О Уставу од 1869 и *краљ Милан* је дао неповољно мишљење у једном писму уредништву Temps-а: „Устав од 1869 године, створен за мога малолетства, није одговарао тежњама земље. Ја сам о томе стекао, за двадесет година владе своје жалосно и поучно искуство. Он — устав тај — носио је у себи клицу многобројних сукоба између престола и народа. Он је био узрок многим забунама и пометњама, тегобама и неуспесима.“

*

Од 1867-1882 показивала се тежња ка промени устава. И појединци и политичке групе истицали су као свој програм или као израђене предлоге извесне поли-

Милутин Гарашанин
(1843—1898)

тичке реформе, које су имале карактер уставних одредаба. Остављајући на страну социјалистичко-радикалне идеје, Светозара Марковића, којима се ишло на сасвим нову организацију целе државе, задржаћу се само на захтевима који су у непосредној вези са могућном променом устава.

Под утицајем Светозара Марковића једна група политичких људи (Ђура Јочић, Аћим Чумић, Јеврем Марковић, Ђока Влајковић, Паја Михаиловић, Милан Кујунџић и Васа Пелагић) потписали су 2/VIII 1871 социјално-политички програм чије се остварење не би могло извршити без промене устава. Програм се састоји из 21 тачке и њиме се тражи: општинска и окружна аутономија и самоуправа; слобода штампе („потпуна"), удруживања, радње и јавних састанака; потпуна судска независност; реформа у целој државној управи у смислу народне самоуправе. — Затим, реформа из основа свих школа, установљење земљоделских и занатлиских школа, школа за образовање народне војске и њених старешина. Војничко образовање да се споји са грађанским. Садашњу војну академију преустројити за образовање официра. — Тражи се укидање жандарма и диспозиционог фонда и закона о адвокатима; одлагање предлога о платама свештеника и неодобравање предлога о железници. — Још се тражи да Народна скупштина има потпуну контролу над државним буџетом, а да народ има право прегледати како су и нашто су одобрене суме употребљене и да се суме буџетом одобрене могу употребити само на те циљи и ако што претекне, мора се вратити у народну касу. Као последња тачка дошло је: да се предложи Скупштини да изради промену устава.

У 1873 години почео је излазити политички лист *Будућност*. Одмах у 1 броју изишао је напис у коме се излаже програм либералне групе око тога листа. То је у суштини тражење уставне промене, јер се главне мисли тога програма не би могле остварити у границама устава од 1869. Програмом се тражи: 1) слобода удруживања а с њом општинска, жупаниска и народна самоуправа; 2) народно суверенство, опште право гласа,

грађанска и политичка једнакост и претставништво; 3) одвајање законодавне власти од извршне; 4) независност судова, јавност суђења и порота да решава о делу, судије о праву; 5) јавна контрола над јавним пословима и рачунима; 6) одговорност владе пред Народним претставништвом и одговорност јавних званичника пред истим законима и судовима као и обичних грађана; 7) снажно уређење народне одбране; 8) безбедност личности и имовине; 9) грађанска, политичка и национална равноправност; 10 и 11) слобода штампе, састанака, зборова, договора; 12) слобода вере и њеног исповедања; 13 и 14) слобода науке и привреде и 15) јавна просвета, опште васпитање и народна војска. Групи која је изнела ове захтеве припадали су Љубомир Каљевић, Урош Кнежевић, Алимпије Савић.

У престоној беседи којом је кнез 10/XI 1874 отворио II Законодавну скупштину у Београду има један став којим се додирује уставна промена. Кнез је изјавио да жали што не може у програм рада Народне скупштине уврстити и *закон о министарској одговорности*, који сматра као неопходно нуждан. Влада би поднела предлог закона у духу што шире одговорности министарске „но почем би немогуће било тај закон у главним његовим наређењима изменити а да се не дирне у земаљски устав, то остављам вашој увиђавности и вашој оцени да расудите, да ли не би добро и корисно било да учините употребу од права које вам даје члан 131 земаљског устава.“ — На престону беседу имало се одговорити скупштинском адресом. Одбор коме је поверен тај посао поделио се на већину и мањину. Мањина (шест посланика) тражила је да адреса буде парафраза престоне беседе. Већина (дванаест посланика) одговорила је да ће Народна скупштина још ове године учинити предлог о измени земаљског устава, те да министарска одговорност не буде само привидна, да вршење права народног у законодавству буде потпуније обележено, да устав уопште постане право јемство слободном развитку народном. Али дотле Народна скупштина очекује од владе: 1) слободу штампе, збора и удруживања и личну безбедност; 2) унапређење народне просвете, те да се спреме образовани

радници по свима гранама народног живота; 3) да се боље уреди наша војна снага према њеном задатку и духу народном; 4) да буде простије и краће судство и простија управа и да се заведе потпуна самоуправа општинска; 5) да се промени грађански законик према животу и духу народном; 6) одвајање судства од полиције и што већа самосталност судија. Овај предлог адресе добио је у Народној скупштини већину од три гласа.

Милутин Гарашанин са још 17 посланика поднео је 18 јануара 1875 год. мотивисан предлог о промени Устава од 1869 год. Он тврди да је устав постао гажењем закона о Народној скупштини који забрањује да се устав мења за време кнежевог малолетства. Гажењем тога закона погажено је једно од најважнијих права владаочевих: да у договору с народом решава о основним земаљским законима. Требало је да Државни савет потргне министре на одговор за гажење тога закона, јер је Савет „једино јемство законитости у земљи и једини законити чувар права малолетног владаоца“. Али Савет се одрекао своје дужности да брани закон, било због притиска владиног било због каквих других назора.

„Устав мора тачно обележити границе преко којих закони на уштрб наших права прекорачити не смеју“. Међутим, „устав је оставио законодавцу најодрешеније руке“ и он може „наша права и слободе скучити или проширити. (чл. 25, 27, 28, 30 и 32 устава). „Законодавцу је остављена могућност да веома скучи оно што је устав наговестио“. А законодавна скупштина није чист израз воље народне, јер има једну четвртину стручних посланика које је влада поставила и који су снажно оружје владино у Скупштини. А треба да народ својим избором доведе у Скупштину стручњаке.

Министарска одговорност постоји само за пет дела, која се и иначе казне по кривичном закону. Али по уставу има много тешкоћа и замршености док се дође до оптужбе министара. За друге противзаконитости министри нису ни по уставу ни по закону одговорни. А суд не може ни њихове чиновнике узимати на одговор и судити докле то дотични министри не одобре. И тако министри могу некажњено преко својих потчињених газити законе. — Како одговорност министарска траје свега годину дана, то се може министар спасти одговорности и за случајеве које је устав предвидео, ако се до прве скупштине о томе ништа не дозна.

Данашњи устав није дао народу истинског учешћа у законодавству, нити је наша права обезбрижио од произвољства законодавчева, нити је ичим ујемчио вршење закона. „Због таквог устава произлазе у нашим законима двосмислености, нејасности, противусловља и окрњивања наших права и слободе“. И „пораћа се опасност да се здрава свест у народу кварењу одаје; да ту савест постаје лабавија, да се поштење гаси, поштовање спрам закона поколебава“.

Не стоји тврђење бранилаца устава да је њиме потрвен устав од 1838, јер је уплив Портин по том уставу збрисан законима од 1861 год. — Народна скупштина пристала је на промену устава „да се избегне сваки повод к трвењу и цепању за време малолетства владаочева".

Своју критику Гарашанин своди укратко на то да је Устав од 1869 год. лишен сваке законске основе: 1) јер је постао нарушавањем закона и без учешћа владаочевог; 2) искључује из средине Народног претставништва стручну количину Срба; 3) влада има шиљањем својих посланика моћан утицај на решења Народне скупштине; 4) могу из устава истицати закони штетни по наша права; 5) не ујемчава слободну реч; 6) учинио је министарску одговорност немогућном; 7) није се постарао за правилно вршење закона; 8) пропустио је да обезбрижи правилно изрицање правде у земљи; и 9) лишен је сваке законе потпоре; недовољан је; нејасан; по наша права штетан а по нас Србе опасан.

Из тих разлога Гарашанин с друговима предлаже „да Народна скупштина учини влади кнежевој предлог, да она његову светлост умоли да Велику народну скупштину, према чл. 89 данашњег устава у што скоријем времену сазове, да је саслуша о овом питању од ванредне важности по земљу и да у међусобном договору нареди шта се даље чинити има."

О предлогу Гарашаниновом изишло је неколико чланака у *Видовдану* (бр. 17—20). Они су парафраза Гарашаниновог разлагања и пуни се цитата из његовог предлога. *Видовдан* тврди да „у *самој ствари* Србин под *овим* уставом није уживао више права и слободе него што је уживао у преуставно доба." И каже: ко је одан народној династији; ко је за право народа да учествује у законодавству; ко је за права и слободе српског народа, за слободу мисли и речи, збора и договора, за ограничење министарске свемоћности истинским законом о министарској одговорности — тај не може бити за овај устав.

Поводом овог предлога Гарашаниновог изишли су у *Истоку* (бр. 13 и 15-23) чланци у одбрану устава од 1869 год. у којима се оштро напада предлог Гарашанинов. У чланцима се објашњава да је народ преко своје две Скупштине тражио промену устава. Понављају се разлози који су за промену устава изнесени у беседама намесништва, у дискусији уставног одбора и у адреси Велике народне скупштине. Одриче се да је Савет под

притиском владе пристао на промену устава (ма да је то у ствари било). Брани се завођење владиних посланика, јер је тиме спречено да се створи Горњи дом, а успело се да интелигенција дође у Скупштину. Влада је желела да у устав уђе одредба да чиновници могу изборе долазити у Скупштниу, али посланици нису то примили. — У устав нису могле ући појединости које се и у уставима других земаља остављају законима, па је тако урађено и у нас. Законе не решава 17 саветника него кнез и Скупштина. *Исток* брани одредбу о министарској одговорности и налази да оптужбе против министара не треба да подносе грађани, нити да министрима суди обичан суд. *Исток* није противан да се пооштре одредбе о министарској одговорности. Уосталом, министри за обичне иступе и преступе злочинства одговарају обичним судовима. А хтело се да за кривице опасне по земљу министру не суде њему потчињене судије обичног суда, него да се у самој Скупштини има јемство за одговорност министра. *Исток* признаје да би се та одговорност могла још јасније одредити него што је то учињено чл. 100 устава. — Одредбу устава да судови не могу управне чиновнике узимати на одговор и судити без допуста министрова *Исток* брани тиме: што за неисправну радњу својих чиновника може министар бити оптужен.[1]) Тврђење Гарашаниново да устав „није обезбрижио правилно изрицање пресуде" *Исток* побија тиме што је уставом ујемчена *независност судска*, а Гарашанин је, извесно, мислио да она није ујемчена кад судије немају сталност и непокретност у служби.

Исток није противан да се устав у извесним одредбама „дотерује, усавршава и допуњује," јер се земља развија. Али је Устав од 1869 године „превео земљу из апсолутног стања у уставно," дао Скупштини законодавна права која је имао Савет, право иницијативе (и ако не параграфске), интерпелација, јавност седница, министарску одговорност и право да се Скупштина састаје сваке године.

[1]) Гарашанин је, међутим, имао на уму да је одговорност министарска илузорна и за њихове најтеже кривице, а камо ли да ће их неко оптужити за погрешке нижих власти!

Аксентије Ковачевић и другови 30/I 1875 упућују предлог Народној скупштини у коме траже да се Гарашанинов предлог о промени устава одбаци, јер је 1) неосновано његово мишљење да је незаконит темељ нашем данашњем уставу; 2) пут који Гарашанин предлаже за промену устава незаконит је и неуставан; јер се противи начину који је устав прописао за уставну промену; 3) не предлаже се чиме би се уставни недостаци заменили, те се не види да ли он смера на проширивање или стешњавање права владаочевих и народних. По томе, тај је предлог опасан и у својим последицама недогледан и за народну династију и за народна права; 4) недостаци устава не могу бити узрок да се они исправљају незаконитим и неуставним путем...

Они предлажу: да се цео устав уопште а нарочито његов члан 1 који гласи: „књажество Србија је наследна уставна монархија са народним представницима" — не мења, него да се учине измене и допуне појединих чланака устава — а на име:

У чл. 42 устава у првој тачки речи: „И посланике које књаз бира" да се избришу.

Чл. 45 који говори о књажевим посланицима да се укине.

Прва тачка чл. 48 да се замени овако: „Но чиновници полицајне и управне службе, постављени владом не могу бити изабрани".

После овог 48 чл. да се дода

Чл. 48 а) који ће гласити: „За 25 дана пред дан који је одређен за бирање народних посланика, бирачима је слободно скупљати се на збор и договор ради избора посланика".

У чл. 58 последња тачка да се измени овако: „И формални пројекти могу се донети од књаза Скупштини и од Скупштине књазу".

Чл. 101 да се овако замени: „Министар може бити оптужен кад повреди устав или закон тиме што је противно уставу или закону штогод учинио или ако је штогод према уставу или закону пропустио да учини".

Чл. 102 да се замени овако: „Министра може оптужити и само један посланик".

Чл. 103 да се укине.

Први став чл. 104 да се замени овако: „Министрима суди један нарочити одбор који Скупштина из своје средине већином гласова изабере".

Да се остали чланци устава који су у противности замене и допуне тако, како ће доћи у савршену сагласност потичући из основице чл. 1.

Овај је предлог упућен законодавном одбору.

На седници од 1/III исте год. прочитана је допуна тога предлога коју је сем Аксентија Ковачевића потписало још 35 посланика. У том накнадном предлогу тражи се:

Став II, III и IV члана 10 устава да се укине и замени овако: „Но ако би садашњи књаз Милан зажелео наименовати себи престолонаследника, то може, кад год хоће, у договору са редовном Народном скупштином наименовати га с оним својствима која су у

чл. 18 и 20 овога устава прописана. Но ако он то не би за живота учинио, а Србија остане без престолонаследника, онда народ српски бира себи за наследног књаза онога Србина у коме има највише поверења. А никад не може бити изабран за књаза српског: а) нико од фамилије и потомства Карађорђевића на које је бачено проклетство народа, б) нико од фамилије и потомства осталих убилаца или саучесника у убиству извршеном под[1]) кнезом Михаилом, в) нико од фамилије и потомства оних великаша и власника српских који су 1839 и 1842 год. на преврату и обарању династије Обреновића са престола српског радили и тим земљу оназадили.

Чл. 27 да се замени овако: Нико не може бити затворен без писменог решења надлежне власти. Ово решење мора та власт издати и окривљеном саопштити одмах или најдаље за 24 сахата откако је окривљени у затвор стављен.

Чл. 28: Обиталиште је Србина неповредно. Против воље домаћинове нико не сме у исто ући ни истраживања по њему чинити, осим у случајевима кад кривац кога власт тера побегне у кућу, кад се из куће вичe за помоћ и у случају пожара, поплаве и случајних пада кућа, иначе само по писменом решењу надлежне власти.

Чл. 32: Сваки Србин има право да каже своју мисао речима, писмено, средством печатње или у виду ликова. Но цензура и кауција, као пореза на мисао човечију не може се никад завести. — О печатњи издаће се нарочити закон.

Код чл. 66 у последњем ставу речи „а по договору са Државним саветом" да се укину.

Чл. 67: Скупштина може да прима и да извиђа писмене жалбе о предметима које је дотични министар већ решио, па ако нађе да је решењем закон повређен, поништава га. Но она не може лично да прима жалитеље.

У чл. 71 реч „преступ" да се укине.

Чл. 84: Скупштина стоји у сношају само са министрима односно рада и преписке у потребним пословима, не упуштајући се у преписку са нижим властима. Но у случајима оним где је поступком државних власти закон повређен, Скупштина има права из средине своје вишином гласова изабрати три члана у комисију и ова комисија може имати сношаја са државним властима, које су јој потребне докле год дело потпуно не извиди и Скупштини извештај поднесе.

Глава IV о Државном савету укида се.

Чл. 90 да се замени овако: Главна контрола која стоји непосредно под књазом одговорна је књазу и Скупштини за своја званична дела.

Чл. 91: Председника Државне контроле поставља књаз. Чланове поставља књаз на предлог председника Главне контроле, а

---

[1]) Извесно штамп. погрешка у стенографским белешкама место над.

остали персонал бира сама Главна контрола и подноси књазу на потврђење.

Чл. 92: Главна контрола оптуживаће се за оно и на онај начин као што се оптужују и министри.

Предлог је оглашен за хитан и упућен је законодавном одбору.

Исте године, 29/IX Васа Стошић подноси предлог о промени устава. Он мотивише свој предлог тиме што „садашњи наш земаљски устав у нечему баш ни у колико не служи на част земљи и народу. У њему народ ни његови представници не виде никаквог довољног јемства и обезбеде како за личну слободу и земаљско спокојство, тако и за општи напредак, јер није удешен према духу „и потребама народним". Он тражи да се сазове „наш моћни суверен" тј. Велика народна скупштина те да реши промену устава. Његов предлог обухвата повише уставних одредаба.

У чл. 5 да се дода ове речи: Осем у случају кад књаз какав закон поднесен од Скупштине не хтедне да потврди и прогласи. Онда ако и прва следећа редовна Скупштина сагласно закључење са претходећом скупштином о истоме закону донесе, важиће као закон".

Чл. 25 да се измени овако: „Слобода лична и право сопствености ујамчавају се и не подлеже никаквим другим ограничењима".

Чл. 27 да се замени овако: „Нико не може бити затворен док не буде претходно саслушан".

Чл. 32 да се замени овако: „Сваки Србин има право и може да каже своју мисао речима, писмено, средством печатње или у виду ликова".

Чл. 38 да се укине.

У чл. 42 да се укину ове речи: „И посланике које књаз бира". А после последњег одељка да се дода: „Свагда и у свако време слободно је грађанима српским скупове држати, договарати се и већати о свима земаљским како унутрашњим тако и спољним потребама, као и нарочито о избору посланика кога мисле изабрати и настављења и обавештења му за рад давати".

У чл. 44 да се дода: „Земља сваке године мора бити заступљена народним представништвом као законодавним телом".

Чл. 45 да се укине.

У чл. 47 да се избришу речи: „А плаћа шест талира најмање данка на имање, рад или приход".

У чл. 48 да се избришу речи: „А они које кнез бира могу се узети из свију редова грађанства".

Чл. 51 да се замени овако: „Народни посланици нису представници само оних који су их изабрали већ целокупног народа".

Друга и трећа тачка чл. 53 да се замени овако:

„Како Велика народна скупштина тако и редовне бирају саме из своје средине председника, потпредседника и потребан број секретара".

У чл. 58 да се дода: „Но формални предлози могу произићи како од кнеза Скупштини, тако и од Скупштине кнезу".

Чл. 60 да се измени овако: „Предлоге које влада Скупштини поднесе или пак које Скупштина сама поднесе може како влада тако и Скупштина док се коначно у Скупштини не реше натраг узети".

Чл. 61 да се укине.

Чл. 63 да се измени овако: „Скупштина одобрава државни буџет који као обавезан за владу у истој години мора бити".

Чл. 64 и 65 да се укину.

У чл. 66 да се уместо: „По договору с Државним саветом". ставе ове речи: „У договору са министарским саветом".

Чл. 70 да се замени овако: „Скупштина може и сама да позове министре или одређене поверенике да јој даду потребне извештаје и објашњења и ови ће то свагда дати".

Чл. 75 да се овако замени: „Скупштина држи редовно седнице своје сваке године почињући од 1 октобра а место одређује се Београд или Крагујевац. Скупштина се може и ванредно састати, но то кад књаз за нужно нађе".

Чл. 76 да се замени овако: „Књаз отвара скупштину, но не може је закључити док она све поднесене предлоге, тужбе и молбе т. ј. сав рад који се пред њом на решењу налази, не реши.

Чл. 77 и 78 да се укину.

Чл. 79 да се замени овако: „Посланици у одређени дан ако се од стране владе не позову, морају се и без ичијег позива у одређено место скупити и седнице скупштинске продужити".

У чл. 80 да се после речи „сваки владин" дода „и скупштински".

У чл. 84 да се реч „само" избрише. А у исти члан да се дода: „А по потреби Скупштина стоји у сношају и са књазом и књаз са Скупштином".

У чл. 85 да се избришу ове речи: „Којима би се, пошто се слушаоци удаље, придружила најмање још једна четвртина присуствујућих чланова".

Чл. 90, 91, и 92 о Државном савету да се укину.

Чл. 101 да се још ово дода: „И уопште ако је што против закона учинио или против закона и устава пропустио што да учини па то не учини".

Чл. 102 да се замени овако: „Министра може оптужити и само један посланик а и сваки грађанин српски".

Чл. 103 да се укине.

Чл. 104 да се замени овако: „Оптуженом министру суди редован суд коме ће се придружити један одбор од 3 посланика које Скупштина одреди".

Чл. 105 да се замени „Судија и сваки чиновник одговара за своја званична дела. — Судија и уопште сваки чиновник не може бити кажњен ником осим редовних судова. А судови су надлежни примати тужбе, ислеђивати и пресуђивати по тужби ма ког гра-

ђанина српског. А касационе судије одговорне су како књазу тако и Народној скупштини за своја званична дела. Тужбе се против њих Скупштини подижу а суди им се оним начином који је за министре прописан чл. 101. 102. и 104. реченог устава".

Последња тачка чл. 106. да се замени овако: „И војска полаже заклетву на устав".

Друга тачка чл. 114 да се избрише.

Чл. 126 да се замени овако: „Свака општина може без одобрења државне власти свој обим променити, било примањем у себе других општина, било делећи се сама у више општина. А тако исто и свако правно лице може постати.

У чл. 130 да се уместо речи: „Које им закони опредељују" овако каже: „Који им се законом пропишу".

У чл. 131 да се после треће тачке дода и четврта, која да гласи: „Но ако књаз закључење Велике народне скупштине не потврди, онда таково може са примедбама и разлозима својим Скупштини натраг вратити назначивши: са којих разлога не може закључење скупштинско потврдити. А ако Скупштина ипак при првој одлуци својој остане, онда важиће закључење Велике народне скупштине, кад га Скупштина потпише, и без потврде књажеве".

Чл. 132 да се замени овако: Кад овај устав ступи у живот онда укидају се сва општа опредељења ма кога рода која би била противна овоме уставу".

У исто време кад и Стошић, поднео је (30/X) и *Адам Богосављевић* са још 15 посланика предлог ове садржине:

„Задржавајући први члан устава као непроменљив предлажемо Народној скупштини да реши: да се сазове Велика народна скупштина према чл. 131 устава да измени устав у смислу потпуног удела народног у законодавству и у смислу потпуне народне самоуправе".

Предлог је упућен законодавном одбору.

На седиици од 4/X 1875 прочитан је предлог *Јована Бошковића* и још петнаесторице посланика о промени устава. Предлог је мотивисан тиме што извесни чланови устава „не одговарају цељи рад које су тамо стављени, да не дају Скупштини оне законодавне моћи коју народно претставништво треба да има." Бошковић и другови предлажу:

Да се чл. 42 измени и да гласи: Народна скупштина састоји се из посланика народом слободно изабраних и посланика које сама Народна скупштина бира. — Скупштина је обична и велика.

Чл. 45 да се измени овако: Народна скупштина бира на свака три народом изабрана посланика по једног од своје стране из реда људи који се одликују науком или искуством у народним пословима, но овај број не мора бити потпун.

У чл. 48 да се реч „Кнез" замени речју „Народна скупштина".

Из чл. 58 последњи став „но формални пројекти произлазе само од кнеза, да се изостави. То се предлаже да би у смислу чл. 4 и 54 устава Скупштина и кнез имали једнака права у вршењу законодавне власти.

У чл. 59 после речи „означе" да се дода: „Дужна бити што пре у расуђење узимати".

У чл. 67, после речи „решио" да се дода: „И ако скупштина нађе да је закон повређен, дужност је министра да по примедбама Скупштине своје решење исправи".

Чл. 74 после речи „траје" допунити: „И за време за које буде одложена".

Чл. 75 да се допуни: „Но ако би министри пропустили у своје време учинити предлог кнезу за сазивање скупштине, сматраће се као издајници отаџбине и прва сазвана Скупштина има права оптужити их" (чл. 101 устава).

Чл. 78 додати на крају: „У једној периоди скупштинској само једанпут распуштање скупштине може бити употребљено".

Чл. 90, 91 и 92 да се укину као и сва друга наређења у којима се говори „о Државном савету", чл. 16 и 66 устава а замењују са речју „Министарски савет".

Чл. 101 да се измени овако: „Министар може бити оптужен: Кад учини издајство према отаџбини или владаоцу, кад повреди устав, законе земље у погледу избора скупштинских, самосталности општинске или личне безбедности грађанске, кад прими мито, кад оштети државу из користољубља или повредом закона".

У чл. 102 реч „двадесет" заменити са „пет посланика".

У чл. 103 речи „две трећине гласова" заменити са речи: „половина и један глас више".

Чл. 105 замењује се овим: „Сваки чиновник одговара за своја званична дела. Но судије окружног и апелационог суда не могу се дати суду док не одобри Касациони суд, а судије Касационог суда док не одобри Народна скупштина, а кад се добије одобрење, онда суде окружним и апелационим судијама редовни судови, а касационим државни суд" (као и министре).

У чл. 110 други став „судови не могу" итд. изоставити сасвим.

Чл. 117 заменити овако: За сва дела злочинства и преступљења завешће се постепено поротни судови који ће се законом уредити".

Предлог је упућен законодавном одбору.

26/IX влада Љубомира Каљевића претставила се Народној скупштини и обећала законе о већој слободи штампе, већој општинској самосталности и већој личној

безбедности. Али је та влада била на управи свега седам месеци и није стигла да донесе те законе, и ако су на Скупштини поднешене интерпелације о тим законима.

На седници од 15/I 1876 прочитан је предлог ***Јеврема Марковића*** и још осамнаесторице посланика о уређењу унутрашње управе земаљске. Предлог обухвата политичко, финансиско и просветно уређење, законодавство и судове, и устројство војске. У предлогу се не траже промене устава, али је по садржини предлога јасно да се он не би могао усвојити онако како траже предлагачи а да се не промене поједине уставне одредбе.

О овим предлозима није доношена у Народној скупштини никаква одлука. 1876 настао је рат против Турака, који се наставио и 1878 године. Те године 12/VII Министарски савет поднео је Народној скупштини предлог о промени 132 члана устава. Управо о његовом последњем одељку који гласи: „Остају у важности закон од 30/X 1856 год. ВЊ 1660 и закон од 4/XI 1861 ВЊ 2244.“ Влада предлаже да се тај одељак устава укине заједно са законима који су у њему споменути. Закони који се помињу у овом предлогу тичу се забране Јеврејима да по унутрашњости Србије отварају радње, купују непокретна имања и подижу богомоље.

Предлог је прочитан у скупштинској седници од 13/VII и упућен одборима: законодавном, финансиском и за молбе и жалбе. Већ сутра дан три удружена одбора поднела су свој извештај о овоме предлогу. По прочитању извештаја предложио је Милан Кујунџић да се овом приликом понове неки предлози о ревизији устава, јер има и других ствари које треба мењати у уставу. Па ако и друга редовна Скупштина иза ове прими предлог о промени да се Велика народна скупштина не занима само са овом ситном променом него да се у исто време може и гдекоја друга добра одлука донети. — Министар правде Јеврем Грујић одговара да ништа не смета идућој Скупштини (па ни овој кад би било времена) да предложи и друге какве измене. И ако би њих усвојила и влада, могло би се причекати са сазивом Велике народне скупштине за питање сада предложено док не би и друга следујућа редовна Скупштина

усвојила их, па онда сазвана Велика народна скупштина. — После тога говора предлог владин усвојен је једногласно.

Исти тај предлог поновљен је 30/XII 1878 год. Он је усвојен на седници скупштинској од 13/I 1879 год. акламацијом...

29/XI 1879 подноси **Алекса Петковић** са још три друга предлог о промени чл. 44 устава. У предлогу се вели: „Пошто претстоји да ће се Велика народна скупштина позвати да неку измену у Уставу учини, ради испуњења берлинског уговора, то потписани у интересу штедње и бољег рада у Скупштини предлажемо: да се чл. 44 устава замени и да гласи овако: „**Сваки округ бира по три посланика и то једног из окружне вароши а два из округа, не обзирући се на број пореских глава. Варош бира свог посланика непосредно у својој вароши а округ остале преко повереника на месту где полициска окружна власт нареди**“. Предлог је упућен законодавном одбору.

*

Либерална влада пала је 19/X 1880. Нови избори од 30/XI исте год. дали су огромну већину опозицији из које су се после организовале две странке: Радикална и Напредна. Влада је била састављена из чланова Напредне странке. У престоној беседи прочитаној 4/I 1881, поред обећања нових политичких закона, влада истиче да ће поднети предлог о промени устава „у смислу томе да се правилно кретање претставничког система што боље ујемчи,“ А обећава се подношење предлога о уређењу штампе, збора и удружења, општине и судства у духу истинске слободе. Адресом својом Скупштина је то повољно примила. У свом говору приликом примања адресе кнез назива устав ***уговором између владаоца и народа.***

Влада одржава реч дату у престоној беседи. Она је 3/IV 1881 поднела Народној скупштини предлог за промену устава који се састојао само из два члана: чл. 1: Да се устав кнежевине Србије од 29/VI 1869 промени и чл. 2: Ово решење ступа у живот кад се потпуно изврши чланом 131 устава прописани поступак о предлозима за промену устава. Овај је предлог једногласно усвојен на скупштинској седници од 4/IV исте године.

Поново је поднесен Скупштини и на седници од 22/VI 1882 опет једногласно усвојен. Краљ је потврдио то решење скупштинско 28/VI исте године.

Уз овај предлог (4/IV 1881) изложени су мотиви који су руководили владу у питању предлога. Овде ће ти мотиви бити изнесени у свему што је у њима битно и начелно.

Влада изјављује да треба променити устав „у духу правилног извођења претставничког система а на начин да се уједче и јасније определе уставна права владаочева, грађана и народног претставништва". Влада излаже погрешке устава од 1869 год. Налази у њему извртања логичког реда у уставним наређењима; раздвајање предмета који образују једну целину; скупљање под једним насловом разнородних наређења која немају никакве међусобне везе. — Треба одвојити одредбе о форми владе и државној области од одредаба о књазу, наслеђу престола и намесништву. Одредбе о уставним правима књаза које су расејане по разним члановима устава треба ставити у бољи ред.

Из чл. 10 треба изоставити оно што се не слаже са независним стањем Србије и одредбе које су ушле у устав кад књаз није имао наследника.

Треба унети у устав одредбе 1) да књаз може за живота с пристанком народног претставништва наименовати намесништво, 2) да је кнегиња мати тутор наследнику престола докле год остане удова, ако је књаз није искључио и 3) Да се за време намесништва не могу чинити никакве промене у уставу. —

Треба избацити из чл. 13 ограничења у избору лица за намеснике.

Заменити одредбе чл. 25, 26, 27, 29 и 30 устава другима које ће дати стварне гаранције за осигурање и личне слободе и права сопствености.

Чл. 31 у вези с чл. 119—123 који говоре о слободи савести изменити у смислу бољег обезбеђења те слободе. И увести у устав да је српска источноправославна црква независна од сваког старешинства стране цркве, али да ипак задржава јединство вере са источно-акуменском црквом у односу на црквене каноне.

У уставу нема одредаба о настави и како ће се она сматрати по уставу. Треба уједчити слободу наставе а и њено ширење по народу.

Треба да се уставним одредбама регулише вођење протокола о грађанском стању; да се заштити тајна писама и право збора и удруживања. Изменити чл. 33 и 105 о одговорности чиновника за свој рад. Не треба да се за тужбу против чиновника тражи одобрење од министара, него од неког другог тела, али да се не би „узнемиривала државна служба" не треба дати могућности да се чиновник оптужи непосредно суду.

Чл. 38 изменити у смислу: да се само у случају преке опасности за јавну сигурност могу за неко време обуставити уставне одредбе о личној слободи, о неповредности обитељи, о слободи говора, збора и штампе, али само кад Народно претставништво није на окупу. Али се оно има у најкраћем одређеном року сазвати и тада обустава престаје.

Треба изменити одредбе устава о народном претставништву и допустити да у Скупштину могу бити изабрани сви редови грађанства којима сама служба не би у томе на путу била (као на пример полициским чиновницима). Треба „изнаћи начин за установу народног претставништва по коме би се воља народна могла изражавати поуздано и јасно" и омогућити „да сваковрсна народна умна моћ улази у народно претставништво путем избора" и оградити се „против застајалости и узалудног губитка с једне стране и пренагљености с друге".

Треба изоставити други део чл. 55, јер то припада пословнику и последњи одељак чл. 58, јер он ограничава посланичко право предлога.

Установа Државног савета по чл. 90—92 устава не одговара потребама ради којих се Савет установљава. Државни савет треба да „законодавству земље даде јемство следствености, везе у законским наређењима, тачности у саставу закона и административних наредаба од општег значаја". Зато би требало узаконити да сви предлози закона, долазили од владе или од Народног претставништва, прођу кроз Државни савет". Он би имао решавати и о оптужбама против чиновника, решавао би административне спорове и сукобе административних власти. За државне саветнике могли би се узети чиновници са другом сталном службом, али без особите плате за то.

Треба изменити и чл. 101 устава који говори о министарској одговорности, јер је она ограничена само на четири случаја а закон је ослабио ту уставну одредбу кратким роком за застарелост.

Уставом треба боље обезбедити судску независност, јер је чл. 109 само изрекао начело о њој, али је није уједчио.

Чл. 177 изриче се да су општине самосталне у својој управи, али није „објаснио границе у којима припада општинама да решавају" ни „одредио предмете који би спадали у круг општинске струке". А треба у новом уставу поближе означити права општинска и права већих државних јединица.

Треба увести у нов устав „наређења која обично служе за јемство тачности и строгога уставног надзора у финансијској државној управи" као и „опредељења о саставу и раду Главне контроле".

Чл. 35—37 о војсци нису обухватили све што би о томе требало да уђе у устав.

У општа наређења уставна требало би да уђе: да српски грб остаје који је и био. Боје су заставе црвена, плава и бела; да је Београд престоница Србије; да се у престоници састаје Народно претставништво; да никаква заклетва не може бити наложена без наредбе закона, који садржај исте одређује; да никакав закон, никаква наредба, било од опште управе било од потчињених јој

органа не може имати обавезну силу док се не објави на начин који је закон прописао.

Влада на крају излагања мотива за промену устава мисли „да ће измена устава у духу праве представничке управе... моћно допринети да се савесно и потпуно убудуће разумевају не само права и дужности које припадају грађанима у држави, него и оне које припадају државним властима". Треба „да се нађе права мера за све државне односе, како би државни механизам могао сигурно да ради и како ниједан од меродавних интереса земаљских не би био незаштићен"...

Предлог Пирочанчеве владе о промени устава изазвао је две врсте критике. Једна се тицала самога предлога, а друга излагања мотива. Либерални лист *Исток*, одмах по прочитању предлога, 5/IV 1881 (бр. 41), огласио га је за *неуставан*, јер у њему нису формулисане све измене и допуне које се излажу. Уместо да се предлог о промени устава „на двема редовним скупштинама озбиљно и свестрано претресе и расправи, — остављено је да се на Великој скупштини преко колена преломи." Кад ће већ влада подносити Великој скупштини формалан предлог о промени устава, зашто га није одмах поднела редовној скупштини, па да цела земља учествује у такој значајној земаљској реформи. Смисао чл. 131 устава јасан је. Треба да се две претходне скупштине сагласе: „хоће ли се и *како* предложене измене или допуне у уставу учинити," па тек да се сазове Вилика скупштина да *коначно* реши о тим променама. Предлога какав је влада поднела о промени устава нема више на беломе свету каже Исток.

То мишљење заступа и новосадска *Застава* (бр. 55, 1881. Чланак је по свој прилици писао Милетић. Он прима повољно разлагање *Истока* и тврди да се чл. 131 устава хтело: „да се с изменом или допуном не излази пред Велику скупштину пре осведочења да „то и тако обична скупштина у двапут жели или тражи." Чл. 131 говори о потреби да се *какве* измене и допуне учине а коначно решење предложених измена и допуна остаје Великој скупштини.

Сш. Бошковић у *Новом веку* (бр. 42-43, април 1881) излаже мишљење: да је влада била дужна да изнесе

формалан предлог о томе: које и какве одредбе треба мењати или допуњавати или тумачити, јер то јасно прописује члан 131 устава. Има још живих предлагача и гласача садашњег устава који би могли посведочити да је таква била намера твораца устава. И у другим земљама тако се ради. То је потребно и ради обавештења посланика и јавног мњења. Тим се не крњи право Велике скупштине „да по свом увиђању мења и дотерује учињени предлог."

Изгледа да се овим предлогом „без одређеног и јасног правца и без потпуног нацрта хтело јавно мишљење и Скупштина да оставе у затегнутости, па да се и Велика скупштина изненади половним у партијском духу скројеним нацртом основног земаљског закона." Велика скупштипа имаће близу 600 чланова. Од њих ће једва 10-20 имати стручног и јачег државничког знања. И тако ће огромна већина гласати за устав иако га није довољно проучила. А може се десити и обратно: да победи струја противна влади...

Што влада није поднела формалан предлог то долази или стога што није начисто „с главним начелима која ће у њ увести, или нема вере у већину скупштинску, ни поуздања у јавно мишљење, дакле ни довољно ослонца у народу."

Бошковић мисли да прво треба Велика скупштина да реши „да се за народног посланика може бирати сваки Србин који има 30 година и ужива грађанска права, па затим да се сазове одмах друга Велика скупштина, која ће дати земљи нов устав."

Органи странака: Напредне, *Видело* (бр. 48 од 10/IV 1881 год.) и Радикалне, *Самоуправа* (бр. 45 од 16/IV 1881) стоје на супротном гледишту. Они сматрају да би се усвајањем гледишта либералних органа ограничила права Велике скупштине. Та Скупштина не би имала никаквог смисла, кад би јој влада и обична Скупштина прописивали шта се може и сме мењати и допуњавати у уставу, нити она може спасти на улогу извршитеља наредаба малих скупштина." Предлогом владе не иде се се на *измену* него на *промену свих одредаба* устава

(*Видело*). — Ако би мале Скупштине имале право да унапред кажу како и у ком смислу треба мењати уставне одредбе, онда би оне одређивале круг рада Велике скупштине, а то би значило да су оне старије од ње. То би била бесмислица и апсурд. Велика скупштина по броју посланика ближа је народу и њени су претставници бирани за уставотворни посао, док су посланици обичних скупштина бирани за друге послове и можда не би били ни бирани да решавају уставно питање (*Самоуправа*).

У даљој полемици либерални листови доказују да Велика скупштина није ограничена одлукама обичних Скупштина, јер је њено решење коначно.[1])

Оцењујући предлог Гарашанинове владе о промени устава по његовим мотивима *Исток* (бр. 49-51 1881) хвали намесништво што није после убиства кнеза Михаила обуставило „и оно мало слободице," него је напротив, давањем слободе устава хтело спречити државне кризе. Потом правда Ристића што није доцније мењао тај устав. Он је хтео ујемчити извојевану независност Србије „оснивањем економске независности народне, склапањем политичко-економних уговора са државама европским." Да би то што боље постигао он није хтео да покреће уставно питање, јер би оно изазвало жестока трвења и страсне борбе" а наше „младе и нејаке странке не би могле у случају опасности спољне заборавити на домаћу заћевицу и стати све у један ред према страном нападачу."

Исток даље брани намеснички устав од критике Пироћанчеве владе, која је ушла у мотивацију предлога за промену устава. Признаје да је требало унети у устав да се не може мењати за малолетства кнежева и да треба променити тачку о ограничењима за избор намесника. Али не мисли да се погрешило што није унета одредба:

[1]) Проф. Слободан Јовановић у својој студији „Велика народна скупштина' (Београд, 1900) сматра гледиште либералних листова као правилно. Требало је у предлогу поименце навести чланове устава које треба мењати. Али је влада имала право да поброји у свом предлогу све чланове устава и тиме обележи да жели мењати цео устав.

да кнез са пристанком Скупштине може одредити намесништво кнежевског достојанства, јер те одредбе нема ни у неким страним уставима на пр. у белгиском.

У даљем разлагању *Исток* налази да мотивација предлога Пироћанчеве владе не излаже јасно „какве ће бити гаранције за осигурање личне слободе, права сопствености, слободне наставе и њеног ширења по народу." И не казује која ће власт допустити грађанима да туже чиновнике за злоупотребе, ни да ли ће се поузити или проширити права општинска. А „најзаплетенија и најзагонетнија нам долази влада при разговору о потреби измене састава Скупштине." Ту је она „најнеискренија, најтамнија". Изгледа да влада смера да заведе Горњи дом. Међутим, за самосталност и либералност законодавног тела више је јемства у кнежевим посланицима по уставу од 1869 него у Горњем дому. Јер четвртина кнежевих посланика „ишчезавају" испред три четвртине народних... и могу бити свагда мајоризирани...

И новосадска *Застава* (бр. 55 1881) види у мотивацији Пироћанчева предлога тежњу за два Дома. Она налази да за „Горњи дом у Србији нема ни живља, ни интереса, ни потребе." И она замера што влада није јасније исказала како мисли уставом гарантовати грађанске слободе и општинску и окружну самоуправу. *Застава* није противна преуређењу Државног савета у духу владиног предлога, али налази да у том Савету не би могли бити „чиновници са другом сталном службом — без особене наплате за то."

У међувремену између два предлога Пироћанчеве владе о промени устава учињена је измена једне његове одредбе. 22/II 1882, на предлог претседника Скупштине Алексе Поповића, проглашена је кнежевина Србија за краљевину. И у свим уставним одредбама реч *књаз* замењена је речју *краљ*, а реч *књажевство* речју *краљевина*. Ова је уставна промена извршена без обзира на чл. 131 устава који одређује процедуру за промену устава.

И ако су две редовне скупштине решиле промену устава и краљ санкционисао то решење, ипак нису рас-

писани избори за Велику народну скупштину него за редовну. Разлог владин била је хитна потреба да се српска жељезница веже за жељезнице суседних држава. Како су „пуномоћства прошле Народне скупштине истекла“ то влада 5/VIII 1883 год. предлаже краљу расписивање избора за редовну скупштину, која би се састала само у једној ванредној сесији за претрес искључиво поменутог међународног уговора (о железницама).

Избори су извршени 7/IX 1883. На њима је влада остала у мањини и са наименовањем 44 владина посланика ипак је била бројно слабија од саме Радикалне странке. Влада је 20/IX дала оставку у којој свој пораз објашњава тиме: што су се бирачи „изјаснили противу програма о промени устава, са којим се влада идентификовала“...

Радикални претставници одмах су оспорили то тврђење владино.

Седамдесет радикалних посланика упутили су 21/IX 1883 Народној скупштини претставку, у којој се ограђују од тврђења Пироћанчеве владе да се народ на изборима од 7/IX изјаснио против промене устава. Они тврде да су њихови бирачи „били задахнути најватренијом жељом и непоколебљивим уверењем да је промена устава у духу слободоумља и већег народног самоопредељења жива и преко нужна народна потреба, о којој је народ преко својих претставника већ у толико прилика и на различите начине давао својих јасних и отворених израза.“ Како је Скупштина већ била распуштена, претставка је штампана у *Самоуправи* (бр. 119, од 24/IX). У истом броју изишао је и чланак „Ко неће промену устава.“ Ту се тврди: да су радикали промену устава ставили на прво место у свом програму; да су том паролом агитовали у народу; да је њин лањски главни скуп препоручио главном одбору израду пројекта новога устава; да је главни одбор израдио скице новог устава и разаслао их пододборима. Радикали хоће ту промену „и срцем и душом;“ они „за њом жуде; за њу улажу сву снагу своју; на њу полажу сву наду своју.“ Али су они против напредњачке владе због њених „насиља и безакоња, распикућства, издајничке спољне политике...“ Напредњаци су, каже се у

чланку, хтели завођење Горњег дома и кајмакамија, па кад су у томе пропали, они неће уставност уопште, него хоће државни удар и диктатуру, да тиме постигну што су хтели постићи Великом скупштином и променом устава.

Видело је у 111 броју од 1883 објавило нацрт радикалног устава, а већ у 112 броју изложило га је безобзирној и увредљивој критици. Назива га „циничким,“ обележава као дело „дечурлиске незрелости и политичке тупоглавости“ и вели поводом њега да се „никад издајство земље и народа није могло у безобразнијем и опаснијем облику појавити свету“ и да „никад гадно неваљалство није варљивију образину на себе узело.“ Радикални нацрт устава то је ***порицање државе***. Њим се хоће распад државне целине и разривање народног јединства. — „Краљ је играчка; краљевина празна реч; отаџбина заблуда.“ Војска треба да „служи растројству“ и „брани безвлашће“.

Самоуправа је одговорила на тај чланак тражећи од *Видела* солидну критику а не грдње. Радикалним нацртом устава ни мало се не пориче држава. — Између владаоца и Народног претставништва изводи се потребна подела уставне власти. — За војску се тражи да њоме не може командовати странац ни она доћи под страну команду без дозволе Народног претставништва. Војска треба да служи одбрани земље од страног непријатеља, а напредњаци хоће да имају војску у рукама да њом утишавају немире које сами потстичу.

Видело је поново говорило о тој ствари у 117 броју. Оно тврди да по радикалном уставу „владалац нема учешћа у стварању закона; да они могу вредети и без његовог потписа и прогласа (чл. 65); да министри не морају имати краљево поверење (107); да краљ нема војне власти (94). — Правда се не изриче у његово име; заклетву му не полаже ни војска (32), ни чиновници (124) ни народни посланици (52). — Шта ће бити од Србије кад се подели на срезове и општине независне једна од других? (114, 155). — Шта ће бити од државне

целине кад држава мора судовима да доказује своје старешинство у данима општег државног значаја? (121, 158). Не може се бранити држава од спољњег непријатеља ао дара тутина буде решавала о томе, и ако држава мора да тужи суду општине и срезове који неће да семобилишу.

У 120 броју *Видело* критикује чл. 150 и 153 радикалног уставног нацрта. Налази да би се тиме цркве порушиле и опустиле и свештеници отишли у просјаке, јер нити би се имале чиме цркве одржавати, нити би свет плаћао свештеницима за чинодејства.

На ове нападе *Самоуправа* је (у бр. 128) одговорила: да радикални нацрт признаје државну веру и да се њиме не заводи грађански брак. Противан је биру и наметима и таксама свештеничким, али се њима може дати плата. О томе се не говори у уставном нацрту, јер се у њему не говори уопште о чиновничким платама. Цркве ће се издржавати из својих фондова, а преостаци тих фондова ићи ће на школе.

У 123 броју *Видело* тврди да радикали хоће под именом монархије да уреде Србију као социјалну репу блику. Они су „на сто места подметули мине динамитске које би државно јединство на хиљаду комаду у ваздух распрштале.“

Између уставног пројекта Напредне странке и нацрта радикалног, који још није био дефинитивно израђен, има великих разлика, што се јасно види из текстова које овде износимо.

Уставни пројект напредне странке (1880 и 1883).

I **О форми владе, државној области и њеној подели.** — Србија је наследна уставна монархија са Народним претставништвом. — Она је нераздељива и неотуђива. Њене се границе не могу ни смањити, ни разменити ни исправити без пристанка законодавне власти. Подељена је на пет области (Шумадиска, Дунавска, Моравска, Тимочка, Дринска); свака област на 12 делова, а срезови на општине. Само на основу закона може ова подела промењена бити. Устројство обласних, среских и општинских власти уредиће се законом, а док то не буде важе садашњи закони.

II **О уставним правима српских грађана.** — Овај устав и други закони који се односе на политичка права одређују која својства, поред српског грађанства треба имати за вршење политичких права. — Закон одређује на који се начин српско грађанство задобива, одржава и губи. — Сви су грађани Србије равни пред законом. — Они имају једнака права на сва државна звања. Услови примања и унапређивања у државној служби одређују се нарочитим законима. Странци могу бити примљени у државну службу у извесним случајевима, које закон нарочито предвиђа, само под уговором. — Странци који се находе на земљишту српске области уживају законску заштиту личности и својине. — Лична је слобода уставом ујемчена. Нико не може бити узиман на одговор ван случаја које је закон предвидео и на начин који је закон прописао. Нико без судског налога, који мора бити побудама снабдевен не може бити притворен или стављен у затвор ван случаја кад се ухвати на самом делу. Овај се налог мора саопштити притвореном у самом часу притвора или најдаље за 24 часа рачунајући од почетка притвора. Сваки који буде ухваћен на делу или стављен у притвор услед судског налога, мора бити спроведен сместа надлежном судији који најдаље за три дана одобрава притвор или пушта притвореног у слободу. Ако то не уради за три дана сваки апсанџија и сваки други било грађански било војни чиновник који врши притвор дужан је сместа пустити притвореног у слободу, иначе ће бити кажњен за незаконито лишење слободе. Док се истражна власт не пренесе на суд вредиће овај пропис за садашње истражне власти. У делима политичким из притвора могу се оптужени пустити на јемство. Ово јемство омогућује суд и против тога има места жалби. У политичким делима ни у каквом случају притвор не може трајати дуже од два месеца без нарочитог решења суда, против кога има места жалби, ни дуже од три месеца после овог решења. — Нико против своје воље не може бити суђен од ненадлежног суда. — Казне се могу установити само законом и применити на случајеве које је закон унапред предвидео. — Смртна казна укида се за политичке кривице и никаквим законом не може бити установљена. Изузимају се случајеви где је политичка кривица у стицају са кривицом сличног рода злочинства које доноси смртну казну. — Обиталиште је неповредно. Никакво претресање и истраживање од стране власти не може бити у обиталишту ван случаја које је закон изречно предвидео и на начин који је закон прописао. — Не може се никаквим законом установити казна општег одузимања имања (конфискација); но могу се одузети поједине ствари које су или производ казнимог дела или су биле послужиле или намењене да послуже као оруђе за то. — Својина ма какве природе била и сва новчана и имовна права према држави неповредна су. Нико не може бити лишен права својине нити ограничен у њему без претходне накнаде и ван случаја јавне потребе законом одређене и на начин законом прописан. — Слобода је савести неограничена. Слобода свију јавних вероисповести ујемчена је уставом у колико вршење њених одредаба не би вређало јавни ред или морал. Нико се не може, позивањем на

своје верске прописе, ослободити својих грађанских дужности. Владајућа је вера у Србији источно-православна а српска црква те вере независна је од сваког старешинства стране цркве. Забрањује се свака радња убитачна за владајућу веру у Србији (прозелитизам). Питање црквених канона и црквене дисциплине источно-православне српске цркве уређиваће један синод по нарочитом за то закону. Митрополит и епархијске владике бирају се по нарочитом закону. — Преписка духовних власти источно православне српске цркве са властима или саборима изван земље водиће се с одобрењем министра црквених послова а преписка свештеника других вероисповести са властима и саборима изван земље мора се подносити на увиђај и одобрење министру црквених послова. Никакав акт духовних власти или сабора изван земље не може духовна власт у земљи обнародовати док то не одобри министар црквених послова. — Вођење протокола о грађанском стању (état civil) припада искључиво грађанским властима. Састав акта којим се утврђује грађанско стање мора свагда претходити црквеним обредима који су обавезни. Док се не изради нарочити закон о томе поступаће се по досадашњим законима и правилима. — Настава је слободна и ујемчена уставом у колико њено упражњавање не би вређало јавни ред и морал. Она је бесплатна у државним, обласним, среским и општинским школама. Основна настава је обавезна за српску децу свуда где постоје јавне основне школе. Нарочити закон одређује све што се односи на јавну наставу. — Устав ујемчава слободну штампу. Ни цензура ни друга каква мера која би спречавала излажење, продају и растурање списа или новина не може бити установљена. За издавање новина није потребно никакво претходно одобрење власти. — Неће се тражити никакво јемство (кауција) од издаваоца новина, писца, уредника, штампара и литографа. Штампа не може никад бити подвргнута административним опоменама. Забрана (запт) новина и списа не може бити никад ни пре ни после предаје јавности. Само у случају кад би новине или списи садржавали увреду краља, краљице или престолонаследника или кад би садржавали позив да грађани устају на оружје, или да се одупру власти и законитом реду или кад би распростирали нихилизам или комунизам, забрана се може дозволити и пре и после предаје јавности, али у том случају државни тужилац мора поднети дело суду најдаље 24 часа после забране и суд ће решити о забрани у року других 24 часа, иначе забрана престаје по самој себи. За спис је одговоран писац. Кад је он непознат или не станује у Србији или кад је уредник неспособан за одговорност, одговорни су или штампар или растурач. Сваке новине морају имати одговорног уредника који ужива грађанска и политичка права. О списима и новинама који излазе у страним земљама наредиће се нарочитим законом. — Тајна писама пошти поверена неповредна је. За повреду тајне писама казна не може бити мања од робије. Закон ће одредити који државни органи оговарају за повреду тајне писама преданих пошти. — Српски грађани имају права скупљати се мирно и без оружја у зборове. За зборове

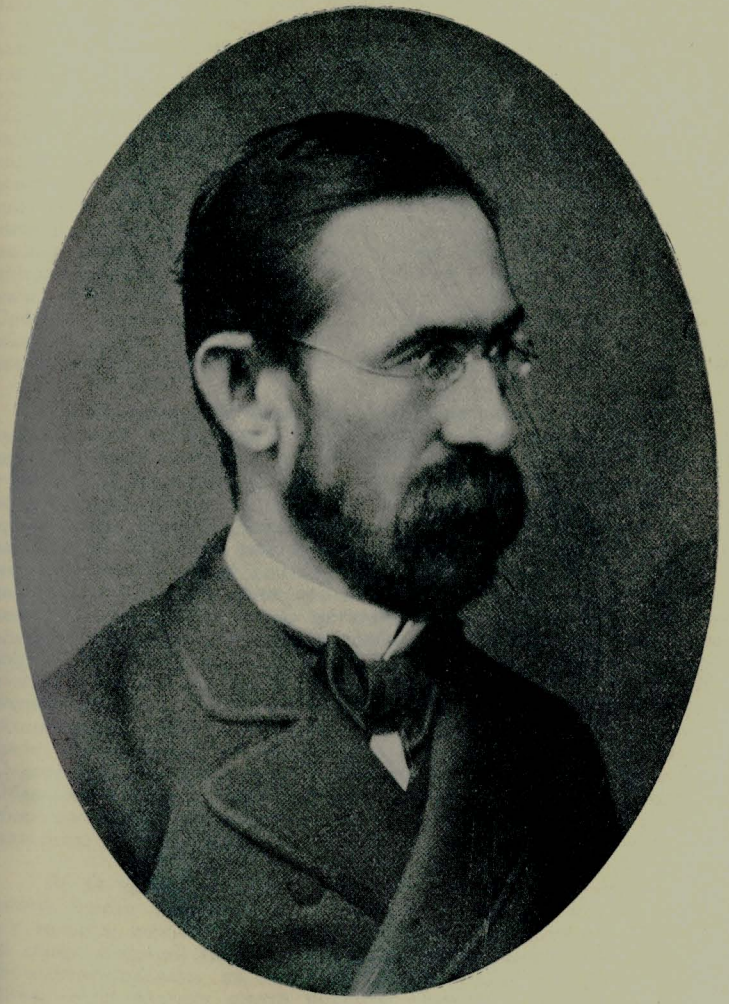

Милан Пироћанац
(1837—1897)

у затвореном простору није потребно никакво претходно одобрење власти, али власт мора бити извештена: кад ће се, на ком месту и ради чега збор одржати. Зборови на отвореном пољу подлеже полициским наредбама. — Српски грађани имају право удруживања соображавајући се законима. Никаква мера која би то право спречавала не може бити установљена. — Сваки има права обраћати се властима молбама које су потписали једно или више лица. Као целина (en nom collectif) могу подносити молбе само надлештва и правна лица. За војнике вреде о томе особени законски прописи. — За подизање тужбе код суда против државних и општинских службеника, за дела којима би они у званичној радњи повредили приватне интересе, треба одобрење Државног савета (Касационог суда). — Без одобрења изврше власти ниједан српски грађанин не може ући у службу које стране државе, а да тим самим не изгуби српско грађанство. Свакоме је Србину слободно иступити из српског грађанства пошто испуни обавезе војене службе у сталном кадру и резерви и друге дужности, које би имао било спрам државе било спрам приватних лица.

III О државним властима. — Законодавну власт врше укупно Краљ и Народно претставништво. Ово се састоји из два дома: Народне скупштине и Сената. Кад се ова два дома састављају у једно тело и решавају, онда је то Народни сабор. За сваки закон потребан је пристанак сва три чиниоца законодавне власти за време истог сазива. Ниједан закон не може бити поднет краљу на потврду пре него што буде претресен и усвојен већином гласова и једног и другог дома. — Кад један од три чиниоца законодавне власти одбаци каказ предлог закона, тај се предлог не може поново подносити за време истога сазива. — Предлагање закона припада сваком од три чиниоца законодавне власти. Но сваки закон који се односи на приходе и расходе државне или на број уписа у стални кадар за годину најпре мора бити усвојен од Народне скупштине. — Законско тумачење закона припада искључно законодавној власти. — Извршну власт има краљ и врши је преко својих одговорних министара по прописима овога устава. — Судску власт врше судови у име краља и на основу закона. — Обласним и општинским одборима припада уређивање искључиво обласних и општинских послова по прописима овога устава и других нарочитих за то закона.

IV О краљу. — Краљевско достојанство и сва уставна краљевска права наследна су у племену владајућег краља Милана I у мушком потомству из законитог брака, по реду прворођења и то најпре у правој линији, а кад у овој не би било наследника, онда наследство прелази на побочну линију по истом реду прворођења. — У случају смрти краљеве Народни сабор састаје се и без сазивања најдаље за десет дана од објаве краљеве смрти, прима уставом прописану заклетву наследника престола или на случај наследникова малолетства од намесника, ако су од краља наименовани. Ако ли краљ није намеснике наименовао, бира их

Народни сабор. Ако је Народно претставништво раније распуштено, или ако је завршило периоду свога трајања и ако је сазивање новог Народног претставништва учињено у акту распуста за који дан после горњих десет дана, старо Народно претставништво састаје се и предузима наново свој рад до састанка Народног преставништва које ће га заменити и које има да изврши посао назначен у овом члану устава. — Од дана смрти краљеве, док његов наследник не положи заклетву на престо, уставну власт краљеву у име српског народа врши Министарски савет под својом одговорношћу. — Краљ је пунолетан кад наврши 18 година. При ступању на престо полаже заклетву пред Министарским саветом, Црквеним синодом, Касационим и Апелационим судом, Државним саветом и народним претставницима: да ће радити по уставу и законима краљевине Србије и да ће одржати неповређена права народна и целокупне краљевине. Кад се састане Народни сабор, краљ пред њим изнова полаже исту заклетву. — Краљ за живота може наименовати намесништво од три лица. Ово бива са пристанком Сабора. Намесници су у исто време тутори малолетном наследнику престола, ако краљ у акту наименовања није друкчије наредио. Краљица мати наследника престола природни је тутор с намесницима или туторима ако је краљ није искључио. Ако краљ није наименовао намеснике, бира их Народни сабор по овом уставу. — Намесници предузимају власт пошто положе заклетву на верност краљу, уставу и земаљским законима. Ако се упразни место којега од намесника, Народни сабор бира новог намесника. У свима овим случајевима гласање је тајно. — Намесници добивају у име плате пети део краљеве цивилне листе на равне делове, а остало припада краљу. — Никаква измена у уставу не може се учинити за време намесништва. — У случају кад престо по прописима овога устава остане без наследника, Народна скупштина и Сенат састају се и без сазивања у Народни сабор и најдаље за осам дана од образовања Народног сабора бирају краља. Да би се могло приступити избору краља, треба да су у Сабору присутне две трећине чланова сваког дома, а да вреди избор, треба да су гласале за њ две трећине присутних чланова. У случају кад се избор не би извршио у означеном року од осам дана, деветог дана у подне Сабор приступа избору краља без обзира на број присутних чланова, и избор вреди, ако је за краља гласала апсолутна већина присутних чланова. Док је престо упражњен, Народни сабор наименоваће намесништво од три лица, која ће вршити краљевску власт док краљ не положи заклетву. — Краљ не може бити у исто време и поглавар које друге државе без пристанка Народног сабора. Сабор у том случају не може решавати, ако нису присутне две трећине чланова сваког дома а решење ће важити само ако су за њ гласале две трећине присутних чланова. — Краљева је личност неприкосновена и неодговорна; његови су министри одговорни. Ниједан акт краљев нема вредности ако није прописно потписан од министра, који је самим тим за исти одговоран. — Краљ је врховни поглавар земље и војске. Он претставља земљу

у свима односима с иностранством, оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза, трговине и остале саопштавајући их Народном претставништву у колико интереси и сигурност земље то дозволе. Трговачки уговори, као и они који би повлачили за собом финансиске терете или би садржавали наређења која по одредбама овога устава потребују одобрење законодавне власти добиће вредност тек пошто их одобри Народно претставништво. Краљ поставља и мења министре, он потврђује и проглашује законе и има право да одрече своју потврду законима, али то одрицање мора бити изречно и учињено за време сазива Народног претставништва у којем је закон усвојен. Краљ има право општег помиловања (amnistie) у политичким делима и права сасвим опраштати или на мање сводити казну у кривичним делима (сем случаја кад су министри осуђени). Он не може обуставити ток истраге или пресуђења, нити може утицати ма којим начином на изрицање правде. Он поставља или потврђује чиновнике у свима звањима државне службе, сообразно прописима закона, али не може без нарочитог закона стварати нова звања. Он издаје опште наредбе и расписе потребне за вршење закона, али никад не може ни променити ни обуставити саме законе, нити разрешити од њихово извршења. Сообразно закону он даје војничке чинове и има права ковања новца. — Законом се одређује краљу цивил-листа за све време сваке владавине. — Краљ отвара сам лично Народно претставништво престоном беседом или преко нарочитог пуномоћника посланицом. Оба дома одговарају краљу адресом. Краљ закључује сазиве Народног претставништва. Он има право сазвати га и ванредно. Он има права и распустити га, али акт распуста мора садржати и наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народног претставништва у најдаљем року од три месеца. Краљ може да одложи Народно представништво, но одлагање не може бити дуже од два месеца, нити може бити поновљено у истом сазиву без пристанка Народног претставништва.

V **О Народном претставништву.** — Чланови и једног и другог дома претстављају целокупан народ а не само бирачки срез који их је изабрао. — Оба дома почињу и завршавају своје сазиве у исто време. Сваки састанак једнога дома ван сазива другога дома незаконит је и његова су закључења и сав рад ништавни. — Седнице су оба дома јавне, али се могу претворити у тајне кад захтева претседник једног или другог дома, влада или 10 чланова дома. Затим решава дом апсолутном већином гласова, да ли да се седница настави јавно о истом предмету. — Сваки дом прегледа пуномоћства својих чланова и решава о споровима који се појаве том приликом. — Нико не може бити у исто време члан оба дома. — Чланови ма кога дома, који би примили од државе какво плаћено звање престају тим самим бити чланови Народног претставништва, али могу бити поново изабрани. Министри остају и без новог избора чланови оног дома за који су изабрани. — Народно претставништво састаје се редовно, без сази-

вања, 15/XI сваке године, ако га краљ није раније сазвао. Сваки редован сазив траје најмање три месеца. Сваки дом за сваки сазив бира себи претседника, потпретседника и секретаре. — За сваки закључак домова потребна је апсолутна већина присутних чланова. Изузимају се случајеви предвиђени пословником односно бирања скупштинских званичника. У случају равне поделе гласова предмет о коме се гласало одбачен је. Кворум је у оба дома апсолутна већина чланова тих домова. — Гласање је: поименично, седењем и устајањем, или тајно. Поименично се гласа о целокупном закону и увек при јавном гласању кад то затраже 10 чланова дома. Избори за званичнике домова врше се тајним гласањем. — И Народна скупштина и Сенат имају права истраге. — Ниједан предлог закона не може бити усвојен укупно, ако пре тога није био усвојен сваки његов члан посебице. — И један и други дом има право поправљати (amender) и поделити на више делова сваки предложени члан и поправку (amendement) — Чланови и једног и другог дома имају право управљати питања (interpelation) на министре. — Забрањује се лично подносити молбе и жалбе Народном претставништву, али се оне могу подносити преко претседника или кога другог члана дома. Народно претставништво не може примати депутације нити допуштати говор другим лицима у својој средини, осим својим члановима и министрима. Народно претставништво има права достављати молбе и жалбе на њ управљене министрима а они су свагда дужни давати обавештења о њима, кад год то захте Народно претставништво. — Члан Народног претставништва не може бити узиман на одговор ни за своја мишљења ни за свој глас дат у вршењу свога посланичког права. — Члан Народног претставништва не може бити, без овлашћења дома чији је члан, узиман на одговорност ни стављен у притвор ни за какву кривицу, ни за дугове за време трајања сазива, сем када се ухвати на делу. У овом случају извештава се дом и он даје или одриче овлашћење да се истрага продужи. — Сваки дом одређује Пословником начин свога рада. — Сваком дому припада искључно право одржавања реда у својој средини преко свога претседника, коме се једином даје право да, по одобрењу дома, издаје налоге стражи дома. По томе никаква оружана сила не може бити постављена ни на вратима Народног претставништва ни у његовој околини без позива претседништва. Нико оружан не сме ући у зграде Народног претставништва. — Сваки дом држи састанке и решава одвојено ван случаја изречно побројаних овим уставом. Кад се један предлог усвоји у једном дому, шаље се другоме. Ако га он усвоји без промене, предлог је усвојен од Народног претставништва. Ако га други дом у чему измени, шаље се с изменама дому који га је усвојио. Ако он те измене не усвоји, други дом поново решава. Ако он остане при својим изменама и не усвоји предлог како га је први дом примио, сматра се да је предлог одбијен и за време истог сазива не може се наново никако о њему решавати. — Остале односе међу Народном скупштином и Сенатом и начин њиховога рада опредељује нарочити закон. — Чланови и једног и другог дома добивају 15 дин. дневнице за време вршења претставничке дужности.

VI **О Народној скупштини.** Народну скупштину састављају посланици које народ слободно и непосредно бира по овом уставу. — Избори се врше у три бирачка отсека. Први и други чине области а трећи вароши и варошице по одредбама овог устава. — У први бирачки отсек долазе сви који плаћају држави најмање 50 дин. годишњег непосредног данка. — У други долазе сви који плаћају најмање 30 дин. непосредног данка. — У трећи долазе вароши и варошице које имају најмање 3000 становника а које имају мање од 3000 уврштују се свака у своју област. Право гласања у овом отсеку имају сви који плаћају најмање 30 дин. непосредног данка. — Изузимају се од овог услова плаћања данка све либералне професије, учитељи, сви државни чиновници и пензионари. — У свакој области први бирачки отсек бира по 8 а други по 4 посланика за Народну скупштину. Београд бира три посланика; Ниш, Пирот, Пожаревац, Лесковац, Јагодина и Шабац по два, све остале које по овом уставу имају право бирања, свака по једног.[1]) — Плаћање данка доказује се само признаницом и протоколом у који се заводи прикупљање данка и то само за прошлу и текућу годину. — Изборни закон одређује све остале услове под којима ко има право бирања и прописује начин на који се избори обављају. — Могу бити изабрани за посланике Народне скупшине српски грађани по рођењу и прирођењу, који уживају сва грађанска и политичка права, имају 30 година, и стално место становања у Србији (domicile) и знају читати и писати. Изборни закон одредиће неспособности са којих ко не може бити посланик Народне скупштине, али ни на који начин не могу бити искључени од избора чиновници, адвокати и пензионари. Полициски чиновници не могу бити бирани у месту вршења њихове дужности. Посланици Народне скупштине изабрани су за пет година.

VII **Сенат.** Сенат се саставља од посланика народом слободно и непосредно изабраних, посланика по праву и посланика од краља постављених. — За сваку област бирају се по четири члана Сената. Њих бира први изборни отсек у областима. — Београд бира два члана Сената, а све друге вароши и варошице које имају право избора бирају по једног члана Сената. У тим варошима и варошицама имају право бирања сви који плаћају држави најмање 50 дин. годишњег непосредног данка. Либералне професије, државни чиновници и учитељи ослобођавају се од услова плаћања данка.[2]) — Услови способности које одређује изборни закон за бираче Народне скупштине вреде и за бираче

[1]) У Новаковићевом примерку овог пројекта устава почетна је реченица овога члана: „Избори у свима бирачким отсецима врше се непосредним бирањем". А члан се завршује именовањем места која бирају засебно по једног посланика (Алексинац, Ваљево, Врање, Књажевац, Крагујевац, Неготин, Крушевац, Смедерево, Ужице, Зајечар, Чачак, Туприја, Параћин).

[2]) Плаћање данка доказује се као и за изборе народних посланика.

Сената. — Професори Велике школе (као колегиум) у Београду бирају једног сенатора. — Могу бити изабрани или постављени за чланове Сената сви који имају права бити посланици, само морају имати 40 година, плаћати држави 400 дин. непосредног данка и имати свршену какву средњу школу у земљи и на страни. Ослобођени су од услова плаћања данка они који су били претседници и потпретседници Народне скупштине или народни посланици за две скупштинске периоде, генерали у служби, пензији и оставци, пуковници који су три године у том чину у служби, пензији и оставци, они који су били министри, дипломатски агенти или посланици; касационе и апелационе судије и претседници Касационих и Апелационих, Првостепених и Трговачких судова, управници области, помоћници и начелници министарства у служби, пензији или оставци, управник Управе фондова и претседник Главне контроле; сви који су свршили какав факултет у земљи или на страни. — Чланови су Сената по праву: наследник престола кад навр ши 18 година, митрополит и епархиске владике. — Краљ поставља двадесет чланова Сената по условима прописаним овим уставом. — Избори и постављања чланова Сената вреде за 10 година, али се половина изабраних чланова понавља сваке пете године извлачењем коцке. Из сваке области остају по два посланика, из Београда један, а из вароши означиће се коцком половина која ће остати у Сенату. Коцком се поименце означују чланови Сената који излазе. — Они могу бити понова изабрани. — У случају распуштања Народне скупштине цео се Сенат бира и поставља наново.

VIII **О министрима.** Нико не може бити министар који није рођен или природен српски грађанин. — Ниједан члан владајућег дома у Србији не може бити министар. — Министри имају решавајући глас у једном или другом дому само ако су његови чланови. Министри имају приступа у Народном претставништву и морају бити саслушани кад год то затраже. И један и други дом могу тражити да су министри присутни у њиховој средини. — Писмен или усмен налог краљев ни у каквом случају не може заклонити министра од одговорности. — Краљ, Народна скупштина и Сенат, сваки за се имају права да оптуже министре и да их спроведу Касационом суду, који једини има право да их суди у општој седници. Стављање министара под суд не може се изрећи без 2/3 гласова присутних чланова онога дома који их оптужује. Нарочитим законом одредиће се случајеви министарске одговорности, казни и поступака при суђењу, било да их оптужује Народно претставништво, краљ или приватна повређена страна. Који дом оптужује министре, он је сам и тужилац пред судом, а кад их краљ оптужује, државни тужилац подноси тужбу и подржава је пред судом. — Док се не изда закон о министарској одговорности, Касационом суду даје се право да „окачествује дело" и определи и примени казну. Она не може бити већа од затвора, ако нису случајеви које предвиђа кривични закон. Касациони суд суди министре и по делу и по праву. — Краљ не може осуђеном министру ни опростити ни умањити казну, сем кад то захте дом који их је оптужио.

IX **О Државном савету.**[1]) Његов је задатак: 1) да на позив владе израђује законске предлоге и нацрте административних наредаба од општег значаја; 2) да даје мишљење о законским предлозима који су предложени иницијативом Народног претставништва и које му оно пошље; 3) да даје влади мишљење о предлозима које би му она предложила; 4) да разматра и решава жалбе против министарских решења о спорним административним питањима; 5) да решава сукобе између административних власти; 6) да одобрава ступање у српско поданство; 7) да одобрава поравнања која би се показала као пробитачна по државне интересе; 8) да решава има ли по закону места заузимању непокретних добара за општенародну потребу; 9) да одобрава приватнима да могу код суда подизати тужбе против државних и општинских службеника; 10) да врши послове који би му разним земаљским законима били одређени. — Државни савет има 15 чланова. **Њихова је служба бесплатна.** Чланове, као и претседника и потпретседника, поставља краљ на десет година. — За члана Државног савета може бити постављен који је навршио 40 година, свршио какав факултет, и дотерао у државној служби најмање до начелника. Пословни ред Државног савета одредиће се особеним законом.

X **О судској власти.** Никакав суд не може бити установљен без закона. Ни у ком случају не могу бити установљене ни комисије за суђење ни ванредни судови ма под којим именом то било. За целу Србију постоји само један Касациони суд, који не суди по делу, сем случаја кад суди министрима. Нарочити закон опредељује устројство и надлежности свих судова. — Седнице су у судовима јавне, сем случаја кад би јавност била опасна за ред или морал. Само се судским решењима може седница огласити за тајну. У политичким и штампарским кривицама седница се може претворити у тајну само ако све судије (једногласно) за то гласају. — Свака судска пресуда и решење морају бити снабдевени побудама с позивом на закон и изречени у јавној седници. — Судије Првостепених судова и државне судије Трговачких судова поставља краљ непосредно. Претседнике Првостепених и Трговачких судова и председнике и судије Апелационих судова поставља краљ по двема листама од којих једну предлаже Касациони суд а другу надлежни Апелациони суд. На свакој листи предложена су по два лица. Судије и претседника Касационог суда поставља краљ по једној листи коју предлаже Касациони суд и на којој су предложена два лица. Кандидати предложени на једној листи могу бити предложени и на другој. — Судије су у својим звањима стални. Судија не може бити лишен свога места ни уклоњен од дужности без пресуде редовних судова. Он не може бити стављен у пензију сем кад је навршио 60 година, или због телесне и душевне неспособности, и то по решењу Касационог суда. Судија не може

[1]) Ове главе о Државном савету нема у пројекту устава Напредне странке од 1880 године.

бити узиман на одговор ни тужен за свој судски рад без одобрења Касационог суда. Судија не може бити ни премештен[1]) ако сам на то не пристане и то само услед новог наименовања. — Плате судијама одређују се законом. — Судија не може примити од владе какву плаћену службу, али може примити бесплатно вршење какве службе, ако то није забрањено изречним законом. — Нарочити закон одредиће устројство војних судова, њихову надлежност, права и дужности чланова тих судова и време за које су чланови. — Судови примењују општа наређења власти, наређења обласна и општинска само утолико, уколико су ова законима сообразна. — Касациони суд решава о сукобима власти по прописима закона.

XI **О устројству области и општина.** Нарочитим законом одредиће се устројство области и општина на овим начелима: 1) да се обласни и општински одбори бирају непосредно; 2) да се круг надлежности области и општина распростре на све што спада у њихове искључне интересе; 3) да седнице одбора обласних и општинских буду јавне; 4) да се буџет обласни и општински као и сви рачуни предају јавности; 5) да краљ и Народно претставништво могу утицати у рад обласних и општинских одбора само у тој цељи, да стану на пут сваком иступању одбора из граница своје надлежности а на штету општих државних интереса. — Вођење протокола о грађанском стању припада искључно општинским властима. Како ће се они водити и где ће се чувати, одредиће се законом. А док тај закон не ступи у живот, ови ће се протоколи водити по досадашњем начину.

XII **О финансијама.** Данак се плаћа по имућности. Никакав данак или прирез у корист државе не може бити установљен без закона, а обласни општински данак или прирез без одобрења обласних и општинских одбора. За обласне и општинске данке за које искуство покаже да су неопходни, закон одређује изузећа од горњег правила. Данци које установљавају обласни и општински одбори подлеже одобрењу законодавне власти. — Нико се не може ослободити од плаћања данка, ван случаја које је закон предвидео. Краљ и престолонаследник, не плаћају држави данак. — Никаква пензија, никаква милостиња на терет државне касе не може се дати без закона. — Сваке године Народна скупштина и Сенат решавају о закључку прошлогодишњих рачуна и о буџету. Сви приходи и расходи државни и сви рачуни морају ући у буџет. Он се мора подносити Народном претставништву у самом почетку његовог рада, а рачунска година почињаће од 1 јануара сваке године. Ако буџет не буде решен на време, важи дотадашњи буџет, али највише још једну годину поред оне за коју је био усвојен. — Коначно уређење рачуна подноси се Народном претставништву најдаље у року од две године, рачунајући од за-

[1]) „Ни са унапређењем" каже се у Новаковићевом примерку.

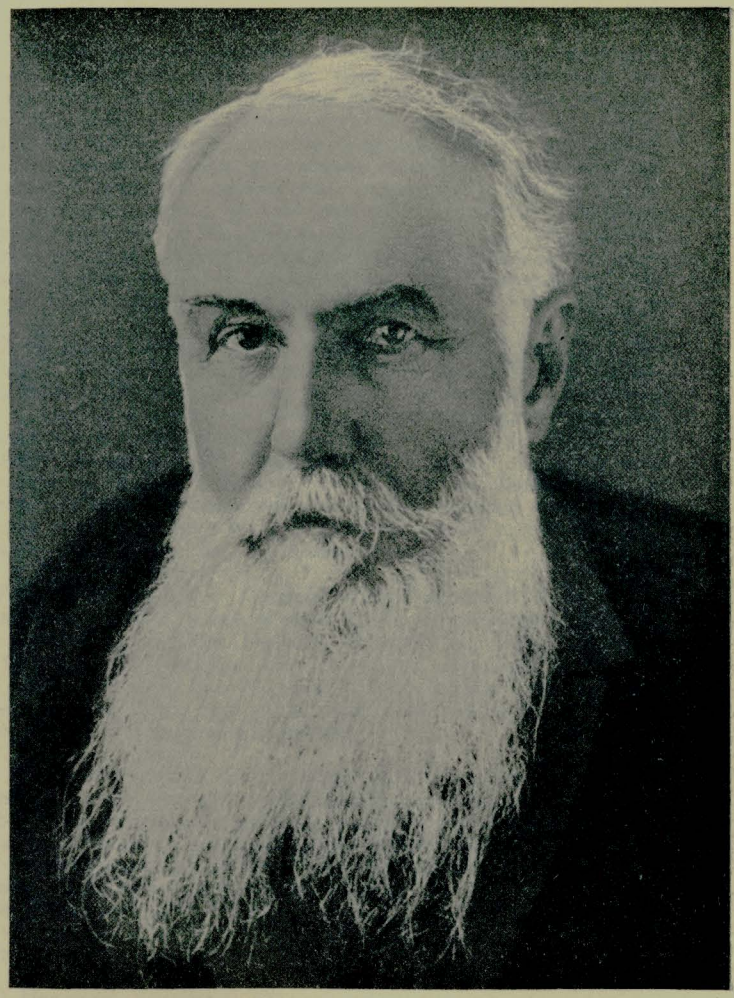

Никола Пашић
(1845—1926)

кључења сваке буџетске године. — Чланове Главне контроле именоваће Сенат за време које буде законом одређено. — Главној контроли припада прегледање и ликвидирање рачуна опште администрације и свих рачунополагача према државној каси. Она мотри да не буде прекорачен ниједан издатак по буџету и да се не догоди никакво пренашање сума од једног издатка на други. Она закључује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења. Општи рачун државе подноси се Народном претставништву с примедбама Главне контроле. — Различити фондови који произлазе из особених каса и којима држава располаже ма под којим видом, биће увођени у општи буџет државних прихода.

XIII **О војној снази.** Сваки српски грађанин припада било сталном кадру било резерви. Закони одређују изузеће због неспособности, начин уписивања у војску и начин унапређивања у војсци, права и дужности војника. — Војници могу бити лишени својих чинова, одличја и пензије само пресудом судском у случајевима које је закон предвидео. — Број регрута одређује се сваке године законом. — Војска у Србији не може се ни укинути ни на мање свести. — Никакав део стране војне силе не може бити примљен у државну службу нити може заузети земљиште српске области или преко истог прећи без одобрења закона.

XIV **Општа наређења.** Српски је грб двоглави бели орао. Боје су заставе: црвена, плава и бела. — У престоници се састаје Народно претставништво. — Никаква заклетва не може бити наложена без наредбе закона, који одређује садржину исте. — Никакав закон, никаква наредба било опште управе (администрације), било обласне, било општинске нема обавезну силу док се не објави на начин који је закон прописао.

XV **О измени устава.** Законодавна власт има право изјавити да има места да се измене извесна наређења устава која она означи. После ове изјаве оба су дома распуштена по самом праву. Избори за ново Народно претставништво наређују се за два месеца, Народни сабор новоизабраног Народног претставништва у договору с краљем решава о тачкама устава које су за измену означене. Закључење Сабора важи у овом случају ако су две трећине гласова сваког дома присутне и ако измену усвоје две трећине присутних чланова Сабора.

XVI **Прелазна наређења.** Од дана ступања у живот овога устава губе важност устав од 1869 и сви закони, укази, наредбе и друга акта у колико су му противна. Сви постојећи закони биће прегледани и доведени у сагласност са овим уставом.[1]) Овај устав ступа у живот кад га краљ потпише.

---

[1]) У уставном пројекту од 1880 стоји у прелазним наређењима одредба да ће се Државни савет укинути чим се законом одреди

Уставни нацрт Радикалне странке.

Вођ радикалне странке Никола Пашић упутио је 2/VII 1883 свим радикалним партиским одборима један нацрт устава као „највећу партиску тајну," да га што пре проуче, ставе напомене и евентуалне измене и допуне и врате га Главном одбору странкином. Пашић тврди да је у овом пројекту изведена главна мисао: да народ има права самоопредељења. Народ по том радикалном нацрту има права да ускрати све што му није по вољи и да уведе сваку установу коју жели. Пашић саветује пријатеље који треба да дају примедбе на устав: да имају на уму „да устав мора ујемчити народне слободе и народно благостање, да он мора бити такав, како ће га већина народа не само примити него и бити увек готова да га брани и да га усавршава." Распоред и стил уставних одредаба има се извести тек пошто сви одбори даду своје мишљење.

I **Суверенство народа, државна област и облик владавине.** Српски је народ суверен и извор и утока сваке власти. — Он по сили свога суверенитета утврђује као облик владавине наследну уставну монархију под династијом Обреновића и даје себи овај устав. — Државне границе не могу се ни раширивати ни сужавати ни измењивати ни размењивати без одобрења Велике народне скупштине. — Суверена воља народна изражава се преко слободно изабраног Народног претставништва и краља према одредбама овог устава. — Закони немају повратне силе.

II **Права и дужности српских** грађана. Српски је грађанин сваки чији је отац српски грађанин или је живео седам година у Србији и сносио све државне, општинске и војне терете, или кога Народна скупштина прими у српско поданство изузетно и без тих погодаба. — Политичким кривцима признаје се право азила (прибежишта). Сваки Србин може иступити из поданства ако испуни све обавезе према држави, општини и појединцима. Сви су Срби пред законом равни и сви уживају једна иста грађанска и политичка права. — Никоме се не могу признати никакве повластице ни по рођењу, ни по месту, ни по личности, нити ма какве титуле. — Сви српски грађани имају једнако право на општинску и

власт која ће упражњавати његову власт (или ће се преустројити). У Новаковићевом примерку уставног пројекта набројано је 13 закона који ће се издати „у најкраћем року" а у Пироћанчевом примерку поменуто је 10 закона.

државну службу, ако докажу способност и знање прописано законом. — Странци се могу, и то под уговором а за извесно време, примити у службу, кад нема српских грађана који имају прописано знање. — Лична је слобода ујемчена. Нико не може бити позван на одговор док му се не саопшти зашто га зову, нити притворен док му се претходно не изда решење о притвору, с побудама. Само кад се ухвати на делу, решење му се издаје за 24 часа по притварању. Свако решење о притвору спроводи се по званичној дужности суду у року од 24 часа од притвора. У року од 24 часа по пријему решења суд доноси одлуку и она се доставља притвореноме најдаље за других 24 часа. Ако се то судско решење не преда притвореноме у том року, он се сматра као ослобођен и нико га после тога рока не сме држати у затвору. Сваки који није притворен за преступ мора бити пуштен у слободу чим подведе јемство. За иступ и дуг нико не може бити лишен слободе. Сваки чиновник који учини што против ових одредаба казниће се по закону. — Стан је неприкосновен. Претрес се може вршити кад има толико основа сумње да би оптужени могао бити стављен под суд. Али се мора претходно издати решење о претресу са означењем побуда. Претрес се врши у присуству два грађанина и издаје се уверење: је ли нађено или није оно што се тражило, и ако се што узапћава, то се мора изречно побројати у уверењу. Те се ствари враћају непосредно по свршеном делу. За иступе не може бити претреса стана. — Право својине ујемчава се. Без судског решења не може се никоме одузети од имања. Експропријације може бити само у случају државне и јавне потребе, и имање се тада исплаћује по вештачкој процени. Странци неће имати права куповања непокретне својине чим истече рок уговорима по којима они сад имају то право. Известан део имања не може се ниједном српском грађанину продати за дуг. Закон ће одредити колики ће бити тај део. — Сваки српски грађанин може радити радњу која није законом забрањена и може путовати без пасоша кад хоће по Србији. — Српски грађани могу се без оружја скупљати на договор без претходне пријаве ма којој власти, склапати разна удружења за политичке, економске, хумане и човечанске циљи у опште. — Штампа је слободна. Уредник може бити сваки грађанин који ужива сва грађанска и политичка права. Новине се могу узаптити само кад се у њима народ изречно и формално позива на оружје. Излазак и пренос поштом новина, повремених списа и књига штампаних у Србији не може се забранити. За новине и повремене списе не постоје никакве кауције, ни таксе, ни марке. Не сме бити никакве превентивне цензуре. Штампарске кривице суди порота а казне се само личне грдње и клевете, увреда владаоца и његовог дома и формално позивање народа на оружје. За спис или чланак одговара само један: писац, ако је познат и у домашају власти, иначе уредник, па издавач, па штампар, па и растурач, ако су и писац и уредник и издавач и штампар непознати. — Нико не може бити суђен ни осуђиван без саслушања и одбране. — Суђење и претходно истраживање јавни су, осим случајева у којима је јавност изречно законом забрањена. — Сваки

српски грађанин има права тужити надлежном суду сваког чиновника за повреду својих права и противзакони рад у званичној дужности. Суд је дужан такву оптужбу узети у поступак. — Грађани имају право молбе и жалбе властима, појединачно или у друштву. Власт је дужна донети решење и саопштити га молиоцу. — Сваки српски грађанин и правно лице дужни су сносити све државне и јавне терете надлежним путем одобрене и разрезане. — Српски грађани су дужни служити у стајаћој војсци. Рок те службе не може бити дужи од две године. После се служи у народној војсци. Рок тога служења одредиће се нарочитим законом. — Сваки српски грађанин, где био, дужан је доћи у Србију кад она зарати. — Ко је телесно или умно неспособан да лично служи у војсци, дужан је да плаћа војницу према свом имућству. — Народна је војска народна установа и она се не може ни укинути ни разоружати. — Војска се мобилише само по решењу Народне скупштине и без скупштинског решења не може се употребити ни против кога. Само у случају кад би спољни непријатељ грозио граници или би изненада и тајно преко ње прешао, може се мобилисати потребан број стајаћих војника за чување границе или сузбијање непријатељских чета. Команда се ни у ком случају не сме поверити туђинцу нити војска ставити под туђу команду. Без одобрења Велике народне скупштине не може се алирати ни с каквом страном војском, нити ставити под страну врховну команду. За обучавање и маневрисање скупља се војска у одређеном времену на одређеном месту. — Стајаћи војници подлеже војним судовима за кривична дела само док су под барјаком, а народна војска само при војничким маневрима, у миру и рату. — Сви закони и уредбе у војсци, војној дисциплини, наоружању и мобилизацији доносе се редовним законодавством, а наредбе за извршење ових закона издаје владалац по одлуци Министарског савета. — Војска се заклиње да ће бранити устав. — Војне старешине које би употребиле војску против устава и земаљских закона, против Скупштине или краља и његова дома сматрају се као велеиздајници и казне се смрћу. — Државна је вера источноправославна, али су слободне и све друге признате вере и стоје под заштитом закона у вршењу својих обреда. — Тајна писама је неповредна и ко је повреди казниће се као злочинац. — Сви пунолетни грађани који плаћају грађански данак (сем стајаћих војника) имају право гласа и морално су обавезни да гласају, кад их закон позове. Одредбе овог устава о личној слободи, штампи, неповредности стана, о зборовима и удруженима и о тајни писама може ограничити само Велика народна скупштина за време рата, и чим се огласи мир, ово ограничење пада само по себи.

III **Народна скупштина.** Она је претставник српског народа по одредбама овога устава а састављена је из посланика које је народ слободно изабрао. — Она је мала и велика. — Избори су непосредни. — На сваких 2.500 пореских глава бира се по један посланик, а ако вишак пореских глава у једном срезу прелази 1500, бира се још један посланик. — Вароши са преко 800 пореских

глава бирају засебно по једног посланика а оне са мање од 800 бирају са срезом у коме су. Београд бира два посланика. — Право бирања посланика имају сви пунолетни српски грађани који уживају грађанска права и плаћају данак. — Може бити изабран за посланика сваки бирач који има 25 година, ако ужива сва грађанска права и није осуђиван за преступе и злочине из користољубља. — Чиновници немају пасивно изборно право, а војници стајаће војске ни пасивно ни активно. — Гласа се само лично и на једном месту. — Изабраник за посланика мора живети у Србији, али не мора и у месту где се бира. — Народни посланик је претставник целог народа и земље а не само својих бирача и изборног места и мора се руководити интересима и добрима целог народа и оним интересима његовог среза који се не би сударили с коришћу и интересима државне целине. — Народни посланици бирају се на три године. Но ако посланик добије неповерење од већине бирача свога среза, мора да да оставку. Нов избор бива петнаестог дана откако је посланичко место оглашено за упражњено. — Посланици полажу заклетву да ће радити на добру отаџбине, народа и краља или дају изјаву да ће чувати устав и законе, да ће часно и поштено радити и у раду имати на уму опште добро отаџбине. — Народна скупштина бира из своје средине претседника, потпретседнике, секретаре и разне одборе. — Изборни закон и закон о пословном реду израдиће иста Скупштина која изради и устав. —

IV **Круг власти Мале народне скупштине.** Она с краљем врши законодавну власт по одредбама овога устава. — И не сме се упуштати у круг рада Велике Народне скупштине. — Без пристанка Мале народне скупштине не може се издати, укинути, изменити или протумачити никакав закон који спада у круг њеног рада. У обнародованом закону мора изречно стајати да га је Народна скупштина усвојила. Наредбу за извршење закона издаје на своју одговорност министар у чију струку закон спада а у наредби мора се изриком именовати члан закона који га овлашћује да може издати наредбу. Ниједна наредба и распис не сме слабити, преиначавати или мењати закон. — Без одобрења Народне скупштине не може се мењати постојећи данак или општи прирез. — Законске предлоге могу подносити поједини посланици и влада. — Народна скупштина сама себи одређује дневни ред. — Једном одбијени предлози не могу се подносити истој сесији на решавање. — Без пристанка Народне скупштине не може се држава никако задужити. — Мала народна скупштина може је задужити највише 20 милиона динара. — Мала народна скупштина прима молбе и жалбе против злоупотреба појединих чиновника које су прешле преко надлежних власти и решава да ли су при решавању спорних питања повређени материјални закони. — Сваки законски предлог иде краљу на потврду у оном облику у коме га Скупштина усвоји. Влада је дужна израдити ту потврду и саопштити је Скупштини за време трајања њеног рада. Ако се потврда не добије, предлог постаје закон чим га идућа Скупштина усвоји на првом

гласању, или ако при претресу истога предлога Скупштина буде распуштена, одложена или растурена. — Буџет је закон за годину дана у целини и у појединостима. Он се дефинитиван и детаљан подноси при крају сваке рачунске године (а она се свршава 31 децембра) и о њему се решава као о обичном закону. Скупштина може предложене партије буџета увећавати, смањити или изоставити, али је дужна означити и предмете на којима се уштеда може учинити и то разлозима поткрепити. Уштеда једне буџетске партије не сме се трошити на подмирење друге. Ако Скупштина не одобри буџет, она може за незаконите издатке повући на одговор министре и чиновнике који су наредили такав поступак. — Министри имају приступа у скупштинске седнице. Они су дужни давати Скупштини обавештења сваке врсте, кад то затраже поједини посланици. — Народна скупштина може образовати нарочите комисије од посланика и грађана да испитају злоупотребе при изборима посланика, злоупотребе министара, стање касе, истинитост поднесених рачуна и докумената. — Народни посланици дају глас само лично и јавно. — Нико и никад не може узети посланика на одговор за његов глас и мњење исказано у Скупштини. — Не може га нико ни затворити ни суду предати док му траје пуномоћије, сем кад се ухвати на злочином делу. Но и тада се мора тражити од Скупштине, ако је на окупу, одобрење да се може и даље држати у притвору и водити над њим истрага.

V **Сазивање и састајање Мале народне скупштине.** — Она се састаје у престоници сваке године 1 новембра а краљ је може и ванредно сазвати. Избори се врше на Малу госпођу. — Скупштина почиње рад 24 часа после конституисања. Може се отворити и престоном беседом коју потписује министар претседник. Адресу којом Скупштина одговара на престону беседу потписује претседништво Скупштине. — Краљ има право распустити или одложити Малу народну скупштину, али ни једно ни друго не сме бити двапут узастопце, нити сме бити иза распуштања одлагање. Кад је Мала народна скупштина распуштена, нови избори морају се наредити у року од 30—60 дана. Дан избора мора се бирачима саопштити на 30 дана пре избора. Новоизабрани посланици састају се најдаље деведесет првог дана по распуштању Скупштине и то без позива, ако није указом сазвана раније. — Сваки предлог поднесен Скупштини иде одбору. Влада је дужна давати одборима свака обавештења и акта а одбори су дужни саслушати министре, ако дођу у одборске седнице. — Сваки се предлог, осим оних који су са 2/3 присутних гласова оглашени за прекоредне, штампа у званичним новинама на месец дана пре састанка Скупштине. — Кворум је скупштински 3/4 целокупног броја посланика а одлуке се доносе апсолутном већином присутних. — Скупштина стоји у непосредним односима само с министрима. — Њене су седнице јавне. Тајност седнице може тражити министар претседник, претседник скупштине или 10 посланика. Пошто се слушаоци удаље, Скупштина решава да ли да седница буде тајна или јавна. Ко прокаже шта се радило у тајној седници, казниће се по закону. — Народни посланици имају законом одређени трошак и дневницу. — Посланика који говори о законима не може нико прекинути, нити му говор забранити. Сваки има право двапут говорити о једном предмету а и више пута ако му Скупштина одобри. О изгласаном законском пројекту гласа се по други пут после 6 дана. — Гласање је поименично, али ако нема 10 посланика да траже такво гласање, гласа се устајањем и седењем. — Народна скупштина има права предлагати амнестију политичким кривцима.

VI **Велика народна скупштина.** — Она је три пут већа него мала. Народ је бира слободно. Састаје се сваке седме године 1/I у престоници а избори се врше сваке шесте године на Малу госпођу. — Њен је редован задатак: ревизија устава, изборног закона и пословника и контрола целог законодавног рада Мале народне скупштине извршеног од последњег састанка Велике народне скупштине. — Само она тумачи, мења, дотерује и израђује устав. — Али она то не може чинити у ванредним приликама, кад се земља налази у рату или кад је војска мобилисана. — Велика народна скупштина сазива се кад треба: 1) да се изабере краљ, и она одређује цивилну листу новом краљу; 2) кад се решава о промени границе и о смањењу, увећању или размени државне области; 3) о задужењу земље више од 20 милиона динара; 4) кад краљ нађе за потребно да је саслуша о каквом питању од велике вредности, или кад то реши или већина среских скупштина или обична Народна скупштина са 3/4 гласова. Свако сазивање Велике народне скупштине бива најдаље за 60 дана.

VII **О краљу и наследству престола.** — Краљ је претставник државе и државног јединства. Он врши своју уставну власт преко одговорне владе и по одредбама устава. — Он је неодговоран и његова је личност неприкосновена у делима државне управе и јавних послова. — Он на предлог владе поставља оне државне чиновнике које народ не бира, а на предлог министра војног поставља врховног заповедника војске. — Он има право помиловања и амнестије, али министре не може никад и ни у колико помиловати. — Краљ претставља и заступа земљу у свим међународним одношајима и закључује уговоре са страним државама. Али ако је за ове уговоре потребно плаћање из државне касе, или се њима мењају закони, или се стешњавају права и слободе српских грађана, или би они утицали на достојанство државе и народа, онда је за пуноважност тих уговора потребан пристанак Народне скупскупштине. — Краљ живи стално у Србији. Одлазак на страну за неко време објављује се прокламацијом. Заступа га Министарски савет. — Краљевско достојанство наследно је у племену краља Милана I, Обреновића IV у мушком потомству из законитог брака, по праву првородства, најпре у правој линији, а кад она изумире, онда у побочној. Ако нема мушког потомства наслеђује женско потомство по истом реду као и мушко. Ако нема ни женског потомства онда Велика народна скупштина бира за

краља Србина, грађанина српске државе који је најспособнији да буде владалац. Изабрани владалац заклиње се на устав и то пред Великом народном скупштином. Ако краљ не би оставио наследника, али је краљица трудна, сачекаће се време њеног порођаја а то се прокламацијом саопштава народу. Краљевску власт за то време врши Мала народна скупштина. — Краљ је пунолетан кад наврши 21 годину. Он мора бити источно-православне вере. При ступању на престо краљ полаже заклетву да ће владати по уставу и законима и да ће се руководити у раду добром народа и корићу отаџбине. — Наследник престола и сва мушка деца краљева не смеју ступати у брак без одобрења краљева и саслушања обичне Народне скупштине. Они немају никакве власти нити могу вршити званичне дужности. — По смрти краљевој бригу о наследнику престола, његовом владању и имању воде три тутора које бира обична Народна скупштина по саслушању матере-краљице.

VIII **О државном и краљевом имању и краљевој цивилној листи.** — Државна су имања покретна и непокретна добра која држава има и набавља државним средствима. Законом ће се одредити како ће се, у границама устава, државна имовина отуђивати или нова прибавити, њен приход заложити или оптеретити. — Државно имање има се увести у катастар а по могућству и приватна. — Државним имањем управљају министри финансије и народне привреде и сваке године подносе о њему извештај Скупштини са рачунским документима. — Краљ слободно располаже својим имањем по прописима грађанског законика. — Велика народна скупштина одређује краљу из државне касе цивилну листу која се месечно исплаћује. Из те се листе исплаћују трошкови око издржавања имања који се краљу дају на бесплатно уживање.

IX **Земаљска управа и административна подела земље.** — На врху земаљске управе је Министарски савет, састављен из министара наименованих за поједине гране земаљске управе. Њему претседава министар-претседник. Министарски савет води тачно протокол својих седница са решењима и одвојеним мњењем. Он се састаје на позив претседника владе. Краљ може присуствовати седницама кад га Министарски савет позове налазећи се у неприлици. Краљ отпушта министре кад не уживају поверење скупштинске већине, или кад сами даду оставку. — Министри су одговорни за своја дела и правац политике. Сваки акт који се тиче земаљске управе или политике земље који владалац потписује мора премапотписати дотични министар. Ниједан непремапотписан акт нема обавезне силе. — Оптужбу министра мора потписати најмање 10 посланика. Министар може бити оптужен за повреду или обилажење устава и закона и за политички правац штетан по народни интерес. — Скупштина већином гласова одлучује је ли министар крив или није. — Ако реши да је крив, предаје га суду састављеном из пет скупштинских изабраника и из три члана Касационог суда и три председника среских судова изабрана коцком. — Ближе одредбе о министарској одговорности одредиће закон. — Србија се дели административно на општине и срезове, и они

су у својим унутрашњим пословима самоуправни. — У срезу је највиша власт Среска скупштина а у општини збор пунолетних грађана који уживају политичка права. — Ови грађани у свом срезу бирају на три године среске посланике, на сваких 120 пореских глава по једнога. — Среска скупштина састаје се сваке године и ради док не сврши своје послове. Она управља самостално својим пословима а шта улази у круг њеног рада одредиће се законом. — Среска скупштина бира среске чиновнике на 10 година, али их може и раније отпустити, ако се судски докаже њихова несавесност и кривица, неспособност или партаичност у званичном послу. — Срески чиновници састављају среску управу која полаже рачун о раду среској скупштини и њој је одговорна. — Претседник среске скупштине мора свако њено решење доставити влади најдаље за 10 дана откако је донесено. Ако га влада за 30 дана од пријема не обустави, оно важи као закон за тај срез. Ако га обустави мора, навести закон који је повређен тим решењем и јавити првој редовној Народној скупштини која одобрава или не одобрава забрану. — Ако среска управа не врши законе среске или државне, државна власт има права тужити чиновнике суду. — Ближе одредбе о уређењу среза, среске скупштине и управе и бирању чиновника одредиће се законом о организацији среза. — Сви чиновници су одговорни за свој рад. Ниједан од њих не сме вршити никакве наредбе ни покоравати им се ако су противне уставу или кажњиве по кривичном закону. Ако су наредбе противне закону, чиновник је то дужан рећи наредбодавцу и извршити наредбу тек ако је наредбодавац по други пут изда. — Сви чиновници полажу заклетву на верност уставу и законима. — Они не могу бити отпуштени из службе без судске пресуде. О њима ће се издати нарочити закон.

X **Судови.** Постоје два степена суда. — Среске судије бира среска скупштина а судије другостепеног суда поставља краљ на предлог министра правде из кандидата које је Народна скупштина изабрала у три пута већем броју. — Законодавна и управна власт не могу вршити судске послове, нити судије вршити законодавну и управну власт. — Свакоме суди само надлежан суд. — У истом суду не могу судити сродници: по крви у правој линији до 7 степена, у побочној до 4 а по тазбини до 2 степена закључно. — Правду у суду изричу три судије. Но законом се може одредити да за грађанске спорове мање вредности суди један судија. — Претрес је јаван, судије се саветују и дају глас тајно а пресуда се исказује гласно и јавно с изложеним побудама. — Оптужени има права да има браниоца пред судом а у случају злочина мора му суд одредити браниоца, ако он сам не би одредио. — За разбојништво, опасне крађе, паљевину и штампу суди порота, а законом се може одредити да она суди и друге кривице. — Судије су независне у свом званичном раду, а за несавесну, незакониту и неморалну радњу може их свако тужити надлежном суду.

XI **Главна контрола.** — Њој је задатак да мотри на тачно вођење рачуна, да се народни новац не троши на неодобрене цељи и она се стара да се на крају године штампају закључни рачуни свих општина, срезова и државних надлештава. — Чланова Главне контроле има девет. Бира их на цео живот Велика народна скупштина. Они сами бирају претседника. — Рачунополагаче бира на предлог Главне контроле Мала народна скупштина, а млађе особље постављају сами чланови и претседник Главне контроле. — Главна контрола може свагда послати свога рачуноиспитача у ма које надлештво. Ако он нађе злоупотребе или неправилности, извештава Главну контролу која одређује комисију. Ако и комисија нађе исто, онда Главна контрола разрешава чиновника, тужи га суду а његову претпостављену власт само извештава о томе. Главна контрола предузима све мере да се држава, срез или општина сачувају од материјалне штете. — На крају сваке године Главна контрола подноси Народној скупштини извештај о своме раду и о стању каса и рачуна државних, среских и општинских. — На случај смрти члана Главне контроле Мала народна скупштина бира другога. — Чланови Главне контроле одговарају за свој рад Малој народној скупштини која их, на случај проневерења дужности тужи истом суду који суди и министре. — Законом ће се прописати ближе одредбе о уређењу Главне контроле.

XII **Школе, цркве и добротворни заводи.** — Све школе и заводи за образовање стоје под надзором државне, среске и општинске власти. — Општине могу подизати школе и без питања државне власти, али тада не могу тражити никакву државну помоћ. И те школе морају испунити све опште погодбе које важе за остале школе. — Све признате вероисповести врше слободно и јавно своје верозаконске обреде. — Духовна надлештва свих вероисповести стоје под врховним надзором министра просвете и црквених послова. — Унутрашња управа вероисповедних послова за православну цркву остаје Црквеном сабору, а за друге вероисповести надлежним духовним властима. — Све преписке духовних власти свих вероисповести у Србији са властима и саборима изван земље водиће се по одобрењу министра просвете и црквених послова, без кога се не може обнародовати никакав акт духовних власти или црквених сабора ван земље. — Жалбе против злоупотреба ма које духовне власти подносе се суду. При решавању тих жалби у суђењу мора учествовати и један свештеник. — Приватни заводи и добротворне задужбине не смеју се употребити ни на шта друго до на оно на шта су првобитно намењени, сем кад је то немогућно. У овом случају по пристанку управе тих завода и задужбина може их Народна скупштина употребити на сличне циљеве. — Нико у Србији не може бити нагнан да плаћа, ако неће, никакве вероисповедне таксе или дације свештенику. — Свештеници су дужни да воде тачан протокол рођених, венчаних и умрлих у својој околини. — Све непокретно манастирско имање припада срезу у коме је манастир. На њему је срез дужан да подигне угледну привредну школу. Ако то не учини за пет година, имање

постаје државно. — Црквени новац и приходи употребљују се у првом реду за грађење и подизање школа и набавку научних средстава, по решењу среске скупштине.

XIII **Општине и правна лица.** — Никаква нова општина не може постати без одобрења среске скупштине а никакво правно лице без одобрења државе. — Општине су у вршењу општинских послова самоуправне. Само општински збор бира и збацује општинску управу. — Општине саме склапају свој годишњи буџет и предају јавности и прорачун и дефинитиван буџет. — Свака општина мора имати судом потврђену тапију свога имања. — Општине су дужне вршити и државне и среске послове које закон наређује. За неизвршење тих послова може их државна и среска власт тужити суду. Крива страна плаћа судске трошкове. — Сваки грађанин и непокретно добро мора у јавним одношајима припадати којој општини и сносити све општинске, среске и државне терете. — Ближе одредбе о уређењу општина одредиће се законом у коме се не могу скучити права грађана уставом ујемчена.

XV **Закључак.** Овај устав ступа у живот кад га усвоји и прими Велика народна скупштина. Краљ се свечано пред њом заклиње на устав. Сви закони и законски прописи противни прописима овога устава укидају се и немају никакве важности. — Најдаље за пет месеци по пријему овога устава сазваће се прва народна скупштина (мала) за израду закона по свима гранама народног живота и прописима устава. Први избори извршиће се по изборном закону који изради уставотворна скупштина. Ако не буде одобреног буџета, важиће за ту годину буџет последње године.

До новог устава се није дошло. Само је 22 II 1882 на предлог претседника Скупштине Алексе Ђ. Поповића кнежевина Србија проглашена за краљевину, те је устав измењен утолико што је реч књаз свуда замењена речју краљ, и реч књажество речју краљевина.

Владу Пироћанчеву заменио је кабинет Николе Христића који је дошао на управу земље 21/IX 1883 године. Скупштина је истога дана једним указом отворена а другим закључена. Радикални прваци решили су да свуда по земљи држе зборове и да траже промену устава. Влада је наредила да се од народа купи оружје. То је по тврђењу радикалних органа чињено насилнички. Јавио се немир који се претворио у буну. Влада је 21 октобра прогласила ванредно стање за црноречки округ, а то је 25 и 26 октобра проширено и на суседне крајеве. Буна је била брзо угушена. Стрељано је 21 лице а многи су

осуђени на смрт, али су били избегли у туђину. Неколико чланова радикалног главног одбора и велики број људи из народа осуђени су на робију и заточење. Закон о штампи и о зборовима био је привремено обустављен.

После буне није се покретало уставно питање до 1885 године. Те године, на скупштинској седници од 10/IV прочитана је адреса скупштинске мањине. У њој се тражила промена устава и тврдило се да би цео народ дао потпору владаоцу „да се отклоне све оне одредбе у уставу за које би се мислило да данас нису савремене и да би се могле бољим и слободнијим заменити.“ Претседник Скупштине узео је тај део из текста адресе мањине као предлог и тражио је да предлагача помогне довољан број посланика. И како тога није било, претседник је објавио да о томе питању не може више бити ни речи.

После четири дана поново се говорило о промени устава.

На скупштинској седници од 14/IV прочитане су две интерпелације на претседника министарског савета о уставном питању. Једну су поднели посланици Напредне странке (њих 30) на челу с Милошем Л. Глишићем, а другу радикали (Риста С. Поповић и још осам посланика).

Напредњачки посланици скидају са владе одговорност што се није приступило промени устава коју су одлучиле две Народне скупштине. Али налазе да под садашњим уставом „наша земља не може имати правилног развића свог и да врло често мора, хтела не хтела, свој напредак у искушење доводити.“ Тврде да је „крајње време да се у нашој отаџбини тачно одмере и утврде уставне границе између крунских и народних права.“ И зато питају: 1) да ли је влада спремила, што за промену устава, 2) ако није ништа спремила да ли намерава и кад позвати Велику народну скупштину којој ће бити задатак промена устава и 3) ако влада никако не намерава у овоме времену промену устава извршити, то који су јој разлози на основу којих отступа од свога програма.

Радикали интерпеланти тврде да „народ наш уопште сматра да је промена устава неодложна потреба земаљска“ и да је та промена изјављивана. Две су скупштине изгласале предлог о промени устава. Зато они питају претседника владе: да ли су му позната та скупштинска решења која је и краљ потврдио и којима је испуњена форма коју прописује чл. 131 устава и да ли ће приступити извршењу тих решења „чије извршење народ тако жудно и нестрпљиво очекује?“

Претседник владе одговорио је на обе интерпелације. Посланицима из Напредне странке рекао је „стоји непрестано на гледишту потребе, да се устав земаљски промени, чим за тај важни посао земљиште потпуно спремно буде.“ Али сад то време није погодно, јер још нису важни послови за земљу доведени до свога извршења. Закон о порези сад се врши, а закон о груписању општина тек се почео остваривати, А за промену устава треба претходно доћи до једне постојане и у свима појединостима изведене основе... (Интерпеланти су се задовољили одговором).

Радикалним интерпелантима је претседник владе сем ових разлога навео још и два друга разлога: појаву радикалног уставног нацрта и Тимочку буну. У таквим приликама није могућно било приступити изради устава. А последице буне још нису уминуле, те се и сад не може радити на промени устава.

Риста Поповић одговарао је да се морало приступити сазиву Велике скупштине после одлуке двеју редовних Скупштина. јер нигде уставом није означено да се то може одложити. Влада није смела после тих одлука сазивати ванредну Скупштину, пре Велике. Побуна је дошла тек доцније, после сазива ванредне Скупштине.

Милан Ђурић говори у истом смислу. Поступак владе вршењем избора за ванредну Скупштину место Велике погажен је чл. 131 устава.

Претседник владе одговара интерпелантима да се из чл. 131 устава не види да се Велика скупштина има сазвати одмах чим две редовне скупштине одлуче о промени устава. Даља дискусија није вођена (према одлуци Скупштинске већине).

На јесен исте године извршен је познати пловдивски преврат и Бугарској се присајединила Источна Румелија (6/IX). Одмах затим у Србији је извршена мобилизација (9/IX) а 2 XI објављен рат Бугарској. Рат је свршен поразом српске војске. Краљ Милан је хтео да напусти престо, али је одустао од тога. 1/I 1886 помиловани су чланови главног одбора радикалне странке. Краљ је желео да они, под претседништвом Милутина Гарашанина, у коалицији с напредњацима дођу на владу. Они су донели одлуку (6 и 7 фебр.) да не ступају у коалицију ни с једном странком. Али је та одлука брзо промењена, да би се земља ослободила владавине Напредне странке и њеног политичког притиска.

На Цвети 1886 склопљен је споразум између Радикалне и Либералне странке. Као III одељак тога споразума стављено је питање о промени устава. Она је обухваћена у ових 15 тачака: 1) Народна скупштина састоји се само из посланика народом слободно изабраних. Слобода избора мора бити што јаче обезбеђена нарочитим уставним јемствима. 2) Изборно право имају сви пунолетни српски грађани који не стоје у законом изузећу. Ови се изузеци имају законом одредити. 3) Уставом ће се одредити мере, којима ће се подјемчити да у Скупштини буду народним избором заступљене што више умне и моралне снаге. Исто тако обезбедиће се што већа самосталност народних посланика. 4) Право иницијативе у законодавству имају обе законодавне чињенице: краљ и Скупштина. 5) Скупштина има право одобравања и контролисања буџета. Буџет вреди само за једну годину дана. 6) Скупштина се сазива редовно сваке године у одређени дан, а краљ је по потреби и ванредно сазвати може. 7) Краљ може Скупштину одложити на извесно време, које ће се уставом одредити а може је и распустити; али се избори морају наредити и Скупштина сазвати у одређеном року по уставу. 8) Ујемчена ће бити грађанска политичка права и слободе, лична и имовна безбедност, слобода избора, слобода штампе, слобода удружења и зборова. 9) Министарска одговорност има се потпуно утврдити. Чиновници за злоупотребе према приватнима у дужности одговорни су непосредно суду.

10) Ујемчава се независност судова и Главне контроле. Српском грађанину може судити само редован надлежни суд. Преких и ванредних судова не може бити ни у ком облику ни случају. 11) За политичке кривице не може бити смртне казне. 12) Ујемчава се бесплатна и обавезна настава. 13) Утврђује се општа војна обавеза. 14) Општине организоваће се по начелу самоуправе, а под извесном државном контролом. 15) Уставотворна власт припада краљу и Великој народној скупштини. Њезин састав и круг рада одредиће се уставом.

Пре овог споразума на радикалном збору у Нишу (6 и 7 фебруара и. г.), а на тражење краљево, донесена је одлука о погледима Радикалне странке у питању мењања устава. Странка држи да би главне промене у уставу, осим одредаба у чл. IX и XXXI требале да буду ове и овакве:

1) Скупштину састављају само посланици народом изабрани. Скупштина је једнодомна. Избор је непосредан, а право бирања имају сви пунолетни грађани српски који уживају грађанска права и плаћају данак. 3) Народна скупштина има искључиво буџетско право. 5) Краљ има право и да распусти Скупштину, и у том случају расписују се нови избори и сазива се нова Скупштина у одређеном року. 6) Уставом се имају завести сличне мере које би спречиле пренагљеност у законодавном раду Народне скупштине. 8) Уставом се има потпуно утврдити министарска одговорност. 9) Српским грађанима може судити само редован надлежни суд. 11) Уставом се утврђује административна подела земље на општине и срезове, који ће се организовати у главном по начелу самоуправе а под извесном државном контролом. 13) Уставом се има завести прогресивна пореза. 14) Главну контролу над свим државним рачунима бира Народна скупштина. 15) Војна је дужност обавезна за сваког. Војска се увек има одржавати на висини да одговара спољном задатку Србије.[1])

---

[1]) Овде су обележене само тачке које нису ушле у **Споразум** или су друкчије стилизоване. Тачка 2, 4, 7, 10 и 12 исте су као тачке 4, 6, 8, 11 и 12 **Споразума.**

XI

Четврти српски устав. Његово обустављање и повратак устава од 1869.

Влада Напредне странке пала је 1/VI 1887 а дошао је на управу земље коалициони кабинет радикално-либерални под претседништвом Јована Ристића. Већ 18/VII одржана је под краљевим претседништвом седница министарског Савета на којој је шеф владе потсетио министре на програм који је при ступању на владу поднео краљу. У том програму обухваћена је и *промена устава*. Ристић налази да ту промену изискује културни државни напредак. Народ тражи уставну промену из два разлога: 1) из потребе јаче контроле над управом земље и за веће учешће Народног претставништва у државним пословима, јер терети које народ подноси све више расту и 2) из потребе што јаче личне и имовне безбедности, јер сматра да су садашње гарантије ослабиле. — Ревизија устава треба да буде извршена у духу умерености, не вређајући владалачке прерогативе. Предлаже да се изабере одбор за ревизију устава „од познатијих и виђенијих претставника свију у земљи признатих политичких праваца.“ То је усвојено и изабран је одбор од 16 чланова, коме је за претседника одређен министар правде Јован Авакумовић. Седнице одбора отворене су 7/IX 1882 беседом Ристићевом. Он напомиње да „у сваком уставу преовлађују три кардиналне тачке: прво, положај који у уставној системи заузима владалац, друго, положај који у тој системи заузима Народно претставништво и треће права која уживају грађани.“ Влада жели да у новом уставу остану неповређене владалачке прерогативе. — Ристић потсећа чланове одбора на своју беседу у уставотворном одбору 1869 год. Тврди да је престо утврђен иако је земља прошла и кроз ратове и кроз тешке економске кризе и била у озбиљним опасностима и споља и изнутра и „у њој дували силни ветрови партиске борбе и обузимао је пламен крвавог раздора.“ И не треба ни сада слабити положај владаочев. — Народном претставништву није било скучено ни

Сава Грујић
(1840—1913)

уставом од 1869 право контроле над земаљском управом. Али је оно ту контролу вршило или врло бујно и тренутно, или је, због неограниченог поверења према управи, одустајало од ње. „Права грађанска беху често остављена вољи и увиђавности нижих административних органа, док најпосле уставне гарантије за личну грађанску безбедност скоро сасвим не ослабише... Ристић налази да је један од главних узрока томе ставу у саставу законодавног тела. У њему нема довољно интелигенције, јер су из његовог састава искључени чиновници и адвокати. Треба увести интелигенцију у Скупштину, али не да је влада поставља. У том питању остављају се одбору одрешене руке.

Изабран је ужи одбор у који су ушли Глигорије Гершић, Ђорђе Симић и Димитрије Радовић. Њима је стављено у дужност да израде нацрт устава.

22/XI краљ је отворио престоном беседом новоизабрану Народну скупштину и нагласио промену устава. „Садашњи наш устав," казао је краљ, „заведен је у најтежим приликама које могу једну земљу задесити, па према томе, он је могао имати само прелазан значај. То је наговештено још онда кад је устав проглашен. А како су оне немиле прилике ишчезавале и земља се развијала и напредовала, појављивала се потреба да се земаљски устав прегледа и дотера према стеченом искуству. То је и моје уверење, па сам наредио да се предузму претходни, за ревизију устава потребни радови."

Убрзо је за овом беседом раскинут радикално-либерални споразум (17/XII 1887) и до новог устава није се ни дошло.[1]) Место Ристићеве коалиционе владе дошао је 19/XII радикални кабинет под претседништвом Саве Грујића. Он је остао само до 14/IV 1888, па га је заменила влада Николе Христића. Шест месеци после доласка ове владе, која није имала у народу никакав ослонац, поново је искрсло питање о промени устава.

---

[1]) Према дискусији у уставотворном одбору 1888 год. изгледа да је 1887 био израђен пројекат устава. Али се он није могао наћи ни у архиви Јована Ристића, ни у Народној библиотеци, ни у С. к. академији, ни у Народној скупштини, ни у министарству иностраних дела, ни у Државној архиви.

На свету Петку (14/X 1888) изишла је прокламација краља Милана којом се приступа раду на промени устава. У прокламацији се наглашава да Србији треба уређење државних финансија и буџетска равнотежа, као и стање које би ублажило партиску борбу и омогућило здраве реформе по свима пољима јавног и државног живота, а то се не може постићи „докле год у питању буде основни закон земље, устав земаљски." Како се наредне године навршавало 500 година од Косовске битке, краљ је налазио да земља треба да тај дан дочека с новим уставом „који ће гарантијама за ред осигурати уживање већих и ширих грађанских и политичких слобода." Свуда у прокламацији краљ Милан каже за себе народу „твој господар." Он је већ тада озбиљно намеравао да абдицира, па је и његова прокламација и његово држање у уставотворном одбору било као нека врста политичке ликвидације. Да би спречио сукоб краља Александра и Радикалне странке, сматрао је за потребно да не остави у важности један застарео устав, против кога су биле све политичке странке и сви важнији људи ван странака. Напредна и Радикална странка већ су имали своје уставне пројекте, а и либерали су 1887 и 1888 тражили да се устав промени и да се уведе опште право гласа, укину квалификовани посланици и обезбеди слобода избора. А и њихов програм обухватао је извесна начела ради чијег би се остварења морао мењати устав. Краљ Милан је несумњиво волео свога сина и желео му једним споразумним, довољно слободоумним уставом обезбедити спокојну владавину и измирити га са умеренијим вођама Радикалне странке. Међутим, краљ Александар је саопштио претставницима Либералне странке, скупљеним да даду мишљење о Уставу од 1901 године, једну ствар која баца рђаву светлост на рад краља Милана на Уставу од 1888. Краљ Александар им је прочитао један став из меморандума краља Милана (на француском језику), у којем краљ Милан објашњава да је дао Устав од 1888 да би компромитовао и саму слободу[1]). Ма како то изгледало невероватно, ипак је потврђено и с друге стране. Новаковић тврди да му је један од најоданијих пријатеља краља Милана причао, како му је краљ, онога дана кад је устав од 1888 свечано потписан, рекао: „Сви су викали и тражили што слободоумнији устав; зато сам га дао хотећи да доведем то питање до апсурдности и да тако докажем да за Србију још није такав устав.[1])

[1]) Жив. Живановић, Политичка историја Србије, књ. IV стр. 238.

За израду новог устава краљ Милан је указом од 15/X саставио велики уставотворни одбор. Себи је задржао претседништво одбора; за потпретседнике је одредио Јована Ристића, Милутина Гарашанина и Саву Грујића. Први је био вођ Либералне странке, други — Напредне а трећи — Радикалне. Чланова одбора било је 81, од људи из свих странака и ван странака, и из редова вишег свештенства, највиших државних чиновника, народних посланика, а има и претставника трговаца, занатлија и земљорадника. Постављено је и дванаест секретара из реда правника и политичких радника.

Прва седница уставотворног одбора била је 22/X. Краљ Милан је обележио устав као „двострани уговор између краља и народа." — Тражио је да одборске седнице буду тајне и да се без одобрења претседника ништа не сме саопштити јавности. Чланови одбора имаће пуну слободу говора.

Уставотворни одбор имао је претходно да реши: треба ли дати земљи нов устав или допунити и изменити поједине одредбе устава од 1869. Прво мишљење заступали су Јеврем Грујић и Михаило Павловић а друго Светомир Николајевић, Матија Бан и Аксентије Ковачевић. Усвојено је прво мишљење. Изабран је ужи одбор да изради нацрт новога устава. У одбор су ушла сва три потпретседника и још: од либерала Радивоје Милојковић (заступа га Стојан Рибарац); Стојан Бошковић и Јован Авакумовић; од напредњака Милан Кујунџић, Марко Стојановић и Михаило Павловић, и од радикала Пера Велимировић, Риста Поповић и Михаило Кр. Ђорђевић. Овај одбор радио је од 24/X-14/XI 1888.

[1]) Ст. Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, стр. 31.

На седницама ужег уставотворног одбора расправљало се главно питање. Странке су се разишле у мишљењу још код питања о *административном уређењу земље*. Радикали су тражили да се укину окрузи и да остану само срезови и општине као административне јединице. Напредњаци су предлагали да сем срезова и општина постоји и шест области, а либерали су били за одржање округа (21) поред срезова и општина. Краљ Милан је предложио да буде 10 жупанија. Напредњаци и либерали из ужег одбора пристали су на краљев предлог, а радикали су одложили своју одлуку за доцније. За срезове решено је да се њихов број не уноси у устав. — За *штампу* је усвојен краљев предлог: да се лист може узаптити и кад садржи увреду кога страног владаоца. Није примљен предлог Кујунџићев да уредник листа мора имати факултетску спрему. — Није постигнут споразум о *укидању смртне казне*. — Радикали су тражили да у устав уђе одредба: *Суверена власт припада народу*, али је краљ Милан оштро и одлучно одбио тај захтев. — При већању о *једнодомном и дводомном систему* за један дом били су сви радикали, Гарашанин, Авакумовић и Рибарац (али с тим да у Скупштину уђе и интелигенција), за два дома сва три напредњака и Бошковић. И краљ је био за један дом, у који ће улазити само посланици које народ изабере, али међу њима да буде и квалификованих. Двородомни систем, рекао је краљ, противан је духу и тежњама народним. — За *Државни савет* предлагано је да има права прегледати формалне стране закона, али не оцењујући га са политичке тачке гледишта. Он би имао да решава да ли су закони сагласни са уставом. Државни савет састављао би се по две листе: једну половину бира Скупштина из листе коју краљ предложи, другу половину узима краљ из листе коју Скупштина изгласа. Било је мишљења да и бивши претседници министарства буду ванредни чланови Државног савета. — О саставу *Народне скупштине* Ристић је предложио да половина посланика буде са факултетским квалификацијама и да посланици имају 40 година. Радикали и Гарашанин противни су томе Усвојени су у начелу квалификовани посланици. Пала су три предлога за број

тих посланика: да их буде $^1/_3$, $^1/_4$ и $^1/_5$ од целокупног броја посланика. Постигнут је споразум да их буде 30. — Сви чланови ужег одбора, сем Кујунџића, гласали су да избори буду *непосредни*. — Краљ и сви либерали су за *тајно гласање*. Гарашанин и Мих. Павловић више су за тајно него за јавно гласање; Риста Поповић и Велимировић су за јавно, али не праве од тога питање; Сава Грујић, Марко Стојановић и Кујунџић су за јавно. Усвојено је тајно гласање. — Велимировић је за *опште право гласа*. И краљ је за то, али да бирачи имају 25 година (задругари и писмени 21). Усвојен је цензус од 15 динара непосредне порезе. — Усвојено је по предлогу краља и Гарашанина да *кворум* буде апсолутна већина посланика.

Краљ је предложио неколико уставних одредаба: 1) да за увреду краља, његовог дома и намесништва народни посланици одговарају по кривичном законику; 2) да се државни саветници бирају на девет година и сваке треће године да иступа једна трећина; 3) да се сви чланови краљевог дома покоравају краљевим наредбама које су за њих закон; 4) да се уставом искључи из владавине династија Карађорђевића; 5) ако изумре династија Обреновића, сваки Србин може постати краљем. Ужи одбор није могао пристати на те одредбе. И Ристић је био противан 2 и 4 одредби а Гарашанин 2. Краљ је био пристао по предлогу др. Милована Миловановића да по изумирању династије Обреновића *народ може решавати и о облику владавине*. Видећи да је одбор противан његовим предлозима, краљ их је повукао. Усвојена су краљева тражења: 1) да министар претседник може бити без портфеља; 2) да се Уставотворна скупштина не може никад сазвати без пристанка владаочевог и 3) да њега може наследити само престолонаследник Александар.“ *За намеснике* усвојено је да их сам краљ поставља ако абдицира, али у свом тестаменту краљ не може одредити три намесника, него шест, од којих Скупштина бира тројицу. Одлучено је да остане *Државни савет* (Велимировић противан); да *министарска одговорност* траје четири године (радикали тражили 20) и да краљ може продужити стари *буџет* свега за четири месеца. Краљ, ра-

дикали, либерали и напредњак Марко Стојановић изјаснили су се да у прелазна наређења устава уђе одредба: да се могу изменити све судије. Није усвојен предлог краљев да сви чланови ужег одбора морају гласати за све одредбе уставног пројекта без обзира што су им били противни у седницама ужег одбора. Одлучено је само да сви потпишу извештај.

На II седници целокупног одбора (24/XI) приступило се дискусији о нацрту ужег одбора. Краљ је тај нацрт назвао „делом компромиса." Прва четири члана примљена су без веће дискусије. Једино су се правиле примедбе на стилизацију чл. 3 (о цркви), али се усвојило како је предложио ужи одбор. Код чл. 5 *о администратшивним јединицама* развила се већа дискусија. Сви су чланови одбора били за две јединице (округе и срезове), само су Ранко Тајсић, Димитрије Катић, Коста Таушановић и Данило Анђелковић били за једну (само срезови). Двојица последњих бранили су своје мишљење предлажући велике срезове (32). Самоуправне власти предузеле би већи део дотадашњих среских послова, а среска власт примила би на себе послове дотадашњих окружних начелстава. Тиме би се власти приближиле народу. Много би се уштедело у државном буџету. Начелници су излишан мост између среске и централне власти. Самоуправне установе биће довољне да народ политички васпитају. Тако мисли и Кујунџић. Ристић тврди да централна власт не може да води контролу над срезовима, а Краљ налази да се са две јединице сузбија дух сепаратизма и личних и месних интереса. Усвојено је да буду две јединице. Прешло се на број округа (жупанија). За 10 жупанија дати су ови разлози: њима се лакше постиже привредно, културно и просветно унапређење (Драгомир Рајовић). Уштеђује се у чиновништвуи боље се задовољавају привредни, војни и др. интереси (С. Грујић). Против 10 жупанија наводило се: пропале би многе окружне вароши; далеко је грађанима ићи у жупаниско место, пропале би зграде окружних начелстава; био би трошак већи (Јован Белимарковић). Краљ је обећао да ће се варошицама у којима се укину окружна начелства дати друге војне или грађанске установе. Приступило се гласању и за 10 жупанија гласало је 45 чланова одбора, против 28 а 12 је било отсутних. Од радикала гласали су за 10 жупанија само С. Грујић и Р. Поповић.

Питање *о смртној казни* изазвало је већу дискусију. Гига Гершић био је противан смртној казни за политичке кривце. Он је рекао: смртна казна је апсолутна, нерастегљива, недељива и не може се ни смањити ни увећати, а политичке су кривице променљиве. Због борбе за уставност сечене су главе а данас она постоји готово у свима државама. Неки су политичари били осуђени на смрт (Андраши, Криспи), па су после били шефови држава. Не треба на променљиве кривице примењивати непроменљиву казну. — Ђока Нешић вели: кад смртна казна постоји за опасне крађе, треба да постоји и за атентате и преврате, јер се у њима изазива смрт више људи и потстиче свет на преврате. — Пера Тодоровић је с начелног гледишта против смртне казне али је са чисто српског гледишта за њу. Он дели револуционаре на две групе: на праве, који не жале погинути за своје идеје и на шерете, који друге дижу на буну а сами се извлаче. Оне прве не треба чувати од смрти, јер је сами хоће, пошто не желе преживети неуспех свога дела, а ови други не треба да буду поштеђени од смртне казне. Сем тога, ако се укине смртна казна за политичке кривце па се дигне буна, министар унутрашњих дела може наредити команданту војске да при угушењу буне стреља све главне бунтовнике. Боље је да их суд суди, него да их командант побије, јер тада може и прав страдати. — Краљ Милан је правдао смртну казну слабом културом нашег народа. Србија није Француска, а овде би и Гизо тражио смртну казну. За политичке кривице треба да остане смртна казна, јер још нисмо уједињени. Он прави разлику између оних који су збацили кнеза Милоша и кнеза Михаила и оних који су оборили кнеза Александра Карађорђевића, јер право Обреновића на престо старије је од 1858. Наводи да се не треба бојати злоупотреба при осуђивању политичких људи, јер је на престолу народна династија а не страна. Наши закони имају драконске казне за про-

сте злочине, па према томе на треба ублажавати казне за политичке кривце. — Светозар Арсеновић тврди да се политичке кривице не врше да се учини неко зло, него да се постигне какво добро. Њих не суде непристрасне судије, него политички противници. Ако политички кривац учини и какав злочин, нека му се за то суди као и обичном злочинцу. — Јеврем Андоновић мисли да има политичких кривица које се не чине из користољубља него из идеалних разлога. Често и невин може страдати. Стога за извесне политичке кривице треба укинути смртну казну, али то оставити кривичном закону, а у уставу не помињати. С овим последњим слаже се и др. Никола Крстић. — За смртну казну су се још изјаснили: Милан Драгојевић, Радован Миленковић и Матија Бан, а против: Сима Несторовић, Димитрије Катић, Милан Мостић и Аксентије Ковачевић. — И ако је Сава Грујић пристао да остане смртна казна за хајдуке и велеиздају, опет је уставотворни одбор великом већином изгласао да смртна казна остане и за политичке кривце. Тако решење дошло је због тврђења краљевог: да противници смртне казне хоће тиме да глорификују зајечарску буну, а он то не да.

У питању *штампе* Матија Бан тражи за уреднике листова факултетске квалификације и већи број година. Жели да се држава обезбеди од социјалистичких и нихилистичких теорија и да се уведу гарантије против злоупотребе штампе, јер је слободна штампа донела зло народу. И Ђока Нешић тражи исте квалификације за уредника и заштиту породице од напада штампе. Он је за то да се лист претходно пријављује полицији. Да се не уводи за уреднике новчана казна, него само затвор. — Пера Тодоровић и Дим. Катић предлажу да се лист не забрањује за увреду страних владалаца. — Краљ Милан тврди да ће слободна штампа сама себе васпитавати. Народ сазрева у слободи за слободе. Не треба тражити нарочите квалификације за уреднике. Главне су моралне квалификације а оне се ничим не могу утврдити. Породични живот треба заштитити кривичним законом. Треба забранити лист за увреде страних владалаца, да се не би дошло у сукоб с већим државама.

Димитрије Катић предложио је да у Устав уђе одредба: *„свака власт у држави потиче из народа“*. То је увредило краља Милана и он је оштро устао против Катићевог предлога. По његовом мишљењу у монархији је једини суверен краљ. Он није само „по вољи народа,“ него и „по милости Божјој“ краљ, господар земље. Он даје Устав по својој вољи, као и кнез Милош 1835. — На други Катићев предлог: да се у устав унесе одредба да се *ни закони не могу обуставити*, краљ Милан је рекао да тиме Катић не признаје право законодавној власти да обустави закон. Међутим, Катић је мислио да се то забрани управној власти а не законодавној. Кад је затражио реч да одговори краљу Милану, он му није допустио да говори.

О питању *једнодомног и дводомног система* говорило је више говорника. Ђока Павловић је приврженик два дома. Разлози су му: Горњи дом постоји у свима европским земљама. Он даје поуздане гарантије да ће закони бити бољи у сваком погледу. Чланови Горњег дома независни су од непосредне воље бирача и слободнији у доношењу закона. Они имају квалификације потребне законодавцима. Један дом нема збиље и јачине која се тражи за доношење закона; они се у њему доносе којекако. Све што се прописује као скупштинска процедура за изгласавање закона само је палијатива. Горњи дом спречава брзо доношење закона, које би их учинило непотпуним и противречним. Закони који прођу кроз два дома израђени су јасније, прецизније и солидније. Учешће Државног савета и увођење у Скупштину квалификованих посланика само су палијативне мере и не могу заменити Горњи дом. Државни савет има много административних послова, те се неће моћи потпуно посветити законодавном раду, а број квалификованих посланика није толико велики да од њих законодавство има веће помоћи. — Сем Павловића још су неки чланови уставотворног одбора бранили двадомни систем. — Алимпије Васиљевић тврди да интелигенција не може ни узети учешће у законодавству док се не створи Горњи дом. Досадашње законодавство нити је давало добре законе нити водило контролу над вршењем закона, ни над

државним буџетом. Једнако смо у болесној трзавици. Сем тога, Горњи дом није више аристократска установа, јер постоји у Француској, Швајцарској и Сев. Америци. Не треба водити рачуна о садашњем расположењу народа, јер ће се доцније видети корисност двомног система. Не треба очекивати владалачки veto, јер тиме краљ долази у сукоб с народом. — Светомир Николајевић тврди да би Горњи дом спречио улазак неспремне Србије у рат с Турском и уздржао земљу од рата с Бугарском. Он не прави питање од двомног система и пристаје и на једнодомни, али само с квалификованим посланицима. Народна скупштина биће у току времена све боља и боља. Она ће имати право законодавне иницијативе а и Државни савет ће утицати на законодавство. — Милорад Шапчанин се бори против једног дома, јер искачу на површину нове, неопробане снаге, неискусне, младалачки активне, с демагошком фразеологијом, те могу завести народ, и законодавство постаје играчка у њиховим рукама. — Јован Белимарковић налази да овај устав с једнодомним системом има одредаба које нагоне народ да бира интелигенцију у Скупштину. То ће појачати расцеп између народа и интелигенције. Треба и изабранике и бираче поделити у два дела: с већим имућством и квалификацијама и са обичним. Народ се дâ завести а страст и занос су опасни и зато треба обуздати самовољу народа. — Матија Бан приписује пропаст наших поглавара — од Карађорђа и после њега — законодавним телима. Док је кнез Милош давао законе, добро је било. Није било установе која би обуздавала самовољу свемоћног Савета. Ако интелигенција улази у Скупштину по вољи народа, она ће се њему удварати. Из једнодомног система потичу унутрашњи немири, растројство и анархија и доводе државу у пропаст. Горњи дом потребан је као модераторска власт, да спречи деспотизам и озго и оздо. Ако се усвоји један дом, да се прошире права Државног савета.

Гига Гершић први је говорио у корист једнодомног система. Горњи дом није у традицији нашег народа. Никад Србија није имала два дома. У нас су доносили законе или Државни савет или Народна скупштина, а никад обоје заједно. Политичке установе не могу се пресађивати из

других земаља, него треба да имају корена у самом народу. Двомни систем наишао би у народу на отсудан отпор и нема тога ауторитета који би успео да убеди Народну скупштину у потребу и корисност Горњег дома. Ни у другим државама он није установљен због корисности, него као концесија племству и вишим класама. У нас нема сталежа, него је цео народ један сталеж. Горњи дом изумире. Ако се он бира, народ ће изабрати исте елементе. Где су два дома, увек је међу њима борба о превласт и веће је зло од ње него од непотпуности законâ, јер се они могу увек поправити. Уосталом, Горњи дом у Енглеској ретко кад однесе победу и ако су у њему племићи, богаташи, научници и претставници највише власти. И онда зашто га уводити, кад он у ствари не може ни спречити Доњи дом у доношењу закона ни бити коректура његове пренагљености. Установа Горњег дома начинила би још дубљу и ширу провалу између интелигенције и народа а потребно је да они буду у што тешњој вези. Треба да интелигенција црпе своју снагу из народа и да је враћа народу. Најпосле, у нас нема ни елемената који би ушли у Горњи дом, јер смо сви „никли из опанка.“ Државни савет биће довољна гарантија да неће бити пренагљености у доношењу закона. У републикама може бити и Горњег дома, јер не постоји краљево veto. — Марко Петровић је такође за једнодомни систем. Између народа и интелигенције било је провале зато што су чиновници постављани указом за посланике у Народној скупштини. — Риста Поповић тврди да у других народа Горњи дом штити класне интересе богатих слојева. Народне скупштине су увек биле патриотичне. Ако Скупштина пренагли (а тога неће бити), ту је краљ и његово veto. — Коста Алковић налази да ће интелигенцији, која по овом уставу улази у Народну скупштину, бити лако да спречи какву пренагљеност. А има и два читања. Ако се усвоје два дома, може између њих доћи до сукоба. — Ранко Тајсић не жели установу неког тела које ће бити старије од Народне скупштине. И он као и други браниоци једнодомног система налази да је интелигенцији обезбеђен улазак у Народну скупштину. Двомни систем то је нова врста владиних по-

сланика. Једнодомни систем ће приближити народ и интелигенцију — Дискусију је завршио краљ Милан не са гледишта научне теорије, него са практичног и српског становишта. Он је за једнодомни систем. Народна скупштина не би примила Горњи дом а не треба јој га наметати силом. Нека интелигенција уђе у народ и нека се они узајамно добро упознају. Не треба копирати стране установе. Народна скупштина може поверити израду закона стручним правницима, али је важнија њена политичка улога него законодавна. Ко има Скупштину, његово је да влада. У Скупштинама се поступно повећава број интелигенције на рачун сељака. Народ не жели Горњи дом и не треба стављати брану његовим тежњама, јер ће је бујица однети. Треба добрим каналима онемогућити бујицу а то се постиже радом интелигенције у Скупштини. Ако и то није довољно да спречи бујицу, дужност је престола и странака да стану на пут народним осећањима ако су она опасна по опстанак државе или појединаца. Али не треба стављати сталну брану којом би се спречавало остварење оправданих народних тежња. Горњи дом не може излечити расцеп између интелигенције и народа. Напротив, било би сукоба између два дома. Народ који даје крвну и новчану порезу треба да има утицаја на државну политику. Краљ Милан оспорава мишљење Св. Николајевића да би Горњи дом спречио рат с Турском и Бугарском. Право објаве рата и закључења мира припада владаоцу и никад Скупштине нису одбиле кредите за ту сврху. Кад краљ и народ хоће рат, ни десет Горњих домова не могу то спречити, јер ће их народ револуцијом слистити свих десет[1]. Дводомни систем не може

[1]) У званичном протоколу V седнице, (27/XI) коју је водио Стојан Протић нема ни Николајевићевих речи о ратовима ни овог пасуса који се односи на Николајевићев говор. Тога нема ни у Отаџбини (књ. XXVII, св. 108: „Горњи дом Србије", од Владана Ђорђевића). Али се налази у књизи Раше Милошевића „Тимочка буна" (Београд, 1923). Милошевић је, како тврди Владан, бележио рад уставотворног одбора као какав стенограф. А у протоколу има: 1) одговор Белимарковићу, да не треба делити изборно тело на категорије, поглавито по имућству, јер имућство не даје ни-

излечити државни организам од оболелости због политичке борбе, која је једно нужно зло, него ту болест може само погоршати појачавајући сукобе. — После краљевог говора приступило се гласању. За Горњи дом гласали су само Ђока Павловић, Стеван Д. Поповић, Милорад Шапчанин, Никола Ђорђевић и Јован Крсмановић, а сви остали су гласали за једнодомни систем.

Код питања о ***начину гласања*** било је такође дискусије. Данило Анђелковић је за непосредно али и *јавно гласање*, јер оно челичи политички карактер народа, док тајно гласање слаби морал гласача. Не мари што појединци при јавном гласању неће смети изићи на биралиште, јер ће се државни послови управљати по идејама оних који имају храбрости да јавно гласају, а то је сасвим право. Сем тога, нису уставом обезбеђене слободе за тајно гласање. Не треба се бојати паљевина сеоских имања, јер ће њих бити и при тајном гласању, само што тада може страдати и невин. — Ранко Тајсић такође је за непосредан избор и јавно гласање. Тајно гласање убија понос и достојанство грађана. Не треба крити своју душу: нека сваки зна ко је за кога гласао, јер тиме прима моралну одговорност за рад свога посланика. При тајном гласању могу настрадати гласачке кутије и бити испражњене или однесене. За паљевине вели да се не врше због гласања, него против зеленаша и рђавих људи и биће их при сваком систему гласања, као што их је било и кад се није вршило никакво гласање. — И Гига Гершић брани јавно гласање, јер је моралније од тајног. Гласати јавно то је врлина, а јавност је јак фактор за морал, јер без јавне критике било би много чега ружног у друштву. Али ипак због притиска озго треба усвојити тајно гласање као једно нужно зло, нужну потребу. — За јавно је гласање и Сима Несторовић. — Пера Тодоровић држи да је тајно гласање нарочито важно у

какве гарантије, и 2) напомена која се тиче Павловићевог говора о палијативима. Краљ Милан држи да има болести које се боље лече палијативним него јаким лековима, јер од ових последњих болесник може и умрети.

индустријским земљама за раднике, да не изгубе своје место због гласања. Не треба да гласање донесе човеку горчине, да он иде на гласање у страху и да после гласања претрпи гоњење. У јавном гласању има храбрости, али често и параде, утркивања, разметања. Код тајног гласања човек врши своју дужност а не очекује ни похвале ни покуде.

Аксен. Ковачевић, Милан Драгојевић, Риста Поповић, Михајло Павловић, Јеврем Андоновић и Радован Милошевић били су за тајно гласање, јер се при јавном може вршити притисак и одозго (влашћу) и одоздо (угарком). Поповић је за непосредне изборе, јер су они истинитији израз бирача. И Стојан Рибарац је бранио тајно гласање, јер ни оно не убија дух народа. Јавно гласање ствара злу крв између кандидата. Рибарац је за непосредно гласање, јер се њиме „најјаче обелодањују осећаји и тежња бирача“[1]). — Кад се приступило гласању сви су гласали за тајно гласање а само Анђелковић и Тајсић за јавно.

Било је дискусије и у питању: ***ко може бити народни посланик.*** — Стојан Бошковић је противан да улазе у Скупштину и чиновници и да могу интерпелисати своје министре. — Милојко Лешјанин тражи да и официри учествују у општинским пословима; а да они који су у недејству могу гласати и бити изабрани, као и пуковници и ђенерали, јер су пуни знања. — Краљ Милан је одлучно одбио да се војска баци у политички вртлог и да напусти своју неутралност у том погледу. Уместо зборова нека официри седе у касарнама и нека не бирају посланике и кметове, него нека уче војнике како се брани отаџбина. Иначе би се јавила у официра пожуда да се дође до аванзмана партиским протекцијама

[1]) Ни у белешкама Владана Ђорђевића ни у књизи Раше Милошевића „Тимочка буна” нема помена да је и Краљ Милан говорио о овом питању. Међутим у званичном протоколу VI седнице, који је водио Живан Живановић стоји да је краљ Милан бранио тајно гласање, јер при јавном гласању може понекоме бити запаљена кућа или исечен воћњак. (То је притисак **оздо** о коме су говорили Михаило Павловић и Јеврем Андоновић).

а то би створило расуло у војсци. — Митрополит Теодосије тражи да ни свештеници не бирају и не улазе у политику, где се сеје мржња, јер је њихово да проповедају љубав. А ако и они треба да уђу у Скупштину, нека их бира свештенство. — Епископ Мојсије није за то да свештеници улазе у Скупштину, а ако се реши да треба да уђу, то да их Краљ поставља за посланике. — Милорад Шапчанин и Рад. Милошевић такође су противни да свештеници могу бити народни посланици. — Светозар Арсеновић и Јов. Авакумовић мишљења су да и свештеници треба да буду бирани за посланике. — Ранко Тајсић помиње попове-војводе и мученике и тврди да су попови-политичари најбољи свештеници. — Риста Поповић тврди да су свештеници, уз адвокате, једина независна интелигенција. Ако им се не допусти да буду посланици, они ће бити агитатори. — Краљ Милан мисли то исто што и Поповић. Додаје и то: да су свештеници-посланици већином радикали, и ако би се свештеницима забранило да буду бирани за посланике, то би могло изгледати као да је упућено против Радикалне странке. Не треба да свештеници бирају свештенике за посланике, ако се то право не би признало и другим друштвеним класама а то би онда био класни парламенат. Краљ не пристаје ни на то да он поставља свештенике за посланике.

За остале чиновнике било је предлога: да судије не улазе у Скупштину (др. Никола Крстић, Пера Тодоровић, али он пристаје да улазе касационе судије), да не улазе професори Велике школе (Пера Тодоровић), ни лекари и инжињери (Драгомир Рајовић). Краљ Милан је желео да се судије не могу кандидовати у свом округу. Дим. Катић говорио је у опште против квалификованих посланика.

Опште право гласа бранили су у уставотворном одбору поглавито радикали, а од либерала Тодор Туцаковић. Главни разлог је био овај: кад неко може да буде војник без обзира колику порезу плаћа, зашто му ускраћивати право да буде бирач? — Либерали су бранили цензус. — Алимпије Васиљевић тврди да цен-

зус постоји и у другим земљама. Сиромашан бирач није слободан и самосталан. Кад се за општинске изборе тражи цензус, онда треба и за посланичке. — Јован Ристић објашњава да је цензус од 15 динара непосредног годишњег данка у традицији српског народа. И он сматра да је имућнији човек у исто време и независнији бирач. Овај је устав дело компромиса, па треба примити овај цензус. — Примљен је цензус 15 динара, али по предлогу Марка Петровића (а по редакцији Светозар Милосављевића) за задругаре решено је да право гласа има сваки пунолетан мушкарац.

О *изборном систему* водила се јача дискусија. Радикали су били за среске изборе, а не жупаниске, јер је жупанија гломазна, па бирачи неће знати кандидате (Данило Анђелковић). — Ст. Рибарац сматра да ће жупаније увек познавати десетак најјачих људи. И кад то не би било, шефови странака објасниће народу важност тих људи. Ако ни шефови немају у народу поверење, онда ће их народ сменити и изабрати друге шефове. — Гига Гершић је за претставништво мањине, али да сам систем не улази у устав, него да се остави закону. Не треба терати до краја са принципом претставништва мањине, јер треба да постоји у Скупштини солидна већина способна за рад. — Др. Миша Вујић мисли то исто. По предлогу изборног система у овом уставу могло би се десити да две мањине буду веће од већине. — Јован Ристић је приврженик претставништва мањине. Нема два дома да умеравају пренагљеност скупштинске већине. Нека буде у Скупштини и мањине, те да народ зна шта и она хоће. Праву већину то неће угушити, али ће јој бити контрола. Оваква система могла би бити опасна само у земљи са више народности. Њом се отварају врата талентима и интелигенцији да уђу у Скупштину. Одредбе о мањини треба да уђу у устав, јер ако се то остави закону, може се принцип претставништва мањине удешавати према интересима једне странке. Овде је све у сагласности са свима одредбама устава. — Јов. Белимарковић стоји на истом гледишту. Ако се жели да Народно претставништво буде израз правих жеља, идеја,

тежња, мишљења и осећања народних, онда је овај систем најбољи. — Мил. Гарашанин сматра да не треба оставити ову ствар закону, јер партиски интереси већине могу преовладати при одређивању принципа о претставништву мањине. А овде се то може свршити компромисом. Овај систем није компликован. Стари је давао маха злоупотребама. За овакве изборе треба свести, али њу народ има. Овај систем захтева јачу партиску дисциплину, али она ће убрзати што је споро и учврстити што је лабаво. Ако овај систем изазове фузије странака, то је опет добро, јер се тиме ограничавају странке да не иду у крајност. Овакво претставништво мањине дело је правде и истинског напретка. („Барометар политичког правца у земљи“). — Краљ Милан тражи да странка већине буде правична. Не треба да једна странка која је остала у мањини ишчезне с лица земље. Већине често тероришу мањине. Дешава се да је већина у Скупштини мањина у народу. Он неће устав једне странке него компромисни. Хоће Скупштину у коју ће ући капацитети свих странака. Треба унети у устав и детаље из изборног система, кад су радикали тражили детаље у уставним одредбама које се односе на грађанска права, штампу и зборове. При сваком систему може да буде фузије странака, а може и странка из опозиције прећи уз владу. Он неће попустити ништа од овог устава на који се сви сложе...

После напомене Ђоке Павловића: да Скупштина треба да се састаје 1/XI сваке године и предлога Марка Петровића; да је за усвајање једног закона потребна апсолутна већина од укупног броја посланика прешло се на одредбу о *министрима и њиховој одговорности*. Тодор Туцаковић предлаже ове квалификације за министре: да имају 30 година старости, 10 година указне службе и бар 3000 динара непокретног имања. Али да не могу бити министри који су под судом за нечасно дело и који су као министри били оптуживани (ма и не осуђени). Ако министар отступи с власти због изгласаног му неповерења да не може бити министар за три године. (Гарашанин му одговара да се неке од тих ствари по себи

разумеју у парламентарној држави). Туцаковић даље говори о оптужби министара и предлаже да се министар може оптужити: 1) за издајство отаџбине и владаоца; 2) кад оштети државну касу; 3) за наредбу противну уставу и законима; 4) за примање поклона и мита; 5) кад није узео на одговор чиновника који је учинио незаконитост и кад није према њему законски поступио; 6) кад унапређује и одликује чиновнике који су били осуђивани или су били неморални; 7) кад утиче на избор посланика или напушта чиновнике да то раде и 8) кад употреби какву силу или допусти чиновнику да је употреби према народном посланику. (За овај предлог гласало је само 7 чланова уставотворног одбора). — Било је предлога да се обичном скупштинском већином дају министри под суд (Сима Несторовић, М. Мостић). Да у суд за министре уђу и три посланика предлагали су Акс. Ковачевић, Мар. Петровић, С. Несторовић. — Да министарска одговорност траје четири године откад је дело учињено тражили су: Ј. Авакумовић, др. Н. Крстић, Ст. Марковић, Ђ. Павловић и Ј. Бошковић. Дужи рок застарелости министарских кривица захтевали су: Д. Маринковић, С. Несторовић, М. Драгојевић, Пера Тодоровић и Ђ. Нешић. — М. Петровић и Т. Туцаковић пристали су да је тај рок четири године, али не од учињеног дела, него откад се сазна да је дело учињено.

О *Државном савету* пало је неколико напомена. — Ал. Васиљевић противан је да Државни савет израђује законе као нека владина комисија. — Г. Гершић тражи да Савет буде дисциплинарни суд (усвојено). — М. Бан предлаже да Савет контролише министре у постављању, пензионисању, унапрађењу и премештању чиновника, да буде контрола чиновничког рада по свима струкама и да испитује тужбе народа против чиновника.

О *народној војсци* говорили су ђенерал Лешјанин и Марко Петровић тражећи да се она ујемчи уставом. — Сава Грујић је мишљења да се то питање не помиње у уставу него да се остави закону.

По предлогу Р. Поповића примљен је акламацијом одељак о краљевим правима. — После овога краљ је пристао да решење две узастопне Скупштине о сазиву Велике народне скупштине не зависи од одобрења краљевог, али је захтевао да оне не буду из истог сазива, него из два разна сазива.

Пре него што се приступило коначном гласању о пројекту устава претставници Радикалне странке тражили су да им се допусти да се међусобом споразумеју о извесним питањима. Они су се позивали на краљеву изјаву у уставотворном одбору, да ће им се допустити да могу накнадно говорити о неким тачкама у којима су у одбору били надгласани. Краљ је одржао реч и дао радикалима могућност да се изјасне. У име њихово К. Таушановић је изнео радикалне захтеве: 1) Да не буде 10 жупанија; 2) да се у устав унесе само принцип заступништва мањине а да се детаљи оставе закону; 3) да осуђени за издајство не губе за увек бирачко право; 4) да се укине смртна казна за политичке кривце сем атентата на владаоца и чланове његова дома; 5) да бирачко право имају сви пунолетни грађани ма колику порезу плаћали; 6) да се врше само оне наредбе које одговарају уставу и законима; 7) да се и обични и квалификовани посланици бирају истога дана; 8) да се у 1889 сазове само ванредна Скупштина а редовна да се бира 1890; 9) да се прошире квалификације за чланове Главне контроле и судије. Гарашанин је у име Напредне странке изјавио да су они противни овим изменама. — Јов. Ристић у име Либералне странке изјавио је да пристаје на све ове тачке осим 2 и 5. Радикали су попустили, и заједнички предлог Радикалне и Либералне странке био је у овоме: 1) да буде 15 жупанија; 2) да се бирачка права не могу изгубити за свагда; 3) да два члана Главне контроле могу бити неправници ако су били министри финансија или 10 година виши чиновници министарства финансија; 4) да се укине смртна казна за политичке кривце сем атентата на краља и чланове његова дома и ако је уз политичку кривицу учињена и каква друга за коју кривични или војни закон прописује смртну казну; 5) за грађане ће само оне на-

редбе имати обавезну силу које су законите и законитим начином обнародоване; 6) у 1889 бираће се само ванредна Скупштина; 7) цензус остаје 15 дин. а задругари имају бирачко право ма колики порез плаћали; 8) изборни систем остаје онако како је предложен у уставном пројекту, али се после шест година може подврћи уставној ревизији на предлог просте већине једне Народне скупштине; 9) и обични и квалификовани посланици бирају се једног дана.

Краљ Милан је изјавио да пристаје на овај споразум. Обележио је гласање за овај уставни пројекат као питање вере и неверe. Ако се овај устав усвоји у одбору, он неће допустити да га ико и у чему мења, па ни он сам неће у њему ништа променити. Ни сама Велика нар. скупштина не може га ни у чему изменити, него га мора или усвојити од ***корица до корица*** или одбацити. Ако га одбаци, он зна шта ће чинити као краљ Србије. Ако главни партиски штабови гласају за овај устав они тиме дају обавезу да ће га усвојити и њихове странке. За све што учине странке одговарају њихови ђенералштабови, јер они могу утицати на чланове својих странака да приме устав. — После тога краљева говора М. Гарашанин је изјавио у име Напредне странке да ће и они гласати за овај уставни пројекат, јер неће да буду неверe. И сви су чланови уставотворног одбора гласали за овај устав сем Д. Катића и Р. Тајсића[1]).

[1]) По белешкама Раше Милошевића и по усменим саопштењима које ми је учинио г. Никола Јовановић. Американац краљ Милан је као претседник уставотворног одбора био често нервозан а у извесним тренуцима нетрпљив и неправичан. Говорећи о смртној казни он управља на Д. Катића једно питање, па и не чекајући његов одговор закључује дискусију. Кад Катић тражи реч, краљ оштро одговара: „Не дам"! Кад је Катић тражио да у устав уђе одредба: да свака власт потиче од народа, краљ је плануо и гневним тоном узвикнуо: да он није које ко, да не да народу да буде једини суверен, него хоће и он да дели с народом суверенитет. Кад је Катић тражио реч, краљ је опет викнуо: „Не дам!" — При потписивању устава, кад је Катић изјавио да га не може потписати без извесних напомена, краљ Милан је, како тврди Раша Милошевић, отпочео „бесомучно нападати Катића и Р. Тајсића. Његово пражњење било је страховито; све је занемило од чуда." (Р. Милошевић, Тимочка буна, стр. 291).

За време рада уставотворног одбора наређени су избори за Велику народну скупштину за 20/XI а сазив Скупштине за 1/XII, Избори су били посредни, преко повереника. Још у почетку избора полициске власти отпочеле су вршити, неке више неке мање, незаконитости и притисак на народ. Стизале су многобројне жалбе на такав рад државних власти. Краљ је желео да обезбеди слободу избора и предлагао је у једном ужем скупу уставотворнога одбора: да се на основу чл. 56 устава измени изборни закон. Одбор није примио тај предлог. Четири члана одбора, којима је поверено да проуче питање о слободи избора (Јеврем Грујић, Димитрије Маринковић, Јован Авакумовић и Михаило Кр. Ђорђевић) изјаснили су се такође против промене закона о изборима. Тада је Краљ предложио да се одреде комесари из све три политичке странке да присуствују избору повереника и посланика у свој земљи. То је и усвојено. Влада је предложила и Краљ је примио: да се дотада свршени избори повереника „сматрају као и да не постоје", да се избори одложе за 4/XII а састанак Скупштине за 11/XII. Скупштина која је изабрана за доношење новог Устава била је сасвим слободно изабрана, али начин на који је бирана био је противан и уставу и изборном закону.

Велика народна скупштина изабрана 4/XII 1888 г. састала се у згради Народног позоришта 11/XII а отворена је 18 и. м. Изабран је уставотворни одбор од 54 члана. Претседник је био Јоца Ж. Јовановић а известиоци Стојан Протић и Стојан Рибарац. Одбор је поднео извештај Скупштини 21 и. м. Он се поделио на већину и мањину. У извештају одборске већине истичу се добре стране новог устава. Њиме је ***онемогућено***: 1) обустављање устава и законских одредаба о личној слободи, слободи штампе, неповредности домаћег прага и надлежности судова; 2) доношење ванредних закона и правила; 3) бирање и сазивање Скупштине у ванредним приликама и опсадном стању; 4) продужавање старих буџета по две или три године или вотирање нових који би важили за две и три године; 5) задуживање, земље до извесне мере, без пристанка Народне скупштине, и 6) чињење издатака за подмирење неких потреба за

које нема законодавно одобреног кредита. Сем тога, новим уставом онемогућено је затварање и предаја суду народних посланика за увреде. — Дан избора и састанак Народне скупштине као и место састанка нису остављени на вољу владе, него одређени уставом. — Народна скупштина добила је право законодавне иницијативе, које није имала по Уставу од 1869. Ујемчено је и право интерпелација, буџетско право смањивања и укидања буџетских партија као и контрола над утрошком новца. — Укинути су владини посланици. — Грађанске слободе ујемчене су „на начин који може задовољити и најслободнијег човека.“ — Ни промена устава по старом уставу није могућна ако краљ, односно влада, не пристану да сазову Велику народну скупштину, јер рок за њено сазивање није одређен. Из тих разлога већина одборска тражи да се уставни нацрт прими у целини.

У извештају одборске мањине признаје се да је нови устав бољи од старог. Али и он има недостатака и неодређености. Извршење закона није довољно обезбеђено. — Министарска одговорност је илузорна: рок од четири године кратак је а $^2/_3$ посланика за стављање под суд министра много је. — У уставу нема речи о народној привреди. — Државни савет треба да бира Народна скупштина и он треба да је контрола државних послова и помоћник Народној скупштини. — Срезове треба укинути и да се окрузи деле на општине. — Из чл. 14 да се избришу речи: „Изузев случајева које које је закон изречно предвидео.“ — У 6. алинеји 22 чл. да се изоставе речи: „Или увреду страних владалаца и њихових домова.“ — Да се у III део унесе: да је народ извор власти. — Прва алинеја чл. 40 да гласи овако: „Краљ је поглавар државе. Он има она права која му устав даје и врши своју власт по одредбама овога устава.“ — Код 52 чл. да се каже: „Краљ све уговоре склапа у договору са Народном скупштином.“ У чл. 79 да се бројеви 4500 и 3000 замене бројевима 3500 и 2500, јер по предлогу устава број посланика биће мали. — У чл. 85 да се каже: „Сваки има право гласати који плаћа држави данак а има друге услове које закон од њега

тражи.“ Из чл. 93 да се у другој врсти изоставе речи: „Што бира више од једнога посланика,“ јер се тиме ствара забуна и не зна се шта ће бити од вароши и места која бирају по једног посланика. — Члану 96, тачка 5 да се дода: „Било за се, било да толико плаћа његова задруга“. — Чл. 99 да се измени и да сви чиновници који би били изабрани за нар. посланике задржавају своје чиновничке положаје заједно с посланичким мандатом. — Чл. 100 који говори о квалификованим посланицима да се изостави. — Кворум да буде 2/3 (чл. 110). — Код чл. 116 предлаже се да „сваки посланик има права и при начелној и при специјалној дебати говорити два пута, а и више, ако му Скупштина допусти“. — Код чл. 126 да се дода: ко год се покорава заповести која иде на то да се помути слобода и сигурност Народне скупштине окривиће се и казнити као издајник отаџбине“. — Из чл. 132 да се изостави одредба о министру без портфеља. — Рок застарелости за оптужбу министра да буде десет година (чл. 137), а да га под суд може ставити половина и један више присутних посланика, а не $^2/_3$ (138). — У чл. 164 да се каже: „Сваки који плаћа порез“ (а не 15 динара). — После X дела да дође нарочити део: „За унапређење народне привреде има се од сваког годишњег државног буџета одредити најмање 1/50. Не сме се од тога ништа заштедити, но се све мора употребити на помагање земљорадње, шумарства, кућевне и занатлиске индустрије. Задруге произвођачке, прерађивачке и прометне имају првенствено право на помоћ. То се све има законом уредити. — У чл. 203 тач. I да се унесе: „Ужем уставотворном одбору који има да изради привремени изборни закон да се дода раван део посланика Велике нар. скупштине које она изабере. — Избори за ванредни сазив Нар. скупштине да се обаве 1 маја а Скупштина да се састане 15. маја 1889. год.

Извештај одборске мањине потписало је десет посланика: Димитрије Катић, Ранко Тајсић, Пера Максимовић, Никола Николић, Јован Јеличић, Божа Вучковић, Милија Ристић, Арса Прокопијевић, Јаков Милосављевић и Милија Миловановић.

Претрес уставног нацрта у Вел. нар. скупштини био је кратак. Неки су се посланици, без упуштања у оцену устава изјашњавали за или против. Против: Сима Милошевић, јер „нема што да однесе народу него шаку пиљака“ (куглице) и Мика Спасојевић: „јер није у уставу решено економско питање.“ Р. Тајсић објашњава извештај мањине и Арса Прокопијевић сматра да се тај извештај може примити. За: поп Шуњеварић; поп Новак Милошевић; Јеврем Чоловић; поп Таса Капетан-Спасић: „јер устав доноси народу слободу, просвету, личну и имовну безбедност, општинску самоуправу, слободу збора и договора“; Велизар Кундовић: „јер је устав довео у равнотежу права народа, владаоца и Скупштине“.

О појединим одредбама уставним говорио је први претседник уставотворног одбора Јоца Ж. Јовановић, који је парафразирао извештај одборске већине додајући и то: да устав гарантује да сви чиновници могу бити тужени суду за злоупотребе учињене у званичној радњи. Ако и нема у уставу свих одредаба које су унели у радикални програм, ипак га треба примити, јер је дело компромиса.

Алекса Нешић критикује поједине чланове устава. Чланом 5 није се постигло оно што је народ желео, али се дошло приближно томе. — Код чл. 12 предлаже да се унесе одредба: да се не може нико казнити телесном казном. — О чл. 52 мисли као и одборска мањина. — Противан је чл. 68 којим се забрањује промена устава за време малолетства владаочева, јер то малолетство може дуже да траје. — Замера чл. 94 да њиме није одређено за вароши како се бирају посланици. — Предлаже да се у чл. 117 унесе да се закони не могу ни обуставити. — Чл. 126 каже: „нико оружан не сме ући у зграду Народне скупштине осим лица која по пропису оружје носе“. Налази да је то горе него по дотадањем уставу, јер жандари и војници по пропису носе оружје и по томе они могу доћи у зграду Скупштине. — Противан је увођењу министра без портфеља и установи Државног савета. — О оптужби министара слаже се са извештајем мањине. — Замера што XIII део не говори о школи него је само помиње. — Код XIV дела тражи установу народне војске. — Према чл. 198 и народне посланике могу отерати под заставу и предати војним судовима да им суде за скупштинске говоре. — За решења Велике народне скупштине предлаже да важе чим их потпише већина народних посланика, јер је народ суверен. — Замера што ће се прва Скупштина састати тек у јесен и тек после ње донети закон о министарској одговорности. Гласаће за устав „јер има један камен спотицања.“

Илија Стојановић је противан чл. 5 и тражи да остане досадашњи број округа. — Чл. 9 (да нико не може бити притворен без претходног решења истражног судије) треба да важи само за политичке кривце а не и за обичне лопове. — У том смислу да се измени и чл. 14 који говори о протеривањима из једног места у друго. — О чл. 52 мисли као и одборска мањина. — Противан је гласачким куглицама (чл. 78) и квалификованим посланицима (чл. 100). — Тражи да у адресу могу ући потребе и жеље народне (чл. 108). — О чл. 110 мисли као и одборска мањина. — Предлаже да се Велика народна скупштина састаје у одређено време на пр. после 10 или 6 година, а не да се сазива кад влада има вољу (чл. 131). — Тражи да министар не може бити онај који нема непокретног имања и да се министри стављају под суд кад реши $^1/_2$ присутних посланика. — Из чл. 158 да се избришу ове речи: „Или дисциплинарне пресуде.“ Гласаће за устав.

Милија Миловановић је за извештај одборске мањине. Предлаже да се Велика народна скупштина састаје сваке 4-те или 5-те године. Али то је немогућно увести у овај устав, јер се он мора цео примити, или ће остати досадашњи устав.

Стављен на гласање 22/XII устав је у целости усвојен са 498 гласова против 75. Три су се посланика уздржала од гласања, а 14 није присуствовало гласању.

Устав од 22/XII 1888 год.

I Облик владавине, државна вера и државна област.

Краљевина је Србија наследна уставна монархија с Народним Представништвом. (1) — Грб је Краљевине Србије двоглави бели орао на црвеном штиту с круном краљевском. Врх обе главе двоглавога белог орла стоји круна краљевска; а испод сваке канџе по један кринов цвет. На прсима му је грб Кнежевине Србије „бео крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком углу крста.“ Народне су боје: црвена, плава и бела. (2) — Државна је вера у Србији источно-православна. Српска је Црква афтокефална. Она не зависи ни од које стране Цркве; али одржава јединство у догмама с Источном Васељенском Црквом. (3) — Државна област Краљевине Србије не може се ни отуђити ни раздвајати. Она се не може ни смањити ни разменити без пристанка Велике Народне Скупштине. Али у случајима исправке ненасељених граница од мање важности довољан је пристанак Обичне Народне Скупштине. (4) — Краљевина Србија дели се на 15 округа. Окрузи се деле на срезове, а срезови на општине. (5)

II Уставна права српских грађана.

Како се добива и губи српско грађанство, каква права оно даје и како та права престају одређује се овим Уставом и законима. (6) — Сви су Срби пред законом једнаки. (7) — Грађанима српским нити се могу давати, нити признати титуле племићства. (8) — Лична слобода ујемчава се овим Уставом. Нико не може бити узет на одговор, сем у случајима које је закон предвидео и начином како је закон одредио. Нико не може бити притворен, нити иначе лишен слободе, без писменога и разлозима поткрепљеног решења истражнога судије. Ово решење мора се саопштити лицу које се притвара, у самом часу притварања. Само кад је кривац ухваћен на делу може се одмах притворити, али му се опет

решење о притвору мора саопштити најдаље за 24 часа од како је притворен. Против решења о притвору има места жалби првостепеноме суду. Ако притворени не изјави ову жалбу за три дана од како му је решење о притвору саопштено, онда најдаље за 24 часа после тога рока мора истражни судија послати предмет суду (и без жалбе). Суд мора у року од 24 часа од како је предмет примио издати своје решење, којим решење истражног судије о притвору оснажава или уништава. Ово је судско решење извршно. Органи власти који би скривили против ових одредаба казниће се за незаконо лишење слободе. Закони ће одредити у којим ће случајима суд бити дужан да притвореног пусти на слободу без јемства, или на јемство, лично или новчано. (9) — Никоме не може судити ненадлежни суд. (10) — Нико не може бити суђен, док не буде надлежно саслушан, или законим начином позван да се брани. (11) — Казна се може установити само законом и применити једино на дела за која је закон у напред рекао да ће се том казном казнити. (12) — Смртна се казна укида за чисто политичке кривице. Изузимају се случајеви извршења или покушаја атентата на личност Владаочеву и на чланове Краљевскога Дома, за које је одређена смртна казна у Кривичноме Законику. Изузимају се сем тога и случајеви у којима је уз чисто политичку кривицу учињено још неко кажњиво дело, за које је у Кривичноме Законику одређена смртна казна, а такође и случајеви које војни закони казне смртном казном. (13) — Српски грађанин не може бити прогнан из земље. Он се не може протеривати ни у земљи из једнога места у друго, изузев случајеве које је закон изречно предвидео. (14) — Стан је неповредан. Власт не може предузети никакво претресање ни истраживање у стану српских грађана, осим у случајима које је закон предвидео и начином како је закон прописао. Пре претреса дужна је власт предати лицу чији се стан претреса писмено решење истражнога судије, на основу којега се предузима претрес. Против овог решења има места жалби првостепеноме суду. Али жалба не задржава извршење претреса. Претрес ће се вршити увек у присуству два српска грађанина. Од-

мах по свршеноме претресу власт је дужна предати лицу чији је стан претресан уверење о исходу претреса и потписани списак ствари одузетих ради даље истраге. Ни у коме случају претрес не може бити ноћу. (15) — Својина је неповредна, ма какве природе она била. Нико не може бити принуђен да своје добро уступи на државне или друге јавне потребе, нити се право приватне својине може ради тога ограничити, осим где закон то допушта и уз накнаду по закону. (16) — Казна одузимања имања (конфискација) не може се установити. Али могу се одузети поједине ствари, које су или производ кажњивога дела, или су као оруђе за то послужиле, или су биле намењене да послуже. (17) — Слобода је савести неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона, у колико вршење њихових обреда не вређа јавни ред или морал. (18) — Забрањује се свака радња управљена против источно-православне вере у Србији (прозелитизам). (19) — Српски се грађани не могу ослободити својих грађанских и војних дужности позивајући се на прописе своје вере. (20) — Настава је слободна, у колико њезино вршење не би вређало јавни ред или морал. Основно је школовање обавезно. Оно је бесплатно у јавним основним школама. (21) — Сваки Србин има право да у границама закона искаже своју мисао: говором, писмено, штампом или у сликама. Штампа је слободна. Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера која спречава излазак, продају или растурање списа или новина. За издавање новина није потребно претходно одобрење власти. Од писца, уредника, издаваоца или штампара неће се тражити никакво јемство (кауција). Новине и друге штампане ствари могу се забранити (узаптити) само ако садрже: увреду Краља и Краљевског Дома, или увреду страних владалаца и њихових домова или позив грађана да устају на оружје. Али и у тим случајима власт је дужна за 24 часа по извршењу забране спровести дело суду, а овај је дужан такође за 24 часа оснажити или поништити забрану. У противном случају сматра се да је забрана дигнута. Штампа не може никад бити подвргнута административним опоме-

нама. Свакој новине морају имати одговорнога уредника који ужива грађанска и политичка права. Писац је одговоран за спис. Кад је писац непознат, или кад не станује у Србији, или је неспособан за одговорност, одговорни су уредник, или штампар, или растурач. (22) — Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша, осим у случају кривичне истраге и у случају рата. Закон ће одредити који државни органи одговарају за повреду тајне писама и телеграфских депеша. (23) — Српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове, управљајући се при томе по закону. За држање збора у затвореноме простору није потребна пријава власти. За зборове под ведрим небом који подлеже нарочитим законима и уредбама, мора се претходно власти известити. (24) — Српски грађани имају право удруживати се у целима које нису противне закону. Ово право не може се потчинити никаквој превентивној мери. (25) — Сваки Србин има право обраћати се у своје име земаљским властима молбом коју може потписати један или више њих. А као целина могу подносити молбе само надлештва и правна лица. (26) — Сваки Србин има право да се жали против незаконитих поступака власти. Ако виша власт нађе да је жалба неоснована, дужна је известити жалиоца у своме решењу о разлозима са којих му жалбу не уважава. (27) — Сваки Србин има право да непосредно и без ичијег одобрења тужи суду државне чиновнике и званичнике, као и председнике општина, кметове и општинске званичнике, ако су они у својем службеном раду повредили његова права. За министре, судије и војнике под заставом важе нарочите одредбе. (28) — Свакоме је српском грађанину слободно да иступи из српскога грађанства, пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности које би имао спрам државе или спрам приватних лица. (29) — Странци који се налазе на српском земљишту уживају заштиту српских закона што се тиче њихове личности и њиховога имања. Али они су дужни подносити терете општинске и државне, у колико се томе не противе међународни уговори. (30) — Забрањује се издавање чисто политичких криваца. (31)

III Државне власти.

Све државне власти врше се по одредбама овога Устава. Устав се не може обуставити ни у целини ни у појединим деловима. (32) — Законодавну власт врше Краљ и Народно Представништво заједнички. (33) — Право предлагања закона припада и једноме и другоме чиниоцу законодавне власти. (34) — За сваки закон потребан је пристанак оба чиниоца законодавне власти. (35) — Закон нема повратне силе на штету права стечених ранијим законима. (36) — Обавезно тумачење закона припада само законодавној власти. (37) — Извршну власт има Краљ. Он је врши преко својих одговорних министара по одредбама овога Устава. Министре поставља и разрешава Краљ. (38) — Судску власт врше судови. Њихова решења и пресуде изричу се и извршују у име Краља а на основу закона. (39)

IV Краљ.

Краљ је поглавар државе. Он има сва права државне власти, и извршује их по одредбама овога Устава. Краљева је личност неприкосновена. Краљу се не може ништа у одговорност ставити, нити Краљ може бити тужен. (40) — Краљ и Његов Дом морају бити источно-православне вере. (41) — Краљ је заштитник свију признатих вероисповести у Србији. (42) — Краљ потврђује и проглашује законе. Никакав закон не може важити докле га Краљ не прогласи. (43) — Наследник Престола и остали чланови Краљевског Дома не могу ступити у брак без допуштења Краљевог. (44) — Краљ поставља све државне чиновнике. У његово име и под његовим врховним надзором врше своју власт сва земаљска надлештва. (45) — Краљ је врховни заповедник све земаљске силе. (46) — Краљ даје војне чинове према одредбама закона. (47) — Краљ даје законом установљене ордене и друга одличија. (48) — Краљ има право ковања новаца према закону. (49) — Краљ има право амнестије. (50) — Краљ има право помиловања у кривичним делима. Он може досуђену казну кривцу преобратити у

казну другог блажег рода, или му је смањити, или сасвим опростити (51) — Краљ заступа земљу у свима односима са страним државама. Он оглашује рат, закључује уговоре мира, савеза и друге, и саопштава их Народној Скупштини, у колико и кад интереси и сигурност земље то допуштају. Али трговачки уговори и уговори за извршење којих се иште какво плаћање из државне касе, или измена земаљских закона, или којима се ограничавају јавна или приватна права српских грађана, вредеће тек пошто их одобри Народна Скупштина. (52) — Краљ стално станује у земљи. Кад би Краљ по потреби, отишао за неко време из земље, заступа га по праву у вршењу уставне Краљевске власти Наследник Престола, ако је пунолетан. Ако Наследник Престола није пунолетан, или ако је спречен да заступа Краља, вршиће уставну власт Краљевску Министарски Савет по упутствима која му Краљ даје у границама Устава. (53) — Краљ сазива Народну Скупштину у редован или ванредан сазив. Он отвара и закључује седнице Народне Скупштине лично, престоном беседом, или, преко министарског савета, посланицом или указом. И престону беседу, и посланицу, и указ премапотписују сви министри. Он има право да одлаже седнице Народне Скупштине, али то одлагање не може бити дуже од два месеца, нити се може поновити у истом сазиву без пристанка Народне Скупштине. Он има право да распусти Народну Скупштину, али акт распуста мора садржавати наредбу за нове изборе у најдаљем року од два месеца и наредбу за сазив Народне Скупштине најдаље за три месеца од дана распуста. Указ о распуштању Скупштине премапотписују сви министри. (54) — Краљ не може бити у исто време поглавар друге које државе без пристанка Велике Народне Скупштине. (55) — Ни један акт Краљев, који се односи на државне послове, нема снаге нити се сме извршити, ако га није премапотписао надлежни министар, који је самим тим за њ одговоран. (56) — У Србији влада Краљ Милан I, из династије Обреновића Четврти. Краљевско достојанство и сва уставна права Краљевска наслеђује после њега Краљевић Александар, као Пети из народне династије Обреновића. Потомство Краљевића Александра

наслеђује Престо Србије овим редом: Краља наслеђује његово мушко потомство из законитога брака по реду прворођења. Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство Престола прелази на побочну линију у мушкоме потомству по истоме реду прворођења. (57) — Краљ и Наследник Престола пунолетни су кад наврше осамнаест година. (58) — У случају смрти Краљеве Наследник Престола, ако је пунолетан, прима одмах владу као уставни Краљ. Своје ступање на Престо Краљ објављује народу прокламацијом. Он сазива тада Народну Скупштину у року од десет дана после објаве смрти преминулог Краља, да пред њом положи Уставом прописану заклетву. Ако је Народна Скупштина раније распуштена а нова није још изабрана, сазива се стара Народна Скупштина да изврши тај задатак. Ове уставне одредбе вреде и за случај кад Краљ за живота преда престо својем Наследнику. (59) — Примајући власт Краљевску у своје руке, Краљ полаже пред Народном Скупштином заклетву која овако гласи: „Ја (име), ступајући на престо Краљевине Србије и примајући Краљевску власт, заклињем се свемогућим Богом и свим што ми је најсветије и најмилије на овоме свету, да ћу чувати независност Србије и целину државне области, да ћу земаљски Устав неповредан одржати, да ћу по њему и законима владати и да ћу у свима мојим тежњама и делима добро народа пред очима имати. Изричући свечано ову моју заклетву пред Богом и народом, призивам за сведока Господа Бога, коме ћу одговор давати на страшноме његовом суду. Тако ми Господ Бог помогао! Амин!“ (60) — Ако у случају смрти Краљеве Наследник Престола није пунолетан, уставну власт Краљевску вршиће до његовог пунолетства Краљевско Намесништво, састављено од три лица. (61) — Намеснике Краљевске бира Народна Скупштина, нарочито сазвана тога ради, између шест лица која је преминули Краљ у својем тестаменту назначио за кандидате намесничке. Тај тестаменат ће Краљ својеручно написати и потписати. Њега не премапотписују министри. На полеђини његовој се потписују сви чланови Министарског Савета као сведоци. Тестаменат је написан у три примерка, од којих је сваки под печатом Краљевим. Један од њих предаје се на чување Државноме Савету, други Касациономе Суду, а трећи Чувару Државнога печата. (62) — Ако Краљ није тестаментом назначио кандидате за намеснике, сазваће се Велика Народна Скупштина да изабере Краљевско Намесништво. Велика Народна Скупштина сазива се тада најдаље за месец дана по смрти преминулога Краља. (63) — Намесници могу бити само они српски грађани по рођењу, вере источно-православне, који уживају сва грађанска и политичка права, који имају 40 година, и који су министри, или државни саветници, или генерали, или посланици акредитовани код страних дворова, или су то били. (64) — Избор намесника врши се увек тајним гласањем. (65) — Цивилна листа Краљева одређује се законом. Једном одређена цивилна листа не може се повисити без пристанка Народне Скупштине, ни смањити без пристанка Краљевог. Сваки ће намесник примати за време вршења своје намесничке дужности по 60.000 динара годишње из Краљеве цивилне листе. (66) — Пре него што узму Краљевску власт у своје руке, намесници ће пред оном Скупштином која их је изабрала положити заклетву: да ће Краљу верни бити и да ће владати по Уставу и законима земаљским. Они ће затим објавити народу прокламацијом да су у име Краља примили власт Краљевску у своје руке. (67) — За време малолетства Краљевог не може се учинити никаква промена у Уставу. (68) — Ако би Краљ био спречен да врши Краљевску власт, у његово ће име владати Наследник Престола ако је пунолетан. Али ако је Наследник Престола малолетан, Краљ може наименовати привремене намеснике. (69) — Ако би Краљ за својег живота пренео своју власт на својега малолетног наследника, он има права да сам у исто време наименује три Краљевска Намесника. За намеснике тако наименоване вреде све одредбе овога Устава које се односе на намеснике што их бира Народна Скупштина. (70) — У случају да који члан намесништва умре или тако оболи да по уверењу три лекара, које Државни Савет одреди на позив она два друга намесника и у договору са њима, не би могао више никако своју дужност вршити, или најзад ако да оставку, друга

ће два намесника отправљати државне послове до првога састанка Народне Скупштине која бира трећега намесника. Ако би пак један од тројице намесника имао преку потребу да за неко време отиде из земље, два друга намесника моћи ће за време његовог одсуства пуноважно отправљати државне послове. Али у том случају овај ће бити дужан да својим друговима остави писмену изјаву, да у напред пристаје на све што би они учинили у кругу Уставом им прописане власти. У свакој од ових прилика обнародоваће се одмах узрок са којег ће само два намесника отправљати власт Краљевску. (71) — О васпитању малолетнога Краља стараће се намесница, ако је малолетни Краљ наследио преминулог Краља; ако ли је пак он дошао на престо по одступању Краљевом. о његовом ће се васпитању старати Краљ који му је предао власт. О имању малолетнога Краља бринуће се старатељи које преминули Краљ поставља у свом тестаменту, или које именују намесници у договору са Државним Саветом, ако их преминули Краљ није поставио. (72) — Ако Краљ не би по смрти својој оставио мушкога потомства, али би Краљица у време смрти његове била трудна, вршиће до њезинога порођаја Краљевску власт као привремени намесници: Председник Државног Савета, Председник Касационог Суда и Министар Правде. (73) — У свима случајима у којима према одредбама овога Устава имају да се изберу Краљевски Намесници, Министарски Савет ће привремено вршити под својом одговорношћу уставну власт Краљевску. Министарски ће Савет бити тада дужан да одмах објави народу прокламацијом да је и услед чега је прихватио владу. (74) — У случају кад Престо према одредбама овога Устава остане без наследника, Министарски ће Савет узети Краљевску власт у своје руке. Он је тада дужан да, најдаље за месец дана од дана смрти Краљеве, сазове Велику Народну Скупштину која ће решити о Престолу. (75)

V Народно Представништво.

Народно је Представништво Народна Скупштина. Народна је Скупштина Обична и Велика. (76) — Народну Скупштину састављају посланици које народ слободно бира по одредбама овога Устава. (77) — Избори су народних посланика непосредни. Гласање је тајно и врши се куглицама. (78) — Сваки округ бира онолико посланика колико долази на њега по броју пореских глава. На сваких 4.500 пореских глава долази по један посланик. Ако вишак пореских глава у једноме округу прелази 3.000 бираће се у њему још један посланик. У овај број посланика које бира округ улазе и они посланици за које чл. 100 овога Устава изискује нарочите услове. (79) — Колико је у којем округу пореских глава, и колико посланика он има да бира према одредбама овога Устава, одредиће за сваке опште изборе један нарочити одбор састављен од Председника Државнога Савета, Председника и оба Потпредседника последње Скупштине, и Председника Касационог Суда (80) — Варош Београд бира четири посланика, вароши: Ниш и Крагујевац по два, а вароши: Алексинац, Ваљево, Врања, Горњи Милановац, Зајечар, Јагодина, Књажевац, Крушевац, Лозница, Лесковац, Неготин, Параћин, Пирот, Пожаревац, Прокупље, Свилајинац, Смедерево, Ћуприја, Ужице, Чачак и Шабац, свака по једног посланика. (81) — Сеоска општина, којој припада село Добриње у садањем ужичком округу, и сеоска општина, којој припада село Таково у садањем рудничком округу бирају засебно свака по једнога народног посланика. (82) — Сваки народни посланик представља цео народ, а не само оне који су га изабрали. (83) — Бирачи не могу давати ни народни посланици примати заповедна и обавезна упутства. (84) — Право бирачко има сваки рођени или природјени Србин, који је навршио 21 годину, и који плаћа држави најмање 15 динара непосредне порезе на годину. Задругари, који су навршили 21 годину, имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћали. Сваки који хоће да употреби своје бирачко право мора претходно узети бирачку карту. А бирачку је карту надлежна власт ду-

жна издавати свакоме, који докаже признаницом или протоколом у који се заводи плаћање порезе да је у прошлом или у текућем полгођу платио порезу која даје право бирања. (85) — Сваки бирач има право да бира само на једноме месту, и то у ономе изборном округу у којем је као бирач уписан. (86) — Официри активни и у недејству, и војници под заставом не могу гласати. (87) — Привремено губе бирачко право: 1) који су осуђени на робију, док се не поврате у права; 2) који су осуђени за преступе на губитак грађанске части, за време док траје та казна; 3) који су у затвору или притвору за злочинства или преступе поменуте у тачкама 1-ој и 2-ој; 4) који су судском пресудом осуђени што су злоупотребом своје власти, претњом, поклоном или обећањем поклона радили за себе или за другога да буде изабран за посланика, а такође и они, који су осуђени за продају својег гласа. Губитак траје за време докле је судска пресуда одредила; 5) који су под стециштем; 6) који су под старатељством; 7) који су без допуштења српске владе ступили у службу стране државе; 8) који су као присталице непризнатих вера осуђени за невршење грађанских и војних дужности, за време које је одредила судска пресуда. (88) — Сви бирачи једног округа састављају једно изборно тело, и гласају не за поједине кандидате, већ за целу кандидатску листу. Истим начином бирају и оне вароши у којима се бира више од једног посланика. (89) — У окрузима ће се гласање вршити на више места, према одредбама изборног закона. Вароши ће се такође моћи према потреби законом поделити на више одељака за гласање. (90) — На сваком месту где се врши гласање биће образован бирачки одбор, састављен од једног општинског одборника, којег је општински одбор изабрао, од по једног представника сваке бирачке листе, и једног судије, судског чиновника или правника. (91) — У сваком главном окружном месту као и у варошима што бирају више од једног посланика, образоваће се главни бирачки одбор који прикупља све гласове, пребројава их, проглашује резултат избора и даје посланичка пуномоћства. У том ће одбору председавати један од чланова Државног Савета или Касационог Суда, одређен коцком; а његови су чланови: један члан сталног окружног одбора, председник месног општинског одбора, један члан Апелационог Суда или председник Првостепеног Суда, и по два представника сваке бирачке листе. (92) — У сваком округу сто бирача, а у свакој вароши што бира више од једног посланика педесет бирача имаће права да саставе своју бирачку листу. На свакој листи мораће да буде записано толико имена колико посланика бира дотични округ или варош. Листа ће носити име онога кандидата који је на њој први записан. Таква ће листа имати своју кутију на свакоме месту где се врши гласање. Целокупан број бирача који су гласали, подељен бројем посланика који има да изабере дотично изборно тело, даће количник гласова према коме се свакој листи досуђује сразмеран број посланичких места. Свака ће листа добити толико посланичких места, колико се пута количник садржи у гласовима које је она добила. У свакој листи количник ће се придавати најпре кандидату на челу листе, па за тим осталим кандидатима у реду у којем су назначени док се не исцрпе број њезиних гласова. Ако буде посланичких места за која ни једна листа није добила број гласова раван количнику, придаваће се по један посланик оним листама, које имају број количнику најближи, док се не добије одређени број посланика за дотично изборно тело. У случају да је тај број једнак на више листа, решиће коцка којој се листи има дати посланичко место. (93) — У варошима где се бира један посланик, као и у општинама којима члан 82, овога Устава[1]) даје изборно право, изабран је онај кандидат, који је добио апсолутну већину гласова. Ако нико није добио апсолутну већину гласова, извршиће се нов избор. На новоме је избору довољна релативна већина гласова; а у случају равне поделе решиће коцка. Бирачки одбор, који издаје пуномоћства посланичка биће састављен: од једнога судије месног или најближег Првостепеног Суда одређеног коцком, председника општин-

[1]) У штампаном званичном примерку устава погрешно је означено да је то чл. 81.

ског суда и по једног представника сваког кандидата. (94) — Ко нема право бирања не може бити ни изабран за посланика. (95) — За посланика у Народној Скупштини може бити изабран само онај, који сем услова потребних за право бирања, испуњава још и ове услове: 1) да је Србин по рођењу, или да је, ако је рођен, настањен пет година у Србији; 2) да ужива сва грађанска и политичка права; 3) да живи стално у Србији, изузимајући оне који се стално баве на страни по државноме послу; 4) да је навршио 30 година; 5) да плаћа држави најмање 30 динара непосредне порезе на годину. (96) — Полицијски чиновници не могу бити бирани за за народне посланике. (97) — Народни посланици који не би били чиновници па би се за време трајања својега посланичког мандата примили државне службе, самим тим престају бити посланици. Али они могу поново бити изабрани за народне посланике према члану 99. Ова се одредба не односи на министре, који остају и без новог избора народни посланици. (98) — Чиновници и сви који се иначе налазе у државној служби, ако би били изабрани за народне посланике и тога се мандата примили, губе свој положај. Али задржавају своје чиновничке положаје заједно са посланичким мандатом ови чиновници: 1) министри у служби и на расположењу; 2) чланови Државнога Савета; 3) изванредни и опуномоћени министри акредитовани код страних дворова, дипломатски агенти и генерални консули; 4) председници и чланови виших и првостепених судова; 5) професори Велике Школе, стручних и средњих школа; 6) инжињери и лекари у државној служби; 7) пенсионари и чиновници на расположењу. (99) — Међу посланицима сваког округа морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов: да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у рангу факултета. Али сматраће се да имају тај услов и ако нису свршили ни факултет нити стручну школу сви они: а) који су били председници или потпредседници Народне Скупштине; б) министри и дипломатски агенти, и они који су то били; в) председник, потпредседник и чланови Државног Савета, и они који су то били; г) генерали и пуковници у пенсији. Ова два посланика бирају окрузи истог дана и истим начином као и остале посланике, али одвојено од њих. (100) — За Обичну Народну Скупштину посланици изабрани општим избором бирају се на три године. За сваку трогодишњу скупштинску периоду избори се врше на Крстовдан 14. септембра. Ако се општи избори врше после распуштања Скупштине, трогодишња периода Скупштинска ће се рачунати од идућег септембра месеца. Пре почетка те периоде Скупштина се може сазвати у ванредан сазив. Посланици изабрани накнадним изборима добивају своје пуномоћство до краја скупштинске периоде у којој су бирани. Накнадни се избори морају извршити најдаље за месец дана од како је дотично посланичко место упражњено. (101). — Народна се Скупштина сазива редовно у престоницу за 1. новембар сваке године. Само у случајима неодољиве потребе може се Скупштина држати ван престонице а Влада је дужна да то оправда пред самом том Скупштином сазваном ван престонице. Сваки редован сазив Народне Скупштине траје најмање шест недеља. (102) — Краљ може сазвати Народну Скупштину и у ванредан сазив. (103) — Народна Скупштина прегледа сама пуномоћства својих чланова и изриче свој суд о њиховој вредности као и о споровима који би се што се њих тиче појавили. Нико не може спречити изабранога посланика, коме је надлежан бирачки одбор (чл. 92. и 94. овога Устава) издао пуномоћство, да уђе у Скупштину. Једино Скупштина имаће да решава да ли је избор правилан или не. (104) — На првом својем састанку, држаном под председништвом својег по годинама најстаријега члана, Скупштина ће се коцком поделити у одсеке (секције). Ови ће одсеци за тим изабрати сваки по једног члана у одбор за преглед пуномоћстава. (105) — Народна Скупштина бира себи за сваки сазив из своје средине: председника, два потпредседника и секретаре. (106) — Сви посланици полажу, пошто им буду оверена пуномоћства и Скупштина их прими за своје чланове ову заклетву: „Ја (име) заклињем се јединим Богом и свим што ми је по закону најсветије и на овом свету најмилије, да

ћу Устав верно чувати и да ћу у своме посланичком раду опште добро Краља и народа по мојој души и мојем знању, непрестано пред очима имати. И како ово испуним, онако ми Бог помогао и овога и онога света.“ (107) — На престону беседу којом Краљ отвара седнице Скупштинске, Скупштина одговара адресом. (108) — Седнице су Народне Скупштине јавне али се могу претворити у тајне кад то захте председник Скупштине, Влада или десет посланика. Ако су тајност захтевали председник Скупштине или десет посланика, Скупштина може узети у решавање да ли седница да остане тајна или не. (109) — Скупштина може решавати само ако је у њезиној седници више од половине целокупног Уставом одређеног броја посланика. За пуноважан закључак потребна је већина гласова присутних чланова. У случају равне поделе гласова предлог који је био предмет гласања одбачен је. (110) — Гласање у Скупштини бива: гласно поименце, седењем и устајањем, или тајно. Гласање гласно поименце бива кад год се гласа о целокупном закону, и у свима случајима кад Влада или двадесет посланика затраже такво гласање. Избори скупштинских часника врше се тајним гласањем. Глас се може дати само лично. (111) — Законске предлоге, изузев буџет и оне једногодишње финанцијске законе који с буџетом стоје у непосредној вези, не може Скупштина узети у претрес, док их најпре не проучи Државни Савет и не поднесе о њима Скупштини своје мњење. (112) — Сваки предлог законски, рачунајући ту и буџет, мора се, пре него што га Скупштина буде узела у претрес и о њему решавала, упутити нарочитом одбору скупштинском на проучавање. Овај одбор дужан је поднети Скупштани извештај. (113) — За сваки законски предлог на по се бира се одбор по одсецима скупштинским. Буџет ће се сав проучавати у једноме одбору. (114) — Ни један предлог законски не може бити усвојен укупно, ако пре тога сваки члан његов није усвојен посебице. (115) — О сваком законском предлогу мора се гласати два пута у истоме сазиву Скупштине, пре него што се он коначно усвоји. Између првога и другога гласања мора проћи најмање пет дана. (116) — Никакав закон не може се издати, укинути, изменити или протумачити без пристанка Народне Скупштине. Наредбе за извршење закона, и наредбе које потичу из надзорне и извршне власти Краљеве, издаје извршна власт, али се у свакој наредби мора именовати закон на основу којег се она издаје. Никакав закон нити икаква наредба државне, окружне, или општинске власти немају обавезну силу, ако нису обнародовани начином, који је закон одредио. У обнародовању закона мора се казати да је на њега пристала Народна Скупштина. (117) — Закони и законите наредбе, који су законим начином обнародовани, имају обавезну силу за све грађане и власти земаљске. Осим саме Народне Скупштине нико други нема права решавати, да ли је при каквом закону, који је надлежно обнародован, и Народна Скупштина са своје стране суделовала начином, како то овај Устав прописује. (118) — Без одобрења Народне Скупштине не може се никаква пореза нити општи државни прирез установити, ни изменити. Без пристанка Скупштине не може се држава задужити. Влада је дужна да Народној Скупштини поднесе Главном Контролом оверени тачан извештај: да ли су финанцијски уговори закључени и извршени у смислу закона. (119) — Влада може повући натраг законски предлог који је Скупштини поднела, док још није Скупштина о њему коначно решила. (120) — Кад Скупштина какав законски предлог сасвим одбаци, он јој се не може више подносити за време истога сазива. (121) — Скупштина има право истраге у изборним и чисто административним питањима. Сваки посланик има право управљати министрима питања и интерпелације. Министри су дужни дати на њих одговор у току истога сазива. (122) — Сваки има право управљати Скупштини молбе и жалбе преко њезинога председника. Скупштина има права достављати министрима молбе и жалбе које су на њу управљене, а ови су дужни давати обавештења о њиховој садржини, кад год Скупштина то од њих захте. У Народној Скупштини имају право да говоре само њезини чланови, министри и владини повереници. Народна Скупштина не може примати депутације, ни појединце, нити допустити да у њезиној средини говорп ко други осим горе поменутих лица. (123) —

Нико и никад не може узети посланика на одговор за глас који је дао као члан Скупштине. За своје говоре у Скупштини посланици не одговарају никоме другом сем самој Скупштини, која их може казнити, на предлог председника Скупштине, дисциплинарним скупштинским казнама одређеним у закону о Пословноме реду у Народној Скупштини. (124) — Без овлашћења Народне Скупштине посланици не могу се узимати на одговор, нити ставити у притвор за какву кривицу или за дугове, од од дана избора па за све време трајања њиховог посланичког мандата, ван случаја кад се ухвате на самом делу. Али и у том последњем случају Скупштина се, ако је на окупу, одмах извештава, и она даје или одриче овлашћење да се истрага продужи за време сазива. (125) — Скупштини припада искључиво право да у својој средини одржава ред преко својега председника. Никаква оружана сила нн може се поставити у згради Народне Скупштине нити у њезином дворишту. Нико оружан не сме ући у зграду Народне Скупштине, осим лица која по пропису оружје носе, а у Скупштину по скупштинскоме послу долазе. (126) — Народна Скупштина стоји у непосредном одношају само са министрима. (127) — Чланови Народне Скупштине добивају из државне касе путни трошак и дневницу за време вршења посланичке дужности. Количина ове дневнице одређује се нарочитим законом. (128) — Ближи прописи о пословноме реду у Скупштини одредиће се нарочитим законом. (129) — За Велику Народну Скупштину бира се два пута онолико посланика колико за Обичну Народну Скупштину. За Велику Народну Скупштину не вреди чл. 100-ти овога Устава. (130) — Велика Народна Скупштина сазива се кад је потребно: 1) да се реши о Престолу (чл. 75); 2) да се изберу Краљевски Намесници (чл. 63); 3) да се решава о изменама у Уставу (чл. 201 и 202); 4) да се решава о смањивању или размени којег дела државне области (чл. 4); 5) Кад Краљ нађе за потребно да саслуша Велику Народну Скупштину. (131)

VI Министри.

На врху државне службе налази се Министарски Савет који стоји непосредно под Краљем. Министарски Савет састављају министри, наименовани за поједине струке управе, и Председник Министарског Савета, који може бити без портфеља. Све министре и Председника Министарског Савета поставља Краљ указом. Ступајући у дужност министри полажу заклетву, да ће бити верни Краљу и да ће се савесно придржавати Устава и закона. (132) — Министар може бити само Србин по рођењу, или прирођени Србин који је пет година настањен у Србији. (133) — Ни један члан Краљевскога Дома не може бити министар. (134) — Министри имају приступа у Народну Скупштину, која их је дужна саслушати кад год то затраже. Али гласати у Скупштини могу министри само ако су у исто време и народни посланици. Скупштина има права захтевати да су министри присутни у њезиним седницама. (135) — Министри су одговорни Краљу и Народној Скупштини за своја службена дела. Сваки акт државни који Краљ потписује мора бити премапотписан надлежним министром. Писмена или усмена наредба Краљева не може ни у каквом случају заклонити министре од одговорности. (136) — И Краљ и Народна Скупштина имају право да оптуже министре: 1) за издају земље и владаоца; 2) за повреду Устава и уставних права српских грађана; 3) за примање мита; 4) за оштећење државе из користољубља, и 5) за повреду закона у случајима, које буде одредио нарочити закон о министарској одговорности. Овим правом оптужбе могу се послужити Краљ и Народна Скупштина за 4 године од како је дело учињено. (137) — Предлог да се министар оптужи мора се учинити написмено, мора садржати тачке оптужења и бити потписан најмање од двадесет посланика. Да се министар стави под суд потребан је пристанак две трећине гласова свију присутних чланова Народне Скупштине. Оптуженоме и под суд стављеноме министру суди Државни Суд, састављен од чланова Државнога Савета и чланова Касационога Суда. (138) — Нарочитим законом, који ће се донети у првој

периоди Народне Скупштине, одредиће се ближе поједини случаји министарске одговорности, казне које се имају применити на њихове кривице, састав суда за њихово суђење и поступак у суђењу. За оне случаје министарске одговорности. који нису предвиђени у Кривичноме Законику као сама по себи кажњива дела, министар не не може бити осуђен на већу казну од затвора. (139) — Краљ не може осуђеноме министру ни опростити ни смањити казну без пристанка Народне Скупштине. (140)

VII Државни Савет.

Државни је Савет састављен од 16 чланова, од којих 8 именује Краљ а 8 бира Народна Скупштина, и то овим начином: Краљ предлаже Скупштини листу од шеснаест кандидата између којих она бира осморицу, које Краљ поставља за Саветнике; Народна Скупштина са своје стране предлаже Краљу листу од шеснаест кандидата између којих Краљ поставља осморицу за саветнике. На исти се начин попуњавају упражњена места у Државноме Савету. (141) — Државни Саветници постављају се на цео живот. Они улазе у ред осталих државних чиновника. Саветници не могу бити преко своје воље уклоњени са својих места ни преведени у друга звања државне службе. Они се не могу ни у пензију ставити преко своје воље, сем ако су навршили 40 година државне службе или 65 година живота, или ако су тако оболели да не могу више вршити своју дужност. Ако државни саветник постане министар, његово се место у Савету не попуњава; а кад престане бити министар он се враћа у Савет на своје место. Само у томе случају кад би остало у Савету мање чланова од броја који закон о Пословноме реду у Државноме Савету иште за отправљање послова, попуњава се одмах толико места колико је потребно те да Савет може радити. (142) — Државни саветници могу бити они српски грађани, који су навршили 35 година, који су свршили у Србији или на страни какав факултет или какву вишу стручну школу која стоји у реду факултета, и који су провели 10 година у државној служби. Али они које овај Устав

затече у звању државних саветника могу бити изабрани и постављени за саветнике и ако немају тих услова. (143) — Председника и Потпредседника Државног Савета поставља Краљ из средине Савета на три године. (144) — Државни Савет има ове дужности: 1) да на позив Владе израђује законске предлоге и нацрте административних наредаба од општега значаја, и даје влади своје мишљење о предметима које би му она поднела; 2) да проучава законске предлоге, које Влада подноси Скупштини, или који су потекли из скупштинске иницијативе, и да даје своје мишљење о њима. Ово мишљење саветско није обавезно ни за Скупштину ни за Владу, али се ипак мора увек у целини саопштити Народној Скупштини пре него што она узме дотични законски предлог у претрес. Скупштина и Влада могу одредити свака за своје предлоге рок у којем Савет има поднети своје мишљење; Савет може тражити да му се тај рок продужи. Али ако и после продуженога рока Савет не поднесе свој извештај и своје мишљење, Скупштина ће без њега прећи на претрес и на решавање; 3) да саставља кандидациону листу за упражњена места у Главној Контроли и у Касационом и у Апелационом Суду; 4) да доноси завршна решења о жалбама које се тичу избора за окружне скупштине и одборе, и општинских избора; 5) да као дисциплинарни суд суди државним чиновницима; 6) да разматра и решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима. Ова решења Државног Савета обавезна су за министре; 7) да решава сукобе између административних власти; 8) да одоброва делимичне издатке из општега кредита, одређенога буџетом за ванредне потребе, као и делимично употребљавање кредита одређенога за грађевине, у колико би издатак у појединим случајима био већи од суме, којом министар може сам по закону располагати; 9) да одобрава изузетно ступање у српско грађанство; 10) да одобрава поравнања између државе и појединих лица, која би се по државне интересе као корисна показала; 11) да решава, да ли по закону има места заузимању добара за опште народну потребу; 12) да врши послове,

који би му разним земаљским законима одређени били. (145) — Пословни ред у Државноме Савету одредиће се особеним законом. (146)

VIII Судска власт.

Судови су независни. У изрицању правде они не стоје ни под каквом влашћу, но суде и решавају само по закону. Никаква државна власт, ни законодавна ни управна, не може вршити судске послове, нити опет судови могу вршити законодавну или управну власт. Правда се изриче у име Краља. (147) — Никакав суд ни судско уређење и надлежност не може се установити друкчије осим законом. Али никада и ни под којим именом не могу се установити ванредни или преки судови или комисије за суђење. (148) — Установа пороте задржава се. Њезину надлежност одређује закон. (149). — Судови су у Србији: Првостепени, Апелациони и Касациони Суд. За целу Србију биће само један Касациони Суд, који не суди о делу него само о праву. Овај Касациони Суд решаваће и о сукобима између судске и административне власти. Председник Касационога Суда има чин државнога саветника. (150) — Ни један суд не сме никога узимати на одговор нити судити, ако по закону није надлежан. (151) — За изрицање правде у судовима морају бити најмање три судије. Само за предмете мање важности, кривичне и грађанске, може се законом завести суд у коме ће судити један судија. (152) — Суђење је у судовима јавно, осим случаја где суд нађе да ваља искључити јавност ради реда или морала. Судије се саветују и гласају тајно, а пресуда се исказује гласно и јавно. У свакој пресуди и сваком решењу морају се навести разлози и законске одредбе на којима су они основани. (153) — У свима злочинима и преступима оптужени мора имати браниоца од како се под суд стави, а може га имати и раније у случају чл. 9 овога Устава зарад изјаве жалбе. Ако он сам не одреди себи браниоца, суд ће му га поставити. У иступима може оптужени, ако хоће, узети себи браниоца. (154) — Све судије поставља Краљ. Председници првостепених судова постављају се

по двема листама, од којих једну предлаже Касациони, а једну Апелациони Суд. Председници и чланови Касационога и Апелационога Суда постављају се такође по двема листама, од којих једну предлаже Државни Савет, а једну Касациони Суд. У свакој кандидационој листи мора бити два пут онолико кандидата, колико има упражњених места. Кандидати могу бити исти и на једној и на другој листи. (155) — Не могу бити судије у исто време у једноме суду, нити заједно судити, сродници: по крви у правој линији у коме било степену, у побочној до четвртога степена завршно, а по тазбини до другога степена завршно, (156) — Судија може бити само онај Србин који је, уз друге законске услове за државну службу, редовно свршио правни факултет у Србији или на страни. У првостепеном суду може бити судија само онај који је навршио 25 година, а у вишем суду онај који је навршио 30 година живота. За председнике у првостепеним и судије у Апелационом Суду тражи се још да су служили најмање 5 година као судије првостепених судова, или као секретари министарства правде, или виших судова, или као редовни професори права у Великој Школи, или да су за 7 година радили правозаступничке послове као јавни правозаступници. За председника у Апелационом и председника и чланове у Касационом Суду, поред захтева изложених у првом одељку овога члана, тражи се још да су 10 година као судије, или као редовни професори права у Великој Школи служили, или да су 10 година радили правозаступничке послове као јавни правозаступници, или да су били 5 година чланови Апелационог Суда или председници првостепених судова или да су били министри правде. Не могу бити бирани нити постављени ни за председника ни за судију ма кога суда они, који су дисциплинарном пресудом Касационога Суда отпуштени из судске службе, или који су пресудом редовних судова за просте, неполитичке, злочине или преступе изгубили судијску службу. Ове одредбе не вреде за судије, који нису државни чиновници. (157) — Судије су у својим звањима сталне. Судија не може бити лишен својега звања, нити ма под којим изговором уклоњен са дужности против своје воље,

без пресуде редовних судова или дисциплинарне пресуде Касационог Суда. Судија не може бити тужен за свој судски рад без одобрења Касационога Суда. Судија може бити премештен само новим постављењем по својем писменом пристанку. Судија не може бити стављен у пензију против своје воље, осим кад наврши 60 година живота, или 40 година државне службе, или кад телесно или душевно тако оболи да не може дужност да врши. Али са последњег случаја не може се судија ставити у пенсију без решења Касационога Суда. (158) — Судија не може примити вршење какве друге државне службе, изузев хонорарну професуру у правноме факултету. Он не може ни привремено бити упућен преко своје воље на другу плаћену или бесплатну дужност. (159) — Нарочити закон одређује састав, уређење и надлежност војних судова, као и услове које морају имати њихови чланови. (160)

IX Окрузи, срезови и општине.

У окрузима постоје уз државне управне власти, као самоуправни органи: окружне скупштине и стални окружни одбори. Њихов је задатак да воде бригу о чувању и унапређењу просветних, привредних, саобраћајних, санитетских и финансијских окружних интереса, као и да врше све послове који би се законом ставили у њихов круг рада. (161) — Општине имају своју самоуправу. За вршење општинских послова има општински суд, општински одбор и општински збор. (162) — Општински су избори непосредни. (163) — Право гласања при општинским и окружним изборима има сваки српски грађанин, члан дотичне општине или округа, који, уз друге законске услове, плаћа држави 15 динара непосредне порезе на годину. Задругари који су навршили 21 годину, имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћали. (164) — Општинске власти, као и окружне скупштине и стални окружни одбори, поред општинских и окружних послова у својим круговима, дужне су вршити државне послове које им закони одреде. (165) — Нова се општина не може створити, нити се обим општина може мењати, без одобрења законодавне

власти. (166) — Сваки грађанин и свако непокретно добро мора припадати некој општини и сносити терете општинске, среске и окружне. (167) — Никакав окружни ни срески прирез не може се установити без одобрења окружне скупштине, а никакав општински прирез без одобрења општинског збора. Округ, срез и општина не могу се ни задужити док то не одобри окружна скупштина или општински збор. Закон ће одредити у којим ће случајевима бити потребно за те прирезе и за то задуживање одобрење законодавне или друге које државне власти. (168) — Окрузи, срезови и општине могу, као и поједина лица, имати својег имања. (169) — Круг рада и уређење самоуправних окружних, среских и општинских власти и однос између њих и државних власти уредиће се нарочитим законима. (170)

X Државне финансије, државна економија и државно имање.

Сваки српски грађанин плаћа држави порезу. Пореза се плаћа по имућности. (171) — Нико се не може ослободити од плаћања порезе, ван случаја које је закон предвидео. Краљ и Наследник Престола не плаћају држави порезу. (172) — Никаква пенсија, никаква милостиња или награда не може се дати из државне касе, ако није основана на закону. (173) — Сваке године Народна Скупштина одобрава државни буџет који вреди само за годину дана. Буџет се мора подносити Народној Скупштини у самоме почетку њезинога рада. У исто време подноси се Народној Скупштини завршни прошлогодишњи рачун. Сви приходи и расходи државни морају ући у буџет и у завршни рачун. Скупштина може предложене поједине партије буџета увећати, или смањити, или изоставити. Уштеда једне буџетске партије не може се утрошити на подмирење потреба друге партије без одобрења законодавне власти. (174) — Ако Народна Скупштина није могла да утврди нови буџет пре почетка рачунске године, она може продужити привремено буџет истекле рачунске године све док нови буџет не буде утврђен. Ако је Народна Скупштина распуштена или

одложена пре него што реши буџет, Краљ може продужити буџет истекле рачунске године највише за четири месеца. (175) — Руде су својина државна. (176) — Право монопола припада држави. Држава може пренети то своје право на другога, али само путем закона и на одређено време. Повластице (концесије) дају се само путем закона и то опет за одређено време. (177) — Државно имање образују сва покретна и непокретна добра и сва имовна права, која држава као своја прибавља и држи. Само се законом може државно имање отуђивати, или оно и његов приход заложити или иначе оптеретити. (178) — Од државнога имања разликује се Краљево приватно имање, којим Краљ слободно располаже за живота и на случај смрти по одредбама грађанскога законика. За ово Краљево имање не вреди 2. одељак чл. 40. овог Устава. Трошкове за одржавање оних државних имања која се Краљу на уживање уступају исплаћује Краљ. (179)

XI Главна Контрола.

За преглед државних рачуна постоји Главна Контрола као засебно надлештво и рачунски суд. Законом ће се одредити у којим ће случајима против одлуке Главне Контроле имати места жалби Касационом Суду. Главна Контрола има председника и четири члана. И председника и чланове Главне Контроле бира Народна Скупштина из кандидационе листе коју саставља Државни Савет, и на којој је предложено два пута онолико кандидата колико је празних места. Чланови Главне Контроле имају чин судија Касационога Суда, а њезин председник чин државнога саветника. (180) — Чланови Главне Контроле могу бити они српски грађани, који су свршили правни факултет у Србији или на страни и навршили уз то 10 година државне службе; или који су били министри финансије; или који су служили 10 година као виши чиновници у финансијској струци. Али председник Главне Контроле и два члана њезина морају бита правници. Председник и чланови Главне Контроле који се затеку у својим звањима кад овај Устав ступи у живот могу бити кандидати за нову Главну Контролу и ако немају услова који се овим чланом ишту. Председник и чланови Главне Контроле су непокретни у својим звањима. Они се не могу отпустити из државне службе без пресуде редовних судова, нити преместити у друга звања без својега писменог пристанка. У пенсију се они могу ставити само ако су навршили 40 година државне службе, или 65 година живота, или ако су тако оболели да не могу више вршити своју дужност. (181) — Главна Контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према државној каси. Она мотри да се не прекорачи ниједан издатак по буџету и да се не догоди никакво пренашање сума из једне буџетске партије у другу. Она завршује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења. Општи рачун државни подноси се Народној Скупштини са примедбама Главне Контроле, и то најдаље за две године, рачунајући од завршетка сваке буџетске године. Законом ће се ближе одредити уређење и круг рада Главне Контроле, као и начин којим ће се постављати њезино особље. (182)

XII Државна служба.

Сви српски грађани по рођењу имају једнака права на сва звања у свим струкама државне службе, ако само испуне оне услове које закони ишту. Прирођени српски грађани имају права на службу државну, само ако су пет година настањени у Србији. Странци, а такође и они прирођени српски грађани који још нису настањени пет година у Србији, могу бити примљени у државну службу само под уговором и то у извесним случајима које закон изречно предвиђа. (183) — При постављању и унапређивању чиновника пазиће се на одлично владање, способност и стручну спрему. За доказивање стручне спреме завешће се поступно државни испити у свима струкама државне службе. (184) — Сваки је чиновник одговоран за своја службена дела. (185) — Чиновници полажу при ступању у државну службу заклетву: да ће Краљу бити верни и послушни, и да ће

се савесно придржавати Устава и закона. (186) — Звања државне службе и плате чиновничке по свима струкама утврђују се законом. (187) — Задржавâ се установа пенсије за чиновнике. Законом се одређују основи, по којима чиновник може имати право на пенсију, као и по којима чиновник може бити стављен у пенсију. (188) — За пенсију деци п удовици умрлога чиновника задржава се особени фонд основан улозима од плата и пенсија чиновничких. (189)

XIII Црква, Школа и Добротворни Заводи.

Унутрашња управа источно-православне Цркве припада Архијерејском Сабору. За друге вероисповести унутрашња управа припада њиховим духовним властима. Духовне власти, како источно-православне Цркве тако и свију осталих признатих вероисповести у Србији, стоје под надзором министра црквених послова. Уређење црквених власти и богословских школа источно-православне Цркве доноси се законом по договору министра са Архијерејским Сабором. (190) — Црквене власти суде свештеницима за кривице учињене у свештеничким дужностима, изузимајући оне кривице, које се казне по кривичном закону. Жалбе противу злоупотреба прквених власти, ма које вероисповести у земљи, подносе се министру црквених послова. Свештена лица и црквене установе, у погледу грађанских односа и имања, потчињени су земаљским законима. (191) — Преписка духовних власта српске источно-православне Цркве са страним црквеним властима, Саборима и Синодима врши се са одобрењем министра црквених послова. Службена преписка других вероисповести у Србији са страним црквеним властима, Саборима и Синодима, мора се такође подносити на увиђај и одобрење министру црквених послова. Службена писма или наредбе црквених власти, Сабора и Синода са стране не може никаква црквена власт у Србији обнародовати ни извршити без знања и одобрења министра црквених послова. (192) — Све јавне и приватне школе и други заводи за образовање стоје под надзором државне власти. (193) — Добротворни заводи или задужбине за просвету и друге добре цели, које за живота или на случај смрти оснују приватни људи својим имањем или фондовима, моћи ће опстати само по одобрењу државне власти основаном на закону. Али имање ових завода не може се сматрати као државно имање и не може се ни на што друго употребити осим на оно на што је намењено и како је намењено. Само ако се с временом, према промењеним друштвеним и другим приликама, покаже да то није могућно, може се ово имање, по одобрењу законодавне власти а на предлог управљача дотичног имања употребити на друге сличне цели. Законом ће се ближе одредити начин како ће се то чинити, као и права и дужности управљача, и надзор државни над добротворним задужбинама и фондовима. (194)

XIV Војска.

Сваки је Србин дужан да служи у војсци. Рок војне службе, начин одслуживања, и изузећа од личне службе прописује нарочити закон. Закон такође одређује: каквих чинова има у војсци, како се ти чинови добијају и како се губе. (195) — Устројство војске прописује се нарочитим законом, а формацију њезину одређује Краљ уредбом. (196) — Колико ће се војске стално под заставом држати одређиваће се сваке године законом о буџету. (197) — Војницима под заставом суде за њихова кривична дела војни судови, по одредбама војно-судских закона. Одредбе о војној дисциплини и дисциплинским казнама прописује Краљ уредбом. (198) — Нико не може добити државну службу, ако није, по одредбама војних закона, свој рок у војсци одслужио или од војне службе ослобођен. (199) — Страна војска не може се узети у службу државну. Уговор да страна војска поседне српско земљиште или да пређе преко њега не вреди без одобрења Народне Скупштине, као што ни српска војска не може се ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине. (200)

XV Измене у Уставу.

Предлог да се у Уставу што измени, допуни или протумачи може учинити Краљ или Народна Скупштина. У предлогу таквом морају се изреком именовати све тачке Устава које би се имале изменити, допунити или протумачити. Ако је предлог учинио Краљ тај ће се предлог саопштити двема Народним Скупштинама које су постале из два разна избора што долазе један за другим, па ће се затим Скупштина распустити и сазвати Велика Народна Скупштина најдаље за четири месеца. Ако је пак предлог такав потекао од Народне Скупштине, Скупштина ће три пута гласати о њему остављајући од гласања до гласања најмање по 5 дана. За решавање овога предлога мора у Скупштини бити најмање три четвртине Уставом одређенога броја посланика; а узима се да је предлог примљен ако је за њ гласало најмање две трећине присутних посланика. Кад предлог на тај начин буде усвојен у двема Скупштинама из два разна избора који долазе један за другим, Скупштина ће се распустити, а Велика Народна Скупштина сазваће се најдаље за четири месеца од дана кад је предлог усвојен. И у једном и у другом случају Велика Народна Скупштина може решавати само о оним изменама и допунама или тумачењу Устава, које садржи предлог на основу којег је она сазвана. Њезина ће решења вредети кад их Краљ потврди. (201) — Изузетно могу се после шест година на захтев просте већине једне Народне Скупштине, подвргнути уставној ревизији чл. 89, 90, 91, 92, 93 и 94 овог Устава. (202)

Прелазна наређења.

I. Ужи Уставотворни Одбор, изабран Одбором који је Краљ сазвао да изради нацрт овога Устава, дужан је је спремити, на основима садржаним у овоме Уставу, нацрт привременога изборног реда, који ће се применити само на изборе народних посланика за први ванредни сазив Народне Скупштине. Овај нацрт поднеће се Државном Савету на решење, а кад добије потврду Краљеву имаће силу закона. Тај изборни ред има се израдити најдаље до 1. маја 1889. год. — II. Избори за тај ванредни сазив Народне Скупштине извршиће се 14. септембра 1889 год. а она ће се сазвати за 1. октобар исте године. — III. Државни Савет остаје у своме садашњем саставу, да врши дужности предвиђене овим Уставом, док се на првом ванредном сазиву Народне Скупштине не изврши именовање чланова Државнога Савета према одредбама овога Устава (чл. 141). Оне дужности које је Државни Савет вршио по Уставу од 1869 год., а које су пренесене овим Уставом на нове установе, вршиће Државни Савет и даље, докле те установе не ступе у живот. То исто вреди и за чланове и председника Главне Контроле. — IV. Док се не донесу закони о уређењу нових установа, које се стварају овим Уставом продужиће своју радњу установе које се затеку кад се овај Устав обнародује, управљајући се по одредбама овога Устава. — V. Док се не донесе закон о истражним судијама вреде одредбе члана 9. овога Устава и за садашње истражне власти. — VI. За време првога ванредног сазива Народне Скупштине, а пошто се законом уреди нова административна подела земље и буде постављен Државни Савет према чл. 141. овога устава, извршиће се нов распоред председника и судија Касационога, Апелационога и Првостепених Судова на овај начин: 1) Одмах чим буде постављен према Уставу, Државни Савет, он приступа избору председника и чланова Касационога Суда и подноси листу изабраних Краљу. 2) Председник и чланови Касационога Суда ступају у дужност чим их Краљ постави; 3) Председник и чланови Апелационога Суда бирају се и постављају се по овоме Уставу (чл. 155); 4) Председници Првостепених Судова бирају се овако: једну листу кандидациону саставља Државни Савет, а другу Касациони Суд. Из тих кандидата Краљ поставља председнике за поједине судове; 5). Чланови Првостепених Судова остају на својим местима, ако имају услове за судије које иште овај Устав и закони, и ако у новој судској организацији буде задржан суд чији су они чланови. У Првостепеним Судовима који буду задржани имаће првенствено право на места што се имају попу-

нити, судије укинутих судова које имају потребне услове. 6). До састава судова по овоме прелазном наређењу, све судије врше своје досадање дужности. Све садање судије које не буду остале у судству по новоме распореду, добиће пенсију према одредбама закона о чиновницима. — VII. Сви закони биће прегледани и доведени у сагласност са овим Уставом. — VIII. На ванредноме сазиву Народне Скупштине од 1 октобра 1889 донеће се ови закони: 1) државни буџет; 2) закон којим се судска власт, коју данас врше полицијске власти, преноси на грађанске судове, а у неколико и сна судска власт коју сада врше општински судови; 3) изборни закон скупштински; 4) закон о уређењу округа, срезова и општина, и 5) закон о пословноме реду у Народној Скупштини, као и други закони, који би се показали као неодложно потребни да се овај Устав уведе у живот. А за време прве законодавне периоде донеће се ови закони: 1) закон о министарској одговорности; 2) закон о штампи; 3) закон о удружењима и јавним зборовима; 4) закон о пословноме реду у Државном Савету; 5) закон о уређењу Главне Контроле. (203) — Од дана кад се овај Устав обнародује губе важност Устав од 29 јуна 1869 год., као и сви закони и наредбе, у колико би били противни овоме Уставу. Министарски Савет дужан је обнародовати Устав у службеним новинама за 24 часа после потписа, а за тим објавити га у целој земљи. (204)

На Митровдан, 26/X 1888 године, одмах по саставу уставотворног одбора почели су излазити (у „Дневном листу" бр. 232 и даље) чланци без потписа, по свој прилици **Боже Вучковића** социјалисте-радикала о томе: какав треба да буде нови устав. Писац предлаже: да се уведе опште право гласа, непосредни избори народних посланика, тајно гласање, пропорционални изборни систем (на 20.000 становника један посланик) и велике изборне области. Али те велике изборне области да не буду и политички велике, јер би тада њихови гувернери (кајмаками) имали велику власт на штету народа. Него да се неки округи просторно повећају, а број срезова смањи. — Државни савет да се укине, а владини посланици да „отпадну". — Изабрани посланик да дође у Скупштину и ако је у притвору или под истрагом, само ако није осуђен. — Да посланици не одговарају за политичка дела учињена у Скупштини и ван ње. — По

истеку рока скупштинског и за годину дана унапред да не може ниједан посланик бити лишен слободе, сем ако учини кривично дело. — Скупштину да сазива само претседник у одређеном року. Он има почасти као и претседник министарства. Он заједно са I секретаром скупштинским присуствује седницама министарског савета и има у њима саветодавни глас. — Поред Народне скупштине постоји Народни сенат, изабран за седам година, састављен од 50 сенатора, који морају имати најмање 35 година. — Народни сенат се сазива један месец после Народне скупштине. — Решава све што Скупштина претходно реши и враћа јој на поновно решење, које бива после месец дана. Ако Скупштина не усвоји сенатско мишљење, њена одлука остаје у важности. — Претседник сената, који ужива иста права и почасти као и претседник Скупштине, има права да разреши Народну скупштину ако зато гласа две трећине сенатора. — Сенат има и виријалних чланова и то су: претседници Касационог и Апелационог суда, Главне контроле, Академије наука и Београдске општине, ректор Велике школе и директор Државних железница. Сам Сенат бира за свога члана једног претставника Конзисторије и једно више војно лице. — И Сенат и Скупштина бирају сваке године своје претседнике. Број сенатора изабраних од народа не може прећи половину од броја народних посланика у Скупштини. — Сенат не може нико распустити. Он се сам распушта кад сврши све своје послове. — Сенат и Скупштина заједно сачињавају Велику народну скупштину и врше сваке седме године ревизију устава. Али та се ревизија може вршити и после пет година ако за то гласа три четвртине народних посланика и две трећине сенатора. — Сенат помаже владу у изради закона, даје своје мишљење о предметима за које га влада пита и узима на себе један део дужности Државног савета. — Владалац, Скупштина и Сенат неприкосновени су и неодговорни, а министри су одговорни. — Ниједан члан краљевог дома не може бити министар. — Ни усмене ни писмене наредбе владаочеве не могу заклониги министра од одговорности. — Сви акти владини од већег значаја, нарочито финансиски пројекти морају бити претходно поднесени влади на знање а затим штампани у званичним новинама. — Сваки владаочев акт мора носити премапотпис надлежног министра. — О сваком се закону гласа и у целини и у појединостима. — Ако влада тражи хитност за своје предлоге, за ту хитност треба да гласа већина посланика. — Ако једна трећина присутних посланика не гласа за владин предлог, влада је дужна ставити на гласање питање о поверењу. И ако не добије апсолутну већину, мора отступити. — Министри могу бити оптужени за гажење устава и закона и за неуредност и неправилност у вођењу државних послова, ако би било штете по државне интересе. Ако министра оптужи краљ, суди му Касациони суд. А ако га оптужи Скупштина или Сенат, суди му нарочити суд, састављен из четири члана Касационог суда и по четири члана законодавног одбора Скупштине и Сената, бирана коцком. — За давање под суд министра треба да гласа $^2/_3$ било посланика

било сенатора. Владалац не може помиловати осуђеног министра нити му смањити казну ако за то не гласа половина посланика Народне скупштине и то они који су гласали за оптужбу. Једном осуђени министар не може више никад постати министар, а дужан је накнадити сву штету. — Указни чиновници се не могу отпустити из службе без пресуде дисциплинског суда, нити се могу пензионисати пре 45 година старости, сем због дуге болести. — Одредбе о личним правима грађана у чланцима „Дневног листа" у суштини су исте као и у радикалном пројекту устава од 1882. — Не може се завести опсадно (ванредно) стање сем у рату. Преки и ванредни судови и судске комисије не могу се никад завести. — Никаква се пресуда не може изрећи без надлежног суда. — Удружења и корпорације било економске било политичке природе апсолутно су слободне. Али свако удружење чији број чланова прелази 25 треба да поднесе своје статуте на одобрење надлежној власти. Смртна се казна укида сем за време рата. — Ко буде притворен за какву кривицу, мора му се у року од 24 часа издати решење о задржавању у притвору. А у року од три дана он се спроводи суду на изјављење. Ако за пет дана то не буде учињено, сваки тамничар или лице које чува оптуженог мора га ставити у слободу, иначе ће бити кажњено за самовласно лишење слободе. — Истрага над окривљеним има се вршити савесно, тачно и без физичког мучења и злостављања. У противном случају казне се чиновници за несавесно вршење дужности. — Установљавају се изборни и нарочити судови чије судије бира народ. — Лист се не може забранити сем кад вређа владаоца и јавни морал. — Сваки грађанин има права да тужи министра Сенату, а овај то спроводи Скупштини. — Судије су независне у своме суђењу. — Политичке и штампарске кривице, сем оних којима се вређа јавни морал, суди порота. Претседнике свих судова бирају њихове колеге на пет година. — Установљава се народна војска и народу се даје оружје. Стални кадар сматра се као школа за народну војску и у њему се служи две године. Половина младића способних за војску улази коцком у стални кадар, а друга половина учи се уз њих два месеца. Број војске одређује Народно претставништво сваке године. Без одлуке законодавног тела не може се извести мобилизација. Жандармерија потпада под полицију и њени се официри укидају. Ванредне законе за рат одређује Велика народна скупштина. Они не могу ограничити личну слободу грађана који су остали код куће, сем слободе зборова и штампе. Али треба да појачају казне и скрате процедуру за суђење кривица против опште безбедности отаџбине (шпијунажа, опасне краће итп.). — За стручно образовање земљорадника уводе се теориске и практичне школе у којима се учи 6—8 година. Стварају се угледна добра и слагалишта за земљорадничке справе. Ове справе могу се давати народу на откуп и позајмицу. Уводе се земљорадничке изложбе и даје се награда за успех. Организује се државним средствима земљораднички кредит. — И за унапређење занатства установљавају се теориске и практичне школе, државне кредитне

установе и изложбе. Треба да се промени трговачки уговор са Аустроугарском и да се регулишу царинске тарифе. — Никакав се данак не може завести без решења Народне скупштине. Уводи се прогресивна пореза. Пензионисани чиновници добијају 50% своје последње плате, удовице с децом 40% а удовице без деце 30%. — Главна контрола састоји се из пет чланова. Њих бира Народни сенат из листе од петнаест чланова које влада предложи. Они су независни и бирају се на 10 година а затим долазе увек у идућу листу. Они морају имати 35 година, 10 година службе и свршени факултет. Имају ранг касационих судија. Они бирају претседника на 2 године. Скупштина и Сенат имају права да из своје средине шаљу комисије ради свога обавештења у рачунским стварима.

Чланци се завршују једном тачном мишљу: **„И најбољи устав не вреди ништа, ако народ није јунак да га брани".**[1])

Као једини левичар радикал који тражи дводомни систем писац је осећао потребу да разлозима оправда своје мишљење. И он је то учинио у свом чланку од 27/XI 1888 („Дневни лист," бр. 256). По њему, Сенат нам је потребан: 1) што се на њега преноси један део круниних прерогатива; 2) избегава се трвење између владаоца и Скупштине; њој остаје највећа иницијатива а владаоцу највиша контрола; 3) што је Скупштина састављена из елемената с којима се влада може титрати; 4) што је Скупштина зависнија од бирача него Сенат, у коме има и вирилних чланова; 5) Скупштине су партизанске, а од Сената се обнавља по једна трећина и он не може имати такав партизански карактер; 6) кад суд има три инстанције, треба и законодавно тело да има бар две; 7) у Сенату се израђују људи за вођење политике. Сваки сенатор треба да је био народни посланик или општински часник; 8) Сенат је већ постојао у нас као као „Правитељствујушчи совјет" и изопачио се у Државни савет; 9) постоји у свима земљама (и у демократским) и показао се као добар; 10) није у овој организацији господска установа него помоћник Скупштини у раду и чувар њен од пренагљености и притиска и озго и оздо; 11) што тај посао неће моћи вршити Државни савет, јер је он чисто чиновничко тело које на-

[1]) Овде су изнесене само главне ствари а не и ситније појединости, као ни оно што се већ налази у уставном нацрту Радикалне странке.

род не бира; 12) није много скупље, јер ће послови бити брже рађени; 13) што ће Скупштина и Сенат састављати Велику народну скупштину која ће се увек моћи састати а да се нарочито не бира; 14) овакав Сенат неће бити легло камариле која је мењала династије.

Вредно је изнети овде у главним потезима један занимљив предлог о промени устава, који је изишао у „Дневном листу" од 17/XII 1888. Предлог износи 20 тачака а предлагач је познати социјалистички писац **Васа Пелагић**. Он тражи укидање Државног савета, Касације, Апелације, Главне контроле, окружних и среских начелстава. Сви се њихови послови остављају општинском суду и среским скуповима. И посланства и консулате треба укинути, сем конзулата у Маћедонији, Старој Србији и Босни. — — Пензионарима који имају више од 1000 дуката имања одузеће се пензија. — Војни буџет да не буде већи од пет милиона. — Да се ујемчи неограничени суверенитет и законодавна власт Великој и малој народној скупштини; неограничена слобода штампе, збора и удружења. — Да се одреди уставом дан у који ће се бирати посланици и дан састанка Народне скупштине без чекања на позив и указ владин. — Скупштину не може нико распустити док то она сама не реши. — Министри се бирају из већине скупштине и остају и за другу годину ако им Скупштина не изрази неповерење. — Народ да бира и смењује не само посланике и одборнике него и све административне, судске и просветне функционаре. — Да се укине смртна казна и окови. — Даље се предлаже претварање робијашница у радионице и поучне школе; накнада неправедно затвореним и осуђеним; претварање манастира у угледна газдинства; реформа школа у привредном духу; оснивање окружних и среских штедионица за јевтин кредит народу; опраштање годишње порезе земљорадницима у случају пожара, поплаве, глади и помора стоке. Напослетку, Пелагић тражи да се води спољна политика како би се сви Срби ујединили у једну целину и да се ојача савез са Хрватском, Бугарском и Русијом а по могућству и са другим суседним народима.

Два месеца после изгласавања устава од 21/XII 1888 године Краљ Милан се 22/II 1889 одрекао престола у корист свога сина. Поставио је три намесника: Јована Ристића, ђенерала Косту Протића и ђенерала Јована Белимарковића да врше краљевску власт до краљевог пунолетства. Намеснишство је позвало на управу земље Радикалну странку која је била најјача политичка странка. Први избори дали су радикалима огромну већину.

Радикална влада трајала је до 9/VIII 1892. Због смрти другог намесника, К. Протића (4/VI 1892) настао

је сукоб између владе и намеснишства око избора новог намесника. Радикална влада је уклоњена и ако је располагала већином од скоро седам осмина Народне скупштине. Дошли су на власт либерали под претседништвом Јована Авакумовића и избори су извршени 25/II 1893 год. уз огроман притисак власти, разгоњење претседника бирачких одбора и проливање крви на неколико места у земљи. Избори су дали половину посланика влади, половину опозицији, али је опозиција напустила Скупштину. Неколико дана по састанку Скупштине (који је био 25/III), краљ је помоћу војске извршио 1/IV 1893 државни удар, збацио намеснике и прогласио се пре времена пунолетним, иако је по уставу његово пунолетство имало да буде 2/VIII 1894 год. Тај удар краљ је у прокламацији правдао тиме што је устав био угрожен, грађанска права Срба доведена у опасност и уставни положај Народног претставништва јако понижен. Узимајући краљевску власт краљ Александар изјављује да од тога дана устав ступа у потпуну силу и важност.

На управу земље дошао је кабинет Др. Лазара Докића краљевог гувернера, у коме су сем министра војног ђенерала Драгутина Франасовића сви чланови припадали Радикалној странци.[1]) Влада је 1/IV распустила Народну скупштину с мотивацијом да се „није могла уставно конституисати." Нови избори одређени су за 18/V а сазив Скупштине за 1/VI[2]). 26/VI поднесена је у Народној скупштини оптужба против либералних министара за гажење устава. Образован је и Државни суд који је имао да суди оптуженим министрима и он је отпочео рад 9/XII.

Акт краљев од 1/IV изазвао је с једне стране велико одушевљење, а с друге негодовање и разочарење.

---

[1]) По смрти Докићевој претседник владе и министар војни постао је Сава Грујић.

[2]) Вреди поменути да је за спомен овога државног удара а на дан прве годишњице кад су намесници оборили радикални кабинет установљена нарочита златна медаља, коју су добили сви министри из владе 1/IV и сви посланици пред којима је краљ положио (4/VI) заклетву на устав. На једној страни медаље писало је: „Од данашњег дана ступа устав у своју потпуну целину и важност".

Одјек, орган Народне радикалне странке, поздравио је државни удар чланком „Живео краљ!“ (бр. 63, 2/IV). Краљ се ту назива узданицом и спасиоцем отаџбине, јер је „пресекао вршење уставног злочина и спасао отаџбину од крви и расула“. За оборену владу вели се да је „газила немилице уставна права народна, па није зазирала ни од проливања крви народне.“ Она је „повредила и светињу Народног претставништва“ и угрозила не само устав већ и у опште правни поредак, па и сам опстанак отаџбине.“ У другом чланку (бр. 64, 6/IV) *Одјек* назива краља *великим* Александром и каже да он „залаже свој живот и своју круну за слободу и права народа српског.“ Уздиже његову патриотичност, мудрост и јунаштво и кличе му: „Слава, слава, слава великом и јуначком младоме владаоцу!“ И даљи чланци „Одјекови“ одајући хвалу и народу изобилују похвалама владаоцу.

И *Видело*, орган Српске напредне странке, посветило је неколико чланака похвалама краљу. Неке је од њих писао Гарашанин. У првоме „Слава краљу“ (бр. 38, 2/IV) Гарашанин говори о „заслепљеном властољубљу и циничној безобзирности“ Ристића и Белимарковића. Њихов рад назива „систем перфидности и недостојнога интриганства... безуставне монструозности и тесногруде незаконитости.“ Приписује Ристићу „болесне и ненасите пожуде... гладну ненајест... злоупотребе намесничке власти“ и оптужује га да је изложио Србију порузи света... и са бестидношћу се наругао поштеном образу српском.“ — У другом чланку „Капу доле“ (бр. 39, 4/IV, потпис П.) тврди се да је „Србија била огрезла у јаду без призрења. У њој су се колена исклала, партије замрсиле, породице закрвиле, људи омрзли.“ За краља се каже да је „имао више патриотизма но све партије, више самопрегоревања но сви јунаци, више мудрости но сви лукави државници.“ „Краљ Александар почео је историју препорођаја, историју напретка, историју златног века.“

У *Српској застави*, органу Народне либералне странке, (бр. 72 од 7/IV) изишао је проглас либералних народних посланике од 2/IV. Они желе краљу „добру

срећну и благословену владавину.“ За радикале и напредњаке вели се у прогласу да је њихов политички живот у току последњих година ишао мрачним и одвратним путевима, као што је мрачно постање владе од 1/IV. — Оптужује се нова влада да је обманула и народ и владаоца и оклеветала Народну скупштину тврђењем да се Скупштина није могла ни конституисати. Протествује против лишења слободе народних посланика, јер је то противуставна и незаконита мера. На завршетку прогласа изјављује се да се посланици *„врађају домовима својим са једним искуством више а мање са једном предрасудом, која нас је спутавала за дуги низ година.“*

У 85 бр. (23/IV) изишао је проглас Главног одбора либералне странке да либерали *не иду на изборе*, јер не треба да признаду *безуставно стање* које је наступило после 1/IV. Радикална је влада „јасно објавила намеру своју да на јавном нереду подигне основ своме одржању... и своју тежњу да на темељу анархије створи систему за управљање државом.“

Мале новине, орган Пере Тодоровића некадашњег главног теоретичара Радикалне странке, примају с резервом ново стање. (бр. 93, 4/IV) Оне сматрају да за дело од 1/IV нова влада носи одговорност. Цео период од ступања у живот новог устава „испуњен је био најжалоснијим појавама разуздане партиске борбе... Жалосни примери неуставних и незаконитих поступака укрштали су се са свију страна и одозго са врхунца власти и одоздо из масе народне. У том периоду „било је тако много крупних погрешака, тесногрудих, ситничарских дела и сваковрсних мрачних појава“ да се за њим не може жалити, нарочито ако то све буде пресечено делом од 1/IV.“

И српски листови изван краљевине Србије писали су о томе првом државном удару.

Новосадски *Браник*, орган Народне слободоумне странке, назвао је државни удар од 1/IV 1893 револуцијом одозго (дворском). „Устав је данас поцепан и сасвим погажен. Краљ Алаксандар га је згазио ногама“ пише Браник (бр. 38 од 3/IV), па наставља; „Ево се са српског

престола учи како се прави револуција. Темељни државни стубови пуцају.“ ***Браник*** не криви краља Александра, „јер је нејак и није могао ни израчунати значај свога корака,“ али нека тајна рука преко краља Милана руководи ствари у Србији. У познијим чланцима о државном удару напада сем краља Милана још и радикале и напредњаке које сматра саучесницима у овом удару... Доцније је ***Браник*** (бр. 40 од 3/IV 1903 год.) рекао о том првом државном удару да је „опоминьао на грозоте у малих талијанских држава у средњем веку, на познату коћ Лукреције Борџије.“

Сасвим у супротном духу писала је новосадска ***Застава***, орган Српске народне радикалне странке. Она назива краља Александра јунаком који није презао „ни пред најхероичнијим средствима да даде задовољштину погаженом праву народа свога.“ Он је „узданица Србије, заштитник правде и истине... звезда претходница која сија Србији на путу к њезином спасењу — к њезиној срећнијој будућности.“ Краљ се уздиже и хвали што је „једним јуначким ударцем срушио злосрећнике, који су кидисали да из Србије створе тркалиште ужасних страсти“... што је сатро подло насиље; што је снажном руком Србију дигао „из хаотичног метежа, из потпуног растројства на висину њеног задатка“ (бр. 51, 4/IV). У броју 52 (6/IV) та се химна краљу продужује и каже се за њега како: „као анђео чистоте са пламеним мачем изгони злотворе народа свога... и скида тамни вео који је застро сунце слободе народа у Србији.“ ***Застава*** у даљем излагању осуђује долазак либерала на власт 9/VIII 1892 и назива то државним ударом и револуцијом одозго. Први април дошао је да би се избегла револуција одоздо. То је ***морало*** тако бити.

Србобран, гласило Српске самостална странке у Тројединци, хвали државни удар од 1 IV (бр. 26 и 27 од 3 и 7 априла). Њиме је „Србија преображена и спасена од вртоглавице изнутра, а од лабавости споља.“ Власничка самовоља и властољубиво слијепило пресјечено је једним снажним ударцем.“ — „Устав државни бијаше бачен у

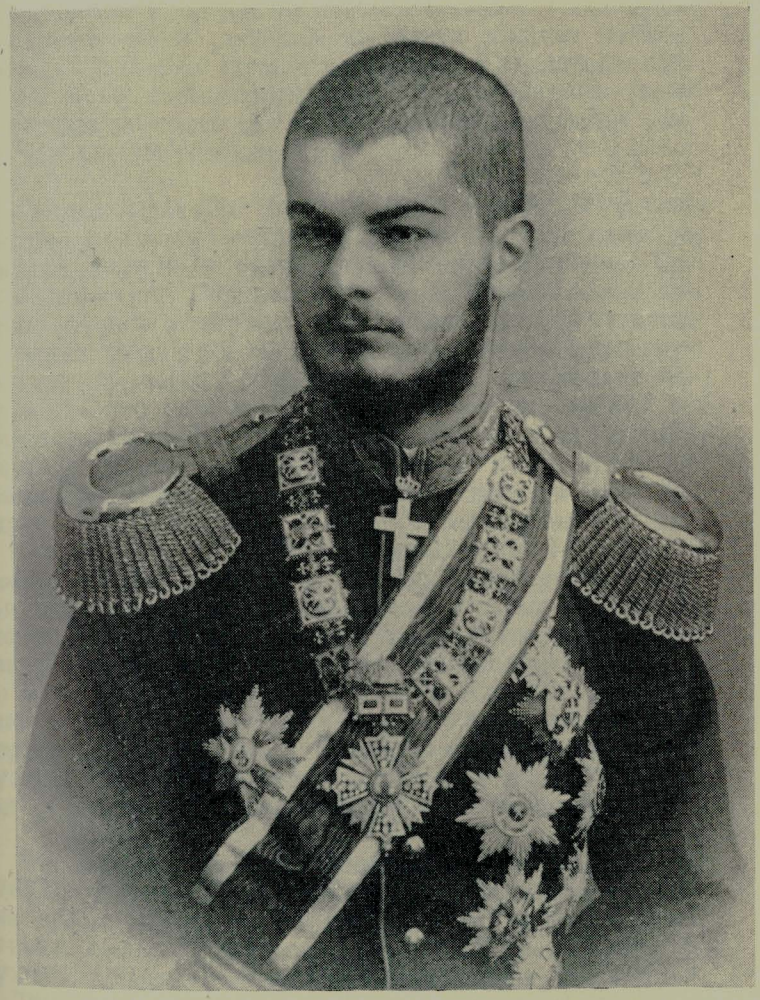

Краљ Александар Обреновић
(1876—1903)

блато насиља. Свјетило ово лежаше у блату — понижено, угашено и погажено ногом самовоље.“ Али краљ једне светле ноћи „подиже из блата видјело устава, осветли га и ужеже наново владалачком заклетвом својом.“ Не може се замерити што је краљ погазио један члан устава да спасе цео устав кога су насилници „бацили под ноге и разгазили га.“

Српски лист (бр. 14, 8/IV 1893) колеба се у својој оцени државног удара. За Јована Ристића каже да је „мудро, вијерно и одано служио тридесет година Србији и династији Обреновића.“ Први април назива државним ударом и за ново стање тврди да није уставно. Али одмах додаје да су проглашењем превременог пунолетства краљевог Србији „заштеђене трзавице и немири и све оно што се могло догодити у оно време.“ — У наредном броју (15/IV) *Српски лист* иако за Ристића каже да је „толико заслужан за Србију,“ стаје на страну твораца државног удара. Доводи га у везу са падом радикалне владе 9/VIII 1892 о коме је тада неповољно писао. Налази да је 1/IV 1893 последица 9/VIII 1892. Краљ је *погазио* устав да *спасе* устав; погазио је устав да доскочи пријетећој буни и грађанскоме рату у земљи; погазио је устав да оживи и осигура по уставу грађанска права својих држављана, а тиме наравно и учврсти пријесто владајуће династије Обреновића. Али, примајући то и тако правдање државног удара од стране србијанских привржeника новог стања, *Српски лист* жели да државни удари, као опасна средства, постану *изузетци* и да отсад „у свему и свачему владају само закон и устав“.

Убрзо су се догађаји окренули противним правцем. 9/I 1894 год. радикални кабинет дао је оставку због доласка краља Милана у Србију, коме су радикали били противни. Недељу дана после тога (16/I) амнестирани су оптужени либерални министри и обустављен „сваки даљи рад Државног суда по овој оптужби.“

На управи земље изређала су се за кратко време три кабинета: Ђорђа Симића (од 12 I—21/III 1894): Светомира Николајевића (21/III—15/X 1894) и Николе Хри-

стића (15/X 1894—25/VI 1895). Повод паду радикалне владе био је краљ Милан. Он се био одрекао чланства краљевског дома и српског држављанства и дао обавезу да неће никако долазити у Србију осим случаја краљеве болести. Та је обавеза добила облик закона који је намесништво потврдило 14/III 1892 год. Али краљ Милан је погазио и своју реч и закон и дошао је у Србију. Како је он једним законом престао бити члан краљевског дома, поједини листови су га оштро нападали. Оптужбе против листова падале су и пред првостепеним и пред вишим судовима, јер су се они држали закона. 17/IV 1894 изишао је указ којим се закон о краљу Милану оглашава за неважећи. Касација својим решењем о једној новинарској забрани одлучи 5/V да се тим указом не може поништити закон.

Краљ одговара на то правилно решење Касације тиме што 9/5 обуставља Устав од 1888 год., а враћа привремено у живот Устав од 1869 год. Он је тај нови државни удар правдао тиме: да су за његовог малолетства донесени многи закони на супрот одредбама Устава и многе установе постављене на извитоперени темељ. Пре обустављања устава влади Светомира Николајевића — под којим је устав укинут — уважена је оставка, па је истог дана, у истом саставу дошла поново на управу земље. Уз устав укинути су и сви политички закони и враћени су стари израђени на основу Устава од 1869 год.

Политички кругови и партиска штампа различно су се одазвали на овај државни удар.

Одјек пише у уводном чланку (бр. 102 10/V) да је државни удар од 9/V збрисао не само Устав од 1888 год., не само скоро све законодавство од тога времена па досад но чак и неке законе ранијега времена (нпр. о судској независности). — Тиме је Србији одузета основа правнога и законитог реда. Устав је освештан правном вољом и владаоца и народа и запечаћен и заклетвом два владара и свих српских грађана. Једна страна објавила је јуче да њу више не веже заклетва положена на устав. — Разлог за укидање устава није оправдан. Нико нема

права спорити уставност законима који су постали солидарном радњом владаоца и Народног претставништва. — Владалац може редовним путем, преко владе, тражити измену сваког закона за који држи да није добар. — Владалац то не само није покушао него такву жељу никад није ни изрекао.

Одјек тврди да радикали нису разрешени од своје заклетве и да ће они бранити устав и законе као и своја права. Такво држање донеће им победу, а свака ће се сила сломити пре или после, јер уставну свест српског народа нико досад није могао сломити.

И књижевни лист радикалнога правца *Дело* у „Политичком прегледу“, (књ. II, св. 5, 1894) извесно из пера Стојана Протића, не одобрава државни удар не само из преданости демократским начелима спроведеним у Уставу од 1888 него „ни са гледишта правног, ни са гледишта најосновнијих и најнеопходнијих потреба нашег државног живота“. — „Ми живимо нашим властитим државним животом тек три четвртине века“... каже писац „и ми смо се непрекидно спотицали о свакојаке препоне, које су нам се на пут бацале и лутали смо из државног удара у револуцију и из револуције у државни удар, мењајући и политичке правце, и уставе, и владаре, и династије.“ У *Делу* се даље наводи да је влада учинила најширу употребу од чл. 56 Устава од 1869, јер је мењала законе без Скупштине и ако *земаљска безбедност није била ни споља ни изнутра ни у каквој опасности*. Писац жели да ванредно стање које је настало државним ударом *што пре престане*.

Лист *Законитост* (бр. 26 од 11/V и др.), који је био приврженик владин бранио је укидање Устава од 1888 год. тиме што су под радикалним владама доношени закони мимо устав и противно његовим јасним одредбама. Све су државне установе организоване према радикалним партиским интересима. Они су „обесветили“ све установе зајемчене Уставом од 1888 год. (лична и имовна безбедност, слобода штампе и зборова, самоуправне власти)...

На тако писање радикални орган *Одјек* није сматрао за потребно ништа да одговори: јер се из других његових чланака видело да су сви закони доношени правилно и по тексту и духу устава, а у највишим установама, сем Државног савета, у већини су били припадници других странака.

У *Виделу* (бр. 5, 11/V) написао је шеф странке Гарашанин (Lear) уводни чланак у одбрану државног удара. Он сматра да је Устав од 1888 неправилан у примени и према правима грађана и према прерогативима круне, а све то „у корист уске тесногрудости партиске." — „Принцип већине безумно је проширен до безодговорности према општим интересима земаљским." — „Партиска застрањеност, необузданост и себичност учинили су још одмах с почетка да се у дуг век овога устава посумња."

И *Српска застава* (бр. 55, 12/V) за укидање устава криви радикале. За њихове законе овај лист каже да су били савршено противни уставу од 1888" — „Непримењивањем устава онаког какав је с једне стране, а изопачавањем одредаба уставних појединим законима с друге стране, радикали су Србију повели, уместо путем слободе и напретка, путем тираније и притиска оздо и на затка." Радикали су „својом тесногрудошћу, неспремношћу и себичношћу" изазвали државни удар.

И *Видело* и *Српска застава* задовољни су што се устав од 1869 године враћа само на кратко време, јер он не одговара потребама државним.

Радикални *Одјек* одговорио је на те разлоге за одбрану државног удара. Баш и да је устав неправилно примењиван, то није разлог да се он укида. Ниједан лист није могао да изнесе ма шта о Уставу од 1888 год. што би захтевало његово обустављање, нити да наведе ијединдржавни разлог и интерес Србије за тај акт. Ако је устав неправилно примењиван, зашто се таква примена није сузбијала на уставном терену? Зашто Круна није учинила употребу свога уставног права, да пред народ изнесе тачке устава које су неправилно примењене. Ако

народ не би ни у том случају одустао од радикала, круна је могла да узме иницијативу промене устава и да је поведе правилним уставним путем. Тако се није урадило, него се изабрао неуставан и незаконит пут. А то је најбољи доказ да су оптужбе против радикала о неправилној примени устава сасвим неосноване.[1])

Мале новине (бр. 133 од 10/V 1894) жале укидање устава о коме веле да је „драгоцена тековина," али је изигран и извртан. Желе да се што пре испуни краљево обећање: да ће се приступити изради новог устава „кад се страсти буду утишале и мир и ред утврдио." У бр. 134 *Мале новине* говоре повољно о Радикалној странци али оштро нападају њене вође.

И српски листови ван Србије пропратили су обустављање устава од 1888.

Новосадска *Застава* приписује државни удар „злом духу" краља Александра — бившем краљу Милану и „поквареним краљевим саветницима." Назива стање после обустављања устава „тиранијом и диктатуром". Краљ Александар учинио је *кривоклетство* а оно се може сматрати као *злочин*. — Краљ брани државни удар тиме што су бивше владе вређале и газиле устав. А он га је одбранио тиме што га је удавио! — Најсветија права грађана Србије погажена су. Слободе штампе, говора и јавних зборова уништена је.[1])

И *Браник* пише у истом духу као и *Застава* и ако много умереније (бр. 53 и 54, од 10 и 12 маја). И он приписује државни удар бившем краљу Милану и назива краља Александра *кривоклетником*. За државни удар каже да је „кобан и страшан корак." Али *Браник* тврди да је устав од 1888 „давно прорешетан и да није било ни једне владе српске која га није изигравала и уништа-

[1]) Полемика која се тим поводом развила између ових листова не доноси ништа што би вредно било забележити у овој књизи јер то се односи више на политичка питања него на уставно.

[1]) Има неколико написа у „Застави" који говоре о обустављању устава. (Бр. 74—76 од 11—15 маја).

вала" — Слободе и напретка није било, али је зато пао ауторитет државне власти и јавни поредак и сигурност." — Први државни удар извршен је помоћу радикала,[1]) овај други помоћу либерала и напредњака. Сви су помогли да се укине устав, и ако устав треба да чува *општа свест народна*"... и сваки удар треба да наиђе на општи отпор.

Србобран, (бр. 53 од 10/V) истиче да је обуставом Устава од 1888 год. враћен у живот устав од 1869 по коме је Србија „јечала од кајмакамаца" а у Скупштину долазили и „двогласци." „Зар да се та времена поврате?" пита се *Србобран*. Зар да народ на револуцију одозго одговори *револуцијом одоздо*, која би могла бити судбоноснија него она 1883?"

И *Српски глас*, (бр. 21, 26/V) и ако не одобрава укидање Устава од 1888) према коме је стари Устав (од 1869) „права карикатура" налази да прелазак из тога старог устава у нови (од 1888) „није могао проћи без трзавица." Грешили су сви, а „за многе погрешке пада одговорност на саме радикале." Државни удар *Српски глас* приписује акцији краља Милана.

На три и по месеца после обустављања Устава од 1888 (24/VIII 1894) јавила се Чебинчева афера. По тврђењу радикалних листова та је афера удешена да би се ма и накнадно оправдало обустављање устава. Тада је изведено пред суд и осуђано (31/XII) неколико радикалских првака на три и две године затвора, али су после шест месеци помиловани (25/VI 1895). Било је опште уверење да је Чебинац теретио невине људе и да нико од осуђених нити је радио на превратy, нити спремао заверу против краља и отаџбине.

После укидања устава на владу је дошао кабинет Николе Христића (15/X 1894). Под њим су извршени 7/IV избори за Народну скупштину. Радикална и либерална странка нису учествовале на изборима.[2])

[1]) Ово се односи на 1/IV 1893 год.

[2]) Било је либерала који се нису сложили са одлуком Главног одбора и учествовали су у изборима или се примили за владине посланике.

У престоној беседи којом је отворио Скупштину (13/IV 1895), Краљ је мотивисао укидање устава потребом „да се политичке страсти стишају, мир и ред утврди"... 25/VI пала је и Христићева влада, а пошто је Скупштина била састављена у огромној већини од посланика Напредне странке, владу је образовао Стојан Новаковић. Шеф те странке Милутин Гарашанин постао је претседник Скупштине. Примајући владу Новаковић је изнео краљу свој програм у коме је говорено и о уставној промени. „Програм," каже Новаковић „није ништа нарочито истицао за карактер новога устава осим да треба да буде израђен на основици дводомној, с ограничењем самоуправних претераности и са што јачом тенденцијом државног јединства."[1]) Кад се у новембру састала Народна скупштина у престоној беседи се истиче да ће се у уставном питању започети припреме „за правилно решење његово" и да ће влада „по прописима уставним поднети и први предлог о промени устава земаљског... којим се земљи има дати зрело промишљена и стална уставна организација".

Убрзо затим Новаковићева влада поднела је (28/I 1896) предлог, који је истоветан са предлогом Пироћанчеве владе из 1881 и 1882 год.: „Да се Устав од 29/VI 1869 промени." Упућен је као хитан законодавном одбору и он је 31/I већ поднео извештај, који је прочитан на седници од 1/II. О извештају је говорио први Јеврем Андоновић. Он је противан процедури да две Скупштине изгласају уставну промену, него тражи „да се одмах приступи претходним пословима и радовима који су за ту процедуру нужни, пошто је краљ у престоној беседи нагласио да је време да се може приступити промени устава, јер је тај устав враћен у живот привремено." — Драгомир Рајевић и Андра Ђорђевић тврде да би то био државни удар и да се мора поступити по чл. 131 устава. И сви су гласали за владин предлог сем Андоновића.

[1]) Ст. Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији, Београд 1912, стр. 143.

Одјек, је писао поводом предлога Новаковићеве владе о промени устава неколико чланака. У првом „Који устав напредњаци хоће да мењају“ (бр. 18, 1/II 1896) *Одјек* тврди да Устав од 1888 није *укинут* него *обустављен,* а Устав од 1869 *привремено* враћен у живот. Ако се хоће промена устава, то треба мењати Устав од 1888 или градити нов према стеченом искуству с овим уставом а не онај од 1869, „који је никао у тренутку највеће забуне и несреће, која једну земљу може снаћи; који је спреман у опсадном стању земље.“ Чланак осуђује владу што саветује владаоца да „негира цело једно време од пет година уставног земаљског живота, сав рад око стварања Устава од 1888, у коме су учествовале и све странке земаљске и... отац краљев, коме је то несумњиво један од највећих владалачких послова... и на који је и краљ Александар положио заклетву. У другим чланцима *Одјек* наговештава да се земљом управља по краљевој прокламацији од 9/V 1894 год., у којој је обећано да ће се „кад се страсти буду стишале, мир и ред утврдио... на основу стеченог искуства приступити изради новог земаљског устава.“ А то искуство краљ је могао стећи једино из Устава 1888. Зато се излаз на прави уставни пут може тражити само у краљевој прокламацији, а не у Уставу од 1869 године. Ако би се по том уставу извршила уставна промена, то би био државни удар.

И орган Либералне странке *Српска застава* (бр. 14, 1/II) стао је на гледиште „да је ревизија Устава од 1888 најбоља полазна тачка за овај рад (промену устава), којом се искључује свака двосмисленост намера.“

Видело је оспоравало гледиште опозиције. За Устав од 1888 оно каже (у бр. 16, од 4/II) да „он више не постоји... он је потпуно умро, а о мртвима живи обично не воде рачуна.“ Влада жели да промени устав према одредбама предвиђеним у уставу који данас важи. Приписује радикалима да хоће убрзаном променом да дођу што пре до власти. *Одјек* на то одговара да влада жели одуговлачењем уставне промене да остане што дуже на управи, јер би је нов устав и нови избори лишили могућности да добије скупштинску већину.

У ту се дискусију умешао и Пера Тодоровић. Он жели да измири супротности између владе и опозиције и предлаже да се устав ради „мирно и систематски“ а не на брзу руку, и да се у његовој изради не узме за основицу ни Устав од 1888 ни од 1869. И он мисли да треба још једна Скупштина да изгласа предлог о промени устава. Али држи да пре тога гласања треба изабрати уставни одбор те да одмах отпочне претходни рад на уставу, ако се томе не противе спољне прилике.

Народ, орган радикалне левице (Јован Ђаја и Коста Таушановић) који је почео излазити 1/IX 1896 год. одмах у првим бројевима почиње говорити против државног удара од 9/V 1894 год. и тражити да се врати Устав од 1888 г., пошто је он само привремено обустављен. А кад се он врати, могло би се приступити његовој промени у споразуму између Круне и народа. Сваки други пут био би: „или октроисано зло или поклоњено добро; решила би сила или милост а ни једно од тога двога не може бити основ правој уставности.“ *Народ* је противан дводомном систему, јер је он „израз и заступник сталешких или партикуларистичких интереса.“ Горњи дом у Србији могао би бити „олигархиски конкуренат монарховој власти“ — „Монархија мора увек зазирати од олигархије и ослањати се на демократију.“ Као чиновничко тело Горњи дом би играо улогу преграде између владаоца и народа.

Предлог владин о промени устава поновљен је 10/XII 1896. Прочитан је у седници од 14/XII и упућен као хитан законодавном одбору. Одбор је истога дана поднео извештај и предлог је усвојен без дискусије. Сутра дан влада је била принуђена да отступи, а 18/XII образован је кабинет Ђорђа Симића. Истога дана прваци Напредне странке решили су да се странка распусти и та одлука изишла је 20/XII под потписом Гарашаниновим у партиском органу *Виделу.*

Стојан Новаковић објашњава пад своје владе и одлагање уставног питања неискреношћу краља Алек-

сандра, утицајем краљице Наталије и држањем опозиционих странака, нарочито радикала. Краљ је потајно радио против владе; краљица је саветовала краљу да састави коалициони кабинет; радикали су тражили да се врати у живот Устав од 1888 год. па да се после мења. Краљ је, по обећању датом опозицији, тражио да се после првог скупштинског изгласавања предлога о промени устава састави комисија за израду устава, а Новаковић је предлагао да то буде после другог гласања. Ипак су се споразумели: да се уставни одбор сазове у току 1896, пре редовне Скупшгине за ту годину, али не пре остварења зајма које се очекивало у априлу. Ако рад одбора задовољи краља, избори за Велику народну скупштину извршили би се после редовне Скупштине; ако краљ не буде задовољан, не би се 1896 извршило друго гласање за промену устава.

Новаковић је предложио и краљ је примио да се питање устава расправља у министарским седницама којима је он руководио. Краљ је био за слободу штампе и за грађанска права. Али је желео да се организацијом избора краљ и државна власт не потчине сасвим струјама народних избора и да се саставом Сената обезбеде погледи, мисли и тежње круне.

Краљ Александар је после дужег саветовања, каже Новаковић[1]), пристао да у Сенат краљ доживотно поставља двадесет сенатора, и да попуњава њихова места кад се упразне. Београд и сваки округ да бирају по два сенатора на шест година, од којих би половина иступила коцком. У Сенат би по положају ушли престолонаследник, ако је пунолетан, митрополит, два изабраника Државног савета, по један из Касације и Апелације (из њихове средине) изабраник Архијерејског сабора из реда мирског свештенства, два изабраника Велике школе између њених професора и изабраник Народне банке из реда њених акционара. Изборни сенатори треба да имају 40 год. и да плаћају преко 100 дин. непосредне порезе без државних и осталих приреза. Ове погодбе не морају имати они који су били претседници и потпретседници Народне

[1]) Нав. д. стр. 172.

скупштине, ђенерали и пуковници у пензији или оставци, министри, саветници, посланици и дипломатски агенти на страни, у служби или ван службе, претседници Главне контроле, Касације, Апелације, првостепених и трговачких судова и чланови Касације и Апелације.

Кандидати за народне посланике треба да плаћају преко 60 дин. непосредне порезе (без икаквих приреза). Али то не важи за оне који су свршили какву велику школу у нас и на страни. Искључени су из избора свештеници, чиновници управних (полицијских) власти уопште, а и остали у кругу вршења својих чиновничких дужности, као и они који су осудом изгубили грађанску част.

Намеравало се да се састави уставни одбор од двадесет лица: по пет из три странке и пет неутралних („краљевих“). Али до састава одбора није се дошло. Новаковић то тумачи одбијањем радикала да раде у уставном одбору ако остане Новаковићева влада, а краљ није хтео да мења владу. Тако је Новаковићу казао сам краљ.

Сава Грујић у својим нештампаним *Записима*[1]) износи занимљиве податке о припреми за нови устав под владом Новаковићевом. Први пут је Грујић говорио с краљем о том питању 13/III 1895. Изнео је и мишљење: да краљ треба да се споразуме с радикалима и да за основицу новог устава узме обустављени устав од 1888 год., јер је у грађењу тога устава суделовао и његов отац. „Амбиција Обреновића захтева пре основати се на томе уставу, него на Ристићевом од 1869.“ Краљ је одговорио: „Ни један ни други није подесан,“ и треба трећи са два дома. — 7/V краљица Наталија саопштава Грујићу да краљ хоће да састави уставотворну комисију од 10-12 чланова. — 10/XII краљ излаже Грујићу своје мишљење о новом уставу: промена треба да се изврши редовним путем; да буду два дома; избор посланика да буде посредан, преко повереника, али без утицаја кметова, који могу бити слободно бирани; окружне самоуправе не треба враћати. — Грујић је био противан

[1]) Свеска III, од 1895—1897. Државна архива.

дводомном систему, јер за њега нема елемената у Србији. У другим државама он постоји по традицији и деоби на класе, а у републикама зато што тамо нема владаоца који је у монархијама други законодавни фактор. — Окружна самоуправа може бити корисна ако се доведе у јаку везу са државном влашћу: да окружним одборима претседава начелник, а окружне скупштине да састављају претседници општина. — Краљ је рекао да радикали и либерали хоће одмах уставну промену, а напредњаци је желе после две године.

После скупштинског гласања о предлогу Новаковићеве владе, краљица Наталија саопштила је (4/II 1896) Грујићу да се краљ не слаже с владом у питању устава и да може бити кризе. Краљ ће настојавати да се образује комисија од 12 чланова (по три из сваке странке и три неутрална, краљева). Може бити да ће се за основ узети и Устав од 1888, али се очекује „да ће радикали умети бити попустљиви.“ Напредњаци хоће да одгоде што даље решење уставног питања. У најстрожем поверењу краљица је саопштила Грујићу да је влада предложила: да се у закону о пословном реду у Народној скупштини измени члан који говори о трајању скупштине и од три године повиси рок трајања једне скупштинске периоде на пет. Али краљ није на то пристао. — 18/II краљица је саопштила Грујићу да је Новаковић предложио краљу да се промени устава не приступи пре јануара 1897 год. Краљу се то није допало. Новаковић је попустио, али да се на уставу не ради пре остварења зајма. Решено је да се састави комисија од 16 чланова. Грујић се при изласку од краљице срео с краљем и разговарали су о уставу. Грујић је пристао да радикали уђу у комисију, али да њом руководи краљ а не влада. Краљ је пристао. Рад на промени устава, рекао је краљ, неће се одлагати даље од маја, јер или ће влада добити зајам и онда јој то неће сметати раду на уставу, или га неће добити, и онда нема разлога да и даље остане. 10/III у седници ужег Главног одбора Радикалне странке решено је да се суделује у раду уставотворне комисије, али под коалиционом владом. Већина се чланова изјаснила против дводомног система. Грујић и чланови његовог кабинета из 1894 год. тражили су да се за основ узме устав од 1888 год., али одбор није о томе хтео да расправља. — 22/IV краљ је тражио од Грујића да радикали учествују у комисији за устав и под Новаковићевом владом, а они ће бити уклоњени с власти пред изборе за Велику народну скупштину. Избори ће бити слободни. — Кад се повела реч о члановима комисије, Грујић је изјавио да се не може примити из два разлога: 1) он је за Устав од 1888 као основицу за израду новог устава и 2) он је у име Радикалне странке био потпретседник уставног одбора при изради Устава од 1888 год., а као шеф владе стао је у одбрану тога устава, а ти политичко-морални разлози не допуштају му да улази у комисију. — 1/V саопштио је др. Миша Вујић Грујићу да му је краљ обећао узети Устав од 1888 за основицу.

Састав комисије требало је, по Грујићу, да се објави на Духове (12/V). Али тога није било. У бечкој N. Fr. Presse и пештанском Loyd-у изишле су, из двора инспирисане, вести да су томе криви радикали, јер су поставили услове несагласне са достојанством круне: да се образује неутрална влада ради гарантије за слободне изборе. Радикали и либерали су кроз своје партиске органе дали коминике: да се не може радити на уставу ако се извесном претходном мером не обезбеди слобода избора. Не треба у уставном раду да буде ма која странка у *превласти*, ни да се уставно питање решава *извештаченим путем*, јер тада оно не би било ни за тренутак скинуто с дневног реда.

13/IV краљ је казао Грујићу да ће до нове године саставити пословно министарство и прећи на уставну реформу. Влада је доиста и отступила 18/XII 1896, али се на уставу није ништа радило све до женидбе краљеве.

Ђенерал Јован Мишковић у својим белешкама[2]) дотиче се овога рада на уставном питању. Краљ се с њим саветовао о уставу „тражио од њега мишљење о начину на који треба извршити уставну реформу и о главнијим уставним реформама. Мишковић је предлагао краљу

[2]) Рукописи Српске краљ. академије 7241/2.

владу свих странака. При промени устава, по мишљењу Мишковићеву, треба повећати цензус; окружне и среске самоуправе да остану за економска питања; смањити број посланика; омогућити веће учешће интелигенције у Скупштини. Избор чланова Главне контроле, саветника и судија оставити краљу, а тако исто и избор министра војног и шефа владе. Повећати утицај владаочев као у доба краља Милана. У конференцији 8/XI, којој су узели учешћа Ристић, Гарашанин, Пашић и Новаковић говорено је о саставу коалиционе владе. Пашић је пристао на то да у владу уђу четири радикала. За уставно питање рекао је да се одложи до маја 1897, док се не види развој спољних догађаја.

До те коалиционе владе није се дошло. 3/XII краљ тражи да се у Уставу од 1888 год. учине ове измене:

Из чл. 15 да се избаци последња алинеја: да се стан ни у коме случају не може претресати ноћу. Унети да може и ноћу, према показаној потреби.

Из чл. 22 неке прописе изоставити.

У чл. 34 унети да законске пројекте претреса Државни савет.

Чл. 41 да гласи: краљ и његова деца морају бити православне вере.

Члану 43 додати одредбу да краљ може и да не потврди закон.

Чл. 53 да се редигује по Уставу од 1869.

Чл. 70 да се укине, као и сви прописи о абдикацији.

Чл. 78: Избори да буду јавни, посредни, срески.

Чл. 85: Бирање посланика по категоријама занимања. Свештеници да се не бирају.

Чл. 96: Од посланика тражити већу порезу, писменост, већу старост. $^1/_4$ да заузму посланици по положајима.

Чл. 125: Осигурати имунитет посланички.

Чл. 137 изоставити.

У чл. 138 место $^2/_3$ ставити $^3/_4$.

Чл. 141 да гласи: државне саветнике именује краљ.

Чл. 143: Саветници да имају 20 год. службе и 40 год. старости.

Чл. 155: Судије да се не бирају него постављају.

Чл. 161: Среске скупштине могу се установити законом, али само за економске ствари.

Чл. 175: Буџет се може продужити бар за годину дана.

Чл. 180: Чланове Главне контроле, Касације и Апелације поставља краљ.

Чл. 183-189: За чиновнике прописаће се закон за унапређење по годинама службе у сваком звању.

Чл. 197: Војни буџет саставља се по формацији.

Чл. 201: Велика народна скупштина сазива се на предлог краљев или на основу решења обичне Скупштине донетог са $^3/_4$ гласова и потврђеног од краља.

Чл. 202 изоставити.

Краљ и Мишковић желели су подизањем цензуса да обезбеде улазак у Скупштину имућнијим класама. Иста идеја, али с друкчијим решењем јавила се у штампи. У *Српској застави* од 1897 (бр. 134-140), изишли су чланци: ***Рефлексије о уставности***. У последњем (VI) чланку писац (један либерал) налази да изборно право треба дати и сиромашнијим грађанима, те није присталица великог гласачког цензуса. Али да не би имућнији грађани били „надглашавани услед једностраног изборног система и да би се бољи елементи из народа ангажовали и покренули на већу политичку активност", писац предлаже једино два система, којима би се успело „да имућнија мањина не буде мајоризирана сиромашнијом већином": или да се створе „изборне колоније у које грађани улазе по приближној једнакости плаћања данка", или, што је боље и погодније за нашу земљу, да постоји ***плурално право гласа***, према величини порезе, с тим да ниједан гласач, ма колику порезу плаћао, не може имати више од десет гласова.

За пасивно изборно право „треба везати и јаке услове, као што су: високи цензус, године старости и спрема и способност за високи позив" народних посланика.

Новаковић је намеравао поднети Великој народној скупштини овај свој уставни пројекат:

Пројект устава Новаковићеве владе у 1896 год.

I **Облик владавине, државна вера и државна област.** Овај I одељак исти је као у уставу од 1901. Само, у овом предлогу нема одредбе о **народној застави**, а она је ушла у Устав од 1901 године. Сем тога, у овом предлогу означено је да се „без пристанка Сабора састављеног по прописима овог устава државна област не може ни смањити ни разменити. И ушла је, као нова, одредба: **„Краљевина се Србија дели на округе, окрузи се деле на срезове, а срезови на општине"** (Нема те одредбе у Уставу од 1901).

II **Уставна права српских грађана.** Овим уставом и законима земаљским одређује се каква права даје српско грађанство и како се оно добија и губи. — Пред законом су сви српски грађани једнаки. Њима се не могу ни давати ни признавати титуле племства. — Сваком се грађанину ујемчава лична слобода. Грађани се могу позивати пред власт и узимати на одговор само по прописима закона. Осим кад се на делу ухвати, никоме се и никојим начином не може одузети слобода без писаног и на разлозима основаног налога надлежне истражне власти, који се притвореноме издаје или у самом часу притвора или, најдаље, у току прва 24 часа притвора, што се пре може. Жалба притвореника мора се послати суду најдаље у року од 24 часа. Ако се притворени у току прва три дана притвора не жали суду, дужна је истражна власт у току четвртог дана притвора послати предмет суду и без жалбе. Суд је, у сваком случају, дужан решење о притвору у току 24 часа или оснажити или уништити, и то судско решење одмах је извршно. — Ненадлежни суд никоме не може судити. — Судити се може само ономе ко је прописаним редом саслушан или позван да се брани. Само се законом установљавају казне и само се онако примењују и врше како је то закон одредио. — Смртна се казна може одредити само за предумишљено убиство, за атентат на владаоца или чланове његова дома и за случајеве који су предвиђени војним законом. — Свачији стан је неповредан. Власт може вршити претрес у стану српског грађанина само у случајима законом означеним и онако како је закон прописао. — Својина је неповредна ма какве природе била. Само у случајима државне и друге јавне потребе може се српском грађанину одузети или ограничити и право приватне својине, али само по одредбама закона и за накнаду законом одређену. — Конфискација имања не може се установити. Слобода је савести неограничена а све признате вере су слободне и под заштитом закона, уколико вршење њихових обреда не вређа ред или морал. — Забрањује се свака радња (прозелитизам) управљена против источно-православне вере. — Настава је у Србији слободна, уколико не би вређала јавни ред и морал. Закони одређују основе по којима се школе установљавају и над-

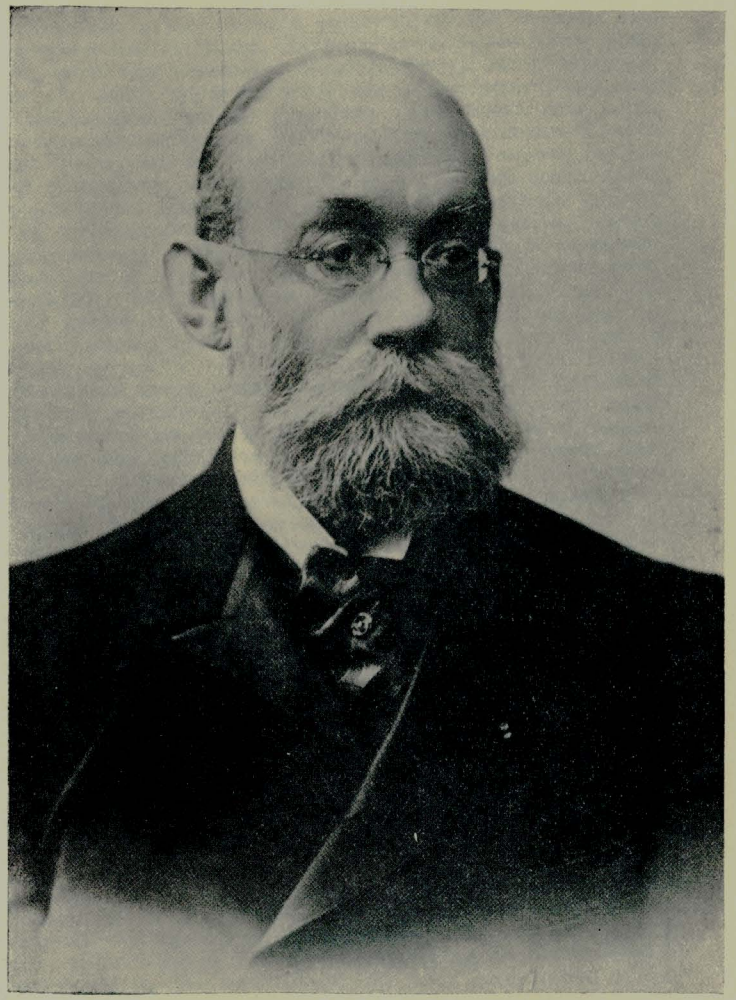

Стојан Новаковић
(1842—1915)

зор државни над њима врши. — Уставом се ујемчава свакоме право да своје мисли саопштава и јавности, предаје говором, писањем, сликањем или штампом. Законом се то право нити може ограничити, нити под новчано јемство (кауцију), нити под цензуру, нити под какву другу изузетну или превентивну меру ставити. За злоупотребе учињене у вршењу овога права свак је по законима земаљским одговоран. Сваки се спис може издавати, продавати или растурати без претходног одобрења власти, а забранити се и узаптити може само кад се садржином вређа краљ, чланови краљевскога дома или страни владаоци и њихови домови, или кад се грађани позивају да се државним властима одупру оружјем или силом. — Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша осим у случајима кривичне истраге и за време рата. Закон одређује који државни органи одговарају за повреду тајне писама и депеша. — Ради претресања каквих год послова или питања, српски грађани имају право скупљати се мирно и без оружја у зборове, управљајући се према закону. — Српски грађани имају право удруживати се у свима пословима који су законом допуштени. — Они имају право подносити молбе и жалбе земаљским властима, сваки засе или више њих заједно, али лично, јер као целина могу подносити молбе и жалбе само правна лица. — Сваки српски грађанин има права да се жали против поступака власти. Ако виша власт нађе да је жалба неоснована, дужна је жалиоца решењем известити са којих је разлога жалбу одбила. — Сваки српски грађанин има права да непосредно и без ичијег одобрења тужи суду државне чиновнике и званичнике, претседнике општина, кметове и општинске званичнике, ако су они у свом службеном раду повредили његова права. За тужбе против министара, судија и војника под заставом вреде нарочите одредбе. — Сваки српски грађанин може иступити из српског грађанства, пошто испуни обавезе војне службе и друге дужности спрам државе и приватних лица. Али деца чији су родитељи иступили из српског грађанства могу се, кад постану пунолетни, вратити у српско грађанство. — Странци у Србији уживају заштиту земаљских закона што се тиче личности и имања њихова, али су дужни сносити општинске и државне терете, колико се томе не противе међународни уговори. — Политички кривци не могу се издавати.

III. **Краљ.** Он је поглавар државе, има сва права државне власти и извршује их по одредбама овога устава. Његова је личност неприкосновена. — Краљевско достојанство и права наследни су у породици кнеза Милоша Обреновића I. Краља наслеђује његово мушко потомство из законитог брака по реду прворођења, а ако тога не би било, наследство прелази на мушко потомство у побочној линији, по праву прворођења. — Краљ и његова деца морају бити источно-православне вере. — Краљ је старешина краљевског дома. Ниједан члан тога дома не може ступити у брак без краљевог допуштења. — Краљ не може бити поглавар другој каквој држави без пристанка Сабора. — Краљ је заштитник

свих признатих вероисповести у Србији. — Краљ је неодговоран. Ниједан акт краљев о државним пословима не сме се извршити без премапотписа надлежног министра који је тим самим за извршење одговоран. — Краљ потврђује и проглашује законе. Он своју потврду може одрећи. — Он је врховни заповедник војске и даје војне чинове по закону. — Он заступа земљу према страним државама, оглашује рат и закључује уговоре о миру, о савезу, о трговини и остале саопштавајући их Скупштини колико и кад земаљски интереси допуштају. Одобрење је законодавног тела неопходно само за уговоре у којима би било терета за финансије земаљске, јавна или приватна права српских грађана. — Краљ поставља све државне чиновнике; даје законом установљене ордене и друга одличја; има право кована новца по закону; право амнестије за политичке кривце; право помиловања. У име његово и под његовим надзором врше своју власт сва земаљска надлештва. — Цивилна листа краљева одређује се законом и једном одређена не може се повисити без пристанка Народног претставништва ни смањити без пристанка краљева. Краљица и престолонаследник имају право на апанажу. — Краљ сазива Народно претставништво у редовне или ванредне сазиве, и отвара његове седнице (у оба дома) или лично, престоном беседом, или указом или посланицом. Све те акте премапотписују сви министри. На престону беседу Народно претставништво одговара адресом. Краљ има право да распусти Народну скупштину. Указ о томе премапотписују сви министри. Тим указом се нови избори морају наредити најдаље у року од два месеца, а новоизабрана Скупштина сазвати најдаље у року од три месеца по распусту. — Кад би краљ пошао у иностранство ма колико било време, вршење уставне краљевске власти, у границама које одреди указом или прокламацијом, поверава он краљици или престолонаследнику, ако је пунолетан, или Министарском савету. — Краљ и престолонсаследник пунолетни су кад наврше 18 година. — У случају краљеве смрти, престолонаследник, ако је пунолетан, прима одмах владу као уставни краљ, објављујући прокламацијом своје ступање на владу. У току првих десет дана краљ сазива Народно претставништво и пред њим полаже заклетву на устав. Ако би у том тренутку Народна скупштина била распуштена, а нова није изабрана, сазива се за тај посао стара Народна скупштина. — Краљ полаже заклетву да ће радити по уставу и законима Краљевине Србије и да ће одржати неповређена права народна и целокупност краљевине. — Ако је у случају краљеве смрти престолонаследник малолетан, краљевску власт одмах прихвата и у име краљево врши краљица мати, или ако ње нема, онај од пунолетних чланова краљевског дома, који је по реду наслеђа за то најпречи. У том случају Министарски савет објављује то народу и по чл. 44 устава сазива Народно претставништво, пред којим заступник краља и вршилац краљевске власти, ко буде, полаже заклетву да ће народна права, целину краљевине и уставна права краљева неповредна сачувати и краљу о пунолетству његовом предати. — Ако у краљевском дому нема никога који би, по горе наведеним прописима, могао примити краљевску власт, Сабор бира заступника краљевске власти између заслужних српских државника. — У случајевима упражњења престола, Сабор, сазван по горе наведеним прописима, врховном влашћу народном одлучује шта треба за попуњење краљевског престола. — Никаква промена у уставу не може се учинити за време малолетства краљева.

IV **Државне власти.** Све државне власти управљају се у својим пословима по одредбама овога устава. — Законодавну власт врше заједнички краљ и оба дома Народног претставништва. — Оба ова дома у једно састављена чине Сабор, који врши послове овим уставом одређене. — Право предлагања закона припада и краљу и Народној скупштини и Сенату. — За сваки закон потребан је пристанак сва три чиниоца законодавне власти. — Никакав закон не може имати повратне силе на штету права стечених ранијим законом. — За свакога је обавезно само оно тумачење закона које извршује законодавна власт. — Извршну власт има краљ и врши је преко својих одговорних министара и по одредбама овога устава. — Судску власт врше судови. Њихове одлуке изричу се и извршују у име краља, а на основу закона.

V **Народно претставништво.** Њега чине два дома: Сенат и Народна скупштина. — Њихови сазиви отпочињу се и завршују у једно исто време. — Седнице су оба дома јавне, али се могу претворити у тајне кад то предложе: претседник дома, влада или 10 чланова дома. Такав предлог усваја се или одбацује апсолутном већином гласова. — Сваки дом прегледа и оверава пуномоћства својих чланова. — Нико не може у исто време бити члан и једног и другог дома. — И Сенат и Скупштина држе састанке и доносе одлуке засебно, изузимајући случајеве кад је овим уставом заједничка радња нарочито прописана. — Ниједан закон не може се издати, укинути, изменити ни протумачити, нити краљу на потврду поднети пре него што се о њему не буде већало у оба дома Народног претставништва и пре него што се у оба дома већином гласова не усвоји. Предлози владини износе се увек најпре пред Скупштину. — Сваки члан оба дома претставља цео народ, а не само оне који су га изабрали. — Закони и законите наредбе, који су законим начином обнародовани, имају обавезну силу за све грађане и власти земаљске. Осим самог Народног претставништва нико други нема права решавати да ли је при каквом закону, који је надлежно обнародован и Народно претставништво са своје стране суделовало начином како то овај устав прописује. — Бирачи не могу давати нити народни посланици примати заповедна ни обавезна упутства. — Право бирачко за чланове Народне скупштине има сваки рођени или прирођени Србин који је навршио 21 годину и плаћа држави најмање 15 динара непосредне порезе (без икојих приреза). За бираче Сената тражи се 30 год. живота и преко 60 дин. непосредне порезе (без икојих приреза). — Не могу ни бирати ни бити изабрани: официри активни, у недејству или од службе удаљени и војници под заставом, као ни они који дугују држави више од једног полугођа

данка. Изборним законом одредиће се у којим се случајима привремено губи изборно право. — Судови одређују има ли ко или нема бирачко право по овом уставу или по закону. Они воде и бирачке спискове сваког среза или округа за изборе скупштинске и сенатске. — Народно претставништво сазива се редовно у престоницу 1 новембра сваке године. Сваки редован сазив оба дома траје најмање шест недеља. — Нарочити закон одредиће количину накнаде за путне трошкове и дневницу чланова оба дома. — Чланови оба дома после сваког избора, а постављени чланови после постављења полажу заклетву да ће верно чувати устав и да ће у свом раду искрено и својски непрестано пред очима имати добро краља и отаџбине. — И Сенат и Скупштина бирају себи из своје средине претседника, потпретседника и секретаре за сваки сазив. — Пословни ред Сенату и Скупштини одредиће се нарочитим законом. — И Сенат и Скупштина могу решавати само ако је у седници више од половине целокупнога уставом одређенога броја њихових чланова. За пуноважан закључак потребна је већина гласова присутних чланова. Кад се гласови на једнако поделе, сматра се да је предлог одбачен. — И у Сенату и у Скупштини гласање бива или гласно, поименце или устајањем и седењем. Поименично гласање бива кад се гласа о целокупном закону и у свима случајима кад влада или 10 чланова затраже такво гласање. Глас се може дати само лично. — Ниједан предлог законски не може бити усвојен, ако пре тога сваки члан његов није усвојен појединце. — Кад било Сенат било Скупштина одбаци какав предлог, он им се не може више подносити за време истог сазива. — Влада има право, кад год усхте, да тргне натраг предлог поднесен Народном претставништву. — И Сенат и Скупштина имају право истраге у чисто административним питањима. — Сваки члан Сената или Скупштине има право управљати министрима питања и интерпелације. Министри су дужни дати на њих одговор у току истог сазива. — Забрањује се подносити лично молбе и жалбе било Сенату било Скупштини, а допуштено је то чинити преко претседника или кога члана тих тела. Ни Сенат ни Скупштина не могу примати депутације, нити допустити говор другим лицима у својој средини осим својим члановима, министрима и владиним повереницима. Оба дома имају право да управљене на њих молбе и жалбе достављају министрима, а ови су дужни да их послуже свима обавештењима која би им затребала. — Нико и никад не може узети на одговор ни члана Сената ни члана Скупштине за исказано мишљење или за глас дат у вршењу његовога мандата у законодавном телу. — За време сазива Сената и Скупштине ниједан члан тих тела нити може бити узиман на одговор, нити стављен у притвор ма за какву кривицу пре него што одобри онај дом којему је он члан, ако није на самом делу ухваћен. У овом последњем случају дотични се дом извештава и он одлучује хоће ли се истрага наставити или прекинути. — И Скупштини и Сенату припада искључиво право да у својој средини одржава ред преко свог претседника. Никаква оружана сила не може се поставити у згради ни у дворишттима народног дома. Нико оружан не сме ући у зграде Народног претставништва осим лица која оружје по пропису носе, а у Сенат или у Скупштину долазе по позиву тих тела. — Сенат и Скупштина стоје у непосредним везама само са министрима и њиховим повереницима. — Кад који предлог буде усвојен од једног дома, шаље се на рад оном другом дому код кога није био и ако га и тај без промене усвоји, предлог је од Народног претставништва усвојен. Ако овај други дом учини какве промене у предлогу већ усвојеном у једном дому, предлог се с тим променама враћа оном дому који га је прво претресао. Ако он не усвоји предложене промене, предлог се враћа оном дому који га је други претресао. Ако се тај дом и опет не сагласи, предлог се сматра као одбачен и у истом се сазиву не може више подносити ни једном дому. Предлог одбачен у начелу у коме год дому не може се ни другом дому у току истога сазива подносити. Само буџет се решава коначно при другом претресу у Скупштини, пошто га је и Сенат, после првог скупштинског претреса испитао и на њ своје примедбе изложио.

Народна скупштина. Њу састављају посланици које народ слободно бира по одредбама овога устава. — Сваки срез бира по једног посланика на сваких 4500 пореских глава. Ако вишак пореских глава у једном срезу прелази 3000, бираће се у њему још један посланик. Срезови који би имали испод 4500 пореских глава бирају такође по једног посланика. — Број пореских глава и број посланика које сваки срез има да бира одређује нарочити одбор састављен из претседника Државног савета, претседника и оба потпретседника последње Скупштине и претседника Касационог суда. — Београд бира четири посланика, Крагујевац, и Ниш по два а све остале вароши које имају више од 5000 душа бирају по једног посланика. Бирачи који по овој одредби бирају као варошани изузимају се из броја по коме се у њиховим срезовима одређује број посланика. — Село Добриње (ужички округ) и Таково (руднички округ) бирају засебно свака по једног посланика. Али пореске главе ових општина не узимају се у онај број по коме се у њиховим срезовима одређује број посланика. — Бирање је посланика по срезовима посредно, а по варошима непосредно. Законом се прописује начин којим се избори врше. — Може бити изабран за члана Народне скупштине онај а) који је по рођењу и прирођењу српски грађанин, б) који ужива сва своја грађанска и политичка права, в) који је навршио 30 година живота, г) стално је настањен у Србији; д) зна читати и писати; ђ) плаћа држави преко 60 дин. годишњег непосредног данка (без икаквих приреза). Плаћање пореза доказује се пореским исправама последње три године. Не морају имати услов плаћања данка они који су свршили велику школу које год струке овде или на страни. — Не могу бити изабрани: а) који немају бирачког права или га не могу вршити; б) чиновници полициски уопште а остали у кругу вршења своје дужности; в) свештеници оба реда; г) осуђени за кривице уз које иде губитак грађанске части. — Посланици се бирају на четири године.

Сенат. Његови су чланови по праву: престолонаследник кад је пунолетан и архијепископ београдски и митрополит српски. 20 чланова поставља краљ доживотно. Њихова упражњена места попуњавају се краљевим именовањем. Београд и сваки округ бирају по два сенатора. Начин избора одредиће се законом. Државни савет и Велика школа бирају из своје средине по два члана Сената, а Касациони и Апелациони суд по једног. Архијерејски сабор бира једног мирског свештеника а Народна банка једног акционара. — Избори се врше непосредно, на шест година, начином који ће се прописати изборним законом. После прве три године иступиће прва половина сенатора коцком, а доцније ће сваке треће године иступати она половина која је у Сенату навршила шест година. — За сенатора може бити изабран и постављен онај који може бити изабран за народног посланика, само мора имати 40 година и плаћати преко 100 динара порезе. (Знање читања и писања није стављено међу погодбе за избор сенатора). Не морају имати услов плаћања данка: који су били претседници и потпретседници Народне скупштине; ђенерали и пуковници у пензији или у оставци; министри, саветници и посланици или дипломатски агенти на страни у служби и ван службе; претседници: Главне контроле, Касационог и Апелационог суда, првостепених и трговачких судова и чланови Касационог или Апелационог суда у служби и ван службе. — Не могу бити ни постављени ни изабрани за Сенат официри активни, у недејству или удаљени од службе, а ни полициски чиновници. — Сенат се никад не распушта.

Сабор. Сазива се и закључује краљевим указом а решава само она питања ради којих је сазван. — Сабору претседава претседник Сената, а потпретседник му је старији потпретседник Народне скупштине. Секретари се узимају по пола између секретара оба дома. Ако је Сабор сазван у време кад Сенат и Скупштина не раде, претседништво се Собора образује по горе наведеном пропису из претседништва последњег сазива Народног претставништва. — Кворум је Сабора $^3/_4$ целокупног броја чланова, а за решење се изискује већина од $^2/_3$ присутних чланова.

VI **Министри**. На врху управе, непосредно под краљем, налази се Министарски савет. Министри полажу заклетву пред краљем да ће му бити верни и да ће савесно вршити уставне и законске одредбе. — Министар може бити само српски грађанин по рођењу, а по природењу само ако је пре тога провео у Србији, као настањен, најмање пет година. — Ниједан члан краљевског дома не може бити министар. — Министри имају приступа у оба дома, који су их дужни саслушати кад год министри то затраже. Али министри могу гласати у ком год дому само ако су чланови тога дома. — Министри су за своја дела одговорни краљу и Народном претставништву. Писмена или усмена наредба краљева као год и противуставна одлука Народног претставништва не може ни у ком случају заклонити министра од одговорности. —

Оба дома имају права оптужити министре: 1) за издају земље и владаоца; 2) за повреду устава и уставних права српских грађана: 3) за примање мита; 4) за оштећење државе из користољубља; 5) за повреду закона у случајима нарочито одређеним у закону о министарској одговорности. Ове кривице застаревају четири године након извршеног дела. — Предлог оптужбе једног или свих министара мора се учинити написмено; мора бити потписан од најмање 20 чланова Скупштине или 12 чланова Сената и мора побројати тачку по тачку предмете оптужбе. — Да се министар стави под суд потребан је пристанак $^2/_3$ од целокупног броја чланова онога дома коме се оптужба подноси. Једном одбачена оптужба у ма ком дому не може се више поновити. Оптуженом и под суд стављеном министру суди Касациони суд у општој седници. — Посебне одредбе о случајима министарске одговорности и казне за кривице учињене у вршењу министарске службе означиће се нарочитим законом. За оне случаје министарске одговорности који нису предвиђени у кривичном закону као кажњива дела, министар не може бити осуђен на казну већу од затвора. — Без пристанка онога дома из кога је оптужба потекла краљ не може ни смањити ни опростити казну осуђеноме министру.

VII **Државни савет**. Састављен је из 15 чланова које краљ поставља. Они улазе у ред осталих чиновника. — Саветника не може нико уклонити ни у другу струку преместити без његове воље. Ни у пензију се не може ставити ако нема 40 година службе или 65 година живота, или ако није тако оболео да не може вршити службу. — Саветник може бити само онај српски грађанин који је навршио 40 година; свршио у Србији или на страни какав факултет или вишу стручну школу факултетског реда и провео 20 година у указној служби. Изузимају се они који се у том звању затеку или су у њему раније били. — Претседника и потпретседника поставља краљ између чланова саветских на три године.

Државном савету је задатак: а) да разматра и коначно решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима; б) да решава сукобе између административних власти, в) да одобрава ступање у грађанство српско; г) да одобрава има ли места поравнању између појединих лица и државе, округа, среза или општине; д) да одобрава куповину непокретних добара државних, а куповину и продају непокретних добара окружних, среских или општинских; ђ) да решава има ли места заузимању непокретних добара по закону о експропријацији; е) да одобрава поједине издатке из општег кредита буџетом одређеног на ванредне потребе, а тако исто и из кредита одређеног на грађевине, уколико издатак, у поједином случају, не би био већи од суме којом министар сам по закону располагати може; ж) да решава о прирезима за потребе округа, срезова и општина, ако исти прелазе суму коју дотична управна власт одобрава; з) да решава о задуживању округа, срезова и општина

и да као Дисциплинарни суд суди државним чиновницима; ј) да врши послове који би му овим уставом и разним земаљским законима одређени били; к) да даје влади мишљење о предметима или пословима, које би му она предложила. — Пословни ред у Државном савету прописаће се нарочитим законом.

VIII. **Судска власт.** — Судови су независни. Они суде и решавају само по закону, и за суђење им се никакав налог издавати не може. Никаква власт државна, ни законодавна, ни управна, не може вршити судске послове, нити опет судови могу вршити законодавну или управну власт. Правда се изриче у име краља. — Никакав суд нити судско уређење и надлежност не може се друкче осим законом установити. Али никада и ни под којим именом не могу се установити ванредни или пеки судови или комисије за суђење. — Установа пороте задржава се. Њезину надлежност одређује закон. — Судови су у Србији: Првостепени, Апелациони и Касациони. За целу је Србију само један Касациони суд, а он не суди о делу него само о праву. Касациони суд решаваће и о сукобима између судске и административне власти. — Суђење је у судовима јавно, осим случаја где суд нађе да јавност ваља искључити реда или морала ради. У свакој пресуди и у сваком решењу морају се навести разлози и законске одредбе на којима су они основани. — У свима злочинима и преступима оптужени мора имати браниоца откако се под суд стави; но може га имати и раније, ради изјаве жалбе. Ако оптужени сам не одреди себи браниоца, суд ће му га поставити. У иступима може оптужени, ако хоће, узети себи браниоца. — Судије првостепених судова и државне судије трговачких судова поставља краљ непосредно. Претседнике првостепених судова и претседника и судије Апелационога суда, поставља краљ по двема листама, на којима су предложена по два кандидата, и од којих једну предлаже Касациони а једну Апелациони суд. Председника и судије Касационог суда поставља краљ по листи коју предлаже Касациони суд и на којој су предложена два кандидата. Кандидати предложени на једној листи могу бити у исто време предложени и на другој листи. — Судија може бити само онај српски грађанин који је, уз друге законске услове за државну службу, редовно свршио правни факултет у Србији или на страни. У првостепеном суду може бити судија само онај који је навршио 25 година, а у вишем суду онај који је навршио 35 година живота. За претседнике у првостепеном суду и судије у Апелационом суду тражи се још да су служили најмање пет година као судије првостепених судова или као секретари министарства правде, или као редовни професори права на Великој школи, или да су као указни чиновници у опште служили најмање 15 година, или да су десет година радили правозаступничке послове као јавни правозаступници. За претседника и чланове у Касационом и претседника у Апелационом суду, покрај захтева изложених у првом одељку овога члана, тражиће се још да су десет година служили као судије или као редовни професори права на Великој школи

или да су двадесет година радили правозаступничке послове као јавни правозаступници, или да су били министри правде, или да су као указни чиновници у опште служили најмање двадесет година. Указне године државне службе и године проведене у правозаступничком положају срачунавају се уједно. Не могу бити бирани нити постављени за претседника ни за судију никојега суда они који немају квалификације уопште, који би били пресудом Касационога суда из судске струке отпуштени, или који би били судијску службу изгубили пресудом редовних судова за просте неполитичке преступе или злочине. За судије који нису државни чиновници траже се само квалификације законом прописане. — Судије су у својим звањима стално. Судија не може бити лишен свога звања нити ма под којим условима уклоњен са дужности, против своје воље, без пресуде редовних судова или без дисциплинарне пресуде Касационог суда. Судија не може бити тужен за свој судски рад без одобрења Касационог суда. Судија може бити премештен само по својем писменом пристанку новим постављењем. А кад би се законом преиначило устројство или распоред судова, те би се неки судови укинули, или би се број судија смањио, судије које би у таквом случају остале без опредељења долазе на расположење, с правом да по реду старешинства дођу на прва упражњена места, која би њиховом положају одговарала. Судија не може бити стављен у пензију противу своје воље, осим кад наврши 65 година живота или 40 година државне службе, или кад телесно или душевно тако оболи да не може дужност да врши. Али у последњем случају не може се судија ставити у пензију без решења Касационог суда. — Судија не може ни привремено бити упућен преко своје воље на другу плаћену или бесплатну дужност. — Нарочити закон одређује састав, уређење и надлежност војних судова као и услове које морају имати њихови чланови.

IX **Окрузи, срезови и општине.** — Ради послова економских, привредних и финансиских сазиваће се окружни и сиески зборови. Састав и начин рада њиховога одређује се законом. — Општине имају своју самоуправу. За вршење општинских послова има општински суд, општински одбор и општински збор. — Општински су избори непосредни. — Право гласања при општинским зборовима има сваки српски грађанин, настањен у тој општини, срезу или округу, који уз друге законске услове плаћа држави 15 динара непосредне порезе на годину. Задругари који су навршили 21 годину имају право бирања ма колику непосредну порезу плаћали. — Сваки грађанин и свако непокретно добро мора припадати некој општини и сносити терете општинске, среске и окружне. — Никакав окружни ни сиески прирез не може се установити без одобрења збора окружнога или среског, а никакав општински прирез без одобрења општинског збора. Округ, срез и општина не могу се ни задужити док то не одобри збор окружни, сиески или општински. Закон одређује у којим ће случајима за те прирезе бити потребно одобрење законодавне или

друге које државне власти. — Окрузи, срезови и општине могу, као и поједина лица, имати својега имања.

X **Финансије, економија и имање државно.** — Сваки српски грађанин плаћа држави порезу. Пореза се плаћа по могућности. — Нико се не може ослободити од плаћања порезе ван случаја законом предвиђених. Краљ и престолонаследник не плаћају никакве порезе. — Никаква пензија, милостиња или награда не може се дати, ако није основана на закону. — Сваке године Народно претставништво одобрава државни буџет, који вреди само за годину дана. Буџет се мора подносити Народној скупштини у самом почетку њеног рада. Заједно са буџетом подноси се свагда завршни прошлогодишњи рачун. Сви приходи државни морају ући у буџет и у завршни рачун. Поједине партије предложеног буџета може Народно претставништво увећати, смањити или изоставити. Без одобрења Народног претставништва не могу се уштеде и суме једне буџетске партије или године употребити на подмирење потреба друге буџетске партије или године. Пошто се у Народној скупштини претресе, буџет се подноси Сенату. Од Скупштине усвојен буџет Сенат у начелу одбацити не може. После претреса у Сенату, Скупштини се подносе сенатске примедбе на нов претрес и тада Скупштина коначно решава о буџету. — Кад се деси да Народно претставништво не утврди буџет пре почетка рачунске године, оно може дати одобрење за даље вршење прошлогодишњег буџета све докле се нови буџет не утврди. — Руде су својина државна. Законом се одређује каквим ће се начином руде давати у експлоатацију. — Право монопола припада држави. Она то своје право може пренети на другога, али само путем закона и на одређено време. Повластице (концесије) дају се само на основу закона. — Државно су имање сва покретна и непокретна добра и сва имовна права која држава као своја држи или прибавља. Државно се имање може отуђити, оптеретити или му се приход заложити само законом. — Од државног имања разликује се краљево приватно имање, којим краљ слободно располаже за живота и на случај смрти, по одредбама грађанскога законика. Трошкове за одржавање оних државних имања која су краљу на уживање уступљена, подноси краљ.

XI **Главна контрола.** — За преглед државних рачуна постоји Главна контрола као особено надлештво и рачунски суд. Законом ће се одредити у којим се случајевима против одлуке Главне контроле може подносити жалба Касационом суду. И претседника и чланове Главне контроле поставља краљ из кандидатске листе коју саставља Сенат и на којој се предлаже двапут онолико кандидата колико је било празних места. — Претседник и чланови Главне контроле могу бити они српски грађани који су свршили правни факултет у Србији или на страни и који, уз то, имају 15 година државне службе, или који су служили као министри финансија или имају 10 година државне службе у чину вишег финансиског чиновника. Али претседник Главне контроле и два члана њена

морају бити правници. Претседник и чланови Главне контроле непокретни су у својим звањима. Они се не могу отпустити из државне службе без пресуде редовних судова, нити преместити у друга звања без свога писменог пристанка. У пензију се они могу ставити само ако су навршили 40 година државне службе или 65 година живота, или су тако оболели да своју службу више вршити не могу. Претседник и чланови Главне контроле који се у служби затекну кад овај устав у живот ступи добијају сва права по овом уставу. — Главна контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према каси државној. Она мотри да се по буџету ниједан издатак не прекорачи и да се не догоди никакво пренашање сума из једне године или партије у другу. Она завршује рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све доказе и сва потребна обавештења. Општи рачун државни подноси се Народном претставништву по примедбама Главне контроле и то најдаље за две године након завршетка сваке буџетске године. Законом ће се ближе одредити уређење и делокруг Главне контроле као и начин којим ће се постављати њезино особље.

XII **Државна служба.** — Сви српски грађани по рођењу имају једнака права на државну службу свију струка, пошто испуне што је законом као услов прописано. Природени српски грађани имају права на службу државну само ако су у Србији пет година настањени. Странци и они природени српски грађани који још нису пет година настањеног живота у Србији провели могу се примити у државну службу само под уговором и то у извесним, изречно законом предвиђеним случајима. Чиновник не може бити нико који је ма кад пресудом судском осуђиван за дела која за собом губитак грађанске части повлаче. — При постављању и унапређивању чиновника пазиће се, осим одличног владања, способности и стручне спреме и на године службе и рокове прописане за поједине ступње у служби који се прекорачивати не могу. — Чиновник који би постао члан Сената или Народне скупштине не може се, без његова пристанка, ни пензионисати ни преместити докле му мандат траје. — Чиновник не може изгубити службу друкчије него за кривицу и по пресуди судова. Отпуштање чиновника административним путем укида се. Законом о чиновниццима одредиће се у којим случајевима и на који начин чиновник може бити отпуштен или у пензију стављен и пре навршетка 40 година службе или 60 година живота. — За своја службена дела сваки је чиновник одговоран. — При ступању у државну службу чиновници полажу заклетву на верност и послушност краљу и на тачно вршење устава и закона. — Чинови и места државне службе и плате чиновничке по свима струкама утврђују се законом. Чиновници имају право на пензију по одредбама закона. Законом се одређују основи по којима се чиновницима рачунају године и признаје право на пензију као и по којима се чиновник може ставити у пензију. — За пензију деци и удовици умрлога чиновника задржава се особени фонд, основан улозима од плата и пензија чиновничких.

XIII **Вероисповести и добротворни фондови.** — Унутрашња управа источно-православне цркве припада Архијерејском сабору. За друге вероисповести унутрашња управа припада њиховим духовним властима. Духовне власти свих признатих вероисповести стоје под надзором министра црквених послова. Уређење црквених власти и богословских школа источно-православне цркве доноси се по договору министра са Архијерејским сабором. — Црквене власти суде свештеницима за кривице учињене у свештеничким дужностима, изузимајући кривице које се казне по кривичном законику. Жалбе против злоупотреба црквених власти ма које вероисповести подносе се министру црквених послова. — Преписка духовних власти српске источно православне цркве као и службена преписка других вероисповести у Србији са страним црквеним властима, саборима и синодима подноси се на одобрење министру црквених послова. Службена писма или наредбе црквених власти, сабора и синода са стране никаква црквена власт у Србији не може обнародовати ни извршити без знања и одобрења министра црквених послова. — Фондови и имања добротворних или просветних приватних завода, основаних којим било начином на основу закона земаљских, не могу се никад ни на што друго употребити до на оно чему су намењени. Само кад би постигнуће првобитног задатка постало немогућно, фондови ти или имања употребиће се на оно што је првобитном задатку најближе, али и то по пристанку оних који би имали право надзора и управе, или, ако њих не би било, по одлуци законодавне власти. Нарочитим ће се законом одредити надзор државне власти над свима заводима овога реда.

XIV **Војска.** — Сваки је Србин дужан да служи у војсци. — Рок војне службе, начин отслуживања и изузећа од личне службе, број војске која ће се стално под заставом држати, број народне војске и резервиста, чинови у војсци и начин како се они добијају и губе, као и устројство војске уопште прописује се нарочитим законом. Формација војске одређује се краљевом уредбом. — Војницима под заставом суде за њихова кривична дела војни судови по одредбама војно судских закона. Одредбе о војној дисциплини и о дисциплинским казнама прописује краљ уредбом. — Нико не може бити примљен ни у какву државну службу, ако није свој рок у војсци отслужио по одредбама војних закона, или ако није од војне службе ослобођен. — Страна војска не може се узети у службу државну. Уговор да страна војска поседне српско земљиште, или да пређе преко њега, као ни стављање српске војске у службу које друге државе не вреде без одобрења Народног претставништва.

XV **Измене у уставу.** — Предлог да се у уставу што измени, допуни или протумачи, могу учинити и краљ и оба дома Народног претставништва. У предлогу таквом морају се изриком именовати они чланови устава који би се, и у ком смислу имали изменити, допунити или протумачити. Ако је такав предлог учињен

краљ и усвоје га оба дома Народног претставништва, онда се формални предлог подноси Сабору на решавање. Измене ове ступају у живот пошто их краљ потврди. Ако ли је такав предлог учинио који год дом Народног претставништва, па тај предлог и други дом усвоји, онда се формални предлог подноси краљу на одобрење, па ако га и он одобри, подноси се Сабору на решавање, и поступа се даље као што је горе означено. У домовима се за ове врсте предлога тражи присутност две трећине целокупног броја.

XVI **Закључак.** — Изборни закон за прве изборе по овом уставу израдиће Државни савет и ступиће у живот чим га краљ потврди. — Где год овај устав предвиђа да се што законом уреди, закони се о томе имају израдити у првом сазиву Народног претставништва. — Устав овај ступа у живот кад га краљ обнародује и тада престају важити сви закони и наредбе који би му противни били.

На овај уставни пројекат пристао је и краљ Александар пошто је он израђен на министарским седницама којима је и краљ присуствовао.[1])

Ни кабинет Симићев није дуго остао на влади. И ако су у њему била четири врло умерена и тактична радикала, он се није могао одржати. Заменила га је 11/X 1897 влада неутралних политичара[1]) под претседништвом др. Владана Ђорђевића. На уставну реформу није се више ни помишљало, јер је, према краљевом писму шефу владе, ваљало радити на стишавању политичких страсти, без чега се не може уставно питање повољно решити. Сем тога, треба радити и на привредној, финансијској и војној моћи Србије и њеном угледу у свету. А зато, каже краљ, треба осигуране сталности и потребног времена.

За време Ђорђевићеве владавине извршен је атентат на бившег краља Милана. Затворени су: шеф Радикалне странке Никола Пашић, и њени прваци Стојан Протић, Аца Станојевић, Коста Таушановић, прота Ђурић и неколико млађих радикала, који су доцније ушли у Са-

---

[1]) На овај пројекат учинио је извесне напомене Милутин Гарашанин. Те напомене нису од већег значаја и више су стилистичке природе, као што каже сам Гарашанин.

[1]) У ствари то су били чланови Напредне и Либералне странке.

мосталну радикалну странку. Већина оптужених осуђени су на по 20 година робије. Таушановић на девет, а неколико на пет. Никола Пашић је помилован после једне изјаве лојалности, а Аца Станојевић је ослобођен. Остали су помиловани, неки пред женидбу, а неки после женидбе краља Александра. Скоро сва српска штампа ван Србије узела је у одбрану оптужене и доказивала да су оптужбе неосноване. А у том смислу се изјаснио и велики број страних листова.

Кабинет Ђорђевићев остао је на управи земље до 8/VII 1900, а тада је дао оставку због веридбе краљеве са Драгом Машин. На владу је дошло 12/VII министарство Алексе Јовановића у коме су били либерали, напредњаци и један радикал. 5/II 1901 кабинет је имао три радикала. — 20/III постао је шеф владе др. Михаило Вујић и у влади су била четири радикала и три напредњака. Та влада имала је за дужност да припреми промену устава, управо доношење новог устава, и ако, по тврђењу Стојана Новаковића, „све до краја 1900 краљ Александар није помишљао на промену устава". Новаковић то тумачи тежњом краљевом за личном владавином, за коју му је био погодан Устав од 1869. А сам краљ Александар, у једном писму Новаковићу (6/III 1901), којим му је спровео на мишљење уставни пројекат, износи разлоге са којих није желео дати одмах устав, него је мислио да сазивањем мале Народне скупштине то питање реши у току пет година. Краљ у томе писму вели дословно: „Моје су главне побуде биле у овоме: 1-во. Што је изгледало као нагао скок из једног режима где је било протеривања, хапшења, кад су још били у влади два главна чиниоца из преког суда, и да би се то и у земљи и на страни примило као coup de théâtre, а тога је доста било у Србији; 2-го. Зато што нисам имао потпуно јасног уверења да то жели наш свет, да не би то било као неки упут озго да се опет почне трка као за време устава од 1888 године, јер не би потекла промена устава од неке потребе и осећаја земаљског, него би изгледала као неки план направљен à priori; 3-ће. Побојао сам се да Аустрија у ситуацији спољној, која још није била јасно одређена, јер се није знало хоће ли

Руси одиста полагати на нас и бити нам пријатељски наклоњени, да рекох Аустрија не би користила ту прилику да нам ствара неприлике и заплете; 4-то. Да ли људи из Владановог режима, чију слобост ја нисам био видео, неће да се користе под протекцијом Аустрије да створе несавладљиве препоне мени, користећи се слободним уставом, и 5-то. Нисам смео да улазим у давање устава док не бих видео да ли радикали, који под сваким уставом имаће због њихова броја утицаја на ток послова, да ли радикали су остали они стари и нису нити штогод научили нити штогод заборавили и да ли ће се моћи курталисати свога олоша, коме се не сме допустити да мене шапу на државне послове, и да ли ће хтети са којим конзервативнијим елементом у земљи да раде, јер чисто и сами они имају још више антимонархијске allures него што су баш опасни, али доводе владаоца у положај да изгледа да је пактирао са олошем, што не може ни prestige-у његовом ни земаљском да допринесе, и бојао сам се да бих у том случају или дошао у алтернативу да газим устав, што се не сме ни озго ни оздо кад он дође, или да са Горњим Домом спречим свако давање рђавих закона, ако не добијем бољега у управи земаљској"[1]) (Овде Новаковић у напомени ставља, за ове последње реченице: „Нејасан смисао, јер је нешто испало").

XII

Пети српски устав. Његово обустављање и враћање на снагу. Убиство краља и краљице.

Краљ је своје мишљење о давању устава променио после министарске кризе од 5/II 1901. У поменутом писму Новаковићу он наводи разлоге за то мењање свога мишљења. Ми ћемо их овде саопштити у кратким потезима, али тачно према тексту писма. Краљ је, како сам каже, „узео да посматра стање у земљи." И увидео је „да је одиста наш свет, бар интелигентнији и бољи,

[1]) Новаковић. Нав. д. стр. 225/6.

као онај о ком се рачун може водити, у највећом свом делу за промену устава; да су људи из Владановог доба потпуно безопасни и без снаге"; да су радикали решени „да отсеку свој реп" и да траже споразума с људима који уживају више поверења и по прошлости и по познавању послова, „и да увиђају да на основу партија старих се не може зидати ништа новог"; „да немамо разлога да зебемо од аустриских сплетака по новом уставу више него по старом." Из свих ових разлога краљ је дошао до уверења да би мала Народна скупштина на основу Устава од 1869 могла оцепити радикале од напредњака после избора, да би радикалима порасли апетити и да би могли не признати Горњи дом, а краљ не би никад пристао на устав без Сената[1]). И зато се решио да октроише устав.

Краљ тврди да је задобио радикалне прваке (др. Мих. Вујића, др. Милована Ђ. Миловановића, Андру Николића, Ђају, Стојана Протића, Пашића и Светозара Милосављевића за своје две главне идеје: да се устав октроише, и да се уведе дводомни систем[2]).

У писму Новаковићу краљ му је послао и нацрт новога устава. Новаковић се у одговору на то писмо изјаснио сем против доласка женских на престо још и против избора за Скупштину путем изборних окружних листа, јер је у њима гледао владу партија и партиских клубова над народом и над слободом избора; против оверавања избора у Касационом суду; против ограничења постављања државних саветника само из реда сенатора и против још неких ситница. Дим. Маринковић покушао је да разбије напомене Новаковићеве у једном писму које му је упутио. Бранећи изборе по окрузима Маринковић је тврдио да се изборном по листама „може споразумом и погодбом за напредњаке више добити, него кад би се оставило јавном и среском бирању" предвиђеном у уставном пројекту од 1896.

---

[1]) Новаковиић, нав. дело, стр. 227/8.

[2]) Исто д. стр. 225—228. — То је и писац ове књиге још 1901 сазнао од д-ра Милована Миловановића и Павла Маринковића.

Др. Милован Миловановић
(1863—1912)

Одредби о праву женске деце на наслеђе престола био је противан и Андра Николић, а и још неки политичари. Али је краљ у том питању био непоколебљив. Ту његову мисао потпомагали су дипломатски претставници Русије: Чариков и Мансуров. Краљ се бојао да неће имати мушког потомства, па ће престо припасти којој другој династији[1]),

Нацрт устава од 1901 радили су с краљем Др. Мил. Миловановић и Павле Маринковић, по уставном пројекту Новаковићеве владе од 1896.[2]) Око 7/II 1901 одржана је конференција на којој су присуствовали напредњаци: Дим. Маринковић, Љуб. Каљевић, ђенерал Драг. Франасовић и министри Павле Маринковић и Никола Стефановић. Од радикала су били: Никола Пашић, Андра Николић и Светозар Милосављевић и министри др. Мих. Вујић и др. Мих. Поповић.[3]) Либерали тада нису звати да суделују у пословима око израде устава. Краљ је налазио: да је та странка малаксала и исцрпена те да нема шта да се из ње узме; да се краљ Милан у последњој својој владавини највише на њих наслањао; да су се према личности краља Александра непредусретљиво показали у два маха: 1/IV 1893 (збацивање намесништва) и 6/IV 1900 (његова женидба с Драгом), најпосле, он тиме што не позива претставнике Либералне странке на израду новог устава хоће да уништи ту странку.

Краљ није дуго остао при одлуци да искључи либерале из уставне реформе. 26/III он је позвао на саветовање либералне претставнике из народа, а 27/III и шефове из Београда, и то Јована Авакумовића засе, а друге заједно (Алимпија Васиљевића, Алекссандра Протића Драгутина Ж. Петровића, Димитрија Христића, Живојина Величковића, Живана Живановића, Лазу Секулића, Љубомира Каменчића, Милоја Блазнавца, Стојана Вељковића и

---

[1]) Живан Живановић мисли да су те одредбе (чл. 6 устава) и она из чл. 21, која даје краљици удови намеснички положај биле стварни разлог да се приступи изради новог устава (Политичка историја Србије, књ. IV, стр. 244).

[2]) Према писму краљевом Новаковићу (6/III 1901) радили су на овом уставу још и др. Мих. Вујић и Никола Стефановић.

[3]) Др. Мил. Миловановић био је у иностранству.

Стојана Рибарца). Краљ је желео знати мишљење либерала о октроисању устава. Том приликом оштро је осудио установу Велике народне скупштине „коју није лако наћи у другим земљама.“ Назива је конвентом. Љутито напада оне који су је увели у устав и вели: „Ја бих обесио Ристића и Гарашанина за овакве тенденције какве се огледају у установи Велике народне скупштине.[1]) За октроисање устава изјаснили су се сви учесници ове конференције. Једини је Рибарац био томе противан. — Кад је дошао на ред II одељак устава („Краљ“) Рибарац је устао и без споразума са другим претставницима либералне странке изјавио да тај одељак не треба читати. „Либерали у својој оданости нису никад правили питање у ономе што се тиче династије и престола непосредно. Ми тај одељак примамо онакав какав је.[2]) — Кад се прешло на друге одредбе уставног пројекта, либерали су тражили: да се зборови у затвореном простору могу држати по простој пријави власти; да се у цензус за изборе на народних посланика не рачуна државни прирез и да се заведе претставништво мањине. У питању једног или два дома мишљења су била подељена. Рибарац је био против установе сената, и за један дом; Живан Живановић је бранио Сенат. Разлози Рибарчеви били су: 1) Горњи дом у Србији не одговара народним традицијама и нема ослонца у самом народу, који зна само за Народну скупштину коју сам бира; 2) Народна скупштина као законодавно тело вршила је досад увек с успехом свој задатак; 3) Горњи дом не би ништа ново и особито корисно унео у законодавне послове, који би били само успоравани његовом установом; 4) интелигенција која би преовлађивала у Сенату заступљена је била и у Народној скупштини Уставом од 1888 путем слободног избора од стране народа. Она би у Сенат улазила већим делом по постављењу и била би тиме мање независна; 5) установом Сената био би створен још један осетан финансиски терет. — Живан Живановић је наводио ове

[1]) Жив. Живановић: Политичка историја Србије, књ. IV, стр. 238.

[2]) Живановић, нав. д., књ. IV, стр. 239.

разлоге у корист дводомног система: 1) наше Народне скупштине све до Устава од 1869 биле су поглавито сељачке. Једина интелигенција у њима били су попови; 2) По Уставу од 1869. $^1/_4$ посланика били су из реда чиновничког, а по Уставу од 1888 из сваког округа долазила су у Скупштину по два факултетски школована човека, али је Народна скупштина и поред тога остала „сељачка“ са свима недостацима у погледу ваљаности и савремености законодавног рада, а да тај рад буде срећен, потребна је интелигенција; 3) у Народној скупштини су често доношени закони који су имали више партиски него државни карактер; 4) Горњи дом биће коректор тих скупштинских недостатака и он постоји у свима уставним савременим државама. Само су се балканске државе (Србија, Грчка и Бугарска) од њега ограђивале; 5) Горњи дом постоји не само у државама у којима се развио на историској основи и има класни карактер, него и у северо-америчкој и француској републици у циљу да спречава пренагљености Доњег дома, које су често израз тренутних струја: 6) ради те сврхе Горњи дом је стабилнији, јер су његови чланови или доживотни или су бирани на дужи рок; 7) добро је што овим уставним пројектом један део сенатора улази нарочитим избором у Сенат; 8) као нова установа моћи ће се Горњи дом у погледу његове ваљаности коначно оценити тек на основу стеченог искуства у његову раду, али се од њега не треба принципијелно ограђивати[1])...

Конференција с либералима настављена је 28/III. Нису били присутни Ст. Рибарац, Дим. Христић и Ст. Вељковић, а као нов учесник био је Стеван Ћурчић. Краљ је неповољно говорио о Ст. Рибарцу и рекао је како је „преломио над њим штап“, те он неће више прећи дворски праг. Прекорио је либерале што су по који пут „врднули у страну и нису се коректно одазвали у разним приликама кад је на њих апеловано[2]). У ствари, како тврди Живановић, либерали су звати да чују нов

[1]) Ово је писано по једној забелешци коју је г. Живановић написао на молбу писца ове књиге.

[2]) Ж. Живановић нав. д. књ. IV, стр. 242.

устав и сложе се с њим, а не да праве примедбе и траже измене.

6/IV 1901 октроисан је нов устав ове садржине:

Устав од 6/IV 1901 год.

I Облик владавине, државна вера и државна област

Краљевина је Србија наследна уставна монархија са Народним Представништвом. (1) — Грб је Краљевине Србије двоглави бели орао на црвеном штиту с круном краљевском. Врх обе главе орлове стоји круна краљевска, а испод сваке канџе по један кринов цвет. На прсима му је грб Кнежевине Србије: бео крст на црвеном штиту, са једним огњилом у сваком углу крста. Народна је застава тробојна с црвеном бојом озго, плавом у средини, а белом оздо. (2) — Државна је вера у Србији Источна Православна. Православна Црква Краљевине, по догматима једнака са Источном Васељенском Црквом, независна је и автокефална. (3) — Државна област Краљевине нити се може отуђити, ни раздвојити. Без пристанка Народног Представништва она се не може ни смањити, нити се делови њени могу размењивати. (4)

II Краљ

Краљ је поглавар Државе. Он има сва права државне власти, коју врши по одредбама овога Устава. Краљева је личност неприкосновена. (5) — У Србији влада Краљ Александар I, из Династије Обреновића V. Сва права краљевска, по више пута поновљеним одлукама народним, наследна су у Његовој Династији. Престо Србије наслеђује се у потомству Краља Александра овим редом: Мушко потомство из законитог брака по реду прворођења. Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство прелази на побочну линију, а ако ни једног од мушких потомака у Дому Обреновића не би било, наследство прелази на његово непосредно женско потомство, опет из законитог брака. Нарочити закон о Наследству Престола прописаће ближе одредбе

о томе. (6) — Краљ и Његова деца морају бити вере источне православне. (7) — Краљ је старешина Дома Краљевског. Уређење Дома Краљевског прописаће Краљ нарочитим статутом, који ће саопштити Народном Представништву. (8) — Краљ не може бити поглавар другој којој држави, без претходног пристанка Народног Представништва. (9) Краљ има извршну власт. Он поставља и разрешава министре. Он потврђује и проглашава законе. (10) — Краљ је неодговоран. Сваки акт Краљев о пословима државним мора носити премапотпис надлежног министра, који тим самим постаје за њ одговоран, али указ о давању ордена и других државних одличија може према потписати и канцелар Краљевих ордена. (11) — Краљ је врховни заповедник војске. Он даје војне чинове по закону. (12) — Краљ представља и заступа земљу у односима са страним државама. Он оглашава рат и закључује уговоре о миру, савезу и друге, и саопштава их Народном Представништву у колико и кад то земаљски интереси допуштају. Али је неизоставно потребно претходно одобрење Народног Представништва како за трговинске тако и за све друге уговоре, којима би се теретиле земаљске финансије, или којима би се мењали земаљски закони, или којима би се ограничавала јавна или приватна права српских грађана. (13) — Краљ поставља све државне чиновнике. У Његово име врше власт сва државна надлештва. Он даје законом установљене ордене и друга државна одличја. Он има право ковања новца по закону. Он има право амнестије за политичке кривице. Он има право помиловања; али помиловање не уништава пресуду у њеном грађанском делу. (14) — Краљ сазива Народно Представништво у редовне или ванредне сазиве. Народно Представништво, пошто се конституише, представља се Краљу, и то оба дома заједно. Краљ отвара седнице Народног Представништва или лично, Престоном Беседом, или Посланицом, или Указом. Све ове акте премапотписују сви министри. На Престону Беседу Народно Представништво одговара Адресом. Краљ има право одложити седнице Народног Представништва, али без пристанка Народног Представништва то се одлагање не може поновити у једном са-

зиву, нити може бити дуже од два месеца. Краљ има право да распусти Народну Скупштину. Указ о томе премапотписују сви министри. Истим се указом наређују нови избори у року од три месеца, и сазива Народно Представништво у року од четири месеца по распусту Народне Скупштине. Краљ закључује седнице Народног Представништва или Престоном Беседом, или Посланицом, или Указом, које такође премапотписују сви министри. Редовни сазив Народног Представништва може бити закључен само пошто је Народно Представништво било отворено. (15) — Краљ одређује Прокламацијом или Указом ко ће вршити уставну краљевску власт и у којим границама, кад Он пође ван земље. (16) — Цивилна листа Краљева одређује се законом. Једном одређена цивилна листа не може се повећати без пристанка Народног Представништва, ни смањити без пристанка Краљевог. (17) — Краљ и Престолонаследник пунолетни су кад наврше осамнаесту годину. (18) — У случају смрти Краљеве, Престолонаследник, ако је пунолетан, узима одмах краљевску власт, као уставни Краљ, у своје руке, и објављује Прокламацијом Своје ступање на Престо. Он сазива тада Народно Представништво, најдаље за десети дан после Свога ступања на Престо, да пред Народним Представништвом положи Уставом утврђену заклетву. Ако је Народна Скупштина раније распуштена, а нова још није изабрана, сазива се за тај посао дотадање Народно Представништо. Све ово вреди за случај кад малолетни Краљ, постав пунолетан, узме краљевску власт у Своје руке. (19) — Заклетва, коју Краљ пред Народним Представништвом полаже гласи: „Ја (име) заклињем се Свемогућим Богом, да ћу чувати независност и целину Краљевине, да ћу владати по Уставу и законима, да ћу одржати неповређена права народна и да ћу у свима Својим делима и тежњама вазда имати пред очима добро народно. Тако Ми Господ Бог помогао.“ (20) — Ако је у време смрти Краљеве Престолонаследник малолетан, уставну краљевску власт вршиће до Његовог пунолетства, у име Његово, а у својству Краљевског Намесника, удова Краљица. Ако ње нема, Краљевски ће Намесник бити онај од пуно-

летних мушких чланова Дома Краљевског, који је по реду наследства најпречи. У оба ова случаја, Краљевски ће Намесник објавити народу прокламацијом, да је узео у своје руке вршење краљевеке власти, и у исто време сазвати Народно Представништво најдаље за десети дан по смрти Краљевој или од кад је дужност намесничка прешла на њега, да пред њим положи краљевску заклетву. Односно сазива Народног Представништва, ако би Народна Скупштина била распуштена, вреди оно што је речено у чл. 19 овога Устава. (21) — Ако у Краљевском Дому нема никога, који би био по чл. 21. овог Устава могао узети вршење краљевске власти, Краљ има право наименовати Намесништво од три лица малолетном Престолонаследнику. Ако он то није учинио, краљевску ће власт прихватити Министарски Савет, и одмах, а најдаље за десети дан по смрти Краља, сазвати Народно Представништво, да оно у заједничкој седници под председништвом Председника Сената, који у том случају постаје први Намесник, изабере још два Краљевска Намесника између заслужних српских државника. Ако би због малолетности члана Краљевског Дома, који би по праву имао бити Намесник, Намесништво прешло на намеснике међу заслужним државницима, њихово намесништво престаје чим члан Краљевског Дома постане пунолетан. Ако би Народна Скупштина била распуштена, поступиће се односно сазива Народног Представништва по чл. 19. овог Устава. Краљевско Намесништво, ако га је Краљ наименовао, полаже заклетву пред Народним Представништвом према чл. 21. Устава; ако је пак Народно Представништво изабрало Намесништво, оно полаже одмах заклетву краљевску пред Народним Представништвом, које га је изабрало. (22) — Ако Краљ не би по смрти оставио потомства, али би Краљица у време смрти Његове била у благословеном стању, Краљевску ће власт вршити, до Њеног порођаја, привремено намесништво, састављено од Председника Сената, Председника Државног Савета и Председника Касационог Суда. Привремено Намесништво поступа тада према чл. 21 Устава. (23) — За време

малолетства Краљева не могу се чинити никакве промене у Уставу, нити се могу икакви предлози о томе узети у поступак. (24)

III Уставна права српских грађана.

Пред законом су сви српски грађани једнаки. Грађанима српским нити се могу давати, нити признавати титуле племства. (25) — Сваком се српском грађанину ујемчава лична слобода овим Уставом. Грађанин српски не може бити узет на одговор, нити пред власт позиван, сем у случајима, које је закон предвидео, и начином како је закон одредио. Осим кад је на делу ухваћен, српски грађанин не може бити притворен нити иначе лишен слободе, без писаног и законским разлозима поткрепљеног решења надлежне истражне власти. Решење о притвору мора се саопштити и предати лицу које се притвара, у самом часу притварања, или најдаље за 24 часа од како је притворено. Против решења о притвору притворени има права жалити се надлежном првостепеном суду. Ако се притворени за прва три дана од кад је притворен не жали суду, истражна власт мора четвртог дана послати предмет суду и без жалбе. У сваком случају суд је дужан решење о притвору у току од 24 часа или оснажити или уништити. То је решење одмах извршно, али и против њега има право жалбе Касационом Суду. Органи власти, који би скривили против ових одредаба, казниће се за незаконо лишење слободе. (26) — Ником не може судити ненадлежан суд. (27) — Судити се може само ономе, који је надлежно саслушан или позван законским начином да се брани. Казне се установљавају само законом и примењују само на дела, за која је закон у напред одредио да се тим казнама казне. (28) — Смртном се казном може казнити само убиство с предумишљајем, ајдучија, атентат на Владаоца или чланове Његова Дома и случајеви, за које је она војним законом предвиђена. (29) — Стан је српског грађанина неповредан. Претрес стана може вршити само надлежна власт и то у случајевима законом предвиђеним и по прописима закона. У сваком случају се дотичном

грађанину мора одмах на месту дати писмени акат о том: је ли што и шта поименце нађено у његову стану, ко је, по чијем налогу и зашто вршио претрес. (30) — Својина је неповредна, ма какве природе била. Само у случајевима државне или друге јавне потребе може се српском грађанину ограничити или одузети право својине, али и тада се то може чинити само по одредбама закона и по претходној накнади. (31) — Казна конфискације не може се установити. Али се ствари којима је кривица каква учињена могу одузети. (32) — Слобода је савести неограничена. Све су признате вере под заштитом закона, у колико вршење њихових обреда не вређа јаван ред или морал. Забрањује се свака радња (проселитизам) против Државне Вере. Српски се грађани не могу ослободити грађанских и војних дужности, позивајући се на прописе своје вере. (33) — Исказивање и предавање јавности својих мисли сваком се грађанину српском ујемчава. Ограничења у томе могу се чинити само законом, али се цензура не може завести ни законом. (34) — Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша, осим за време рата и у кривичним истрагама. Закон одређује који органи државни и како одговарају за повреду ове уставне одредбе. (35) — Српски грађани имају право скупљати се, без оружја, договора ради, у зборове према законским прописима. За држање зборова у затвореном простору довољна је само пријава власти. Али за зборове у отвореном простору, који се не могу држати без претходног одобрења, прописаће се нарочите законске одредбе. (36) — Српски грађани имају право удруживати се у циљевима, који нису противни Уставу и законима. (37) — Српски грађани имају право петиције. (38) — Сваки српски грађанин има право жалити се против поступака власти. Ако власт нађе да је жалба неоснована, дужна је жалиоца известити у законом одређеном року решењем, у коме ће изложити из којих је законских разлога одбила жалиоца. Ако у законом одређеном року власт не изда решење, сматра се да је жалиоца одбила и он тим самим добива право жалбе вишој надлежној власти. Сваки српски грађанин има право, непосредно и без ичијег одобрења, тужити суду државне

чиновнике и органе самоуправне власти, ако су они у својем службеном раду повредили његова права. За министре, судије и војнике под заставом важе у том погледу нарочите уставне или законске одредбе. (39) — Странци у Србији уживају заштиту земаљских закона, што се тиче личности и имања њихова; они су дужни сносити како војне тако и све друге терете државне, општинске и других самоуправних установа, у колико нису од тога ослобођени међународним уговорима. (40) — Политички се кривци не могу издавати. (41) — Како се добива и губи право српског грађанства, одређује се нарочитим законом. (42)

IV Народно Представништво

A. Опште одредбе

Законодавну власт врши Краљ са Народним Представништвом. Народно Представништво састављају Народна Скупштина и Сенат. Избори за Народну Скупштину се врше на дан 21 Маја, а избори за Сенат на дан 8 Септембра. Нико не може бити члан и у Скупштини и у Сенату у исто време. Сваки члан Народног Представништва заступа цео народ. (43) — Народно се Представништво сазива указом сваке године у редован сазив у Престоницу Краљевине Србије најдаље до 1. октобра. Само у случају рата Народно Представништво се може сазвати и изван Престонице. (44) — И Скупштина и Сенат држе своје састанке и доносе одлуке сваки засебно, осим случајева у којима је овим Уставом заједничка радња изречно прописана. (45) — Пуномоћства чланова оба дома прегледа и оверава општа седница Касационог Суда. (46) — Право предлагања закона припада и Краљу и Народном Представништву. Влада у име Краља подноси законске предлоге увек најпре Народној Скупштини. И Влада и чланови Народног Представништва имају право повући натраг своје предлоге, пре но што је о њима донета коначна одлука. (47) — Ниједан закон не може се издати, укинути, изменити, обуставити или протумачити било почесно било у целини; нити се предлог законски може Краљу на потврду поднети, пре него што га Народна Скупштина и Сенат појединце и у целини већином гласова усвоје. (48) — Закони и законите наредбе, који су законитим начином обнародовани, имају обавезну силу за све грађане и власти замаљске. Осим самог Народног Представништва нико други нема права решавати: је ли при каквом закону, који је надлежно обнародован, и Народно Представништво суделовало начином како то овај Устав прописује. При обнародовању закона мора се казати да га је усвојило Народно Представништво, а при обнародовању уредаба и наредаба именовати одредбе закона, на којима се оснивају. (49) — Право бирачко за Народну Скупштину има сваки рођени или прирођени српски грађанин, који је навршио 21 годину, који плаћа Држави 15 динара непосредне порезе које било врсте (али без икаквих приреза) и који није пресудом судском изгубио бирачко право. Сенаторе имају право бирати сви они који имају право бирати и посланике за Народну Скупштину, али плаћају 45 динара непосредне порезе, које било врсте (без икаквих приреза), на годину. Да ли ко по Уставу и по закону има бирачка права, решавају надлежни првостепени судови. Они ће водити и надзор о уредном саставу бирачких спискова и чинити у њима исправке или по жалби или кад сами какве неисправности примете. Колику ко количину порезе плаћа доказује се пореском књижицом за последње три године. (50) — Не могу ни бирати ни изабрани бити официри и војници под заставом. (51) — Изборни закон одређује у којим се случајевима губи бирачко право. (52) — Чланови Народнога Представништва, чим им буду пуномоћства оверена, полажу ову заклетву: „Ја (име и презиме) заклињем се јединим Богом, да ћу Устав верно чувати и да ћу при саветовању и гласању само опште добро Краља и Народа у виду имати. И како ово испунио будем, тако ми Бог помогао и овога и онога света". Ову заклетву народни представници полажу пред свештеником у седници, и остављају је и написану на чување у архиве Народног Представништва. (53) — Народна Скупштина за сваки сазив бира из своје средине председника и два потпред-

седника, као и потребни број секретара. Председника и два подпретседника Сената поставља Краљ за целу периоду. Секретаре Сената бира сам Сенат за сваки сазив из своје средине. (54) — Оба дома могу решавати како о свом конституисању, тако и о свима другим питањима, само ако је у седници више од половине целокупнога Уставом одређенога броја њихових чланова. За пуноважне закључке, изузев случајеве за које је Уставом друкчије наређено, потребна је већина гласова присутних чланова. Кад се гласови поделе на једнако, сматра се да је предмет одбачен. Глас се може дати само лично. (55) — Кад било Сенат било Скупштина какав предлог одбаци, он им се не може више подносити за време истога сазива. (56) — Оба дома имају право истраге у изборним и чисто административним питањима. Сваки члан оба дома има право управљати министрима питања и интерпелације. Министри су дужни на њих одговорити у току истога сазива. (57) — Сваки има право управити молбе и жалбе писмено на оба дома. У Скупштини и у Сенату имају право говорити само њихови чланови, министри и владини повереници. Ни Скупштина ни Сенат не могу примати ни депутације ни појединце, нити допустити да ко други у њиховој средини говори, осим горе поменутих лица. (58) — Нико и никад не може узети на одговор члана ма ког дома за исказано мишљење или за глас дат у Народном Представништву. За време мандата ни један члан оба дома нити може бити узиман на одговор, нити за какву било кривицу у притвор стављен, пре но што то одобри онај дом којему је он члан. Од овога се изузима случај кад је скупштинар или сенатор ухваћен на самоме делу у кривици која за собом повлачи притвор. Али и у том случају дотични се дом извештава и он одлучује, хоће ли се истрага наставити или прекинути. (59) — И Скупштини и Сенату припада искључиво право, да у својој средини одржавају ред преко својих председништава. Никаква оружана сила без позива председништва не може ући у зграде или у двориште Народнога Представништва. Нико оружан не сме у зграде Народног Представништва ући, осим лица која оружје

по пропису носе, а у Народно Представништво долазе по послу самога Народног Представништва. (60) — Оба дома стоје у непосредној вези само са министрима. (61) — Предлог који један дом усвоји шаље се на даљи рад другоме дому. Ако га и други дом у целини без икакве измене усвоји, Народно је Представништво предлог усвојило. Ако ли пак један дом учини какве измене у предлогу, који је други дом усвојио и њему послао, предлог се с тим изменама враћа ономе дому који га је прво претресао. Ако он остане при своме првоме решењу, предлог се враћа на друго и последње решавање ономе дому, који га је други по реду претресао. Не буде ли ни тада усвојен, предлог се сматра као одбачен и у истом се сазиву не може више ни једном дому подносити. Предлог, одбачен у начелу у коме било дому, не може се ни другоме дому у току истога сазива подносити. Буџет решава коначно Народна Скупштина при другом претресу, ако би га Сенат после првог скупштинског претреса у чем изменио. (62) — За време трајања рада у Народном Представништву чланови оба дома имају по петнаест динара дневнице. Председници Сената и Скупштине имају сем тога и по 5000 динара годишњега додатка. (63) — Пословници за оба дома израдиће се нарочитим законом. (64)

Б. Народна Скупштина

Народну Скупштину састављају народни посланици, које народ слободно бира по одредбама овога Устава и изборнога закона. Народних посланика има 130. Београд бира два посланика, а окружне вароши, као и општине таковска и добриньска, по једног. Остали број бирају окрузи по окружним листама према сразмери свога становништва. У свакој окружној листи мора бити један кандидат, који је свршио факултет у Србији или на страни. Законом се прописују ближе одредбе. (65) — Бирање је посланика непосредно, а гласање је тајно. (66) — Може бити изабран за посланика у Народној Скупштини: а) који је рођени или природени српски грађанин; б) који ужива сва грађанска и политичка права; в) који је навршио 30 година;

г) који стално живи у Србији; д) који зна читати и писати; е) који Држави плаћа годишње најмање 60 дин. непосредне порезе. Колико ко плаћа на годину порезе, доказује се пореским књижицама за последње три године. Али адвокати и сви они који су свршили факултет у Србији или на страни, могу бити бирани и ако плаћају 30 динара годишње непосредне порезе. (67) — Не могу бити посланици у Народној Скупштини: а) који сами бирачког права немају, или га вршити не могу; б) активни чиновници, сем чланова Касационог Суда, Председника и чланова Главне Контроле, Председника Апелационог Суда, Професора Великих и средњих школа, Управника Монопола, Библиотекара Народне Библиотеке, лекара, инжињера и оних чиновника на расположењу или у пенсији, који су свршили факултет; в) Председници општина; г) Свештеници оба реда. (68) — Посланички мандат траје четири године. Посланички мандат губи онај посланик, који за трајања мандата добије плаћену државну или од државе зависну службу, сталну или привремену, као и онај који за то време, ако је чиновник, буде унапређен. Који овим начином изгуби мандат може бити понова биран, ако то допушта његов нови положај. (69)

B. Сенат

Престолонаследник, кад постане пунолетан, Архиепископ Београдски и Епископ Нишки по праву су чланови Сената. Сем њих Сенат састављају: а) тридесет чланова, које Краљ именује на цео живот; б) осамнаест чланова, од којих Београд бира једног, а седамнаест остали изборни округи, које ће изборни закон одредити. Сви чланови Сената полажу заклетву као и Народни Посланици. (70) — Мандат изабраних чланова Сената траје шест година. Бирање је сенатора непосредно, гласање је тајно. (71) — Може бити постављен или изабран за сенатора: а) који је рођени или природјени српски грађанин: б) који ужива сва грађанска и политичка права; в) који стално живи у Србији; г) који је навршио 40 година; д) који плаћа Држави годишње најмање 200 дин. непосредне порезе, што се доказује пореским књижицама за последње три године. Не морају имати ову погодбу плаћања порезе: грађани који су били председници или потпредседници Народне Скупштине; ђенерали у пенсији или у оставци; прећашњи министри, саветници, изванредни посланици и дипломатски агенти. (72) — Не могу бити сенатори активни чиновници, изузев изванредних посланика и дипломатских агената као и свију оних који према чл. 68. Устава могу бити бирани за посланике у Народној Скупштини. Официри под заставом не могу бити бирани за чланове Сената. Исто тако не могу бити ни наименовани, осим ђенерала у броју највише до четири. (73) — Свештеници оба реда могу бити бирани у Сенат. Чиновник који је сенатор, не може бити пензионисан без свога пристанка, до навршене седамдесете године, сем ако је навршио 40 година државне службе или је тако оболео да не може вршити своју службу. (74) — Сенат се сазива у исти мах кад и Народна Скупштина, и престаје радити кад и она. Сенат се никад не распушта. (75)

V Министри

На врху Државне Управе, непосредно под Краљем стоје министри. Краљ именује једнога од њих за председника, који може бити и без портфеља. Ступајући у дужност, министри полажу пред Краљем заклетву, да ће бити верни Краљу, и да ће савесно вршити уставне и законске одредбе. (76) — Ниједан члан Краљевског Дома не може бити министар. (77) — Министри имају приступа у оба дома Народног Представништва. Оба су дома дужна саслушати их, кад год то затраже. Министри не могу бити посланици у Народној Скупштини, нити путем народног избора постати сенатори. Кад посланик Народне Скупштине или сенатор кога је народ изабрао постане министар, губи свој мандат. (78) — Министри су за своја дела одговорни Краљу и Народном Представништву. Писмена или усмена наредба Краљева не може ни у којем случају заклонити министра од одговорности. (79) — Краљ и Народно Представништво имају

права оптужити министра: а). за издају Земље и Владаоца; б). за повреду Устава и уставних права српских грађана; в). за примање мита; г). за повреду закона у случајевима нарочито одређеним у закону о министарској одговорности. Ове кривице застаревају пет година по извршеном делу. (80) — Предлог за оптужбу министра не може се узети у поступак ако га нису потписали најмање 20 чланова Народне Скупштине. Да се министар оптужи потребно је да је гласало за то две трећине од целокупног броја посланика. Оптужба министра, једном одбачена, не може се више поновити за исто дело. Министрима суди Сенат. Посебне одредбе о министарској одговорности утврдиће се нарочитим законом. (81) — Без пристанка Народне Скупштине Краљ не може ни амнестирати, ни опростити, ни смањити казну осуђеном министру, нити истрагу над њим прекинути и осуду спречити. (82)

VI Државни Савет

Државни Савет састављају 15 чланова, које Краљ именује између наименованих чланова Сената. (83) — Државни саветници улазе у ред осталих државних чиновника. Али државни саветници не могу бити против своје воље уклоњени са својих места, ни преведени у друга звања државне службе. Они се стављају у пенсију кад наврше 70 година живота. Иначе могу бити стављени у пенсију ако су навршили 40 година државне службе, или ако су тако онемоћили да не могу више вршити своју дужност или ако то сами затраже. Ако државни саветник постане министар, његово се место у Савету не попуњава, а кад престане бити министар он се враћа на своје место у Савет. Само у случају кад би у Савету остао мањи број чланова, од броја који закон о Пословном Реду у Државном Савету утврђује за доношење пуноважних одлука, попуњава се одмах толико места, колико је потребно те да Савет може радити. Плата је саветницима на годину 10.000 динара. Додатак председнику Савета је 4.000 динара годишње. (84) — Државни Савет има ове дужности: 1) да расматра и

решава по жалбама против указа, којима се вређају закона приватна права. Главна Контрола има право да се жали у име Државе, ако је Указом какав државни материјални интерес повређен у корист појединаца. 2) да расматра и решава жалбе против министарских решења у предметима административног спора. Оваква решења Државног Савета обавезна су за министра. 3) да расматра и решава по жалбама против министарских решења, донесених по предметима за које министар није по закону надлежан, или који прелазе круг његове законом одређене власти. Ова су решења обавезна за министра. 4) да решава коначно о надлежности у случају сукоба између административних власти. 5) да решава о прирезима за потребе округа, срезова и општина, ако прирези прелазе суму, коју сама управна власт по закону одобрава. Исто тако и о задуживању округа, срезова и општина. 6) да одобрава продају и у опште отуђивање непокретних добара окружних, среских и општинских. 7) да решава о расходовању оних сума за које би се показало да се немају од куда наплатити. 8) да одобрава поравнања између Државе и појединих лица, која би се по државне интересе као корисна показала. 9) да решава да ли по закону има места заузимању непокретних добара за опште-народну потребу. 10) да одобрава изузетно ступање у српско грађанство. 11) да одобрава делимичне издатке из општега кредита, одређенога буџетом за ванредне потребе, као и делимично употребљавање кредита, одређенога на грађевине, у колико би издатак у појединим случајевима био већи од суме којом министар може по закону сам располагати. 12) да врши послове, који би му разним законима одређени били. (85) — Пословни ред у Државном Савету одредиће се особеним законом. (86)

VII Судска власт

Правда се изриче по закону, а у име Краља. У изрицању правде судови су независни. Нарочитим законом уређује се устројство судова по начелу независности судске и некретности судија. Никакав суд ни

судско уређење или надлежност не могу се ни установити, ни изменити, ни укинути друкчије сем законом. Прекидања истраге и суђења у току (аболиције) код неполитичких кривица не може бити. (87)

VIII Државне финансије

Сваки српски грађанин плаћа Држави порезу. Нико се не може ослободити порезе сем случајева законом предвиђених. Краљ и чланови Краљевског Дома не плаћају никакве порезе. (88) — Никаква пенсија, милостиња или награда не може се дати из државне касе, ако није на закону основана. (89) — Сваке године Народно Представништво одобрава Државни Буџет, који вреди само за годину дана. Буџет се мора подносити Народној Скупштини у самом почетку њеног рада. Заједно с Буџетом подноси се свагда Завршни Рачун последње закључене буџетске године. Сви приходи и расходи државни морају ући у Буџет и у Завршни Рачун. Без одобрења Народнога Представништва не може се никаква државна пореза нити какав државни прирез установити или изменити. Исто се тако не могу без одобрења Народног Представништва уштеде једне буџетске партије или године употребити на подмирење потреба друге буџетске партије или године. Пошто се у Скупштини претресе и усвоји, Буџет се подноси Сенату. (90) — Позиције расхода у поднесеном Буџету не може Народно Представништво повећавати. (91) — Народно Представништво не може одбацити Буџет у начелу нити избрисати из буџета издатке, који су на основу закона у Буџет стављени. (92) — Кад се деси да Народно Представништво не утврди Буџет пре почетка рачунске године, оно мора дати одобрење за даље вршење прошлогодишњег Буџета све докле се нов Буџет не одобри. Ако ли је Народна Скупштина распуштена или одложена пре него је Буџет свршила, Краљ може Указом, који премапотписују сви министри, а по одобрењу Државног Савета, наредити вршење прошлогодишњег Буџета до састанка Народног Представништва, а најдаље за годину дана. (93) — Без пристанка Народног Представништва

не може се Држава задужити. Влада је дужна поднети Народном Представништву детаљни извештај о томе, како су финансијски уговори закључени и остварени и тражити од Народног Представништва за њих разрешницу. Тачност овог извештаја оверава Главна Контрола. (94) — Државно се имање може отуђити, оптеретити, или му се приход заложити само законом. Од државног имања разликује се Краљево приватно имање, којим Краљ располаже. (95)

IX Главна Контрола

За преглед свију државних, окружних, сресних, општинских и депозитних издатака и рачуна без изузетка постоји Главна Контрола, која је и рачунски суд. Законом се прописује устројство Главне Контроле по начелу самосталности. (96)

X Општине

Општине у својим чисто унутарњим пословима уређују се по начелу самоуправном. Границе њихове самоуправе поставиће се законом. (97)

XI Вероисповеди

Све црквене власти у Краљевини стоје под врховним надзором Министра Црквених Послова. Нарочити закон, по саслушању Архијерејског Сабора, прописује уређење црквених власти. Све стране вероисповеди само у унутарњем своме уређењу управљају се по законима својих вера, а у свему осталом подлеже надзору Министра Црквених Послова. Никаква преписка између црквених власти туђинских вероисповести у Краљевини са другим властима у иностранству није допуштена без одобрења Министра Црквених Послова, и никакав акт који је произишао од туђинских власти не сме се у Краљевини објавити без одобрења Министра Црквених Послова. (98)

XII Добротворни заводи

Фондови и имања добротворних или приватних просветних завода, основаних на којим било законима земаљским, не могу се никад ни на што друго употребити до на оно чему су намењени. Нарочитим законом прописује се како се поступа, кад буде наступила немогућност да се фондови употребе на оно за шта су намењени, као што се одређује и надзор државних власти над свима заводима овога реда. (99)

XIII Војска

Сваки је Србин дужан служити у војсци. Закон прописује кад се од те службе српски грађанин ослобођава. (100) — Рок војне службе, број војске, како у кадру тако и у позивима, чинови и звања у војсци и начин како се они добивају и губе, као и устројство војске у опште прописује се нарочитим законом. Формација војске одређује се Краљевом уредбом. (101) — Војницима под заставом суде за њихова кривична дела војни судови по одредбама војно-судских закона. (102)

XIV Закључак

Наређења овога Устава могу се укинути, изменити или протумачити истим путем који је овај Устав прописао за остале законе, само што је за такве одлуке потребно да су гласале две трећине од целокупног броја Уставом одређених чланова у оба дома. Али наређења која се тичу одељка I (Облик владавине, Државна вера и Државна област) и III (Уставна права српских грађана) не могу се укидати ни мењати ако није Народна Скупштина узела за то иницијативу, и ако у Скупштини није три четвртине од целокупног броја посланика за то гласало. А наређења у одељку II (Краљ) могу се променити горе означеним начином само по иницијативи Краљевој. (103) — Сви садашњи закони важиће и даље док се не измене законодавним путем који је овим Уставом прописан. Али она наређења законска, која би се с изречним наређењима овога Устава косила, престају важити чим овај Устав ступи у живот. Сви досадашњи чланови Државнога Савета стављају се на расположење, чим овај Устав ступи у живот. (104) — Где год овај Устав предвиђа да се што законом уреди, закони се о томе морају донети у првој четворогодишњој периоди Народнога Представништва. По том ће се и све остало законодавство довести у сагласност са начелима утврђеним у овом Уставу. (105) — Краљем наименовани чланови Сената израдиће одмах за прве изборе по овом Уставу привремени изборни закон, као и привремени пословни ред за први сазив оба дома. За прве изборе Народне Скупштине и Сената дан избора ће утврдити привремени изборни закон. Мандат добивен на тим изборима вреди за посланике Народне Скупштине до 21 маја 1905, а за сенаторе до 8 септембра 1907 године. (106) — Овај Устав ступа у живот кад га Краљ потпише, а обавезну силу добива кад се обнародује. (107)

Истога дана кад је устав објављен претставници Радикалне и Напредне странке (њих 81) потписали су акт о споразуму. Као сврху споразума истакли су: да се ново стање уједначено уставом „оживотвори најпре органским законима а затим и целим законодавством које ваља довести у сагласност с новим уставом.“ То „ваља урадити и што пажљивије и што мудрије, те да се земља може што скорије посветити питањима културним и привредним.“ А за тај задатак потребна је „заједничка и сложна радња једног кола политичких људи.“

Прва Скупштина после новог устава бирана је 22 јула, а изборни чланови Сената 5 августа.

Отварање Народног претставништва било је 7/X. Прочитана је престона беседа и краљ се заклео на нови устав. У беседи краљ тврди да је народ прихватио устав у истом духу у коме га је он *даровао* и да је учинио оно што је краљ од њега очекивао „те да се створи чврста, неразорива подлога за подизање сталнога уставнога реда у нашој Отаџбини.“

Адреса скупштинске већине одаје признање „високој иницијативи“ и „мушкој одлучности“ краљевој: „да се Ср-

бија изведе што пре из мучног и штетног уставнога провизориума." За нови устав адреса већине каже да је израз „компромиса између реалних уставних фактора". У изради његовој „круни је била обезбеђена пуна слобода... Огромна већина народа у Србији примила је Устав од 6 априла као израз свих оних главних и суштаственых тежња својих, којима се она руководила, у том погледу, за послењих тридесет година".. Новим уставом дате су „заиста поуздане основе за правилан и здрав развој нашега јавног и државног живота."

У адреси мањине означене су као главне замерке уставу: што је октроисан, што је њиме заведен Сенат и што онемогућава парламентарну владавину.[1]) Стога се у адреси мањине предлаже да се одмах приступи ревизији устава.

Дискусија о адреси трајала је од 14-20 октобра. Посланици Либералне и Самосталне радикалне странке критиковали су адресу већине; посланици Радикалне и Напредне странке бранили су је.

Први говорник Либералне странке био је др. Војислав Вељковић. Његове су замерке Уставу од 1901: нема у њему ниједног грађанског права које би било боље обезбеђено него у Уставу од 1869 који се назива реакционарним. Све се оставља законима. Општинска самоуправа само је наглашена, али није обезбеђена. Уставне одредбе тако су еластичне, да се под њих могу скрити најреакционарнији закони.

Јован Авакумовић, говорио је о уставу, у два маха: крајем марта 1901 у интервју-у датом дописнику листа Revue d'Orient и у Народној скупштини. Изјаснио се против дводомног система. У нас нема елемената за Горњи дом. Издвајањем интелигенције у тај дом остаће без ње Народна скупштина, и то ће бити штетно по њен рад. Стварање Сената народ ће сматрати као неко увођење

[1]) Пасус о престолонаслеђу, на који су неки говорници из већине одговарали, тиче се гласова који су се приносили о шураку краљевом Луњевици. Друга питања покренута у обе адресе не тичу се уставног проблема.

аристократије.[1]) Противан је што се верификација мандата даје Касационом суду. То је повреда права парламента. Тим се увлачи Касација у политику. Чланови Касације могу се кандидовати за посланике, па није погодно да они решавају о мандатима. — Устав није био дело компромиса између краља и народа, јер политичари који су га примили нису народ. Требало је да Скупштина прими устав, па да се он обнародује. — У разговору са дописником Revue d'Orient-a Авакумовић је тражио да изборни цензус буде већи.

Трећи либерални говорник, Стојан Д. Рибарац такође је против Сената. Њиме је створена „извештачена надмоћност у круговима једноставног демократског друштва српског и једна скупа надзорна власт над Народном скупштином." У Сенат улази елеменат туђ народном избору и у тој одредби овај устав гори је од Устава од 1869.

Самостални радикали имали су више говорника. Замерке које су они учинили уставу тичу се и његовог постанка и његове садржине. Устав није дело компромиса између краља и народа, јер политичари који су на њега пристали нису били овлашћени од народа (Тако тврде: Светислав Симић, Сима Катић, Љубомир Живковић и независни радикал Петар Максимовић). Симић замера и што су претставници једне странке искључени из преговора о уставу.

[1]) Поводом овог интервјуа г. Авакумовића у **Дневнику**, органу радикално-напредњачке коалиције изишла су четири чланка, **Дневник** налази да број наименованих посланика у Сенату није тако велики да неће остати интелигенције за Скупштину. Треба се, напротив, бојати да народ неће хтети бирати интелигенцију, а за то би највећи део кривице носио Устав од 1869, који је онемогућавао да интелигенција уђе избором у Скупштину. За цензус за активно бирачко право за изборе народних посланика **Дневник** тврди да није 15, него 27, јер стални државни прирези нису урачунати у непосредну порезу, што је неоправдано. Сем тога, кад већ постоји Сенат коме је задатак да стане на пут пренагљености Скупштине, као њен contrepoids (противтежа) онда треба цензус за Скупштину да је што мањи, ако се не жели створити у њој новчана аристократија.

Против Сената су говорили Љубомир Стојановић, Иван Павићевић, Панта Туцаковић, Љуб. Живковић и П. Максимовић. Разлози су им: Сенат има исто толико права као и Скупштина. А у њему $^2/_3$ чланова поставља краљ, односно влада и она тиме може утицати на његов рад. (Љ. Стојановић). — Како је Сенат сталан по већини чланова, а Скупштина зависи од народног расположења које се мења, то може наступити сукоб између ова два законодавна чиниоца (И. Павићевић). — Сенат ће тежити да утврди краљеву власт, и може спречити Народну скупштину да обезбеди права народа и појединаца која нису уставом загарантована. Сенат овако састављен неће ограничити краљевску власт, а ни дати гарантије за суђење министрима које Скупштина оптужи. Према томе не може бити *министарске одговорности* (Љ. Живковић). — Законодавна моћ и буџетско право прешли су у суверену властитост доживотног Сената (П. Максимовић).

Стојановић и Живковић налазе да је уставом онемогућена парламентарна влада, јер министри не могу бити посланици. — Туцаковић тражи да скупштинска права буду пространа; да се уставом обезбеди слобода штампе и да се смањи цензус. — Живковић замера што се у уставу признаје и женскима право наслеђа, јер то није у Србији никад постојало. — Максимовић налази да није требало укидати Велику народну скупштину, јер је она „традиционална установа нашег народа, срасла са његовим животом."

Радикали су бранили Устав од 1901 неко више, неко мање. За његов постанак су казали: др. Паја Бота, да устав није дело компромиса између краља и народа, јер личности које су радиле на уставу нису никакав „реални фактор". — Др. Милован Ђ. Миловановић министар Народне привреде признаје да је октроисање устава „државни удар", али *добар*, јер има и *рђавих* државних удара. — Михаило Поповић брани октроисање устава, јер би се иначе на њега морало чекати две године. Али ни онда устав не би био донесен уставно, јер би се промена устава вршила по уставу који је октроисан. — И Стојан Протић износи исто мишљење: овај се устав

имао донети или по прописима државног удара од 1894 (којим је враћен у живот Устав од 1869) или новим државним ударом, али који није изведен мучки, него са знањем и одобрењем политичких група. — Милан Мостић правда октроисање тиме што је краљ био јачи од народа. Др. Бота изјављује да су радикали морали примити овај устав, јер немају снаге да извојују бољи, а Поповић сматра да је мудро извући из једног политичког стања онолико користи колико су прилике допуштале. Није разложно тражити све или ништа. — Др. Михаило Вујић претседник владе и још неки говорници из већине тврде да је народ на изборима одобрио октроисање устава.

Радикални посланици Илија Илић и Настас Петровић и министар Миловановић и сами су противни установи Сената, али због других добрих страна примају овај устав. — Станко Петровић вели да је боље имати Сенат него владине посланике. — Ђока Анђелковић тумачи завођење Сената као еволуцију нашег законодавног тела, јер је некад Савет имао сву законодавну власт. — Стојан Протић не сматра питање о двадомном систему као кардинално, од прве важности. Он је раније био за једнодомни систем, али се тај систем дискредитовао. Већину сенатора не бира народ, али се они постављају на цео живот, па зато могу бити независни у својим одлукама.

Посланици Напредне странке, као чланови скупштинске већине бранили су установу Сената. Алекса Фотић сматра да ће Сенат бити „чувар нашеуставности и наших уставних права." — Павле Маринковић налази у Савету бедем у случају државних потреса Скупштине су често растеривање, али се Сенат не да „разјурити."

Миловановић и Маринковић бране право Касације на верификацију мандата, јер ће она то савесније и непристрасније радити, него Скупштине, које су често из партизанства уништавале опозиционе мандате.

Готово сви посланици већине налазе да су политичке слободе и грађанска права довољно загарантовани овим уставом. Настас Петровић је истицао да Народна скупштина има право законодавне иницијативе и да се не могу ни у ком случају обуставити уставне

одредбе. — Илија Илић указује да у овом уставу нема пеких судова и да је загарантована слобода штампе, збора и удружења. Али су посланици већине нарочито наглашавали да су права Народне скупштине сасвим обезбеђена овим уставом. Избори су тајни и непосредни. И кад Скупштина има права законодавне иницијативе, она може донети слободоумне законе, којима ће утврдити грађанска права и народне слободе. И зато не треба сада приступати никаквим изменама устава, него нека се у пракси утврди шта је у њему добро а шта не.

Пре проглашења новога устава у органу Радикалне странке *Законитост* (бр. 177 од 21/III) изашао је уводни чланак „На догледу новог устава". У чланку се брани октроисање устава, прво тиме што је то питање од споредне важности, а друго „то је питање које сама историја и дотадашња уставна борба решава практички". И други наши устави постали су неправилним путем. — Ни питање о дводомном систему није од кардиналне важности. Сем тога, дводомни систем је „погодба да се дође што скорије до устава и сталног и нормалног стања у земљи." Код система једног дома остао је у нас поколебан ауторитет Народног представништва, чему је највише крив краљ Милан, који је био противу два дома.

У исто време новосадска *Застава* писала је у супротном смислу (бр. 66 од 20/III). Она осуђује увођење дводомног система и октроисање устава. Не би се морало чекати две године на редовно доношење устава, већ се могао вратити у живот незаконито обустављени устав од 1888 год. То је једини пут да се скрене на законито поље, „и тај је пут лак, природан, јасан." А ако се жели промена и тога „у главном врло доброг устава," може се мењати смишљено и законито према његовим одредбама, а то не би трајало две године.

У одговору на мишљење *Заставино Законитост* тврди да се „из једанпут већ створеног државног удара и октроисања не може изићи легалним путем на чистину." Враћање устава од 1888 и вршење уставне промене по

њему владалац не би хтео, а и овим путем идући не би било речи о легалности.

Застава је одговорила на овај чланак *Законитости*. Помиње европске државе у којима су устави мењани редовним путем, а не „октројкама." За Горњи дом вели да је поникао у државама с племством. Али се већ преживљује. Он или је излишан, или ако функционише, изазива највеће трзавице. У неким државама где постоји Горњи дом или га бира народ или владалац поставља мањи део чланова. А у нас краљ поставља $^3/_5$.

Кад је већ устав дат, *Законитост* изјављује да се о уставу може рећи „да није савршенство своје врсте," пошто није ниједно дело људско савршено, али се признати мора да нови устав јаче гарантује народу права, но што су била досад гарантована, и заједчава да се неће у Србији понављати оно што се догађало у скорој и раној прошлости.

Мале новине (бр. 5 од 6/IV 1901) поздравиле су октроисање устава клицањем краљу коме је то дело приписано, као „тековина земаљска". Оне налазе да је краљ одлучно истакао лозинку измирења и зближења „крвнички завађених странака, истрошених и малаксалих у бесплодној борби међусобној" и да је та лозинка дошла и због „из темеља потресене и у својим животним интересима угрожене отаџбине." Али, веле *Мале новине* (у 6 бр.) „и најбољи устав мртво је слово... ако нема живих људи... да у писану мртву реч живи дух остварења примене и изврше на делу и у животу." Јер и ако је овај устав слободоуман, има људи „злих, назадних и склоних на тиранију и неправду... Такви људи... често потиру значај најбољих закона и убијају сву важност и најбољем уставу." И зато треба грађани да чувају своја права и законитим отпором да их бране, па ма то било скопчано с највећим жртвама.

И *Трговински гласник*, орган Београдске трговачке омладине донео је неколико чланака о уставу (бр. 80, 82,

87, 91, 95, 103). Писац је сматрао „да је за државну администрацију велики добитак у гарантовању ***општинске самоуправе,*** јер по дотадашњем реакционарном закону полицији је главна ствар била постављање кметова и избор посланика, па је све друге послове „бацала у запећак.“ — Добро је што је уставом загарантована ***слобода штампе*** и укинута цензура, али није требало оставити могућност да се законом ограничи слобода штампе, јер тај закон може бити и конзервативан па и реакционаран. — Одредби о ***личној слободи српских грађана*** *Трговински гласник* замера за један пасус. На решење о притвору може се притворени жалити првостепеном суду, а и без жалбе мора истражна власт послати акта суду. Суд за 24 часа или оснажује или поништава одлуку о притвору. То судско решење је одмах ***извршно,*** али се против њега има право жалбе Касационом суду. Писац чланка тврди да се у томе налази „очити контраст правном појмању речи ***извршно.***“ — За ***слободу држања зборова*** налази да није огарантована, јер се за зборове у отвореном простору мора тражити одобрење власти. А власт може не одобрити. У затворене локале у унутрашњости земље може стати само мали број људи. Требало је уставом одредити да и зборове у отвореном простору треба само пријавити власти, а не тражити дозволу за њихово држање.

И српски листови ван краљевине Србије писали су о новом уставу. *Застава* у неколико чланака и дописа говори о уставу (Бр. 66, 79, 80, 98, 100, 101, 104 и 106). Београдски дописник *Заставе* замера што је о слободној штампи донесено само да се не може завести цензура, али се не говори о другим превентивним мерама. Не одобрава што су из заклетве краљеве изостављене речи „да ћу земаљски устав неповредим одржати“, него само стоји да ће по уставу и законима владати. — Признаје да је имунитет за посланике оба дома гарантован. — Налази да је „необично неспретан“ чл. 56 устава, јер може да „дође на претрес какав важан уговор, зајам или у опште закон који не трпи одлагања.

У пет *Заставиних* чланака под насловом ***Промена устава у Србији*** писац, *др. М.* назива октроисање устава државним ударом. Новим уставом краљ је подигнут изнад народа. Њиме се одржава краљева самовладавина и власничка превласт, а сужавају већ стечена природна и уставна права народа. У кардиналним принципима овај је устав назадњији од Устава 1869 године. — Краљ има права да сам огласи рат. — Он сазива и одлаже седнице Народне скупштине и тиме може изиграти уставна права грађана. — Грађанска права и слободе истичу се у уставу само у начелу, а практична вредност одредиће им се законом. А ти закони ће бити тако изведени да прошире крунина права на рачун народних. — Ни слобода збора није обезбеђена, јер се зборови у затвореном простору морају пријавити властима, а они у отвореном простору не могу се ни држати ако власт не одобри. — Право удруживања допушта се „у циљевима који нису противни држави и уставу“, а то је врло растегљив појам. — Ни овај устав не ујемчава грађанима који се жале на власт праведну пресуду. — Установом Горњег дома иде се на то да се Скупштина учини немогућном. — Њиме су „побрисани и Скупштина и уставност. У Горњи дом (Сенат) улази већина сенатора које краљ поставља, и такав ће Сенат вазда кочити точак раду баш онда ако буде родољубива Скупштина.“ — Изборно је право ограничено, а устав одређује и који грађани могу бити бирани, који не могу, а који морају, те је октроисано чак и то основно право слободних грађана, те је овај устав у томе једнак са старим уставом који се показао као непотпун.

О уставу од 1901 изишло је неколико чланака и у *Србобрану* за 1901 год. (бр. 54, 57, 59, 60, 65 и 79). *Србобран* оштро осуђује октроисање устава и обележава га овако: „Заводити ред нередовним путем; законитост незаконитошћу; устав неуставношћу; основати све државне институције на темељу који се сваког дана, сваког момента може једним потезом пера срушити, као што се и подигао, то је октроисање устава“. — Говори и против дводомног система наводећи против њега Га-

рашаниново мишљење. — Сматра да Сенат деградује Народну скупштину на споредну установу, јер њено решење зависи од Сената, а већину сенатора поставља краљ. Ту ће бити клица сукоба, ако у Сенату буде таква већина, која неће излазити на сусрет Народној скупштини. У уставу има нејасности и непотпуности. Начин како је устав постао и догађаји који су се у то доба догађали не уливају довољно вере и поуздања у стање које с новом уставном ером настаје (бр. 79).

Браник је осудио октроисање устава и пише неповољно о самом уставу (бр. 43). Замера што се за време малолетства даје намесништво краљици уместо тројици угледних и заслужних људи. — Осуђује увођење Горњег дома, јер је он „аномалија у једној земљи где нема аристократије.“ — Не слаже се ни са одредбом чл. 6, да на престо може доћи женско, јер је „женска владавина слаба, а и природа Србинова противи се томе да жена господари.“ — Налази да је чудновата и противна парламентарности одредба по којој министри не могу бити народни посланици. — Државни савет добио је сувише велики делокруг, те може задирати у делокруг владе а и Народног претставништва. — Одредбом чл. 173: да Народно претставништво не може повећавати позиције расхода у државном буџету ни одбацити буџет у начелу одузето му је најмоћније парламентарно оруђе. Ово не постоји ни у једном уставу. — Остављено је закону обезбеђење слободе штампе, место да се уставом утврди. — Ни слобода збора и договора није уставом загарантована, јер се оставља закону. Зборови у отвореном простору не могу се држати без одобрења власти. — Није добро што је свештеницима забрањено да буду посланици, јер свештеници живе у народу, познају његове потребе и могу их најбоље заступати.

Српски глас (бр. 14 од 5/IV 1901) сматра октроисање устава као „корак потпуно непарламентаран“ и налази да је он „противан одредбама обадва пређашња устава“ (од 1869 и 1888), али верује у добру вољу краљеву и његових министара. Устав би ушао у живот

„другим путем врло тешко или можда никако“. Чини ове замерке новом уставу: 1) што престо може наследити и женски потомак и 2) што се заводи Горњи дом. — Жена у нас није оно што је на западу. У нас ће задуго бити потребно да на престолу „седи човек широка ума и јаке, челичне воље“. Шта ће бити са Србијом ако се млада краљица венча са каквим Немцем или Бугарином? — Горњи дом може изазвати трзавице кад дође у сукоб са Народном скупштином. Он је састављен у већини од чланова које краљ поставља и има право да потпуно поништи закључак Скупштине.

Великошколска омладина, на две недеље пре прокламовања Устава од 1901, донела је одлуку којом се протествује што је устав наметнут, јер овако донесен устав не би „задовољио државне и народне потребе“ ни „зајамчио довољно постојан и сталожен уставан живот у Србији.“ За Горњи дом омладина мисли да не „одговара ни данашњем друштвеном склопу, ни потребама и традицијама народа српског.“[1])

У једном разговору са сарадником *N. Fr. Presse*, непосредно после октроисања Устава од 1901 год. краљ је рекао да су „Устави од 1869 и 1888 намерно изграђени да служе циљевима и намерама намесништва... У првом преовлађује краљевство на штету законодавне власти, а у последњем, који у либералности далеко надмаша свој белгиски углед, моћ законодавног тела скоро је неограничена, а краљевска, уопште извршна власт једва се и опажа“... Краљ је Уставом од 1901 желео да краљевска власт буде појачана, а утицај законодавних тела довољно обезбеђен. „Ја желим лојални уставни систем, који није истоветан са строго парламентарним системом.“ Устав се морао октроисати. Онај од 1888 био је укинут а по Уставу од 1869 Велика скупштина имала би 760 по-

[1]) И 1888 год. социјалистичка омладина са једним делом радикалних омладинаца изјавила је протест Великој народној скупштини због краљевих речи да се устав мора примити „од корица до корица“ и тражила је од Скупштине да се не одазове тој наредби.

сланика, поглавито из сељачког сталежа. У нас се „досада ишло увек путем октроисања“, јер тако велика скупштина не би била у могућности да претресе „опширан и суптилан нацрт устава“. — За дводомни систем Краљ каже да је заведен: „С једне стране да се законодавно тело сачува од потпуне потчињености краљевој власти, а с друге стране да се избегне, да не настане некаква неограничена парламентарна владавина и да се краљевска власт не забаци.“[1])

Устав од 6/IV 1901 трајао је непуне две године. За време његовог важења променила су се три шефа владе: Др. Михаило Вујић, Петар Велимировић и ђенерал Димитрије Цинцармарковић.

У програму владе ђенерала Цинцармарковића од 21/XI 1902 каже се у V алинеји: „Влада Краљевска ће предузети да се редовним путем изврши „ревизија устава коју захтевају досадашња искуства и потреба веће сталожености у нашем политичком животу, као и потреба што јефтинијега и сређенијега законодавства. Као прва тачка биће укидање Сената.“

Влада је мислила да ту промену изврши октроисањем новога устава и њен орган *Слога* бранио је ту намеру владину. Разлог је томе био: кад је октроисан Устав од 6/IV 1901, може се октроисати и сваки други устав.

На програм владин о промени устава конференција радикалних изасланика држана 28/II 1903 одговорила је својом одлуком:

Да сад још не треба приступити никаквој ревизији устава:

1) Што би тако брзо и прерано мењање основног закона земаљског још више ослабило већ и онако доста поколебану веру у толико потребну и жељену стабилност нашег унутрашњег политичког стања;

2) Што данашњи устав постоји тек непуне две године и за то време није још ни потпуно развијен ни уведен у живот (посебним законима);

---

[1]) М. Нов. 1901, бр. 11 12/IV 1901.

3) И одвише је кратак рок да би се оцениле добре и лоше стране, преимућства и празнине овога устава, а то је потребно да би се извршила смишљена и корисна ревизија у напредном духу и правцу и правилним уставним путем;

4) Напослетку и крупни спољни догађаји и економски задаци императивно траже уставну сређеност и спокојство, чега не може бити кад се приступи ревизији устава.

Влада није извршила уставну ревизију „редовним путем“, нити је октроисала нов устав. Уместо тога, листови њој наклоњени почели су претити државним ударом. На те претње опозициони су листови оштро реагирали. Орган самосталних радикала *Одјек* у више маха припретио је влади да сем удара одозго може бити и удара одоздо, *од војске и од народа;* да се погажен устав и закон могу једног дана подићи против насиља и насилника и да после *априла*, којим су претили владини органи, долази цветни и ведри *мај*.

Владини органи су још крајем 1902 и почетком 1903 год. почели говорити о томе да „устав није одговорио очекивањима“ и да је потребно да краљ има „пуну власт.“ *Одјек* им је одговорио (бр. 10, 10/I) да устави нису чудотворци, и да треба имати Аладинову лампу, чаробни прстен или магични прутић па да се постигну све жеље оних који хоће неограничену власт. А никакав устав не може сузбити све струје осим владине, уништити сваку опозицију, скршити достојанство свих политичких људи и потчинити све добре идеје, сва племенита осећања, све снажне радљивости несталним, ћудљивим и безразложним прохтевима неколицине људи!...“

Претње владине изазвале су неспокојство у народу, нарочито међу омладином. Студенти Велике школе спремали су се да на једном збору осуде намеру владину да укине устав. У исто време трговачки помоћници сазвали су протестни збор због тога што им је полиција тражила да имају легитимације са сликом. Збор им није одобрен. Али су се и студенти и трговачки помоћници састали у недељу 23/III по подне на Калемегдану. Полиција их је растерала. Студенти су пошли Кнез-Михаило-

вом улицом ка Теразијама вичући: „Доле с државним ударом! Живела слобода!“ Студентима су се придружили и трговачки помоћници и ученици средњих школа. Напали су на редакције владиних листова. Жандармерија је употребила оружје и било је неколико жртава. Опозициони листови који су о томе писали били су забрањени.

Трећи дан после демонстрације влада је извршила своју претњу. Краљ је 25/III издао прокламацију у којој је рекао да је још „одмах у почетку живота новога устава, на првом кораку његова извођења и увођења у живот од оних политичара који су у његову стварању имали учешћа пошло се тако једностраним и штетним правцима, да је, поред незгодних закона који су створени на основу устава, и само Народно представништво, које је из њега поникло, пошло путем који није могао задовољити ни моја очекивања за добро наше отаџбине ни наде мојега народа за његову слогу, јединство и напредак“... Даље се у прокламацији тврди да су „избили јаки прохтеви закорачавања Скупштине у права крунина“ и да је штампа „нападала и наносила велике штете и престолу и војсци и цркви и појединцима, па и самој отаџбини.“ Још се наводи и то: да су се „почеле развијати и узимати маха и такве политичке струје којима је једини задатак био да се устав... употреби на штету мојега народа и његова напретка и да се тражи оно што је уставом потпуно забрањено користећи се оним што је уставом дато.“ Краљ је „дошао до потпуне увиђавности и уверења да ће политичке страсти оштетити тешко интересе моје отаџбине и потпуно је омести у вршењу њених задатака на свима пољима њезиног живота и српске будућности.“ Помиње да су прилике на Балканском Полуострву врло озбиљне. Србији треба реда, слоге, мира и прибраности. Зато он, као носилац таковске заставе и српске народне мисли не сме ни часа часити да нашој отаџбини поврати ред, слогу, сталност и снагу. Из тих разлога обуставља важност устава од 6/IV 1901 на кратко време, а до даље своје наредбе.

Истом прокамацијом уништавају се укази о наименовању сенатора; распушта се Скупштина и изабрани сенатори губе мандат; укида се Закон о штампи од 18/XII 1901; Закон о изборима Народног претставништва од 12/XII 1901; Закон о општинама од 21/III 1902 и Закон о пословном реду у Сенату и Народној скупштини од 21/V 1902. А враћају се у живот закони који су претходили овима укинутим законима.

Истога дана опет је враћен у потпуну силу и важност устав од 6/IV 1901 год. Указе о укидању и враћању тога устава потписао је сам краљ Александар, пошто је претходно уважио оставку владе. После враћања устава доведена је на управу иста влада.

О укидању устава није се смело ништа писати. *Одјек* који је још пре државног удара (бр, 75, 20/III) донео само текст заклетве краљеве на устав, и то дословно прештампан из *Стеногрaфских бележака*, био је забрањен.

Али оно што нису могли учинити листови у Србији, то су урадили српски листови ван граница краљевине Србије. Они су осудили укидање устава, као и творца и инспиратора тога државног удара.

О државном удару изишло је у *Застави* (у бројевима 69-74 од 27/III-2/IV) више чланака и дописа из Београда. *Застава* налази да је највећи цинизам што краљ у прокламацији којом објављује укидање устава назива себе носиоцем таковске идеје. „Таковску заставу подигао је кнез Милош Обреновић договорно с народом и у корист српске слободе. Краљ Александар Обреновић развија данас таковску заставу против воље народа и противу слободе“... „Краљ Александар укидањем устава постигао је само толико, да ће бити како он жели ако претњама, гоњењем, апшењем и сатирањем народне снаге подупре ту своју жељу.“ Оно што је учинио краљ, то је државни злочин, а њиме се не може Србија јачати и спремати за сваки озбиљан и одлучан тренутак, нити ту може бити речи о миру, прибраности и јачини... Краљ је двапут погазио своју заклетву и обмануо је све српске политичаре. Он жели да све у Србији компромитује

и повуче по блату. Он је упропастио јавни морал, дискредитовао Србију пред српством и Европом, начинио од ње један особити специмен од државе, за који нема дефиниције у државном праву."

Застава тумачи факт да краљ није вратио у живот Устав од 1869 (као што је то урадио 1894) него Устав од 1901 тиме: што по Уставу од 1869, у случају ако краљ не буде имао потомака, може „бити престолонаследник Србије Александар Константиновић, односно његова деца." А по Уставу од 1901, ако краљ нема деце, „онда је право на српски престо — *отворено*." А то, по *Застави*, значи — Луњевица.

О томе државном удару писао је и *Браник* (бр. 37-40 и 42 од 27 марта до 3 и 9 априла). Запрепашћен укидањем па повраћањем устава и укидањем неких закона, распуштањем Сената и Скупштине, *Браник* узвикује: „Шта још неће све са српског престола бити учињено!"... „Огорчење мора да обузме душу свакога родољубивога Србина кад види како краљ Александар прави сваки час политичко salto mortale!... Због тих вечитих промена престиж је династије Обреновића дубоко пао не само у иностранству него и у самој Србији... И војска „почиње да се комеша и да отворено изражава своје незадовољство"... Краљ је у прокламацији којом укида устав истакао да „Србији треба реда, слоге, мира и прибраности!" Али, зар се оваким поступањем може доћи до тога?" *Браник* вели да ни Устав од 1901 године „скроз не ваља." А овај државни удар последица је првог државног удара (од 1/IV 1893), када је краљ себе прогласио пунолетним и сменио намеснике.

И *Браник* тврди да је краљ Александар извршио државни удар ради тога да би за престолонаследника могао прогласити свога шурака Луњевицу.

Србобран (нови) у чланку *Игра с уставом* (бр. 75, 26/III) каже да су одредбе Устава од 1901 г. којима су гарантоване грађанске слободе биле тако еластичне, да би се органским законима из њих изведеним уставна права грађана могла свести у врло уске границе. Па ни

такав устав није био довољан садашњим власницима у Србији, јер су желели да га замене Уставом од 1869 год. Али то није учињено, него је извршена игра с уставом: укинут је и он и закони с њим у вези и враћени су стари реакционарни закони, па је укинути устав опет враћен. О мотивима краљевим у прокламацији *Србобран* вели: „зар се мир и ред даје земљи дјелима која по својој природи морају бити извор вјечитих трзавица, незадовољства и раздражености? Зар Србија може коме послужити као „свијетао пример" кад су на дневном реду овакови поступци одозго?" Укидање устава „држи земљу у вртлогу разбукталих страсти."

Српски глас (бр. 15, 10/IV) не налази никаквог оправдања државном удару. Он би се дао разумети кад би се одношај народа према владаоцу поставио на неко средњевековно становиште. Укинути устав да би се „из Горњег дома избацили неки који нису владаоцу били по вољи, то је један ћеф који себи није дозволио ниједан владар у новом времену. Укидање устава не може се правдати ни сређивањем финансиских неприлика ни приликама на Балкану. „Санирање финансиских Србијиних недаћа највише су ометали овакови ударци у којима је једини разлог владарева воља." А баш обзири на стање на Балкану требало је да уздрже краља од дела које ће скренути пажњу његове земље са њених животних интереса на Балкану. „Дело краља Александра је крупан гријех за који носе одговорност у првом реду његови лоши савјетници."

Два месеца после укидања и враћања устава, 29 Маја 1903 године краљ и краљица су погинули у двору...

XIII

Шести српски устав и промена династије

После убиства Краља Александра састављена је влада краљевине Србије под претседништвом Јована Авакумовића. Она је прокламацијом *Српском народу* објавила да од тога дана ступа на снагу устав од 6/IV 1901 са за-

конима који су важили до 25/III и. г. и да се сазива у Београд, 2/VI, Народно претставништво распуштено прокламацијом од 24/II и. г. Војска је већ 29 маја прогласила за краља Петра Карађорђевића, а Народно претставништво изабрало га је 2 јуна.

После избора краљевог ваљало је приступити уставној промени. Прваци радикалне странке (сем др. Миленка Веснића) желели су да остане Устав од 1901 год. Самостални радикали тражили су повратак устава од 1888, који је државним ударом укинут. На заједничкој конференцији обеју радикалних група, и поред заузимања радикалних првака за Устав од 1901 године, великом већином усвојено је гледиште самосталних радикала, у име којих је говорио једино писац ове књиге. Та је одлука изведена и у оба дома Народног представништва. Пошто је у њима изгласано повраћање Устава од 1888, решено је да се у њега унесу извесне измене које су најнеопходније, али које не би мењале главна начела тога устава. Скупштински одбор који је имао да изврши те измене изабран је 2/VI, а већ је 4/VI поднео извештај Народној скупштини[1]). Како је предлог о измени устава оглашен за хитан, то се одмах приступило решавању. У начелном претресу узео је реч само Алекса Нешић замерајући што су мењани многи чланови устава, јер нити се за њихово претресање има довољно времена, нити се то може корисним учинити с обзиром на прилике у којима се то ради и на узбуђеност духова. Боји се незгода ако влада не пристане на измене које Скупштина реши. Није требало уносити у устав величину скупштинске дневнице. Треба добро пазити шта се ради, јер се сад не можемо заклањати „за оног другог чиниоца.“ После Нешићевог говора Скупштина је са 115 гласова (од 116 присутних чланова) примила одборски извештај у начелу. Против је гласао само Драгомир М. Поповић.

Претрес у појединостима био је врло кратак. Код чл. 15 Алекса Нешић, Јаков Чорбић и Милан Арсенијевић тражили су да уђе у Устав од 1903 одредба: „Претрес се ни у ком случају не може вршити ноћу“, која је постојала у Уставу од 1888 и коју је одбор изоставио. Они су тврдили да при претресима ноћу може власт вршити злоупотребе, да то уноси страх у породице, да се тим руши светиња домаћег прага и спокојства.“ *Нешић* наводи да су се једном приликом хајдуци обукли у жандармериско одело, па су ушли у једну кућу под изговором да врше претрес, али су извршили крађу и три убиства. Ако се власт боји да кривац не би побегао, нека се око стана ноћу постави стража, а сутра изврши претрес. Како ниједан од говорника није учинио формалан предлог ни тражио 15 посланика да га потпомогну, то је Скупштина остала при одобреном предлогу и ако нико ни из одбора ни из Скупштине није бранио одборско мишљење.

Код чл. 84 Алекса Нешић предлаже увођење општег права гласа замерајући што се одбор удаљио од радикалних и демократских идеја. Не треба грађанску свест делити по величини капитала. Боље је да новог монарха дочекају равноправни грађани. Истина, по садашњем закону о порези цензус готово и не постоји, али се тај закон може изменити у корист сиротиње смањењем или укидањем личне порезе, што би било сасвим право, и тада ће многи изгубити право гласа („бити бесправно робље“). Он предлаже да се у чл. 84. унесе одредба: *„Право гласа има сваки српски грађанин који је навршио 21 годину.“* У томе смислу говорио је и Милан Арсенијевић тврдећи да ће новог владаоца обрадовати ако сви грађани његове отаџбине буду равноправни, а само та равноправност може утврдити нову политичку еру. Предлог Нешићев помаже 15 посланика. Претседник одбора Максимовић слаже се с Нешићем у питању општег права гласања, али предлог Нешићев мења главна начела устава од 1888, а одбор је овлашћен да изврши само најпотребније измене у том уставу. Тако мисли и известилац Михаило Мартинац. — Светислав Симић налази да би предлози ове врсте пореметили једнодушност која је потребна „због важности самог стања у земљи које смо затекли.“ Треба избегавати све што може ре-

[1]) Одбору је био претседник Петар Максимовић а известилац Михаило Мартинац.

метити народно расположење у овом тренутку, а не „правити се сад популаран на рачун свих нас.“ Предлог Нешићев одбивен је већином гласова.

Код чл. 99 Милан Арсенијевић и Милош Ћосић противни су одредби о квалификованим посланицима, јер се тиме народ приморава да бира интелигенцију. Ако она заслужује народно поверење, народ ће је сам бирати. Најпосле, они пристају да у кандидатским листама буде један посланик са факултетском спремом, а не два. Арсенијевић подноси писмен предлог да се у чл. 99 устава учини измена у првом ставу у следећем: »Међу посланицима свакога округа мора бити једно лице које, поред осталих уставних услова општих за све посланике, испуњава још и овај нарочити услов“ итд. — остало остаје по старој редакцији. Предлог је помогнут од довољног броја посланика. — Алекса Нешић сматра да се одредбом о квалификованим посланицима не постизава да у Скупштину уђу спремнији људи. „Хемичар и математичар не мора бити и добар државник.“ Оставимо народу право да бира кога хоће. — Пера Максимовић и Стојан Рибарац тврде да би се овом променом зашло у главно начело устава, а устав се, према споразуму, има ревидирати само у неопходним тачкама. Максимовић налази да по овом уставу квалификовани посланици не морају бити изабрани. — Настас Петровић се боји да Сенат који је пристао на своје укидање не буде и сувише осетљив ако се укину и квалификовани посланици. — Предлог Арсенијевићев одбачен је већином гласова.

Код чл. 101 Малиша Атанацковић предлаже да се Скупштина састаје 1 новембра, а не 1 октобра, јер у октобру и земљорадници и трговци имају врло много послова, па им је тешко напустити их ради одласка у Скупштину. На напомену известиоца Мартинца да је та измена учињена због буџета, да би се он свршио на време, Атанацковић одговара, да би Скупштина могла да сврши буџет за два месеца. Велика народна скупштина од 5-600 људи нашла је да Скупштина треба да се састаје 1 новембра и треба у томе бити доследан. — Његов предлог није потпомогнут и остало је како је одбор предложио.

Код чл. 127 Милосав Радојковић и Ал. Нешић предлажу да посланичка дневница буде 10 дин. Нешић подноси о томе писмен предлог, који је потпомогнут од довољног броја посланика. — Милош Ћосић тражи да се количина дневнице не одређује уставом, него законом, јер она је сад, може бити, велика а доцније може постати недовољна. — Стојан Протић налази да није вредело око ове ситнице трошити време. Ово је унесено у устав да би се пресекле позније препирке око посланичке дневнице, у којима би поједини посланици „лицитирали своју популарност.“ — Предлог Нешићев одбијен је већином гласова.

Код 136 члана Јоца Селић тражи да право на оптужбу министра траје *пет* година од учињеног дела а не четири, јер је учињена измена у чл. 10, те скупштинска периода износи *четири* а не три године, па би се министри могли извући од одговорности. Известилац пристаје на измену Селићеву и Скупштина је изгласава.

Код чл. 156 Мил. Арсенијевић тражио је обавештење могу ли се кандидатима за председнике Касационог и Апелационог суда и за чланове Касационог суда године судиске, адвокатске и претседничке сабирати да би испунили погодбе за те положаје. Нико му није дао тражено обавештење, само је претседник Скупштине Аца Станојевић напоменуо да ће се то протумачити у закону. — По предлогу Настаса Петровића редигована је прва тачка 201 чл. устава о заклетви Краља Петра и задржавању мандата тадашњег Народног претставништва.

Приступило се поименичном гласању о целокупном уставу. Гласало је *за* 106 посланика а *против* 3. (Алекса Нешић, Драгомир М. Поповић и Радоје Обрадовић).

Предлог Устава од 1903 послала је Скупштина 4/VI Сенату.[1]) Он је једногласно усвојен у Сенату и у начелу и у коначном гласању. Није измењен ниједан члан, само је код „прелазних наређења“, на тражење Андре Нико-

[1]) Одбор за измену устава од 1888 састављали су у Сенату: претседник Никола П. Пашић, известилац Андра Николић и чланови: Ђока С. Симић, Дим. Р. Радовић, др. Лаза Пачу, Св. Милосављевић и Јов. Мишковић.

лића, председник владе Јов. Авакумовић изјавио, да ће се дотадашњи државни саветници ставити на расположење или у пензију.

Устав од 5/VI 1903 разликује се од устава од 1888 у овим тачкама:

1.) У чл. 5 *изостављен* је број округа који је означен у уставу од 1888.

2.) У чл. 9 речи „истражног судије" *замењене* су изразом *„истражне власти."*

3.) У чл. 15 изостављена је последња реченица из устава од 1888 која гласи: „Ни у ком случају претрес не може бити ноћу."

4.) Члан 51 *додата* је нова алинеја: *„Прекидања истраге и суђења у току (аболиције) код неполитичких кривица не може бити."*

5.) Чл. 57 *замењен* је овим: *„У Србији влада краљ Петар I, из династије Карађорђеве. Краља наслеђује мушко потомство из законитог брака по праву прворођења. Ако краљ не остави мушког потомства, наследство прелази на побочну линију у мушкоме потомству по истоме реду прворођења."*

6.) Из чл. 71 *изостављена* је реч „пуноважно."

7.) Чл. 72 гласи: *„О васпитању малолетног краља стараће се намесници. О имању малолетног краља бринуће се старатељи које преминули краљ поставља у својем тестаменту, или које именују намесници у договору са Државним Саветом, ако их преминули краљ није поставио."*

8.) Чл. 82 (о праву сеоских општина Добриња и Такова да бирају по једног посланика) *изостављен је* из устава од 1903.[1])

9.) Чл. 84 (85) *додато* је да се у непосредне порезе за бирачко право *рачуна и сталнн државни прирез. Изостављена* је одредба из Устава од 1888 о бирачким

[1]) Због тога су бројеви чланова у уставу од 1903 за једну цифру мањи од одговарајућих чланова у уставу од 1888. Овде су под заградом означени бројеви чланова из устава од 1888.

картама и о плаћеној порези у прошлом или текућем полгођу.

10.) У чл. 90 (91) реченица (из Устава од 1888): „једног судије, судског чиновника или правника" замењена је одредбом: *„и једног лица које је свршило факултет, а у недостатку ових, лица које је свршило стручну школу."*

11.) Из чл. 91 (92) *избачена* је одредба да у састав Главног бирачког одбора улази „и један члан сталног окружног одбора."

12.) У чл. 92 (93) *унесена* је после речи „док се не исцрпе број њезиних гласова" нова одредба: *„Ако једна кандидатска листа не добије ни количник, њени се гласови придају кандидатској листи са највећим бројем гласова."*[1])

13.) Из чл. 93 (94) *изостављене* су речи: „као и у општинама којима чл. 82 овога устава даје изборно право", јер је тај 82 чл. изостављен из устава од 1903.

14.) У чл. 98 (99) *унесена* је одредба да и *„председници општина*, ако би били изабрани за народне посланике, и тога се мандата примили, губе свој положај," а *избачена* је из њега одредба да и „генерални конзули изабрани за народне посланике задржавају свој чиновнички положај."

15.) Чл. 99 (100) гласи у уставу од 1903: *„На свакој кандидатској листи изборног округа* морају бити по два лица, која поред осталих уставних услова, општих за све посланике, испуњавају још и овај нарочити услов: да су свршили који факултет у земљи или на страни, или коју вишу стручну школу, која стоји у реду факултета." (Све остало што стоји у чл. 100 устава од 1888 *изостављено* је из устава од 1903).

16.) По чл. 100 (101) посланици се бирају на *четири* године а избори се врше *8 септембра*. Израз „трогодишња" периода Скупштинска замењен је у уставу од 1903 изразом: *„четворогодишња"*

17.) По члану 101 (102) Скупштина се састаје сваке године 1 октобра. Израз из одредбе устава од 1888 да се Скупштина може држати ван престонице „само у слу-

чајима неодољиве потребе“ замењен је у уставу од 1903 изразом *„само у случају рата.“* А одредба тог истог члана да је „влада дужна да то оправда пред самом том Скупштином сазваном ван престонице“ *изостављена* је, јер за њу није било потребе у уставу од 1903. Одредбе у истом члану устава од 1888 да „сваки редован сазив Народне скупштине траје најмање шест недеља“ *замењена* је у уставу од 1903 одредбом: *„Редован сазив Народне Скупштине не може се закључити док Скупштина не реши државни буџет.“*

18.) Члан 111 (112) гласи у уставу од 1903: „Законске предлоге и оне *једногодишње законе који с буџетом стоје у непосредној вези,* изузев сам буџет, не може Скупштина узети у претрес док их најпре не проучи Државни Савет и не поднесе о њима Скупштини своје мњење.“

19.) Члан 113 (114) гласи у уставу од 1903: *„Ни један законски предлог не може се претресати у Скупштини, докле претходно не прође кроз надлежни одбор.“*

20.) У чл. 117 устава од 1903 унесена је само прва реченица из одговарајућег (118) члана: *„Закони и законите наредбе, који су законим начином обнародовани, имају обавезну силу за све грађане и власти земаљске.“* (Друга тачка отпала је).

21.) Чланом 121 (122) Скупштина је по уставу од 1903 добила поред права истраге и право *анкете,* што није имала по уставу од 1888.

22.) По чл. 122 (123) устава од 1903 у Скупштини имају право да говоре и *„чланови Државног Савета“*[1]).

23.) Чл. 127 (128) утврђена је посланичка дневница на *15 динара.*

24.) Чланом 129 (130) одређује се да и посланици са факултетском спремом улазе у двапут већем броју у Велику народну скупштину (по 130 члану устава од 1888 ови квалификовани кандидати нису морали бити ни уношени у листе за Велику народну скупштину).

---

[1]) Изабрани од Државног савета да бране његово гледиште на поједине законе.

25.) Чл. 135 (136) *допуњен* је и гласи у уставу од 1903: „Писмена или усмена наредба краљева не може ни у каквом случају заклонити министре *или друге државне службенике* од *законске* одговорности.“

26.) Чл. 136 (137) предвиђена је застарелост кривице министарске *пет* година после учињеног дела[2]).

27.) Чл. 139 (140) *допуњен* је и гласи: „Краљ не може осуђеном министру ни опростити ни смањити казну без пристанка Народне скупштине, *нити може прекинути поведену истрагу против оптуженог министра.*“

28.) Чл. 142 (143) устава од 1903 *није ушла* одредба из устава од 1888 да државни саветници које устав затече у том звању могу бити изабрани и постављени за саветнике и ако немају погодаба које се траже по новоме уставу од 1903.

29.) У чл. 144 (145) тач. 2 устава од 1903 који говори о дужностима Државног савета унесена је после речи: ... „законски предлог у претрес“ нова одредба: *„Државни савет може одредити из своје средине једног или два своја члана, који ће у скупштини заступати његово гледиште.“* Сем тога у овај члан ушле су још две нове тачке, којих није било у уставу од 1888, и којима се ставља у дужност Државном савету: 12) *„да расматра и решава по жалбама против указа, којима се вређају закона приватна права. Главна Контрола има права да се жали у име државе, ако је указом повређен какав државни материјални интерес у корист појединаца.“* 13) *„да расматра и решава по жалбама против министарских решења донесених по предметима за које министар није по закону надлежан, или, који прелазе круг његове законом одређене власти. Ова су решења обавезна за министра.“* Тачка 12 овога члана у уставу од 1888 постала је 14 у уставу од 1903.

30.) Чл. 150 (151) гласи у уставу од 1903: *„Ни један суд не сме никога узимати на одговор, ако по закону није надлежан* (изостављен је израз „нити судити“ који је био у уставу од 1888).

---

[2]) Зато што скупштинска периода траје четири године.

31.) Чл. 153 (154) гласи у уставу од 1903: „*У свима злочинима оптужени мора имати браниоца од како се под суд стави; но ако он не одреди себи браниоца, сам Суд ће му га поставити. Окривљени може, ако хоће, имати браниоца и у претходној истрази, у свима кривичним делима.*“

32.) У чл. 154 (155) *додата* је у уставу од 1903 ова одредба: „*Судије првостепених судова постављају се по листи коју предлаже министар правде са председницима Касационог и Апелационог суда. У листи мора бити два пута онолико кандидата, колико има упражњених судијских места.*“

33.) У чл. 158 није ушао израз „преко своје воље“ који се налази у 159 члану устава од 1888.

34.) Чл. 160 (161) гласи у уставу од 1903: „*У окрузима постоје уз државне управне власта као самоуправни органи: окружне Скупштине и окружни одбори. Њихов је задатак да воде бригу о чувању и унапређењу просветних, привредних, саобраћајних, санитетских и финанцијских окружних интереса.*“

35.) У чл. 163 (164) после речи: „15 динара непосредне порезе на годину“ додато је: „*рачунајући ту и сталнн државни прирез.*“

36.) Из чл. 164 (165) избачен је израз „стални“ који је стајао испред назива: окружни одбор.

37.) У чл. 173 (174) последње реченице гласе: „*Скупштина не може предложене поједине партије буџета повећавати,* а може их смањити или изоставити. Уштеда једне буџетске партије *или буџетске године* не може се утрошити на подмирење потреба друге партије *или године* без одобрења законодавне власти.“

38.) Чл. 174 (175) други део гласи у уставу од 1903: „Ако је Народна скупштина распуштена или одложена пре него што је решила буџет, краљ може продужити, *уз пристанак Државног Савета* буџет истекле рачунске године најдуже за четири месеца.“

39.) У чл. 176 (177) унесена је при крају нова одредба: „*Рударске повластице дају се по специјалном закону.*“

40.) По чл. 180 (181) чланови Главне Контроле могу бити и они „који су служили као виши чиновници у финансијској струци *а имају најмање 10 година указне државне службе,*“ док је уставом од 1888 тражено да су „служили 10 година као виши чиновници.“ У овај члан *није ушла* одредба из устава од 1888: „Председник и чланови Главне Контроле који се затекну у својим звањима кад овај устав ступи у живот могу бити кандидовани за нову Главну Контролу и ако немају услова који се овим чланом иште.“

41.) Чл. 184 (185) гласи: „Сваки је чиновник одговоран за своја службена дела, *без обзира на то по чијим је наредбама радио.*“

42.) Чл. 200 (201) гласи у уставу од 1903: „Предлог да се у уставу што измени допуни или протумачи може учинити Краљ или Народна Скупштина. У предлогу таквом морају се изреком именовати све тачке Устава које би се имале изменити, допунити или протумачити. Ако је предлог учинио Краљ он ће се саопштити Народној Скупштини, па ће се затим Скупштина распустити и сазвати Велика Народна Скупштина најдаље за четири месеца. Ако је пак предлог такав потекао од Народне скупштине, Скупштина ће два пута гласати о њему остављајући од гласања до гласања најмање по 10 дана. Узима се да је предлог примљен, ако је за њ гласала апсолутна већина од Уставом одређенога броја посланика. Кад предлог на тај начин буде усвојен, Скупштина ће се распустити, а Велика Народна Скупштина сазваће се најдаље за четири месеца од дана кад је предлог усвојен. И у једном и у другом случају Велика Народна Скупштина може решавати само о оним изменама и допунама или тумачењу Устава, које садржи предлог на основу којег је она сазвана. Њезина ће решења донесена апсолутном већином од Уставом одређеног броја посланика, вредети кад их Краљ потврди.“

У чл. 201 ушла су прелазна наређења:

I. Краљ Петар I. полаже заклетву по чл. 60. овог устава пред Народним Представништвом које га је изабрало. Ово Народно Представништво задржава свој мандат до првих скупштинских избора.

II. С обнародовањем овога устава ступају на снагу, у колико не стоје у опреци са одредбама овога устава, ови закони: 1. Закон о изборима народних посланика од 25. марта 1890. године са изменама и допунама од 28. јануара 1891. године. Рокови у овоме закону означени померају се у напред према одређеном дану за изборе (чл. 100); 2. Закон о пословном реду у Народној скупштини од 1. новембра 1889. год. са изменама од 28. јануара 1891. године; 3. Закон о министарској одговорности од 30. јануара 1891. год.; 4. Закон о уређењу Државног Савета од 21. децембра 1901. год. и Закон о пословном реду у Државном Савету од 31. јануара 1902. год.; 5. Закон о уређењу Главне Контроле од 1. маја 1892. године; 6. Закон о административној подели Краљевине Србије од 15. марта 1890. год., са изменама и допунама од 31. марта 1891. год., 9. маја 1894. год., 17. фебруара 1896. год., 5. јануара 1899. год., 24. јануара 1900. год., 31. марта 1902. и 10. априла 1902. год.; 7) Закон о општинама од 21. марта 1902. год.; 8) Закон о јавним зборовима и удружењима од 31. марта 1891. год.; 9) Закон о штампи од од 31. марта 1891. год. Овим престају важити сви закони и све законске одредбе, које су у супротности било са уставом било с побројаним законима.

III. Председника, потпредседника и чланове Државнога Савета наименоваће сад Краљ Указом, и они ће вршити дужности предвиђене овим Уставом дотле док се на првом редовном сазиву Народне Скупштине не изврши наименовање њихово према одредбама овога Устава (чл. 140.) Садашњи државни саветници разрешавају се од дужности. Председник и чланови Главне Контроле остају у дужности док се њихово наименовање не изврши по одредбама овога устава, на првом редовном сазиву Народне Скупштине.

Исто тако остају у дужности до првога сазива Народне Скупштине председници и судије: Касационог, Апелационог и првостепених судова. Одмах чим буде постављен према Уставу (чл. 140) Државни Савет, он приступа избору председника и чланова Касационог Суда и листу изабраних подноси Краљу на потврду. Председник и чланови Касационог Суда ступају у дужност чим их Краљ постави. Председник и чланови Апелационог суда бирају се и постављају по чл. 154. овог Устава. Председници и судије првостепених судова бирају се и постављају на начин предвиђен у чл. 154. овога Устава.

IV. Остаје у снази закон о Државном Буџету од 4. априла 1903. године.

Чл. 202 гласи: Од дана када се овај Устав обнародује губи важност Устав од 6. априла 1901. године, као и сви закони и наредбе у колико би биле противне овом Уставу. Министарски Савет ће одмах обнародовати овај устав у Службеним Новинама.

На овај устав заклео се Краљ Петар 12/VI и. г.

После династичке и уставне промене остале су старе странке: Радикална, Либерална и Напредна. На две године пред превратод 29/V 1903 створена је била и Самостална радикална странка; крајем јула 1903 год. организована је Српска социјална демократска странка, а крајем октобра Српска народна сељачка странка. Либерална странка била се поделила на Националну и на Демократску странку, па су се обе групе спојиле у Народну странку. Све су ове странке, сем Напредне, имале у својим програмима опште право гласа. Али и ако је Радикална странка била у Скупштини која је мењала устав у надмоћној већини, она је оставила у уставу цензус од 15 дин. непосредне порезе за активно бирачко право (рачунајући у то и стални државни прирез), а 30 дин. за пасивно. А није унела у нов устав ни периодичност Велике народне скупштине, која је предвиђена програмом те странке. Српска социјална демократска странка била је једина која је тражила бирачко право и за женске. Први пројекат њеног програма (4/VII 1903 године) обухвата извесна питања која се не би могла решити без промена устава. У том пројекту тражи: се 1) Прелазак капиталистичке приватне својине средстава за производњу — земљишта, рудника, сировина, алата, машина, саобраћајних средстава у друштвену својину. 2) Опште, једнако и непосредно право би-

рања и избора тајним гласањем, за све изборе за све становнике старе 20 година без разлике пола. Пропорционални изборни систем за земљу у укупности њеној, а док се то не изврши, да се законом установи одређивање изборних округа после сваког пописа становништва. Двогодишња законодавна периода. 3) Непосредно народно законодавство, средством права предлагања и одбацивања. Укидање свих закона који чине неправду жени у јавно-правном и приватно-правном односу према човеку. 4) Оглашење религије за приватну ствар. 5) Судије да бира народ. Невино осуђеним да се дâ накнада штете. Укидање смртне казне.

Остале тачке тога програма могле би се извести доношењем или променом појединих закона.

Овај пројекат програма усвојен је на социјал-демократском конгресу 20/VII 1903.

Од изгласавања овога устава па до оснивања наше нове државе била су поднесена четири предлога за промену устава.

Први је био предлог **Драгише Лапчевића**, прочитан у скупштинској седници од 27/XI 1907 год.

Он је поднесен **„ради увођења општег, тајног, једнаког и непосредног права гласа за све грађане без разлике вере и пола"**. Уз предлог иде опширна мотивација о потреби општег права гласа, за заштиту радника и радничких права. Законима донесеним без учешћа радника они су осуђени на претеран рад, сиротовање, патњу, физичко пропадање, на ропство богатим класама. Њима је одузето право на живот. Радницима се намећу све дужности и од њих се тражи да гину за отаџбину а не признаје им се основно право: да учествују у законодавству од кога зависи живот њихов и њихових породица.

Истога дана поднео је Лапчевић нов предлог: да се „поводом петиције коју су поднела 11,822 лица, којом се тражи опште право гласа" **нареде избори за Велику народну скупштину која ће изменити чл. 84 и 163 Устава у томе смислу, да се уведе опште право гласа**. Моли да се ради проучавања његовог предлога и петиције изабере нарочити одбор". — Предлог је 28-XI-1907 упућен скупштинским отсецима.

Други предлог прочитан је на скупштинској седници од 3-II-1909. Посланик **Сретен П. Којић предлаже да се измене или сасвим укину чл. устава: 1, 80, 81, 84, 86, 88, 89; 91; 92; 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100; 111; 127; 131; 140, 141, 142, 143, 145,**

147, 154, 160, 163, 164, 167, 179, 201 и 202. Разлози су му: што је устав донет кад садашњи краљ није био краљ Србије и без његовог суделовања, дакле једнострано; што је овај устав исти као и онај из године 1888, кога је владалац дао у намери да абдицира, и то „да послужи као успор у борби за грађанске слободе између круне, односно намесништва, и народа; и најпосле, што се примећују у примени и његовом извођењу многи недостатци и нејасноће, а нарочито се то огледа у честим скупштинским изборима, опструкцији, спором раду Скупштине, скупоћи парламента и гломазној администрацији и изборном систему итд.

У 1910 години била су два предлога о промени устава. 18-V-1910 прочитан је у Скупштини предлог о томе који су поднели **Стојан Д. Рибарац, Војислав С. Вељковић**, и још 16 посланика, чланова либералне странке. Предлог је мотивисан потребом „прибирања, подизања и учвршћивања државне снаге и моћи а с обзиром на неопходност сузбијања свемоћи партиске, на заједничку и предану сарадњу свију слојева народних у пословима јавним, на изједначавање свију грађана у правима и на позивање свију њих на вршење дужности". Предлогом се тражи:

I Промена чл. 84, који би се имао заменити одредбом која **би обезбедила право гласа, активно право избора, свима пунолетним и часним грађанима, ма колико они порезе плаћали.** Али право не треба да буде без дужности. Зато треба установити да активно право буде и **обавезно** и да је сваки дужан и употребити га. Дакле: **опште право гласа и општу дужност гласања.**

II Чл. 79 изменити тако, **да на сваких 7000 глава пореских дође по један посланик**, а да вишак од 4000 глава пореских добија још једног посланика. Број пореских глава варошких не треба рачунати при одређивању броја посланика за изборне округе. То се предлаже да би се смањио број посланика, „јер је тај број један од узрока немоћи скупштинске и скупоћи њеној".

III Чл. 98 треба изменити у том смислу: **да претседници и чланови виших и првостепених судова, ванредни и опуномоћени министри акредитовани код страних дворова, дипломатски агенти, директори средњих и стручних школа, инжињери и лекари у државној служби губе своје службене положаје ако буду изабрани за посланике и тај избор приме**". Ово се предлаже да би се повратио поремећени ред у односима државне службе, онемогућило учешће у законодавству службеном елементу зависном од управне власти, посветила већа и рационалнија брига народном здрављу, подигла помућена вера у правосуђе и избегао сваки додир између правде и политике.

IV **Укинути чл. 127 о посланичкој дневници од 15 динара и оставити одређивање дневнице закону. Дневница би се примала само за време стварно проведено на седницама скупштинским.** Ни у нашим ранијим уставима ни у страним нема ове одредбе. Она је уведена „да би се партизани боље наградили а партија ојачала".

V У чл. 95 устава додати **да пасивно изборно право не могу имати они који су државни предузимачи или лиферанти или кон-**

цесионари. То се предлаже зато што је најважнији услов за смишљен, одлучан и користан рад законодавног тела: потпуна независност његових чланова.

VI и VII **Треба укинути VII део устава који говори о Државном савету (чл. 140 и др.). Треба укинути или учинити потребне измене у оним члановима устава који предвиђају ма какву улогу Државног савета: 62, 71, 72, 73, 137 и др. Неке од тих надлежности пренеле би се на Касациони суд. Надлежност и пословник овог новог одељења Касационог суда одредио би се законом.** Разлог је: „Државни је савет сувишна, а при том врло скупа установа". Све се његове дужности могу пренети на Касациони суд, а изузетно примање у поданство на средишну државну управу. Непотребно је да он израђује законе а непрактично је да проучава законске пројекте.

Предлог је упућен секцијама.

Други предлог у 1910 г. прочитан је у Скупштини 10-XI. **Триша Кацлеровић предлаже сазив Велике народне скупштине за измену чл. 84, 88, 92, 95, 99, 163, 78, 79 и 80 устава.** Он тражи: **да се заведе опште, једнако, непосредно и тајно право гласа за све грађане и грађанке који су навршили двадесет година без обзира да ли су задужени или не порезом и да начин бирања буде најдемократскији, пропорционалан за целу земљу.** Побуде за тај предлог ове су: по данашњем изборном систему ни Народна скупштина ни остала претставничка тела нису веран израз расположења, мишљења и интереса свих грађана и грађанки. У њима мањина господари над већином. Скупштина је неспособна за икакав озбиљан рад у корист већине и постала је оруђе за најбезобзирнију заштиту уских егоистичких интереса власничких политичких група. У даљем излагању оштро се критикује рад владин и у предложеној уставној промени налази средство да се стане на пут „свима плановима владиним да се народне масе финансиским и политичким законима поробе и онеспособе".

Предлог је упућен секцијама.

Ни о једном од тих предлога није се решавало у Скупштини. И Устав од 2/VI 1903 остао је непромењен све до 1 децембра 1918 год., кад је извршено уједињење у нову државу С. Х. С., која се доцније прозвала *Југославија*. У Службеним новинама (бр. 5 од 3/II 1919 г.) изишао је привремени устав за државу С. Х. С., датиран 30/I и. г. али је одмах сутра дан повучен. И донесен је нов 28/VI 1923 године.

XIV

Закључак

I

Промене устава у Србији нису вршене по одредбама предвиђеним у самим уставима и начином тамо прописаним. Стално је напуштан правилан и законит пут и прибегавало се или обустављању постојећег устава или неправилним поступцима за које није било ослонца ни у уставу ни у законима.

Први српски устав од 2/II 1835 ***октроисан је.*** Велика скупштина није стварно ни решавала о уставу, него јој је он само саопштен, па су се кнез, посланици и великодостојници на њега заклели.

Устав од 12/XII 1838 године заједничко је дело турске владе, руске дипломатије и српских незадовољних старешина, противника кнеза Милоша. Он је био ***наметнут*** и кнезу и народу.

Устав од 29/VI 1869 донесен је ***неправилно.*** Ако би се радило по уставу од 1838, онда се не би могла извршити уставна промена без одобрења турске владе. А ако би се промена устава вршила не по наметнутом турском уставу, него по уставном закону о Народној скупштини од 17/VIII 1861, онда се није смела вршити за време кнежева малолетства (чл. 14). Учињена је још и повреда чл. 3 тога закона, По томе члану за промену устава била је надлежна обична Народна скупштина а не Велика. У промени Устава од 1869 уместо три надлежна фактора: кнеза, Државног савета и обичне Народне скупштине суделовала су три ненадлежна: намесништво, светоникољски одбор и Велика народна скупштина.

Ни устав од 21/XII 1888 није ***правилно донесен.*** Велика народна скупштина која га је усвојила изабрана је ***стварно*** на сасвим слободним изборима, али су ти избори ***формално*** били противни позитивним законима, због тога што су неки већ извршени избори повереника оглашени као да не постоје и што су одређени

комесари, који нису предвиђени ни уставом ни изборним законом. Та скупштина одлучила је о примању устава у сасвим правилној *форми*, али није имала стварно право да га мења, јер кад је Уставотворни одбор коначно усвојио пројекат устава од 1888 год., који је имао бити поднесен Великој народној скупштини, краљ је рекао да *не допушта никакву измену, него да се устав мора примити од корица до корица*. Скупштина је нормално радила као да та краљева реч није ни казана. Изабран је одбор за проучавање пројекта. Он се поделио на мањину и већину. Мањина је тражила извесне измене; неки су посланици говорили о томе, али је устав изгласан без икакве промене, По форми то је све било правилно, јер је скупштинска већина имала право да ништа не мења у уставу. Али, у ствари, да није било краљеве претње: да ће повући устав ако се ма шта у њему мења, Скупштина би огромном већином учинила извесне измене у уставу.

При доношењу Устава од 1888 учињена је и повреда чл. 131 постојећег устава. По том члану промена устава не може се извести у Великој народној скупштини ако претходно „две једно за другим следеће редовне Скупштине" нису донеле одлуку о уставној промени. Истина 1881 и 1882 године те су одлуке донесене, али их је време од преко шест година обеснажило. Иако рок за сазив Велике народне скупштине, после одлука редовних скупштина, није уставом тачно утврђен, смисао је устава у овоме: кад две редовне Скупштине изгласају промену устава, треба бирати Велику скупштину (рок се не одређује) да промени устав. Између последње редовне Скупштине која је одлучила о промени устава и Велике Народне скупштине која има да га промени не може се бирати обична Скупштина. А међутим, од 1882 до 1888 године било је пет избора обичних Скупштина...

Устав од 9 маја 1894 године *октроисан* је пошто је претходни устав државним ударом обустављен.

Устав од 6/IV 1901 такође је октроисан, као и устав од 25/III 1903 године.

Устав од 5/VI 1903 године донесен је после убиства краља Александра Обреновића и може се назвати револуционарним уставом. О њему је Народно претставништво правилно решавало, али по одредбама октроисаног устава од 6/IV 1901 и пошто су враћени у живот државним ударом укинути закони и сазвано тим ударом распуштено Народно претставништво.

Од првог српског устава 2/II 1835 па до последњег од 5/VI 1903 није извршена никаква делимична промена устава, ма да је пало доста предлога о томе. Устави су се у нас смењивали у целини, на начин који смо показали у овој књизи. Само је устав од 5/VI 1903 год. донесен појединачним изменама устава од 1888 године.

II

Читав један век трајала је у Србији борба између владалаца и народа. Владаоци су желели за себе *пуну власт* и сматрали су народ за *поданике* а себе за његова *господаре*. Претставници народа тежили су ограничењу аутократских прохтева владалачких и прокламовали су да је народ извор *сваке власти*. За трајања ове борбе вршени су државни удари; гажени обустављани и укидани устави и закони; јављале се буне и завере; завођени преки судови; проглашавана ванредна стања; забрањиване политичке странке; угушивана штампа; растериване Народне скупштине; онемогућавани зборови и договори; спровођени крвави и насилни избори. Било је жртава „с обе стране барикаде!" Мењане су династије и страдали владаоци. Кнез Милош је морао напустити Србију, кнез Михаило је најпре одагнат с престола а за своје друге владе убијен; кнез Карађорђевић је збачен; краљ Милан принуђен на абдикацију; последњи Обреновић погинуо је од војничке завере коју је народ одобрио. Страдали су и борци против аутократије; једни су стрељани, други осуђивани на робију, трећи изгнани из земље. Рушен је ауторитет владалачки, али су морално пропадали и политички прваци и читаве странке приморане да се одрекну својих битних начела... Србија није имала поступну еволуцију у уставном развитку, него

само нагла подизања и рушења. Устави су били као куће на песку; обарао их је први јачи политички ветар. Снага многих генерација трошила се и расипала у борби за основна уставна права и слободе без којих се није могао ни остварити национални идеал српског народа ни постићи поуздан културни и привредни напредак.

НАПОМЕНЕ

I

Ово дело има ***историску*** сврху. Писац није хтео да износи своје гледиште на поједине уставне покрете и промене. Али дело ипак није лишено политичког обележја, јер су изнесена мишљења појединих српских странака и важнијих политичара о разноврсним питањима уставних реформа.[1])

Из овог дела изостали су одељци: 1) о постанку првих устава у свим европским земљама и 2) мишљења наших политичара и правника о дводомном систему (Гиге Гершића, Ђорђа Вукићевића, Милутина Гарашанина, Владана Ђорђевића, Пере Тодоровића, Стојана Протића, Милована Ђ. Миловановића, Слободана Јовановића, Живојина Перића и др.). Само су ушла мишљења о том питању која су исказана приликом спремања, доношења и укидања устава. Изостављена је и ***библиографија*** списа која је писац проучио у току овога рада, а такође и ***регистар*** имена, лица и места која се помињу у делу. И без свега тога ипак је премашен обим који је овој књизи био одређен. То се није могло избећи, јер је писац сматрао за неопходно потребно да унесе у ово дело не само све уставе који су важили у Србији, него и све уставне пројекте и предлоге који су се јављали за више од сто година. Унесени су и неки уставни закони који су замењивали или допуњавали уставе од 1835 и 1838, јер први устав није ни примењиван, а други је наметнут Србији. После одељка о Уставу од 1869 године само је говорено о уставним покретима и променама а политички закони су остављени за евентуалну политичку историју Србије.

---

[1]) Писац овог дела припрема „Историју српских странака" у којој ће изложити своје мишљење о уставном и политичком развитку Србије ослањајући се на чињенице изнесене у овој књизи.

Писац је износио у овом делу само формалне промене, укидања и обустављања устава и отворене прекршаје појединих уставних одредаба. Повреде појединих чланова устава извршене њиховом неправилном применом нису расправљане. И то је остављено за политичку историју.

II

Сем штампаних дела писац се при изради служио извесним рукописима из Државне архиве и архиве Српске краљ. академије. То су: 1) Грађа за историју нашега времена од Вука Ст. Караџића; 2) Уставни пројекат и излагање мотива за њега од Јована Хаџића; 3) Писмо кнеза Михаила руском посланику Бутењеву; 4) Пројекат закона о Народној скупштини 1848; 5) Предлог Филипа Христића о закону о министарској одговорности; 6) Забелешке из мемоара Николе Христића; 7) Мемоари Димитрија Црнобарца; 8) писмо министра правде Државном савету поводом Устава од 1869 и одговор Савета на то писмо; 9) белешке Димитрија Маринковића; 10) Извештај Венијамина Калаја о уставу од 1869 год.; 11) Протокол уставотворног одбора о раду на Уставу од 1888 год.; 12) белешке Саве Грујића о припремама за устав (1896); 13) белешке ђенерала Јована Мишковнћа о истом предмету; и 14) забелешка Живана Живановића о конференцији у двору 1901 године.

Рукопис под 2 дао је писцу г. др. Мираш Кићовић директор гимназије; под 3 г. др. Драгослав Страњаковић доцент универзитета; под 6 пок. Коста Н. Христић б. министар; под 7, 10 и 13 г. др. Слободан Јовановић проф. Универзитета; под 9 пок. Павле Д. Маринковић б. министар; под 11 г. Михаило Ј. Ристић претседник Апелације у пензији; под 14 пок. Живан Живановић б. министар. Писац је у своје време захвалио свима који су му у том погледу били на помоћи, па и сад са свесрдном захвалношћу помиње ту помоћ. Г. др. Слободану Јовановићу писац је захвалан још и за неколико корисних обавештења.

III

Устави од 1835 и 1838 године штампани су дословно према првобитном тексту са свим неједнакостима и погрешкама у правопису и интерпункцији. Само су стари самогласници замењени садашњим према тексту Устава од 1835 који је 1877 године прештампан у 30. Зборнику закона и уредаба. Учињене су само ове измене: повратна заменица *се* била је у тим првобитним текстовима најчешће спојена са глаголом, а понегде одвојена. У овом делу свуд је одвојена. У повише речи било је двојних сугласника (сумму, законна, пасспорте, апеллациони итд.), па је задржан само по један. Реч *казна* која се чешће помиње у Уставу од 1835 год. у смислу благајна (каса), замењена је, као и у прештампаном тексту од 1877 год., речју *хазна*, што на турском значи благајна[1]) — И сви други устави штампани су сасвим верно оригиналу и ако у њима има извесних правописних неједнакости. Али нису одвајане алинеје, а бројеви чланова стављани су при крају члана и у заграду. Код дословних цитата (под наводним знацима) задржан је стари правопис; иначе су правопис и интерпункција поправљени према садашњем званичном правопису.

Речи књажество, књаз, попечитељ, Сербија и др. старински изрази такође су задржани само кад су цитирани под наводним знацима; иначе је писано: кнежевина, кнез, министар, Србија итд. Реч устав писана је великим почетним словом само кад је означавала наслов наших устава.

IV

Наслов Устава од 1835 гласио је: **Устав књажества Сербије,** издан и заклетвом потврђен о Сретењској скупштини 1835 године у Крагујевцу. А потпис: Милош Т. Обреновић књаз српски. По повељенију Његовога Књажескога Височества Јефрем Обреновић, (сље-

[1]) Речи **казна** у смислу благајне нема у речницима. Само у Белостенчеву речнику има реч **казан** која може значити и доходак.

дују потписи браће књажеске, депутата свију округжија Сербије, свештенства и духовенства и Државнога Совјета Српског.

Наслов Устава од 1838 гласио је: Устав књажества Сербије тј. Султански Хатишериф истекавши около половине Шевала 1254 (Од $\frac{10}{22}$ до $\frac{12}{24}$ Декемврија 1838) Содержавајући Устав даровани Његовим Височеством житељима Његове Провинције Сербије.[1])

Испод текста Устава од 1888 стоји потпис претседништва скупштинског и опуномоћених потписника и потврда Краља и владе; испод текста Устава од 1869 потпис свих послапика и потврда кнеза и владе. Устав од 1901 има само потпис краљев, а Устав од 1903 потпис свих чланова владе.

Устави од 1888 и 1869 имају испред потписа владаоца и министара препоруку министрима да Устав обнародују и старају се о његову извршењу и наредбу владама да по њему поступају, а свима и свакоме да му се покоравају. Устав од 1903 нема препоруке министрима да се старају о извршењу Устава, пошто га је сама влада потписала.

---

[1]) Аца Миловановић у свом делу „Законодавство, повремени књижевни спис" (Београд 1903) овако описује оригинал овога устава, који се тада налазио у Главној државној благајници: „На челу овога Хатишерифа стоји велика црна тура, па онда израђен у том златни монограм Султана Махмуда другог. Десно од туре стоји у боји и златом опточен нацртан венац у виду елипсе и отвореним горњим крајем који испуњава такође златом израђено Сунце са златним зрацима. У самом венцу стоји својеручни потпис **Султана Махмуда** и овакав напис: **По овој преузвишеној наредби Нашој у свему безусловно поступати и вршити је, и противно не чинити.**"

РЕЧНИК

(непознатих старинских и туђих речи из Устава од 1835 и 1838 год.)

алија — спахиска ненасељена земља
берат — царско писмо (диплома) којим се дају неке повластице, звања или одликовања
вањешност — спољашност
вопрос — питање
вјежество — уметност, способност, знање
дајаније — давање
зијамет — војничко непокретно добро
изјатије — изузетак
капуђехаја — заступник (агент) страног владаоца. Тако су се звали наши агенти код Порте
касателни; касале — који се односе (тичу); односиле (тицале)
качество — особина, својство
контумац — лазарет, болница за неговање кужних болесника
мјестоблуститељ — заступник, претставник
набљудавати — пазити, чувати
нрави — карактер, природа, морал
недвижима добра — непокретна добра
обстојатељство — околност, прилика
отвјетан — одговоран
пагуба — штета
повелитељство — заповедништво
повин — крив
покусити се — покушати, усудити се
полезан — користан
получити — добити, постићи

предварително — претходно
предохрањење — чување
прејемник — прималац, наследник
притјажавати — имати
причастан (казни) — подложан казни
пронзнит — обузет, прожман
развје — осим, разма
прочи — остали, други
сановник — достојанственик, виши чиновник
сирјеч — то јест
сјечење — одељење, отсек
талир — стари новац у вредности 5,052 дин.
тимар — имање које су султани давали одличним војницима. Пољско добро
ферман — наредба, заповест, диплома султанска
хазна — благо, благајна
хатишериф (хат) — царска наредба
число — број
шчедрота — доброта.

Исправке

1. На стр. 48 при уношењу слога у машину поремећена су последња слова у 23, 24 и 25 реду одозго. Последња реч 23-ег реда треба да гласи *би*, 24-ог *био* а у 25-ом реду последњој речи недостаје на крају слово *а*.

2. На стр. 108 место римског броја V пред насловом треба да стоји VI.

3. На стр. 44 наслов испод броја V је требало сложити из слова из којих је сложен поднаслов (Устав књажевства итд.) и обратно.

САДРЖАЈ

I

Стр.

Шта је устав — — — — — — — — — 5

Дефиниције устава, 5 — Разлика између устава и закона, 6.

II

Уставни карактер извесних одредаба Душанова законика — — — — — — — — 6

Сабори у старој српској држави, 6 — Одредбе у Душановом законику које имају значај уставних закона, 8.

III

Уставни покрет за време Карађорђа — 10

Централистичке и децентралистичке тежње у првом устанку и тежње за ограничењем Карађорђеве власти, 10 — Први Државни савет, 11 — Мешање Русије у питање уређења Србије и први уставни закон, 13 — Мишљење савременика о Карађорђу и војводама, 15 — Савет уређује земљу, 16 — Други уставни закон, 17 — Народне скупштине, 18 — Уставни закон од 1811 и прво министарство, 19 — Рад руских претставника, 21.

Стр.

IV

Уставни покрет за време кнеза Милоша 22

Централисти и децентралисти и њихов сукоб, 22 — Народна канцеларија и прва политичка убиства, 23 — Први уставни нацрт под Милошем, 24 — Нацрт кнеза Милоша, 26 — Султанов ферман од 1820 и српски захтеви, 27 — Организовање власти у Србији, 28 — Установљење српског Савета, 29 — Преговори с Портом, 30 — Хатишерифи од 1829 и 1830, 32 — Буне против Милоша и убијање угледних људи, 36 — Какав је био Милош, 37 — Прво министарство под Милошем и уставни закон, 41 — Милетина буна, 43.

V

Први и други српски устав. Одлазак кнеза Милоша и кнеза Михаила из Србије — — — 44

Текст првог устава (1835), 44 — Уставно министарство и уређење Савета, 61 — Стране државе против српског устава, 64 — Нови уставни пројекти, 64 — Кнежев указ од 1837, 67 — Уставотворна комисија, 70 — Хаџићев уставни нацрт и мотиви за њега, 72 — Рад српске депутације у Цариграду на уставном питању, 80 — Устав од 1838, 85 — Критике тога устава, 95 — Сукоб између Милоша и уставобранитеља, 99 — Нов закон о Савету, 100 — Оставка кнеза Милоша, 102 — Рад намесништва, 103 — Прва влада кнеза Михаила и његово писмо Бутењеву, 105 — Сукоб Михаилов са уставобранитељима, 106 — Вучићева буна и одлазак Михаилов из Србије, 107.

VI

Уставни покрет под кнезом Александром Карађорђевићем — — — — — — — — 108

Закони против Обреновићеваца, 108 — Народна скупштина 1848 и жеље народних посланика, 109 —

Стр.

Нацрт закона о Народној скупштини, 112 — Сукоби кнеза и Савета и нацрта устава, 115 — Нови нацрт закона о Државном савету и министрима, 117 — Нов закон о Народној скупштини, 121.

VII

Светоандрејска скупштина. Оставка кнеза Александра Карађорђевића — — — — — 125

Либерали и закон о Народној скупштини, 125 — Први предлог о слободи штампе, 130 — Оставка кнеза Александра и промена династије, 130 — Савет и намесништво мењају нацрт закона о Народној скупштини, 131.

VIII

Уставни нацрти и закони за друге владе Милоша и Михаила — — — — — — — — 134

Прокламација кнеза Милоша, 134 — Малогоспођинска скупштина (1859) и њен суд о Уставу од 1838, 135 — Критике устава од 1838, 136 — Смрт кнеза Милоша и уставни закони кнеза Михаила, 139 — Један недовршен нацрт устава, 140 — Закон о централној управи и предлог о завођењу министарске одговорности, 147 — Предлози политичке и уставне природе у Народним скупштинама, 148 — Нов нацрт устава, 151 — Мишљење Црнобарчево о том нацрту, 161 — Убиство кнеза Михаила, 163.

IX

Влада намесништва. Трећи устав — — 163

Беседа Јована Ристића при отварању уставног одбора, 164 — Одлуке уставног одбора: Треба ли мењати устав, 166 — Један или два дома, 167 — Односи два дома и кнеза, 171 — О Народној скупштини и посланицима, 173 — О министарској одго-

Стр.

ворности, 175 — О слободи штампе, 177 — Државни савет и питање новог устава, 178 — Велика народна скупштина, Беседа намесништва, Адреса, 179 — Дискусија о поднесеном уставу, 180 — Устав од 1869, 185.

X

Мишљење политичара и штампо о Уставу од 1869 и предлози о његовој промени — 203

Стојана Вељковића, 203 — Новосадске *Заставе*, 204 — Глише Гершића, 207 — *Видовдана*, 207, 214 — *Јединства*, 212 — Светозара Марковића, 215 — Драгише Станојевића, 217 — Владимира Јовановића (Слободара), 218 — Светозара Милетића, 218 — Стојана Бошковића, 220 — Књижица „Влада намесништва" итд., 223 — Књига „Српски конзервативци", 224 — „Мали устав" пред Народном скупштином, 225 — Мишљење Милана Пироћанца, 226 — Владана Ђорђевића, 228 — Димитрија Маринковића, 229 — Венијамина Калаја, 229 — Милутина Гарашанина, 231 — Јована Ристића, 232 — Краља Милана, 232 — Тежње малих политичких група, 233 — Престона беседа и Адреса 1874, 234 — Уставни предлог Милутина Гарашанина, 235 — *Видовдан* и *Исток* о том предлогу, 236 — Предлог Аксентија Ковачевића и др., 237 — Васе Стошића, 240 — Адама Богосављевића, 242 — Јована И. Бошковића, 242 — Алексе Петковића, 245 — Предлог владе Милана Пироћанца, 245 — Полемика партиских листова поводом тога предлога, 248 — Уставни нацрт Радикалне странке, 266 — Проглас Србије за краљевину, 275 — Кабинет Николе Христића и Тимочка буна, 275 — Интерпелације о промени устава, 276 — Српско бугарски рат, 278 — Споразум радикално-либерални, 278 — Радикални погледи на промену устава, 279.

Стр.

XI

Четврти српски устав. Његово обустављање и повратак устава од 1869 — — — — 280

Коалициона влада либерално-радикална, и уставни одбор, 280 — Раскид коалиције, радикална влада. Неутралне владе, 281 — Краљева прокламација о промени устава и састав уставотворног одбора, 282 — Рад ужег уставотворног одбора, 284 — Рад целокупног одбора: о административним јединицама, 286 — О смртној казни, 287 — Штампи, 288 — Један или два дома, 289 — Тајно и јавно гласање, 293 — Ко може бити посланик, 294 — Опште право гласа, 295 — Изборни систем, 296 — Министарска одговорност, 297 — Државни савет; народна војска, 298 — Последњи радикални и либерални захтеви, 299 — Устав од 1888 пред Великом народном скупштином, 301 — Текст Устава од 1888, 306 — Два предлога о уставној реформи, 336 — Абдикација краља Милана, намесништво и радикална влада, 340 — Пад радикалне владе и долазак либерала на управу земље, 341 — Државни удар од 1/IV 1893, 341 — Мишљења српске штампе о томе, 342 — Државни удар од 9/V 1894 (обустављање устава од 1888) и мишљења српске штампе о томе, 346 — Чебинчева афера, 350 — Нови избори и долазак напредњака на управу земље, 350 — Предлог владин о промени устава и полемика о томе, 351 — Оставка Новаковићеве владе и рад на новом уставу, 353 — Записи Саве Грујића о уставном питању, 355 — Белешке ђенерала Мишковића о томе, 357 — Уставни пројекат Новаковићеве владе, 360 — Кабинет д-ра Владана Ђорђевића. Ивањдански атентат, 373 — Женидба краља Александра и коалициона влада радикала и напредњака, 374.

Стр.

XII

Пети српски устав. Његово обустављање и враћање на снагу. Убиство краља и краљице 375

Рад на новом уставу, 375 — Текст Устава од 6/V 1901, 380 — Радикално-напредњачки споразум, 397 — Адресна дебата у Народном претставништву, 398 — Српска штампа о новом уставу, 402 — Изјава краља Александра о уставу, 407 — Програм Цинцармарковићеве владе предвиђа промену устава. Одлука радикалне конференције, 408 — Мартовске демонстрације, 409 — Обустављање и враћање устава и укидање закона, 410 — Српска штампа о томе државном удару, 411.

XIII

Шести српски устав и промена династије 413

Избор краља Петра, 414 — Повратак Устава од 1888 г. Дискусија о његовој измени у Народној скупштини, 414 — Одредбе устава од 1903 год., 418 — Предлози о његовој промени, 426.

XIV

Закључак — — — — — — — — — 429

Напомене — — — — — — — — — 432

Речник — — — — — — — — — 437

Исправке — — — — — — — — — 438